

Махмұт ҚАШҚАРИ ТҮРІК СӨЗДІГІ

❧

Махмұт ҚАШҚАРИ

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Tyulemissov Madi مەدى ابو اصل

tmadi1@gmail.com

محمدون كاشغرى

دېۋان الغائب اليرك

ۋش تومد سق

اۋدارغان جانە العى سوزى مەن عىلمى

تۇسنىكتەن جازىب، باسپاغا دايمىنداغان

اقىن، سەنشى، فىلولوگىيا عىلمىدارنىڭ كاندىداتى

اسقار نۇرماھۇلى، گۇماھى

مەكىشى توم

Махмұт ҚАШҚАРИ

**ТҮРІК
СӨЗДІГІ**

**ҮШ
ТОМДЫҚ**

Аударған, алғысөзі мен ғылыми
түсініктерін жазып, баспаға
дайындаған ақын, сыншы, филоло-
гия ғылымдарының кандидаты
Асқар Құрмашұлы ЕГЕУБАЙ

**ЕКІНШІ
ТОМЫ**

Халықаралық «Жөдігер» қоры

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
«ХАНТ» баспасы
1997 жыл

«ХАНТ» баспасының Бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы ТІЛЕМИСОВ.

Халықаралық «Жәдігер» қорының прези-
денті, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
сыйлығының иегері, тарих ғылымының кан-
дидаты Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ.

Махмұт ҚАШҚАРИ.

К52 Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар
жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған
А. ЕҒЕУБАЙ. — Алматы: ХАНТ., — 528 бет.

ISBN 5-620-00893-2

«Түрік тілдерінің жинағы (Түрік сөздігі)» — түрік дүниесінің әлемдік ғылым
казнасына қосқан ұлы мұрасы. Үш томдық бұл зерттеу еңбегі күллі түрік тілдері-
нің тұңғыш әрі аса терең мағыналы ғылыми сипаттамасы. Сахараның ұлы ғалымы,
біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық
түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі
түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп түзіп шыққан ал-
ғашқы энциклопедиялық кітап. Түрік тілінің тұңғыш та, өсте қайталанбайтын бі-
регей оқулығы.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тек-
тес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста
аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің
түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жұлдыздай жамы-
рап көрінеді.

Қазақ ұлысының жаңа ғылымы да, таным дүниесі де, елдік қағидалары да осын-
дай аталы дәстүрімізден қуат алып, нәр жинауы тиіс.

Қ 4602030000—002 без объявл.
00(05)97

ББК 81.2-4 Я2

ISBN 5-620-00893-2

© Егеубаев А. Қ. 1997

© ТОО «ХАНТ» 1997

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, «ЖӘДІГЕР»!

Тәуелсіздік туын көтеріп, егемендік өрісіне өз бағытымен шыққан жас мемлекетіміз үшін тарих — көне дәуірлердің куәсі ғана емес, сонымен бірге ол осы жерді мекендеген халықтың зердесі, парасат-пайымы, бүгінгінің — негізі, ертеуінің — бағдары. Ұзақ уақыттар бойы бұрмаланып келген халқымыздың тарихын егемен еліміздің жалпырттық мүддесі тұрғысынан қайта жазудың аса маңыздылығы да осында.

Еркіндік тізгінін қолға алғалы қазақ елінің тарихы мен оның тарихи тұлғалары туралы біраз жазылғаны белгілі. Алайда олардың ішінде байсалды ғылыми талдауға негізделген зерттеулермен бірге тәуелсіздікке тасыған көңілдің шалқуын ғана байқатар шалағайларының да аралас жүргені жасырын дүние емес. Біз оларға тәуелсіз даму жолына түскен қоғамның өмірінде болмай қоймайтын заңдылық, алдағы уақытта түзелер іс тұрғысынан қараймыз. Осы тұста, Халықаралық «Жәдігер» қорының бірінші деректік мәні бар көне шығармаларды, тарихи деректерді, нақты құжаттарды шығара бастауы сол түзелуге бет алудағы алғашқы қадамның бірі деп білемін.

Осынау апайтәс алып даланы ежелден мекен етіп келе жатқан халқымыздың тарихи тамыры тым тереңнен тартылған. Оның өзіндік терең танымы, қалыптасқан халықтық салт-дәстүрі, өркендеген зор мәдениеті бар. Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түрік қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-

ақ өлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Йассауидің «Даналық кітабы», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» секілді ұлы шығармалары, өлемнің екінші ұстазы атанған Әбунасыр Фарабидің бұған дейін біршама игерілген зажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндеі. Өз басым осы дүниелерді паразтай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерінің орнықты да сенімді шығатынына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына тауданамын. Ұлылық деген, білім кеңдігі деген осы-ау деп ойға кетемін. Бұлар — ұлағатты үлкен мәдениеттің, терең тарихи танымның мектебі. Халқымыздың рухани жаңғыруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегін танудан басталуы тиіс. Көненің көзіндеі болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игілігіне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуі қажет.

Үлкен тарихы бар елге — үлкен мәдениет, биік таным, терең білім керек. Осы бағыттағы «Жөдігердің» жаңа қадамына зор табыс тілеймін!

Қазақстан
Республикасының
Президенті

Н. Назарбаев

Н. НАЗАРБАЕВ

ДИУАНИ
ЛУҒАТ-ИТ-
ТҮРК

СӘЛІМ КІТАБЫ

СӨЛІМ ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

تَبَدَّى تАРДЫ

ТАПДЫ: табынды; қызмет етті.

«كُلُّ نَكْرِي كَا تَبَدَّى» Құл тәңгіге тапды: Құл тәңгіге тапды - Құл Тәңгіге табынды.»

«أَلْ حَاقْنَا تَبَدَّى» Ол ханқа тапды: Ол ханқа тапды - Ол ханқа табынды.» Басқаларға да осылай айтылады. (تَبَارُ - تَبْمَاق) Тараг-тармақ: Табар-табмақ - Табынар-табынбақ.)

تَبَدَّى تАРДЫ

ТАПДЫ: тапты.

«أَلْ نَانَكْنِي تَبَدَّى» Ол нәңні тапты: Ол нәңні тапты - Ол нәрсені тапты.» (تَبَارُ - تَبْمَاق) Тараг-тармақ: Табар-табмақ - Табар-тапмақ.)

تَبَدَّى ТЕРПДІ

ТЕПДІ: тепті.

«أَلْ قُلْنِ تَبَدَّى» Ол құлын тепді: Ол құлын тепді - Ол құлын тепті.» (تَبَارُ - تَبْمَاق) Терег-термек: Тебер-тебмек - Тебер-тепмек.)

جَبَدَّى ШАРДЫ

ШАПДЫ: шапты; жүзді; үрды; сылады.

«أَرْ سَفْدَا جَبَدَّى» Ер сувда шарды: Ер сувда шапды - Ер суда жүзді.»

«**اَلْ اَتْنِي جَبِق بَرَلَا جَبْدِي**» Ol atны шыбық
 birle шарды: Ол атны шыбық бірле шапды -
 Ол атын шыбықпен үрды.» «**جَمَق تَت بَيْنِي**»
جَبْدِي Шомақ tat бойлып шарды: Шомақ
 тат бойнын шапды - Мұсылман көпірдің
 мойнын шапты.» (Ұйғырша.) «**اَر اَفِن جَبْدِي**»
 Eg evin шарды: Ер evin шапды - Ер үйін
 сылады, (лаймен жапты).» «**جَبَار جَبْمَاق**» Ша-
 пар-шартақ; Шапар-шапмақ - Шабар-шап-
 пақ.)

•
 سَبْدِي SAPДЫ

САПДЫ: өткізді; сабақтады.

«**يَجِي بَكْنَا سَبْدِي**» Jişi jigne sarды: Иіші иігне
 сапды - Тігінші ине сабақтады; (тігінші инеге
 жіп өткізді. - А.Е.)»

•
 سَبْدِي SAPДЫ

САПДЫ: жеткізді; жетілдірді.

«**اَلْ اَلْ قُش قَنَنِي سَبْدِي**» Ol қус қанатын sar-
 ды: Ол құс қанатын сапды - Ол құс қанатын
 жетілдірді.» Қысқа, кем-кетік нәрсені басқа
 бір бөлек нәрсемен толықтырса, жамап-жас-
 қаса да осы сөзбен білдіреді. «**سَبَار سَبْمَاق**»
 Sapar-sартақ; Сапар-сапмақ - Жетілдірер-же-
 тілдірмек.)

•
 قَبْدِي ҚАРДЫ

ҚАПДЫ: ұстады; алды; тартып алды.

«**اَر تُونُ قَبْدِي**» Eg ton қарды: Ер тон қапды -
 Ер тонды тартып алды.» Басқаларға да солай
 қолданылады. «**اَغْلَانِغ يِيل قَبْدِي**» Oғланығ jel

қарды: Оғланығ иел қапды - Балаға жел тиді; Баланы жел ұстады.» (قَبَارُ - قَبْمَاقُ Қарағ-қармақ; Қапар-қапмақ - Ұстар-ұстамақ.) Тон, яки сол секілді басқа нәрселерді жел ұшырып әкетсе де осылай дейді.

قَبْدِي ҚОРДЫ

ҚОПДЫ: қопты; тұрды.

«قَبْدِي ار بقارو Ер жоағы қорды: Ер иоқары қопды - Адам тік тұрды.» (تَبِي قَبْدِي Түрі қорды: Түпі қопды - Боран тұрды.)

«قش قَبْدِي Қиш қорды: Құш қопды - Құс көтерілді.» Басқаларға да сондай.

(قَبْمَاقُ - قَبَارُ Қорағ-қормақ; Қопар-қопмақ - Тұрар-тұрмақ.)

بِجْدِي ПИШДИ

ПИШДИ: пішті, кесті.

«ار ات بجدی Ер et пішді: Ер et пішді - Ер et кесті.» Басқаларға да солай. (بِجْمَاقُ - بِيْجَارُ Пішег-піштек: Пішер-пішемек - Кесер-қеспек.)

سَجْتِمِ САШТЫМ

САШТЫМ: шаштым.

«من ييار سجتيم Men жырағ шашдым: Мен иыпар шашдым - Мен жұпар шаштым.» Басқаларға да осындай. (سَجَار سَجْمَاقُ Сашағ-сашмақ; Сашар-сашмақ - Шашар-шашпақ.)

سَجْدِي САШДЫ

САШДЫ: шашты; септі.

«سجدي اول افكا سوق سجدی Ol evge suv шашды: Ол евге сув шашды - Ол үйге су шаш-

ты.» Басқаларға да солай қолданылады.

(سَاجِر - سَاجِمَاق Sашаг-саштақ; Сашар-сашмақ - Шашар-шашпақ.)

سَاجِدِي СЫШДЫ СЫШДЫ: тышты.

«ار سَاجِدِي Ер сышды: Ер сышды - Ер тышды.» Басқаларға да осылай айтылады.

(سَاجِر - سَاجِمَاق Сышаг-сыштақ; Сышар-сышмақ - Тышар-тышпақ.)

قَاشِدِي ҚАШДЫ ҚАШДЫ: қашты.

«ار قَاشِدِي Ер қашды: Ер қашды - Ер қашты.»

Басқаларға да осылай. (قَاشِر - قَاشِمَاق Қашаг-қаштақ; Қашар-қашмақ - Қашар-қашпақ.)

قُوشِدِي ҚУШДЫ ҚҰШДЫ: құшты; құшақтады.

«ال مني قُوشِدِي Ol meni қушды: Ол мені

қушды - Ол мені құшты.» (قُوشِر - قُوشِمَاق Қушаг-қуштақ; Қушар-қушмақ - Қушар-қушпақ.)

كُشِتِي КЕШТІ КЕШТІ: кешті.

«ار سُوْفِي كُشِتِي Ер сув кешті: Ер сув кешті - Ер су кешті.» Басқаларға да сондай.

كُشِتِي КЕШТІ: кешті; өтті.

«أَي كُشِتِي Aj күн кешті: Ай күн кешті

- Ай, күн кешті.» «ار كُشِتِي Ер кешті: Ер кешті - Адам өтті; (Ер дүниеден өтті).»

(كُشِر - كُشِمَاق Кешег-кештек. Кешер-кешмек - Кешер-кешпек.)

كۆشْتى **КӨШТИ**

КӨШТИ: көшті.

«كۆشْتى سو Sү көшті: Сү көшті - Қосын көшті.» Басқаларға да осылай қолданылады.

كۆشөг-көштек: Көшер-көшмек - Көшер-көшпек.) Сөздің айтуға ыңғайлы, жарасымды естілуі үшін қатаң әріппен аяқталатын өткен шақ етістігінің қосымшасындағы «د - д» әрпін «ت - т» әрпіне алмастырған дұрысырақ. «ب - п», «ج - ч, ж», «ق - қ», «ر - к» - қатаң, қатқыл әріптер. Бұлардан өзге әріптермен аяқталатын өткен шақ етістіктерінің қосымшасындағы «د - д» әрпін сақтап қалған орындырақ.

Жырда былай деп келеді:

تۇنلا بىلا كۆشالم
 يامار سۇيىن كۆشالم
 تەرئۈك سۇيىن اجالم
 ئۈۋغا يىغى اۋسۇن

Tynle bile köselim
 Jamar suvyn keuelim
 Terçük suvyn iuelim
 Juvğa jağy uvulsun:

Түнле біле көшелім,
 Иамар сувын кешелім,
 Терңүк сувын ішелім,
 Иувға иағы үвүлсүн -

Түн жамылып көшелік,
 Иамар суын кешелік,

Тұма суын ішелік,
Жауыз жуым езілсін.»

(Түнмен бірге, түнделетіп көшейік; Иамар суын кешіп өтейік; Тұнық тұма қайнар суын ішейік; Жауыз, зұлым жау езіліп быт-шыт тозсын.)

بَرْدِي BARDY

БАРДЫ: барды.

«**اَلْ اَنْكَا بَرْدِي** Ol evge bardy: Ол евге барды - Ол үйге барды.» Басқаларға да сондай.

(**بَرْمَاق - بَرْمَاق** Barmaq-barmaq: Барыр-бармақ - Барар-бармақ.)

بُورْدِي BYRDI

БҮРДІ: бүрді.

«**اَلْ اِنْجِقْ اَغْزِي بَرْدِي** Ol janshuk agzy byrdi: Ол ианшүк ағзы бүрді - Ол дорбаның аузын бүрді.» Ышқырбау, тағы сондай нәрселерді бүргенде де осы сөз қолданылады. (**بُرْمَاق - بُرْمَاق** Bureg-bureg: Бүрер-бүрмек.)

بُورْدِي BURDY

БҰРДЫ: бүрқырады.

«**بُورْدِي بَار** Byrag burdy: Иыпар бүрды - Жүпар бүрқырады.» Сол секілді бір нәрсенің иісі шыққанда осы сөз қолданылады.

(**بُرْمَاق - بُرْمَاق** Burag-burag: Бұрар-бұрмақ - Бұрқырар-бұрқырамақ.)

بُورْدِي BURDY

БҰРДЫ: бүрқырады.

«**سُوْقِي بَرْدِي** Suv burdy: Сув бүрды - Су бүрқы-рады, яғни судың буы бүрқырап шықты.» Басқаларға да осылай айтылады.

برار - برماق) Bugar-burmaq: Бұрар-бұрмақ -
Бұрқырап шығар-бұрқырап шықпақ.)

توردى TURDY

ТҰРДЫ: тұрды; көтерілді.

«ار يقارو توردى» Eg joqagy turdy: Ер иоқары
түр-ды - Ер тік тұрды.» Сол секілді бір
нәрсенің иісі шыққанда осы сөз қолданыла-
ды. Басқаларға да осылай айтылады.

«تومان توردى» Tuman turdy: Тұман тұрды -
Тұман көтерілді.» (تورر - تورماق) Turur-turmaq:
Түрүр-түрмақ - Тұрар-түрмақ.)

تورر TURUR

ТҰРҰР: Бұл келер шақты білдіретін етістік.

Өткен шаққа да, түйық райлы етістікке де жат-
пайды. Мағыналық жағынан «-түр», «-дүр»
дегенді аңғартады. Мысалы: «ال تاش تورر» Ol
tash turur: Ол таш түрүр - Ол тас-түр»;
«ال قش تورر» Ol qish turur: Ол құш түрүр -
Ол құс-дүр» дегендер секілді. Ол сөйлемде
байланыстырушы жалғау қызметін атқара-
ды. Араб тіліндегі өткен шақ пен түйық райы
болмайтын «ينبغى: жарасып түр» деген сөзі-
не ұқсайды.

توردى TYRDI

ТҰРДІ: орап түйді; бүктеді, түрді.

«ال بيتك توردى» Ol bitik tyrdi: Ол бітік түрді -
Ол кітапты орап түйді.» (Ол хатты, не жа-
зылған жазбаны орады - А.Е.) Басқаларға
да солай қолданылады. (تورر - تورماق) Turur-

tүгmek: Түрер-түрмек - Түрер-түрмек.)

سردى SERDI

СЕРДІ: шыдады; төзді.

«Ol serdi: Ол серді - Ол төзді.» Ол

бір істе төтеп берді. (Serer-sermek: Серер-сермек - Шыдар-шыдамақ.)

سوردى SYRDI

СҮРДІ: айдады; шапқызды.

«Ol at syrди: Ол ат сүрді - Ол атты айдады.» (Шауып жөнелді деген мағынасына орайласады.) Басқа жағдайларда да қолданылады.

سوردى SYRDI

СҮРДІ: қуды; қуалады; сүргін қылды.

«Er ытығ syrди: Ер ытығ сүрді - Ер итті қуды.» Басқасы да сондай.

(Süger-Sügmek: Сүгер-сүгмек — Сүргіндер-сүргіндемек). Бек бір адамды қаладан сүргіндегенде де, сүргінге түсіргенде де осы сөз қолданылады.

قردى ҚURDY

ҚҰРДЫ: құрды; жасақтады.

«Xan sysin қurды: Хан сүсін құрды - Хан қолын құрды; (Хан қосынын жинап жасақтады).»

«Xan şuvash қurды: Хан шұваш құрды - Хан шатыр құрды; шатыр тікті.»

(Qırar - Qırmaq) Құрағ құрмақ: Құрар-құрмақ.)

قىردى ҚЫРДЫ

ҚЫРДЫ: қырды.

«Er jerig қырды: Ер иеріг

қырды - Ер жерді қырды.» Басқаларға да қолданылатын сөз. (قَرْمَاق - قَرَار - Қығар қығмақ; Қырар-қырмақ.)

قُرْدِي KURDY

ҚҰРДЫ: құрды.

«عَرِ يَا قُرْدِي» Er ja kirgdy: Ер иа құрды - Адам садақ құрды; (Садағын атуға әзірледі).»

(قَرْمَاق - قَرَار - Қығар қығмақ; Құрар-құрмақ.)

كِرْدِي KERDI

КЕРДІ: керді; созды.

«عَرِ يَب كِرْدِي» Er jыр kerdі: Ер иып керді - Ер жіп керді.» Басқаларға да осылай айтылды.

«بِج بَلْ بُول كِرْدِي» Beg jol kerdі: Бег иол керді - Бек жол керді; бек жол тосты, демек, жаудан қауіп күтіп, бейтаныс, бейсуат адамдар өтпеуі үшін күзет орындарына қарауылдар қойды.»

كِرْدِي KERDI

КЕРДІ: үрді.

«بِت كِرْدِي» Ыт kerdі: Ыт керді - Ит үрді.»

(Қарлұқша.) (كِرْمَاك - كِرَار - Керег-кермек: Керер-кермек - Үрер-үрмек.)

كِرْدِي KORDI

КӨРДІ: көрді; қарады.

«اَل مَنِي كِرْدِي» Ol meni kerdі: Ол мені көрді

- Ол мені көрді.» (كِرْمَاك - كِرَار - Керег-көртеқ: Көрер-көрмек - Көрер-көрмек.) Мақалда былай деп келген:

يُوزْكَا كُرْمَا ارْذَم تِلَا: Юзге көрме ердзем

Jүzge көrme еrзем tile: Иүзге көрме ердзем tile - Жүзге қарама, қасиет тіле»; Бет-жү-

зіне, шырайына қарама, қадір-қасиетіне (ақыл-парасатына) қара.

كِرْدِي KIRDI

КІРДІ: кірді.

«Ol evge kirdi: Ол евге кірді - Ол үйге кірді.» Басқаларға да сондай.

كِرر - كِرْمَاك KIRUG-kirmek: Кіруг-кірмек - Кірер-кірмек.)

بِزْدِي BEZDI

БЕЗДІ: безді; безілдеді.

«Er tumlyğдын bezdi. Ер тұлғдың безді - Ер суықтан безілдеді (тітіреді).» Басқаларға да осы мағынасында айтылады. Bezeg bezmek: Безер-безмек - Безілдер-безілдемек.)

بُزْدِي BUZDY

БҰЗДЫ: бұзды.

«Ol ev buzdy: Ол ев бұзды - Ол үйді бұзды.» Басқаларға да сондай. Buzar - buzmaq: Бұзар-бұзмақ - Бұзар-бұзбақ.)

تِزْدِي TEZDI

ТЕЗДІ: безді, кезді; қашты.

«Kejik tezdi: Кеижк тезді - Киик қашты.» Басқаларға да осы мағынада.

Tezer-tezmek: Тезер-тезмек - Безер-безбек.)

تُزْدِي TYZDI

ТҮЗДІ: түзді; түзеді.

«Beg elin tyzdi: Бег елін түзді -

Бек елін түзді.» **تۈزدى** **بىرىك** **ال** Ol jerig tuzdi:

Ол иеріг түзді - Ол жерін түзеді; тегістеді»
Басқаларға да осылай қолданылады.

تۈزەر-тۈзмек: Түзер-түзбек -
Түзер-түзбек.)

تۈزدى TIZDI

ТІЗДІ: тізді.

«**تۈزدى** **ال** **يىنجۈ** Ol jinju tizdi: Ол иинжу тіз-

ді - Ол инжу тізді.» Біреу сөз тізсе, ақын өлең

жазса: **تۈزدى** **ال** **سوز** Ol söz tizdi: Ол сөз

тізді - Ол сөз тізді» дейді. **تۈزەر-тۈзмек**: Тізер-тізбек - Тізер-тізбек.)

شۈجۈدى ШЫЖДЫ

ШЫЖДЫ: тыпыршыды; шыжбалақтады.

«**شۈجۈدى** **ات** **يغۇرلىغ** Jaғығлығ at шыжды: Иа-
рығлығ ат шыжды - Жауыр ат тыпыршыды.»

Жауыр малдың бәрі де жүк артарда сөйтіп
тыпыршиды. Бұл сөз екі жақ арасындағы «з»
- ж» дыбысымен айтылады. (**شۈجار** - жұмақ)

Шыжағ-шыжмақ: Шыжар-шыжмақ - Ты-
пыршыр-тыпыршымақ.)

شۈجۈدى ШӨЖДІ

ШӨЖДІ: созды.

«**شۈجۈدى** **اراغۇت** **يىب** Urağut jыр шөжді; Ұрағут

иып шөжді - Қатын жіпті созды.» Қойдың

ішегі, арқан, жіп тәрізді созуға болатын

нәрсенің барлығына қолданылады. Бұл сөз

екі жақ арасындағы «з» - ж» дыбысымен ай-
тылады. (**شۈжағ-шөжмек**: Шө-
жар-шөжмек - Созар-созбақ.)

سۈزدى SYZDI

СҮЗДІ: сүзді.

«سۈق Ol suv sۈzdi: Ол сув сүзді -

Ол су сүзді.» Басқаларға да солай айтылады.

سۈزار - سۈزماك Sۈzer-sۈzmek: Сүзер-сүзбек -
Сүзер-сүзбек.)

سۈزدى SYZDY

СЫЗДЫ: еріді.

«ياغ Jaғ sۈzdy: Иағ сызды - Май
еріді.» Басқасы да осы секілді.

سۈزدى SYZDY

СЫЗДЫ: сызды..

«كۈن Kۈn sۈzdy*: Күн сызды - Күн
шапағы көрінді; (күн шықты, күн (сыз бе-

ріп) көтерілді - А.Е.)» «سۈكۈل Sököl
sۈzdy: Сөкел сызды - Науқас азды, науқас
арып-азды.» Басқаларға да осы секілді.

سۈزار - سۈزماق Sۈzar-sۈzmaq: Сызар-сызмақ -
Күн шапағы шығар-күн шапағы шықпақ.)

قازدى QAZDY

ҚАЗДЫ: қазды.

«اراق Eғ aғық qazdy: Ер арық қаз-
ды - Адам арық қазды.» Басқаларға да осы

секілді. «ات At qazdy: Ат қазды - Ат жер
тарпыды, яғни ауыздығын шайнап, алдыңғы

аяғымен жер қазды, тарпыды.» «قازار - قازماق
Qazar-qazmaq: Қазар-қазмақ - Қазар-қазбақ.)

كەزدى KEZDI

КЕЗДІ: кезді.

* Жазба нұсқасында: «сүзді», ал баспа нұсқасында «сызды» деп жазылған.

«كزدي» Ol jerig kezdi: Ол иеріг кезді - Ол жер кезді; Ол жер кезіп шықты.»
 «كزار - كزماك» Kezer-kezmek: Кезер-кезмек - Кезер-кезбек.)

باسدى BASDY

БАСДЫ: басты.

«برت باسدى» Any burt basdy: Аны бүрт басды - Оны қара басты; «ايىل بەگ بەг el basdy: Бег ел басды - Бег ел басты; бек елді (қара басқандай) басып алды»; «بەگنى ياғى» Begni jaғы basdy: Бегни иағы басды - Бекті жау басты.» Басқаларға да осылай айтылады. «ەر қызғ басды» Er qızıғ basdy: Ер қызығ басды - Ер қызды басты.» «ات كىكنى» It kejikni basdy: Ыт кеікні басды - Ит киікті басты; ит киікті басып алды.» «بەسار - بەسماق» Basar-basmaқ: Басар-басмақ - Басар-баспақ)

بۇسدى BUSDI

БҰСДЫ: ұрды; ұрып жықты.

«ەر құлн басды» Er qulyn busdy: Ер құлын бүсды - Ер құлын ұрып жықты. (Соққыға жықты - А.Е.) «بەсар - بەсмак» Busar-busmaқ: Бұсар-бұсмақ — Ұрып жығар-ұрып жықпақ).

پۇسدى PUSDY

ПҰСДЫ: бүрді; басты; бүкті.

«بەگ ياғықа басды» Beg jaғықа pusdy: Бег иағықа пұсды - Бек жауын (байлап-буып тас-

тау үшін) бүрді.» (بُسَارٌ - بَسْمَاقٌ) Pusar-pusmaq:
Пұсар-пұсмақ - Бүктер-бүктемек.)

قُسْدِي QUSDI

ҚҰСДЫ: құсты.

«ار قُسْدِي» Er қусды: Ер құсды - Адам құсты.» Басқаларға да солай қолданылады. (قُسَارٌ - قُسْمَاقٌ) Qusar-qusmaq: Құсар-құсмақ - Құсар-құспақ.)

قُسْدِي QUSDI

ҚҰСДЫ: құсты; бұзылды.

«بُذُغٌ قُسْدِي» Buzıg қусды: Бодзұғ құсды - Бояу құсып кетті. (Бояу бұзылды.)»

قِيسْدِي QISDI

ҚЫСДЫ: қысты.

«قَبِغٌ اَرِكٌ اَذَاتِنٌ قِيسْدِي» Qarıg erig азақын қисды: Қапұғ ер адзақын қисды - Қақпа адамның аяғын қысты.» Сол секілді, бір нәрсені бірдеңе қысып қалғанда да осылай қолданылады. (قِيسَارٌ - قِيسْمَاقٌ) Qısar-qısmaq: Қысар-қысмақ - Қысар-қыспақ.)

«اِنَّكَ تَوَلَّيْتُ قِيسْدِي» Ol аның tonлуқын қисды: Ол аның тонлықын қисды - Ол оның тондығынан (киімінен) қысып қалды.» Бір нәрсе бір жерінен ілініп, ұсталып қалса да осы мағынада айтылады.

كَسْدِي KESDI

КЕСДІ: кесті.

«اِنَّ يَغَاجٌ كَسْدِي» Ol ығаш kesdi: Ол иығаш кесді - Ол ағаш кесті.» Басқалар да сол секілді. (كِيسَرٌ - كِيسْمَاقٌ) Keser-kesmek: Кесер-кесмек

- Кесер-кеспек.) Мақалда былай айтылып-
ты: «Uj-ayğır یغاج ازون کس تمز قسقا کس»
Uj-ayğır жығаш uzūn kes temür қысқа kes: Ұйғур
иығаш үзүн кес темүр қысқа кес - Ұйғур,
ағашты ұзын кес, темірді қысқа кес; Яғни,
ағаш кессең - ұзын кес, темір кессең - қыс-
қа кес.» Өйткені, темірді ұзартуға болады.
Олардың бір жаршысы бар, сол күн сайын
осы секілді даналық сөздерді ел-жұртқа ай-
тып, үйретіп отырады.

كۈسدى KYSDI

КҮСДІ: кейіді; жүзін бұрды.

«Ol andın kysdi: Ол андын
күсді - Ол одан жүзін бұрды. (Ол оған кей-
іді).» Kysker-kysmek: Күсер-
күсмек - Кейір-кейімек.)

پۇشدم PUŞDYM ПҰШДЫМ: зеріктім; ішім пысты.

«Men bu ıshдын рıш-
дым: Мен бұ ышдын пұшдым - Мен бұл
істен зеріктім.» Pıshmazmen-
pıshmaq: Пұшмазмен-пұшмақ - Зерігермін-
зерікпек.) Мақалда былай қолданылған:

«Pıshmasar boz қıш tutar, evmeser үгүн
қıш tutar: Пұшмазар боз күш тұтар, евмесер
үрүн күш тұтар - Зерікпеген (жалықпаған)
боз күс ұстар, саспаған ақ күс ұстар.» Адам
шыдамды төзімді болса, ақ лашын ұстап алар,
әбдіреп саспаса, лашынның ең жақсысын

ұстар. Бұл мақал бір істе көздеген мақсатқа жету үшін сабырлы, төзімді болу керек дегенді білдіреді.

РЫШДЫ

ПЫШДЫ: пысты; пісті.

«أَشَجَّ بِشَدَى» Ашыш рышды: Ашыш пышды - Қазан өзiр болды, яғни сорпа пісті.» «يَمِش»

«جَمِش بِشَدَى» Жемiш рышды: Иемiш пышды - Жемiс пісті.»

РЫШДЫ

ПЫШДЫ: пісiлдiрдi; пісті.

«عَرَّ قَمِزَ بِشَدَى» Ер қымыз рышды: Ер қымыз пышды* - Адам қымызды пісiлдiрдi; Қымызды бабына келтiру үшiн пісті.»

«بَشَمَاز - بِشَمَاق» Рышмаз-рышмақ: Пышмаз-пышмақ - Піспес-піспек.)

ТАШДЫ

ТАШДЫ: тасты; тасыды.

«أَشَجَّ تَشَدَى» Ашыш ташды: Ашыш ташды - Қазан тасыды.» «سَوَّقُ تَشَدَى» Су ташды: Су ташды - Су тасыды.» Су өзен арнасынан, не ыдыстан асып төгілсе де осылай дейді.

«تَشَارَ - تَشَمَاق» Ташар-ташмақ: Ташар-ташмақ - Тасыр-таспақ.)

ТУШДЫ

ТҮШДЫ: түс келді; ұшырасты.

«أَنَّ مَنَكَ تَشَدَى» ОI маңа тушды: ОI маңа түшды - ОI маған түс келді; ОI маған ұшырасты.

* Көдімгі іркіт пісу, саба пісу дегендер осы «пышты-пісті» сөзінен қалғандай. А.Е.

расты.» **تُشَارُ - تُشْمَاكُ** Түшағ-тушмақ: Түшар-түшмақ - Ұшырасар-ұшыраспақ.)

تُشْدِي ТҮШДІ: түсті.

«**اَرَّ اَتْنِ تُشْدِي** Ер аттын түшді: Ер аттын түшді

- Ер аттан түсті.» «**اَرَّ تَامَدْنِ تُشْدِي** Ер там-

дын түшді: Ер тамдын түшді - Ер тамнан түсті.» Агтан құлап түскенде де осылай дей-

ді. Бір нәрседен құлағанда, жығылып түскенде де осы сөз қолданылады. **تُشْمَاكُ - تُشَارُ**

Түшег-Түшмек: Түшер-түшмек - Түсер-түспек.)

Жырда былай делініпті:

«
تَكَرَّ اَلْبِ اَكْرَامِ
اَتْنِ تُشْبُ يَكْرَالِمِ
اَرْسَلْنَ لِيُو كَكْرَالِمِ
كُوْجِي اَنْنِ كَفْلَسُونِ

*Tegre aлып egrelim,
Atтын түшүр жүгrelim,
Arslanlaju көкrelim,
Күшi анын кевилсүн:*

*Tegre алып егрелім,
Аттын түшүп үгrelім,
Арсланлау көкрелім,
Күшi анын кевілсүн -*

*Қоршап алып иірейік,
Аттан түсіп жүгірейік,*

تُشْدِي
تҮШДІ

**Арыстандай күркірейік,
Күші оның кемісін.»**

(Жауды шыр айналдыра қоршап алып иірейік; Аттан түсіп, арыстандай күркіреп жүгірейік; Содан жаудың күші қайтып, жасып, пұшайман болсын!)

Мақалда былай айтылған:

«ايفك سنكاك سوتكا تشور» Evek siñek sүtke түшүг: Евек сіңек сүтке түшүр - Сасқан шыбын сүтке түсер; әбдіреген шыбын сүтке түсер.» Бұл мақал істі асып-саспай істеу керектігін түсіндіреді.

SESHDI СЕШДИ: шешті.

«ار اتن كشن سشدي» Er attyñ kışen seşdi: Ер аттын кішен сешді - Ер аттың кісенін шешті.» Ағытылған, байлаудан шешілген нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.

«سشمار سشمارك» Seşer-seşmek: Сешер-сешмек - Шешер-шешпек.)

QOSHDI ҚОШДЫ: қосты.

«ال قويقا اجكو قشدي» Ol qojqa eşkü qoşdy: Ол қойқа ешкү қошды - Ол қойға ешкі қосты.» Бір нәрсені екінші бәр нәрсеге қосқанда, араластырғанда осы сөз қолданылады.

«ال بئر قشدي» Ol jыg qoşdy: Ол иыр қошды - Ол жыр қосты; Ол жырлады; жырға қосты.» «قشمارك قشمار» Qoşar-qoşmaq - Қосар-қоспақ.)

BOFDY БОҒДЫ: буды; буындырды; булықтырды.

سشدي

قشدي ҚОШДЫ

بغدي БОҒДЫ

«**أرنی بوغدی** Ol erni boғdy: Ол ерні боғды - Ол ерді булықтырды (ашуландырды).»
 Басқалар да сондай. **بوغار - بغماق** Боғар-боғмақ: Боғар-боғмақ - Ашуландырар-ашуландырмақ.)

تۇغدی TUFDY

ТҰҒДЫ: туды.

«**كۈن تۇغدی** Kün tuғdy: Күн тұғды - Күн туды; күн шықты.» «**اغل تۇغدی** Oғul tuғdy: Оғұл тұғды - Ұл, туды.» Мақалда былай деп келген: **موش اغلی میاو تۇار** Миш оғлы мұиаву тұғар - Мысықтың баласы мияулап туар.» Бұл мақал мінез-құлқы атасына тартқан балаларды меңзеп айтылған. **تۇار - تۇغماق** Tuғar-tuғmaq: Тұғар-тұғмақ - Туар-тумақ.)

تۇغدی TYFDY

ТЫҒДЫ: қайрады; қажады.

«**اق بېشتمن تاش تۇغدی** Oқ башақын tash tyғdy: Оқ башақын таш тығды - Оқтың басын тас қажады.» Оқтың үшын тас қайрап, қайтарып өтпестей мұқалтып тастады демекші.
تۇар - تۇغماق Тығар-тығмақ: Тығар-тығмақ - Қажар-қажамақ.)

جۇغدی JYFDY

ЖЫҒДЫ: буып-түйді; байлады.

«**ال تۇرگاك جۇغدی** Ol tyrgek jyғdy: Ол түргек жығды - Ол түйіншегін (дорбасын) буып-түйді (жиды - А.Е.).» Басқаларға да

осылай айтылады. (جغماق - جغار Жығаг-жығ-
мақ; Жығар-жығмақ - Буар-бумақ.)

سَعْدِي SAFDY

SAFDY: сауды.

«قوى سَعْدِي» Er қoj saғdy: Ер қой сағды
- Адам қой сауды.» Басқалары да осындай.

(سغمار سغماق Saғar-saғмақ: Сағар-сағмақ -
Сауар-саумақ.)

سَوْدِي SOFDY

SOFDY: құрт алды; құрт қайнатты.

«ال قوی دن قرت سَوْدِي» Ol қojdan қurt soғdy:
Ол қойдан құрт соғды - Ол қойдан құрт
алды..» (Ол қойдың сүтінен құрт әзірлеп

алды.) Бұл сөздің негізі: «سغردی» soғurdy:
соғурды» болып, суырып, сорғытып сүттен
құртты айырып алды деген мәнді білдіреді.

(سغمار سغماق Soғar-soғмақ: Соғар-соғмақ -
Құрт алар-құрт алмақ.)

سَيْدِي SYFDY

SYFDY: сыйды; сінді.

«بۇ سوز كۆنگүلكا سَعْدِي» Bul söz көңүлge syғ-
dy: Бұл сөз көңүлге сығды - Бұл сөз көңілге
сыйды.» «اون قابقا سَعْدِي» Un қарқа syғdy:
Ұн қапқа сығды - Ұн қапқа сыйды.»

Басқа нәрселерге байланысты да осы сөз қол-
данылады. (سغمار سغماق Syғar-syғмақ: Сы-
ғар-сығмақ - Сьяр-сьймақ.)

تَعْدِي TEVDI

TEVDI: тізді; тартты.

«ال اتك سشقا تَعْدِي» Ol etig syшқа tevdi:
Ол етіг сышқа төвді - Ол етті істікке тізді.»

Басқаларға да осындай. تَفَارٌ - تَفْمَاكُ Tever-tevmek: Тевер-тевмек - Тізер-тізбек.)

سَفْدِي SEVDI

СЕВДІ: сүйді.

«أَل مَنِي سَفْدِي» Ol meni sevdi: Ол мені севді - Ол мені сүйді.» سَفَارٌ - سَفْمَاكُ Sever-sevmek: Север-севмек - Сүйер-сүймек.)

Мақалда, былай деп келген: «تَايْغَان يۈغۈرۈن تۈلكۈ سۈيمەس» Tajǧan jüǧrügün tilkü sevmeš: Тайған иүгрүгүн тилкү севмес - Түйғынның жүйрігін түлкі сүймес!» Өйткені, түйғын тазы түлкі алады. Бұл мақал теңдес, замандастарының арасында білім-парасатымен, өнерлі қасиеттерімен озық шығып, үстем тұрған адамға айтылады; сол артықшылығына бола тұстастарының қызғаныш зымияндығына, қастандық әрекеттеріне ұшыраған адамға айтылады.

قَوْدِي QOVDI

ҚОВДЫ: куды.

«اِت كِيكِنِي قَوْدِي» It kejkni kovdy: Ит кеікні қовды - Ит киікті куды.» Біреу біреуді қуа шықса, яғни соңынан іздеп, із кесіп түссе де осылай айтылады. قَوَارٌ - قَوْمَاكُ Qovar-qovmaq: Қовар-қовмақ - Қуар-кумақ.)

كَفْدِي KEVDI

КЕВДІ: шайнады.

«اَر سَوْرُكُ كَفْدِي» Er sözyg kevdі: Ер сөзүг кевді - Ер сөзін шайнады.» Тілін шайнап сөйледі. Бұл сөз «تَنْجُونِي كَفْدِي» Танжұны kevdі: Танжұны кевді - Тағам кесегін шайнады» деген мағынадан туындаған. كَفَارٌ - كَفْمَاكُ Ke-

ver-kevtek: Кевер-кевмек - Шайнар-шайна-мақ.)

بَقْدَى БАҚДЫ

БАҚДЫ: қарады; бақты.

«اَلْ اَلْ مَنَاکَا بَقْدَى» Ол таңа бақды: Ол маңа бақды - Ол маған бақты (ол мені бақты).»
 (بِقَارِ - بِقِمَاقِ) Бақар-бақтақ: Бақар-бақтақ - Қарар-қараммақ.)

بُقْدَى БУҚДЫ

БУҚДЫ: бүкті.

«اَلْ اَدَاقِنُ بُقْدَى» Ол азақын буқды: Ол адзақын буқды - Ол аяғын бүкті.» (بِقَارِ - بِقِمَاقِ)
 Биқар-биқтақ: Бұқар-бұқтақ - Бүгер-бүктеқ.)

تَقْدَى ТЫҚДЫ

ТЫҚДЫ: нығыздады; тықты.

«اَلْ قَابَقَا اَوْنُ تَقْدَى» Ол қарқа ұн тықды: Ол қапқа ұн тықды - Ол қапқа ұн тықты; (Ұнды қапқа нығыздап салды.)» Бір нәрсені ыдысқа нығыздап тыққанда да осы сөз қолданылады. Жүзімдері сіресіп, тығыз сығылысып тұрған жүзім собығын да «تَقْمَا ارْم» Тықта үзүм: Тықта үзүм - Тықта үзім,» - дейді.

تَقْدَى ТАҚДЫ

ТАҚДЫ: тақты.

«اَر بَرْنَدِقْ بَتْلُوْقا تَقْدَى» Ер birunduq butluқа* тақты: Ер бүрүндүк бүтлуқа тақты - Ер (түйенің) мұрнының жұмсақ жеріне мұрын-

* «Butlu: палочка-стержень для поводка, продаваемая в нос верблюду (МК 1.430); Ер birunduq butluқа taqdy — мужчина привязал бурундук к палочке (МК. 11.16).». (ДТС., стр.130). Яғни «сірге» мәнінде. А. Е.

дық тақты.» (Оғызша.) Ол қапқа үн тықты - Ол қапқа үн тықты; (Үнды қапқа нығыздап салды.)» Басқа да нәрсеге байласа, тақса осы сөз қолданылады. (تَقْمَاقُ - تَقْمَاقُ Тақаг-тақмақ: Тақар-тақмақ - Тағар-тақпақ.)

جَقْدِي ЖАҚДЫ

ЖАҚДЫ: жақты.

«ال سَوْزُكَ اَنْكَ قَلَاَقًا جَقْدِي» Ol sөzүg аның құлаққа жақты: Ол сөзүг аның құлаққа жақты - Ол сөзің оның құлағына жақты; (Ол сөзің оның құлағына жетті, мәнін естіп түсінді.) (Оғызша.)

جَقْدِي ШАҚДЫ

ШАҚДЫ: шақты.

«ال اِكِّي كِشِي اَرَا جَقْدِي» Ol ikki kishi ара шақды: Ол іккі кіші ара шақды - Ол екі кішінің арасын шақты (бұзды); «ال جَقْمَاقُ جَقْدِي» Ol шақтақ шақды: Ол шақмақ шақды - Ол шақпақ жақты.» (جَقْمَاقُ - جَقْمَاقُ Шақаг-шақтақ: Шақар-шақмақ - Шағар-шақпақ.) «Шақмақ» сөзі есім де, түйық райлы етістік те болады.

جَقْدِي ШОҚДЫ

ШОҚДЫ: қонды; құдилап атылды.

«ال قُشُّ قُشُّ جَقْدِي» Құш шоқды: Құш шоқды - Құс қонды.» (جَقْمَاقُ - جَقْمَاقُ Шоқаг-шоқтақ: Шоқар-шоқмақ - Атылар-атылмақ.)

Жырда былай деп келген:

اَرَن قَمَغ اَرْتَدِي نَانْكَ لَر اَذُو
تَقْمَاقُ كُرْبُ اَسْنُ لِيُو اَسْنُ كَا جَقْمَاقُ

*Eren қамуғ артады неңлер изи
Тавар көрүп услажу еске шоқар:*

*Ерен қамуғ артады неңлер үдзү,
Тавар көрүп ұслауғ* еске шоқар -*

*Күллі ерендер нәрсе қуып бұзылды,
Мүлік көріп, құзғын құстай құйылды.»*

(Барлық адамдар нәрсе-мүліктің соңында бұзылды, ақлиқаты азды; Мал-мүлік көрсе, өлексеге атылған құзғындай күлдилап қонды.)

شَيْقْتِي
شَيْقْتِي
شَيْقْتِي
ШЫҚТЫ

ШЫҚТЫ: ШЫҚТЫ.

«أَرَّ اءْدِنَ جِئْتِي» Ер evdin шықты: Ер evдін шықты - Адам үйден шықты.» Басқаларға да сон-дай. Мақалда былай деп келеді:

«كُوشِ اءْدِيْنِ كِرْسَا تَرُو تَنْكَلَاكْ تَنْ جِقَار.» Күш eldin kirse төгү түңлүктен шықар: Күш елдің кірсе төгү түңлүктен шықар - Күш есіктен кірсе, жөн-жосық, ынсап түндіктен шығар.» Күш, зорлық-зомбылық табалдырықтан аттаса, есіктен кірсе, ынсап әділдік түндіктен шығар. (جِقَار - جِقْمَاق) Шықар-шықмақ: Шықар-шықмақ - Шығар-шықпақ.)

سُقْدُم
سُقْدُم SUQDUM

СҰҚДҮМ: сұқтым; кіргіздім.

«مَنْ اَنِى اَفْكَا سَقْدُم» Мен аны evge suqdim: Мен аны evге сұқдым - Мен оны үйге кіргіздім.»

* Бұл сөзді Б. Аталай «құзғын» деп оқып түсіндіреді. «اس» Us: Үс - Құзғын.

Басқаларға да осы мағынада айтылады. Балтаның сабын нығап сұққанда, сол секілді бір нәрсені екінші бір нәрсеге кіргізгенде осы сөз қолданылады.

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: соқты; жаншыды; түйді.

«ار تُوْز سُقْدِي» Er tuz soқды: Ер тұз соқды - Адам тұз соқты (уатты, майдалады. А.Е.)»
Басқаларға да осы тәрізді.

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: шоқыды; шұқыды.

«قُش مَنك سُقْدِي» Құш мен соқды: Құш мен соқды - Құс дәнді шоқыды»

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: шақты.

«أَنِي يَلان سُقْدِي» Аны жылан соқды: Аны иылан соқды - Оны жылан шақты.» (Оғызша.)
«سُقْماق - سُقْماق» Soқағ-Soқмақ: Соқар-соқмақ - Шағар-шақпақ.)

سُقْدِي СЫҚДЫ

СЫҚДЫ: сықты.

«ال اُزْم سُقْدِي» Ol üzüm syқды: Ол үзүм сықды - Ол жүзім сықты.» Басқаларға да осы тәрізді.
«سُقْماق - سُقْماق» Сықағ-сықмақ: Сықар-сықмақ - Сығар-сықпақ.)

بُكْدِي БҮКДІ

БҮКДІ: жасырынды; бүгілді; бүқты.

«أَل مَنِي كُوب بُكْدِي» Ol meni көрүр бүкді: Ол мені көрүп бүкді - Ол мені көріп бүқты,

яғни мені көріп жерге еңкейіп жасырынды.»

بُكْدِي BӨKDİ

БӨКДІ: бөкті.

«أَشْدَنْ بُكْدِي» Ol aşdın bөkdi: Ол ашдың бөкді - Ол асқа бөкті; яғни астан бүгілердей тойынды.» «أَنْ تَفَارِقَا بُكْدِي» Ol tavaḡqa bөkdi: Ол таварқа бөкді - Ол тауарға бөкті; оның көзі мал-мүлікке тойды.» Басқаларға да осы тәрізді. (بُكْمَاكْ - بُكَاكْ Bөкер-бөктемк: Бө-кер-бөктемк - Бөгер-бөкпек.)

بُغْدِي BӨGDİ

БӨГДІ: бөгеді; жиды.

«سُفَغْ بُغْدِي» Ol suvuf bөгdi: Ол сүвүф бөгді - Ол суды бөгеді; суды тоқтатып, жиды.» Сол секілді: «سُوسِنْ بُغْدِي» Beg süsin bөгdi: Бег сүсін бөгді - Бек қосынын жиды.» (بُغْمَاكْ - بُغَاكْ Bөгер-бөгтемк: Бөгер-бөгтемк - Бөгер-бөгемек). Көп әскердің аққан суға үқсайтындығын білгендіктен де: «سُوفِي أَقْتِي» Suv aқды: Сув ақды - Су ақты»; «سُوفِي أَقْتِي» Suv aқды: Сү ақды - Қосын (әскери қол) ақты» дейді.

تُكْدِي TӨKDİ

ТӨКДІ: төкті.

«سُوفِي أَغْلَانْ تُكْدِي» Oḡlan suv төkdi: Оғлан сув төкді - Оғлан су төкті.» (تُكْمَاكْ - تُكَاكْ Tөкер-төктемк: Төкер-төктемк - Төгер-төкпек.)

Мақалда былай деп келеді:

«أَغْلَانْ سُوفِي تُكَاكْ أَلْغْ يَاوِي سِنُورْ» Oḡlan suv төker

uluғ жапы сынуғ: Оғлан сув төкер үлүғ ианы сынүр - Бала су төгер, үлкеннің аяғы сынар.» (Оғлан су төгер, соған тайып үлкендердің аяғы сынар. - А.Е.) Бұл мақал жастардың кемшілігі, қатесі үшін үлкендердің зиян шегетінін білдіру үшін айтылады.

تكدی TEGDI

ТЕГДІ: жетті мағынасында.

«اؤلکا تكدی Ol evge tegdi: Ол евге тегді - Ол үйге жетті.» Басқаларға да осы тәрізді.

(تگمک-تگمان Teger-tegmek: Тегер-тегмек - Жетер-жетпек.) Мақалда былай деген:

«ايفك اؤلکا تگماس Evek evge tegmes: Евек евге тегмес - Абдырап сасқан адам үйге жетпес.» Өйткені, ол асып-сасып әбдіреп шаба бергендіктен атын болдыртып алады да, ылаусыз қалып өкінеді. Бұл мақал кісілерге істе әбдіреп, ұшқалақтыққа салынбай, мүқият болуды мезеп айтылған.

Жырда былай деп келген:

« اَتَغَلَّرُ اَقْنِي اَزَاقْ
تَكَمَدِي بُو سَاقِ اَشَاقْ

Atgalyr oqny azaq,
Tegmedi bu sav ushaq:

Atgalyr oqny azaq,
Tegmedi bu sav ushaq -

Қаңғыма оқ атып еді,
Бұл ұсақ сөз дарымады.»

(Бір ойнақ қатын қаңғыма оқ атып еді, бұл ұсақ сөзі маған дарымады.)

تۇغدى TYGDI

TҮГДІ: түйді.

«تۇغۇن تۇغدى» Er tųgyn tųgdi: Ер түгүн түгді - Ер түйін түйді.» Бұл сөз басқаларға да осылай қолданылады. (تۇغۇر - تۇغۇر) Tųger-tųgmek: Түгер-түгмек - Түйер-түймек).

Мақалда былай деп келеді:

«تۇغۇش تۇغدى» Тылып tųgmіshnі тышып jazmas: Тылын түгмішні тышын иазмас - Тілмен түйілген тіспен жазылмас, яғни тілмен түйілген, тіспен шешілмес.» Бұл мақал уәдеде түруды үндеп айтылған.

تۇغدى TIKDI

TІКДІ: тікті; шақты.

«تۇغدى» Er ton tikdi: Ер тон тікді - Ер тон тікті.» «تۇغدى» Atyf jylan tikdi: Атығ иылан тікді - Атты жылан шақты.» Басқалар да сондай. Шаян шақса да осылай дейді. «تۇغدى» Er jıghash tikdi: Ер иығаш тікді - Адам ағаш тікті.» Бір нәрсені тіккенде де осылай дейді. (تۇغۇر - تۇغۇر) Tiker-tikmek: Тікер-тікмек - Тігер-тікпек.)

Мақалда былай деп келген: «تۇغۇر» Tikmeginше ünmes, tilemeginше bulmas: Тікмегінше үнмес, тілемегінше бұлмас- тікпейінше өнбес, тілемейінші болмас.» Демек, ағашты тікпейінше, екпейінше өнбейді, тілек іздеп, тілемейінше келмейді. Бұл мақал бір істе ойға алған мақсатқа жету

үшін тырысып, талаптану қажеттігін түсіндіреді.

جَكْدِي ШЕКДИ

ШЕКДИ: шекті; нүкте қойды.

«**اُنْ بَتِكْ جَكْدِي** OI bitik shekdi: Ол бітік шекді - Ол хатқа нүкте қойды.» «**اُنْ اَتِنْ جَكْدِي**

OI atyn shekdi: Ол атын шекді - Ол атын шекті; Ол атының тамырынан қан алды.»

(**جَكْمَاكْ - جَكَارْ** Шөкер-шектек: Шөкер-шектек - Шөггер-шекпек.)

جَكْدِي ШӨКДИ

ШӨКДИ: шөкті.

«**اُنْ بَكْكَ جَكْدِي** OI begke shokdi: Ол бегке шөкді - Ол бекке шөкті (тізе бүкті).» Басқаларға да осылай. «**تَفِي جَكْدِي** Tefe shokdi:

Теве шөкді - Түйе шөкті»; «**تَمْرُ سَفْدَا جَكْدِي** Temyr suvda shokdi: Темүр сувда шөкді - Темір суда шөкті; яки темір су түбіне батты.» Басқаларға да сондай. (**جَكْمَاكْ - جَكَارْ** Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөггер-шөкпек.)

جَكْدِي ШЕГДИ

ШЕГДИ: байлады; буды.

«**اُنْ تَرَكَكْ بَاغْنِ جَكْدِي** OI terkek bağyn shegdi: Ол теркек бағын шегді - Ол торбаның бауын байлады.» (**جَكْمَاكْ - جَكَارْ** Шегер-шегтек: Шегер-шегтек - Байлар-байламақ.)

Шегер-шегтек: Шегер-шегтек - Байлар-байламақ.)

Шегер-шегтек: Шегер-шегтек - Байлар-байламақ.)

Шегер-шегтек: Шегер-шегтек - Байлар-байламақ.)

سَكْتِي СӨКДИ

СӨКДИ: сөкті.

«**اُنْ يَمَاغْ سَكْتِي** OI jamağ sokedi: Ол иамағ сөкді - Ол (киімнен) жамау сөкті.» «**اُنْ اَفِنْ سَكْتِي**

afin sokedi: Ол афин сөкті - Ол (киімнен) жамау сөкті.»

سَكْدِي SÖKDI

Ol evin sökdi: Ол евин сөкді - Ол үйін сөкті.»

SÖKDI: шөкті.

«O1 begke sökdi: Ол бегке сөкті - Ол бекке тізелеп шөкті.» Басқаларға

да осылай. «Söke otur: Сөке олтур - Шөке түсіп отыр.» Жүрелеп отыр деген мағы-

нада, бәрі де содан туындаған. (سكار - سَكْمَاك)

Söker-sökmek: Сөкер-сөкмек - Шөгер-шөкпек.)

سِكْتِي SIKTI

SIKTI: сікті.

«Er urağutny sikdi: Ер ұрағутны сікді - Ер қатынды сікті.» (سكار - سَكْمَاك)

Siker-sikmek: Сікер-сікмек - Сігер-сікпек.)

بُلْدِي BOLDY

BOLDY: тапты.

«Ol jarmaq boldy: Ол иармақ болды - Ол ақша тапты.» Басқалар да осындай.

(Bolur-bolmaq: Болур-болмақ - Табар-таппақ.)

بِلْدِي BILDI

BILDI: білді.

«Ol bilik bikdi: Ол білік білді - Ол білік білді.» Ілім, білім, өнер үйренді.

Басқаларға да осы секілді. (Bilir-bilmek: Білір-білмек - Білер-білмек.)

Арғулар «bilür: білүр» түрінде айтады. Яғни «л - л» әрпін зәммалық етіп дауыстайды.

Басқа түріктердің айтуына сәйкес келмейді.

تَلْدِي TELDI

ТЕЛДІ: тесті; ойды.

«**تَلْدِي**» **أَر تَام** Ol tam teldi: Ол там телді - Ол тамды тесті.» Басқаларға да сондай..

تَلْدِي TELDI

ТЕЛДІ: теліді.

«**تَلْدِي**» **أَل اَغْلَاقِن سَغْنَقَا** Ol oғлақығ сағлыққа teldi: Ол оғлақығ сағлыққа телді - Ол лақты саулыққа теліді.» Саулық суалып кеткенде, не өліп қозы, лағы жетім қалғанда, не қозысы өліп қалғанда осылайша телінеді.

(**تَلْدِي** - **تَلْمَاق**) **تَلْدِي** Telir-telmek: Телір-телмек - Телір-телімеқ.)

تُلْدِي TULDY

ТҰЛДЫ: ұрды; (ойнады).

«**تُلْدِي**» **أَر تَبْقَنِي آذْرِي بِلَا** Er torықпы азгы bile tuldy: Ер топықпы адзры біле тұлды - Адам тобықты аша таяқпен ұрды.» Түріктерге тән ойынның түрі. Ойыншылар ойынды бірінші болып бастағысы келсе, тобықты ашатаяқпен ұрады. Кім тобықты* қатты, алысқа соқса, сол ойынды бастайды. Ілекеш ойынында да (уәллай - А.Е.) «**تُلْدِي** Tuldy: Тұлды» деп айтылады. (**تُلْدِي** - **تُلْمَاق**) **تُلْدِي** Tular-tulmaq: Тұлар-тұлмақ - Ұрар-ұрмақ.)

تَلْدِي TILDI

ТІЛДІ: тілді.

«**تَلْدِي**» **أَر يَرِنْدَاق** Er jaғындақ tildi: Ер иарын-

* Біз «тобық» сөзін «тобық» деп түпкі мағынасында алдық. Шын мәнінде «топ, доп» болуы. Ойынды сипаттауына қарағанда, «доп» ыңғайлырақ. Б. Аталайда - «доп», Көне түрік сөздігінде «мячь» (ДТС., стр. 585) мағынасында алынған. А.Е.

дақ тілді - Ер қайыс тілді.» Бір нәрсені ұзыннан тілгенде осы сөз қолданылады.

(تِلار - تِلْمَاكْ Tiler-tilmek: Тілер-тілмек - Тілер-тілмек).

شَالْدِي شALDY

ШАЛДЫ: шалды*.

«اُنْ اَنِي شَالْدِي Ol аны шалды: Ол аны шалды - Ол оны шалды; шалып жықты.»

«اُنْ سَوْزُكْ مَنَكْ قَلَاقَا جَالْدِي Ol sөzүg менің құлаққа шалды: Ол сөзүг менің құлаққа шалды - Ол сөзін менің құлағыма шалындырды; Ол сөзін менің құлағыма есіттірді.» (Оның сөзі менің құлағыма шалынды, ... салынды. А.Е.) Мақалда былай деп келген:

«شَاكْسَا تۇتْنۇر جَالْسَا بِلْنۇر» Шақса tutnur shalsa bilnүg: Шақса түтнүр, шалса білнүр - Шақса - тұтанар, естілсе - білінер.» (Шақпақ шағылса - от тұтанар, сөз шалынса - ой-ниетін білінер.)

شَالْدِي ШALDY

ШАЛДЫ: соқты; қақты.

«تُونۇغ تاش ۈزۈ جَالْدِي Tonuғ tash үзе шалды: Тонуғ таш үзе шалды - Киімін тас үстіне қақты.» Яғни, кір жуушы киімін тас үстіне соғып қақты. Жырда былай деп келеді:

اِنْمِ تُوْتُبْ قُدِي جَالْدِي «

اَنَكْ تُوْسِنْ قِرَا بِلْدِي

* «Шалды» сөзі қазір ауызекі тілімізде көбінесе «шалды, жықты, шалып жіберді» мағынасында қолданылып жүр. Ал, оның «құлаққа шалынды (естілді)», «күрмалдық шалды», «шалып жіберді» (сойды, кесті, орып жіберді) секілді мағыналық рендері сол заманда-ақ болған. А.Е.

بَشَنُ الْبِ قُدَى سَلْدَى
بَغَزُ الْبِ تَكَلُّ بَعْدَى

Бітым тұтып қызы шалды

Аның түсін қыға жұлды

Вашып алып қызы салды

Боғуз алып түгел боғды:

Бітым тұтып құдзы шалды,

Аның түсін қыра иұлды,

Башын алып құдзы салды,

Боғуз алып түгел боғды -

Итім тұтып жерге жықты,

Оның түгін түгін жұлды;

Бастан алып төмен салды (қайырды),

Тамақтан ап түгел бұды.»

(Менің итім (бөріні) тұтып, жерге жықты; жүнін түгел жұлды; басын қайырып, алқымынан алып буындырды, бүрді.)

Шалар-шалмақ: Шалар-шалмақ - Соғар-соқ-пақ.)

سَلْدَى SALDЫ

САЛДЫ: салды; бұлғады; шығарды.

«O1 маңа tonын салды:»

Ол маңа тонын салды - Ол маған киімін бұлғады; яғни тонын бұлғап ишара етті»;

«O1 маңа kişide»

altun салды: Ол маңа кішіде алтүн салды - Ол маған бір кісіден алтын шығарды»;

«Suv жығашығ салды: Сув

иығашығ салды - Су ағашты алып кетті; ағызды.» («Сал ағызды», «салынды» сөздері

осыдан шықса керек. А.Е.) Басқасына да осылай айтылады. (سَلار - سَلماق) Salar-salmaq: Салар-салмақ - Шығарар-шығармақ.) Бір адам алыстан қолын бұлғап белгі берсе де, осылай айтылады.

قَالدى ҚАЛДЫ

ҚАЛДЫ: қалды.

«كيدن قالدى» Er kedin qaldy: Ер кедін қалды - Ер кейін қалды.» «اول ابوندا قالدى» Ol

ojuında qaldy: Ол ойында қалды - Ол ойында (қалып) қалды.» Қалған, яки тасталған нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.

Мақалда былай деп айтылған:

«ايلى ترو قالماق» El qaldy tögü qalmas: Ел қалды төрү қалмас - Ел қалар, заңы қалмас;

(Ел қалар, әдет қалмас).» Яғни, ел-жұрт, мекен қалса да, әдет-салт қалмас. Бұл мақал адамға салт-дәстүрді, жөн-жосықты ұстануды мезгейді. (قالماق - قالىر) Qalmaq-qalmaq:

Қалыр-қалмақ - Қалар-қалмақ.)

قولدى ҚОЛДЫ

ҚОЛДЫ: қалады.

«اول مەندىن نەنك قالدى» Ol mendin neñ qoldy:

Ол мендін нең қолды - Ол менен нәрсе

қалады.» (قولماق - قولر) Qolmaq-qolmaq: Қолыр-қолмақ - Қалар-қаламақ.)

Қалыр-қаламақ - Қалар-қаламақ.)

قىلدى ҚЫЛДЫ

ҚЫЛДЫ: қылды.

«ار ايش قالدى» Er ыш қылды: Ер ыш қылды -

Ер іс қылды.» Бұл сөз ер мен әйелдің арасындағы жыныс қатынасын білдіретіндіктен,

оғыздар айтудан (ыңғайсызданып) қашып, оны қолданбайды. «قَلْدِي Qıldı: қылды» деген жерге «ايتي Etti: етті» сөзін қолданады. Мәселен: «بَكُنْجِ ايتي Ez jükünш etti: Ер иүкүнш етті - Ер намаз оқыды. (Ер жүгініс етті. А.Е.)»

дейді. Түріктер «قَلْدِي қылды: қылды» сөзін қолданады. (قَلْمَاق - قَلْوَر Qылуғ-қылмақ: Қылғұр-қылмақ - Қылар-қылмақ.)

كَلْدِي KELDI

КЕЛДІ: келді.

«ايفكا كَلْدِي Ez evke keldi: Ер евке келді - Ер үйге келді.» Басқалар да осылайша.

(كَلْمَاك - كَلْمَاك Kelir-kelmek: Келір-келмек - Келер-келмек.) Мақалда былай деп келеді:

«قَرَا بَرَلَا قَش كَلْمَاك Bir қаға birle қыш kelmes: Бір қарға бірле қыш келмес - Бір қарғамен қыс келмес.» Бұл мақал ісіне қолғабыс бермекші досының кешіккеніне күйзелмей, сабыр етіп өз шаруасын тындыра беруді кеңес етеді.

كُلْدِي KYLDI

КҮЛДІ: күлді.

«اَر كَلْدِي Ez күлді: Ер күлді - Адам күлді.» Басқаларға да сондай. (كَلْمَاك - كَلْمَاك Kүлер-күлмек: Күлер-күлмек - Күлер-күлмек.) Жырда былай айтылады:

« كَشِي اَتْمَا اَنَكْر اَرْتَر
اَنَكْر اَذْكُولُكُنْ اَغْرِنْ كَلَا

*Külse kiwi atma aңar өртер күле,
Ваққыл аңар езгүлүкүн агзын күле:*

*Külse kiwi atma aңar өртер күле,
Баққыл аңар едзгүлүкүм агзын күле -*

*Kiwi күлсе, оған күйгізетін күл шашпа,
Оған ізгілікпен күліп қарап бақ.»*

(Саған кісі күле қараса, сен де күлімсіреп қара, бетіне ыстық күл шашқандай күйдірме; яғни, «жақсылық қылғанға жақсылық қыл» дегенді білдіреді.)

تَمْدِي TAMДЫ

TAMДЫ: тамды; тамшылады.

«تَمْدِي سُوِيْ Suv tamdy: Сув тамды - Су тамды.» Басқаларға да осындай. (تَمَار - Tamar-tamtaq: Тамар-таммақ - Тамар-тамбақ.)

شَوْمْدِي ШОМДЫ

ШОМДЫ: шомды; шомылды.

«شَوْمْدِي اَغْلَانِ Oflan suvda шомды: Оғлан сувда шомды - Ұл суда шомылды.»

(شَوْمَار - Шомар-шоммақ: Шомар-шоммақ - Шомылар-шомылмақ.)

شَوْمْدِي ШӨМДЫ

ШӨМДЫ: батты; сүңгіді.

«شَوْمْدِي اَرْدَكْ Ördek suvқа шөмді: Өрдек сувқа шөмді - Үйрек суға сүңгіді.»

(شَوْمَار - Шөмер-шөттек: Шөмер-шөмек - Сүңгір-сүңгімек.) Бұл сөз бен жоғарыдағы сөздің мағыналық астарын айырып білу үшін мұның мәсдары «ر - к» әрпімен, жоғарыдағы сөздікі - «ق - қ» әрпімен жазылады.

قَامْدِي ҚАМДЫ

ҚАМДЫ: үрды; сабады.

«**اَل اَنِ قَمْدِي** Ol аны қамды: Ол аны қамды - Ол оны үрды; (Ол оны әлсіреп, өлімші болғанша үрды).» (**قَمَار - قَمَاق**) Қатар-қатмақ: Қамар-қаммақ - Ұрар-ұрмақ.)

قَمْدِي ҚҰМДЫ

ҚҰМДЫ: толқындады.

«**سَوِي سَوِي قَمْدِي** Suv қумды: Сув құмды - Су толқындады.» (**قَمَار - قَمَاق**) Қатар-қуммақ: Құмар-қуммақ - Толқындар-толқындамақ)

كَمْدِي КӨМДІ

КӨМДІ: көмді.

«**اَل اَلِكْنِي كَمْدِي** Ol өлікні көмді: Ол өлікні көмді - Ол өлікті көмді.» Басқаларға да сондай. (**كَمَار - كَمَاق**) Көмер-көмтек: Көмер-көмтек - Көмер-көмбек.) «**كُوزْمَان كَمْدِي** Kozmen komdi: Көзмен көмді - Күлше көмді.)

بَنْدِي БАНДЫ

БАНДЫ: байланды; буылды.

«**قَوِي بَنْدِي** Qoj bandy: Қой банды - Қой байланды.» Баумен байланған, буылған нәрселердің бәріне осы сөз қолданылады. (**بَانَر - بِنَاق**) Баныр-банмақ: Баныр-банмақ - Буылар-буылмақ). «**ن - ل**» әрпі «**ن - ن**» әрпіне алмасып кеткен.

تَنْدِي ТҰНДЫ

ТҰНДЫ: жабылды; тұтылды. (Тынды. А.Е.)

«**كُوك تَنْدِي** Kök tundy: Көк тұнды - Көк бүлттанды.» (Көк түнерді. А.Е.). «**قَبَغ تَنْدِي** Qaruf tundy: Қапұғ тұнды - Қақпа жабылды.» Тау асуын қар алса, қар жауып тастаса

«**آرت تۇندى** Art tundy: Арт түнды» дейді.
 «**تۇنۇر-تۇنماق** Tunur-tunmaq: Түнүр-түнмак -
 Жабылар-жабылмақ.) Оғыздар мен қыпшақ-
 тар осындай келер шақ етістіктерін фатха-
 мен («а» дыбысымен) «**تۇنار** tunar-тұнар» біті-
 мінде қолданады.

تۇندى ТЫНДЫ

ТЫНДЫ: тынды; тыныштанды.

«**ياغمۇر تۇندى** Jağmur tyнды: Иағмүр тынды -
 Жаңбыр тынды.» «**ار الغ تۇندى** Er uluğ tyп-
 ды: Ер үлүғ тынды - Адам ұзақ тыншыды;
 (Ер жақсы, көп дем алды. А.Е.)» «**ارق تۇندى**
 Арық тынды: Арық тынды - Арық* тынды.»
 дейді. «**تۇнар-тынмақ** Tyнар-тын-
 мақ - Тынар-тынбақ.) Оғыздар біреуді сөз-
 ден тоқтатпақшы болғанда: «**тынма**: тын-
 ма - тынба» дейді. (Жорта, кекете ескертетін
 болу керек. А.Е.) Өзге түріктер: «**тын - тын**»
 дейді, яғни «тоқта», «сөзінді тый» дегені.
 Оғыздар бұл арада («**тынма** - тынма -
 тынба» дегенде) қателескен.

سۇندى SANDY

САНДЫ: саналды.

«**ال ار خيل بلا سۇندى** Ol er xajl** bile san-
 ды: Ол ер хаил біле санды - Ол ер аттылар-

* Арық — арып-ашқан, шаршаған, қуарып тозған деген мәндерді білдіреді.

** Бұл араб тіліндегі сөздің мағынасы «мал, жылқы» дегенді білдіреді. Сөйлем мағынасына үңілгенде бұл сөз жаңылыс қолданылған. Б. Аталай түрікше басылымда (II-том, 28-бет) «**атлыг** Atlyg: атлыг - атты» болу керек деп дәлелдейді. А.Е.

дан саналады.» Бір нәрсені басқа бір нәрселер санатында атағанда осы сөз қолданылады. (ساناق - سانر Sanur-sanmaq: Санүр-санмақ - Санар-санамақ.) Мақалда былай деп айтылған: «بارغ ائرو تۇسا يوقا سئماس» Barıg utru tutsa joqqa sanmas: Барығ үтрү тұтса иоққа санмас - Барды ортаға тұтса, жоққа санамас; яғни қонаққа, дастарханға қолда барды салса, қонақ жоққа баламас.»

سندى SUNDY

СҰНДЫ: ұсынды; берді.

«Ol mena etmek sundy: Ol mena etmek sundy: Ол меңа етмек сұнды - Ол маған нан ұсынды.» Басқаларға да осындай. (ساناق - سانر Sunag-sunmaq: Сұнар-сұнмақ - Ұсынар-ұсынбақ.)

سندى SYNDY

СЫНДЫ: сынды.

«Jyğash syndy: Jyğash syndy - Ağash syndy.» «Sy syndy: Sy syndy: Сү сынды - Қосын сынды. (Әскер қолы жеңілді).» Басқаларға да осындай. (سينور - سئماق Sınur-synmaq: Сынүр-сынмақ - Сынар-Сынбақ.) «Synag: Synag: Сынар - Сынар» деп те айтады.

قندى QUNDY

ҚҰНДЫ: бөліп алды; тартып алды.

«Oğry tavar qundy: Oğry tavar qundy: Оғры тауар құнды - Ұры малын бөліп алды.»

Шайырда былай айтылған:

كجك بلب باغني يركو اماس
اذكر مذب قدسا اني ايلني قنار

*Kiшik bulup jaғыны jergy emes,
Ezgermezir qozsa any elni qunar:*

*Kiшik bұлup jaғыны иергу емес,
Edzgermedzip qodzsa any elni qunar -*

*Kiшik болсын жауды елемеу жарамас,
Оны ескермей қойса, еліңді тартып алар.»*

Жау қаншалық кішік болсын, оны елемеуге болмайды; Оны елеп-ескермей қойсаң, еліңді тартып алады.

(قنار - قنار: Qunar-qunmaq: Құнар-құнмақ - Бөліп алар-Бөліп алмақ.)

كندی KÖNDİ

KӨNDİ: түзелді.

«كندی يفاغ Jyғаш kəndi: Иығаш көнді - Ағаш түзелді.» Басқасы да осы секілді.

كندی KÖNDİ

KӨNDİ: көндікті; түзелді.

«كندی اغرى Oғғы kəndi: Oғғы көнді - Ұры түзелді.» Адам бір нәрсені тонап, ұрлап алғанын мойындағанда да осы сөз айтылады.

«كندی ار يولقا Er jolqa kəndi: Ер иолқа көнді - Ер жолға көндікті; яғни Адам түзу жолға түсті.» Басқасы да осы секілді.

كندی KÖNDİ

KӨNDİ: күйді; жанды.

«كندی اتنك Otun kəndi: Otun көнді - Отын

күйді.» Бұл арғуша сөз. Жоғарыдағы ережеде көрсетілгендей, арғулар «ى — и» әрпін «ن — н» әрпіне алмастырып айтады.

كۈندى KÖNDI

КӨНДИ: көнді.

«تسون ات كۈندى» Tosun at көнді: Тосун ат көнді - Асау ат көнді.» Бұзықтықтан түзеліп, түзу жолға түскенде де осы сөз қолданылады. «كۈنمەك - كۈنار» Kөнер-көнпек: Көнер-көнпек - Көнер-көнбек.)

ماندى MANDY

МАНДЫ: тақты; асты; малды, матырды.

«تولم مندى ار» Eg tolum mandy: Ер толум манды - Ер қару-жарақтарын тақты.»

«ار اتمەك سىر كەگە مندى» Eg etmek sirkege mandy: Ер етмек сіркеге манды - Ер нанды сіркеге (сіркесуға - А.Е.) малды.» Бір нәрсені екінші бір нәрсеге малғанда, шылағанда осы сөз қолданылады. «مانار - منماق» Manar-manmaq: Манар-манмақ - Малар-малмақ).

مۈندى MUNDY

МҰНДЫ: алжыды.

«قارى ار مندى» Qary er mundy: Қары ер мұнды - Қарт адам алжыды.» Басқасы да осы секілді. «مۈنار - منماق» Munar-munmaq: Мұнар-мұнмақ - Алжыр-алжымақ.).

مۈندى MYNDI

МҮНДИ: мінді.

«ار ات مۈندى» Eg at myndi: Ер ат мұнді - Ер ат мінді.» Басқаларға да осы секілді қолда-

нылады. (مَنَارٌ - مَنَامٌ) Мүнер-мүнмек: Мү-
нер-мүнмек - Мінер-мінмбек.)

ҚАҒИДАЛАР, ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕНУІ МЕН СИПАТТАРДЫҢ БАЯНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.

Тәңірдің жәрдемімен баяндаймын. Етістіктің түзілімінде етістіктің өткен шағы мен бұйрық райы түбірлес болады. Өйткені, өткен шақтағы етістіктің бас әрпі өткен шақ түрінде фатхалық болса, келер шақтағы етістік түрінде масдар да сондай болады. Оның бас әрпі өткен шақ секілді зәммалық болса, келер шақ түріндегі масдар да сондай болады. Егер, кесралық болса, келер шақ түріндегі масдар да кесралық болады. Мысалы: «بردی» baɣdy: барды - барды» етістігін алайық, бас әрпі өткен шақ түріндегі фатхалық болып келген, сондықтан келер шақтағы «برر» baɣy: барыр - барар» сияқты, масдар да «برماق» baɣmaq: бармақ - бармақ» түрінде фатхалық болады. «ب - б» әрпі фатхалық болып келеді.

Бас әрпі зәммәлық болып келгендегі жағдайға мысал келтірейін. Өткен шақтағы етістік «تurdy» turdy: тұрды - тұрды» түріндегідей зәммамен келсе, оның келер шақтағы «تurgu» turgu: түрүр - тұрар» түріндегі масдары да «تurgmaq» turgmaq: тұрмақ - тұрмақ» секілді зәммалық болады. «ت - т» әрпі зәммалық болады.

Бас әрпі кесралық болып келгенге мысал келтірсек: «ينجو تيزدي» jinju tizdi: иінжү тізді - інжу тізді» деген үлгідегі «تيزدي» tizdi: тізді» етістігінің келер шақтағы «تيزر» tizer: тізер» дегендегі масдары «تيزمек» tizmek: тізмек - тізбек» секілді болады. «ت - т» әрпі кесралық болады.

Бұл сөздердің жасалу жолдары араб тіліндегі сөздердің жасалуына ұқсамайды. Араб тіліндегі етістіктің өткен шағы, келер шағы, масдар түрлері өзара ажыратылады. Мәселен, етістіктің өткен шақ түріндегі бас әрпі «قَعَدَ» қағада: қағада» секілді фатхалы (ق — қ) болса, оның келер шақтағы түрі «يَجْعُدُ» жақуду: иақүдү» секілді келгенде «ق — қ» әрпі сүкүндік, масдары «قَعُودًا» қуғудан: қуғудан» сияқты келгенде «ق — қ» әрпі зәммалық болады. Өткен шақтағы етістігі «مَطَرَ» матара: матара» түрінде «م — м» әріптері фатхалық болса, келер шақта «يَمْتُرُ» ямтуру: иамтуру» секілді «م — м» сүкүндік, масдарында «مُتَرًا» мутуран: мутуран» секілді «م — м» әрпі зәммалық болады. «م — м» әрпі өткен шақ түрінде — фатхалық, келер шақта — сүкүндік, масдарда зәммалық болады.

Әріп қосылып жасалатын жасанды етістіктерге келсек, етістіктің өткен шағында «اَكْرَمَ» акарам: акарам» тәрізді әліп фатхалық болып келсе, оның келер шақтағы «يُكْرِمُ» жүкрім: иүкрім» түріндегідей «ي — и» зәммалық, масдарында «اِكْرَامًا» икраман: икраман» секілді әліп кесралық болып келеді. «يَسْتَفِرُّ» ястафара: истафара, «يَسْتَفِرُّ» ястафифу: истафифу; «اِسْتَفَارًا» истифаран: истифаран» сөздері де дәл сондай болып келеді. Өткен шақ түріндегі әліп кесралық болады.

Сонымен, араб тілінде етістіктердің барлығы бірдей өткен шақ, келер шақ, масдар түрлерінде бір-бірінен өзара ажыратылады. Өзара үйлеспейді. Түрік тілдерінде олай емес. Барлық етістік ортақ бір ережеге бағынады. Демек, екі, үш, төрт, бес, одан да көп әріптерден түзілетін етістіктер өткен шақ, келер шақ, масдар түрлерінде бір сипатты ережеге сәйкес жасалады.

Екіншіден, мұзоаф (әріптердің қайталануы) тек етістіктің өткен шақтағы түріне ғана тән, етістіктің келер шақ пен мас-

дар түрлерінде әріптердің қайталану (мүзоаф) сипаты болмайды.

Үшінші, іс-әрекетті білдіретін сипат (есімше - А.Е.) оғыз, қыпшақ, иемек, иағма, арғу мен суварлардан бешенектерге дейінгі көшпелілер тілінде өткен шақ етістігінен жасалады. Мәселен: «بردی bardy: барды» деген өткен шақ етістігінен істі істеушіні білдіретін, анықтайтын «بر دجی bardashi: бардашы - барушы» деген сипат түзіледі. Өткен шақ етістігін білдіретін «د — д» әрпі мен «ی — и» әрпінің арасына «ح — (ч)ш», әрпін қосу жолымен түзіледі. Сонда «барушы», «баратын» сипаты пайда болады. Сол секілді, «تُر دى turdy: тұрды» деген етістіктің өткен шақ түріне «د — д» әрпі мен «ی — ы» әрпінің арасына «ح — ш», «» әрпі қосылып, «تُر دجی turdashy: тұрдашы - тұрушы, тұратын» деген сипат жасалады. Бұл ереже барлық етістіктерге бірдей.

Ал, бұйрық райлы етістіктерге келсек, біз жоғарыда етістіктен жасалған сипаттар түрік тілдерінің басым көпшілігінде, шігілдердің, тағы басқалардың тілінде етістіктің бұйрық райынан түзілетіндігін айттық. Түрлі мақсаттар үшін етістіктерге қосылатын қосымшалар бұйрық райға жалғасады. Хұда қаласа, оларды төменде баяндап береміз.

Сонымен, өткен шақ етістігі барлық етістіктерге «دی dy/di — ды/ді» қосылып жасалады, бұдан еш танбайды. Тек қана, қатаң дыбысты «د — д», «ب — п», «ت — т», «ح — (ч)ш», «ر — к» секілді әріптерге қосылғанда «د — д» әрпі «ت — т» әрпіне алмасады. Мәселен: «تپتی tepti: тепті», «تتتی tutty: тұтты», «قاشتی qash-ty: қашты», «تے شکتی teve shökti: те́е шөкті - түйе шөкті» деген сөздер секілді. Сол сияқты «ق — қ» әрпі де осындағы «د — к» әрпі секілді қатаң дыбыстар қатарына қосылады. Мысалы: «ال منكا بقتی Ol maña baqty: Ол маңа бақты - Ол маған қарады» - деген секілді. Бұл мысалдарда алдыңғы әріптердің қатаң

дыбысты болуына байланысты «د — д» әрпі түсіндіргендегіміздей «ت — т» әрпіне айналған. Бұл негізінде «د — д» әрпі еді. Әйтсе де, аталған әріптермен қатар үндескенде «ت — т» әрпімен дыбыстау оңтайлырақ. Бұл ереже барлық баптардағы түбір етістіктердің, әріп қосылып туындатылған етістіктердің барлығына бірдей негізді.

Етістіктің келер шақ түрі барлық түрдегі етістіктерге «ر — р» әрпі қосылу жолымен жасалады. Әгәрәкім, сөз түбірі «ر — р» әрпімен аяқталып тұрса, оған тағы бір «ر — р» әрпі қосылып, қайталанады. Оның бірі - түбір сөздегі «ر — р» әрпі, екіншісі келер шақ етістігін жасаушы «ر — р» әрпі болады. Етістіктің келер шағын аңғартатын «ر — р» әрпі араб тіліндегі етістіктің келер шағын білдіретін әліп «ل — І», «ت — т», «ن — н», «ی — и» әріптері сияқты қызмет атқарады.

Егер, сөз түбірінде «ر — р» әрпі болмаса, етістіктің келер шағын жасау үшін бір «ر — р» әрпі қосылады.

Етістіктің келер шағы мен бұйрық райы мынадай қағида бойынша жасалады:

Етістіктің өткен шақтағы түрінде «د — д» әрпінің алдында «ر — р» әрпі болса, ол «ر — р» әрпі сақталады. Өткен шақ етістігінің қосымшасы «د — д» мен «ی — и» түсіп қалады да, түбірдегі «ر — р» әрпі харакатсыз сақталады. Бұл сөз түбіріндегі «ر — р». Осындай түрден етістіктің келер шақтағы түрін жасау үшін етістіктің түбіріне оның соңғы «ر — р» әрпінен басқа тағы бір «ر — р» әрпі қосылады. Егер, өткен шақ етістігі, не бұйрық райлы етістік «ر — р» әрпіне аяқталмаса, келер шақ етістігін жасау үшін «ر — р» әрпі қосылады. Мәселен: «بردی bag-dy: барды» деген етістіктің өткен шақ түрінде «دی -ды» қосымшасының алдында «ر — р» әрпі бар. Бұйрық райлы түрі «بر bag: бар», оны жасау үшін, қосымшаны алып тастағанда, түбірінде «ر — р» әрпі сақталып қалған. Бұл сөздің түбіріндегі «ر — р». Енді, келер шақ етістігін жасау үшін тағы бір «ر — р» әрпін қосып: «ال بریر Ol bagy: Ол барыр - Ол барар» дейді. Сол секілді,

өткен шақты білдіретін «*اَل تَرْدِي* Ol turdy: Ол тұрды» дегенде де, бұйрық сипатында «*تُر* tur: тұр» болады. Келер шақты білдіргенде: «*اَل يِقَارُو تَرُّ* Ol joqaru turur: Ол жоғару тұрур - Ол жоғары тұрар» болып шығады. Бұл етістікте екі «р — р» әрпі бар. Бірі - түбір сөздегі де, екіншісі етістіктің келер шағының қосымшасы. Оғыздар анық, ықшам айту үшін көптеген етістіктерден екі «р — р» әрпінің бірін түсіріп тастап, бұйрық райлы етістік сияктандырып бір «р — р» әрпімен айтады.

Бұл үйлесімді болмайды, әрі ережеге сәйкес келмейді.

Соңы «р — р» әрпімен аяқталмаған етістіктерді қарастырайық. Етістіктің өткен шағы «*كَلْدِي* keldi: келди-келді» сөзінен жасалатын етістіктің бұйрық райы: «*كَلْ kel: кел*». Ал, осының келер шақтағы түрі «*كَلِيرْ kclir: келир - келер*». «*كَلْدِي ارْ Kuldı er: Күлди ер - Адам күлді*» деген тіркестегі «*كَلْدِي* küldi: күлди - күлді» етістігі де сол сияқты. Келер шақтағысы: «*كُلِرْ Küler: күлер - күлер*». Бұл мысалдардағы етістіктің түбірінде «р — р» әрпі жоқ, келер шақ болу үшін «р — р» әрпі қосымшада қосылған. Түбірінде «р — р» әрпі болмаған етістіктер хақында оғыздар өзге түріктерге ұқсайды.

Бұл ереже үш, төрт және одан да көп әріптен құралатын етістіктердің барлығына ортақ, бірдей.

Бұдан кейін, енді мынаны білгін, түрік тілдеріндегі етістіктердің түзілуі араб тіліндегі етістіктердің түзілуіне ұқсайды.

Яғни, өткен шақ етістігі «*فَعَلِيَ* fə'la» секілді, келер шақ етістігі «*فَعِلْ* fəil» секілді, мәсдар «*فَعَلَانْ* fə'lən» секілді болып келеді.

Мысалы: «*بَرْدِي* bardı: барды» деген өткен шақ түріндегі етістік араб тіліндегі «*عَقَرِي*» мен «*حَلَمِي*» түріне ұқсас. «*بَرِيرْ* barır: барыр

- барар (барады)» деген келер шақ түрі араб тіліндегі «بَكْرٌ، رَجُلٌ، نَمْرٌ» түрлеріне сәйкес келеді. «بَرْمَاقٌ barmaq: бармақ» деген мәсдар түріндегі етістік араб тіліндегі «قَرَقَارٌ» мен «تَخْلُخَالٌ» түрлеріне ұқсас.

Бұл тілде түбір етістік болсын, қосымша қосылып жасалған туындама етістік болсын барлығы бірдей осы сипатта түзіледі.

Екі әріптен түзілген бір етістікті айтқанда толық, созып дауыстап (оқып) үш әріптілер қатарына қосуға да болады.

Мысалы: «بَرْدِي barđy: барды» дегендегіні «بَارْدِي baardy: баарды» деуге болады. Сол сияқты, «تُرْدِي turđy: түрды» дегенді «تُورْدِي tūrđy: түүрды» деуге де болады. Бұл жағдай тек қана өткен шақ түріндегі етістіктерде болуы мүмкін, ал келер шақ түріндегі, не түйық райлы түрдегі етістіктерде болмайды. Бұл түбір есімдерге түбірде жоқ «мәд» әріптері мен «лин» әріптерін қосқанға ұқсайды. (Демек, нақ бір есімдерге сөз түбірінде жоқ үнді дыбыстарды қосқанда, оларды созып, иә қысқартып айтқан тәрізді.) Мысалы: «يَغَاش yęaş: иығаш - ағаш» деп те айтуға, жазуға болады, «يَغَااش yęaaş: иығааш - ағаш» деп те айтуға да, жазуға да болады. «تَانُوقٌ tanuq: тануқ - куә» десе де, «تَانُوقٌ tanuuk: танүүқ - куә» десе де болады. Әйтсе де, есімдер мен етістіктерде сөздердің қысқа, ықшам әрі қанық, қатаң айтылғаны дұрыс та көркем шығады.

Мәсдар: бүкіл етістіктердің бәрінің мәсдары бір сипатта. Сөз өзегінде «ق — қ», не «غ — ғ» әріптері болса, яғни қатаң айтылатын сөздерде түбірге «مَاقٌ maq: мақ» қосылады; өзегінде «ك — к», не «ك — г» әрпі келген сөздерде, яғни жұмсақ, ұяң айтылатын сөздерде түбірге «مَاقٌ maq: мәк/мек» қосылады.

Өзегінде «ق — қ» әрпі келген сөздерге мысал: «قُرْدِي qurđy: ол»

ja қурды: Ол иа қурды - Ол садақ қурды» деген сөйлемдегі «قُرْدِي қурды: қурды» етістігінің келер шақтағы түрі «قُرَارٌ қураг: қурап», мәсдары «قُرْمَاقٌ қурмақ: қурмақ» болады. Бұл сөз түбірінде «ق — к» әрпі болғандықтан «مَاقٌ мақ: мақ» қосылып жасалған.

Өзегінде «غ — ғ» әрпі келген сөздерге мысал: «أَنْ سَوْتٌ سَعْدِي» Ol şyt saғды: Ол сүт сағды - Ол сүт сауды» деген тіркестегі «سَعْدِي saғды: сағды - сауды» етістігінің түбірінде «غ — ғ» болғандықтан, «مَاقٌ мақ: мақ» қосылып жасалған, «سَعْمَاقٌ сағар-сағмақ: сағар-сағмақ - сауар-саумақ»

Қатты дыбысталатын сөздерге мысал: «أَرْ بَرْدِي» Er барды: Ер барды» деген тіркестегі «بَرْدِي барды: барды» етістігінің келер шақтағы үлгісі мен мәсдары «بَرْمَاقٌ барыг-бармақ: барыр-бармақ» болады. «تُرْدِي турды: тұрды» етістігі де сондай, мұның келер шақ үлгісі мен мәсдары «تُرْمَاقٌ түруг-турмақ: түрүр-турмақ» болады. Яғни, сөз қатты айтылғанда, мәсдар «ق — к» әрпімен түзіледі.

Өзегінде «ك — к» әрпі келген сөздерге мысал: «كَلْدِي keldi: келді» етістігінің өзегінде «ك — к» әрпі болғанда келер шақ түрі мен мәсдары «كَلْمَاكٌ келір-келмек: Келір-келмек - Келер-келмек» болады. Ұяң «ك — г» әрпі бар сөздерде де қатаң «ك — к» әрпімен болған сөздерге ұқсас. Мысалы: «أَنْ مَنِي الْكُدِي» Ol meni өгді: Ол мені өгді - Ол мені мақтады» деген тіркестегі «الْكُدِي өгді: өгді - мақтады» етістігінің келер шақ үлгісі мен мәсдары «أَكْمَاكٌ өгәр-өгмек: өгәр-өгмек - мақтар-мақтамақ» бола-

ды. Сөздің түбірінде ұяң «ج — Ғ» әрпі болса да, мәсары «ج — к» әрпімен жасалады.

Жұмсақ айтылатын сөздерге мысал: «عَرَّ تَأَمَّ سَرَدِي» Er tekim sərđi: Ер тәлім сәрді - Ер көп шыдады» деген тіркестегі «سَرَدِي sərđi: сәрді - шыдады» жұмсақ айтылатындықтан, оның келер шақ үлгісі мен мәсары «سَرَر - سَرَمَاكْ sərer-sərmek: сәреп-сәрмек - шыдар-шыдамақ» болады. Мәсары «ج — к» әрпімен келген. Яғни, қатаң айтылатын сөздердің мәсары «ق — қ» әрпімен келгеніндей, жұмсақ айтылатын сөздердің мәсары «ج — к»

әрпімен келеді. Мысалы: «بَعَّ اَنِي سَرَدِي» Beg anı sərđi: Бег аны сүрді - Бек оны қуды.» «سُرَر - سُرَمَاكْ Surer-sürmek: Сүреп-сүрмек - Қуар-қумақ.» «عَرَّ بَتِكْ تَرَدِي» Er bitik tərđi: Ер бітік түрді - Адам хатты түрді (түріп орады)» дегендегі «تَرَدِي tərđi: түрді - түрді» етістігі жұмсақ дауыспен айтылатындықтан оның келер

шағы мен мәсары да «تَرَر - تَرَمَاكْ Tərer-tərmek: Түрүр-түрмек - Түреп-түрмек» болады. «اَلْ يَرْمَاقْ تَرَدِي» Ol jarmaq terđi: Ол иармақ терді - Ол ақша жиды.» «تَرَر - تَرَمَاكْ Terer-termek: Терер-термек - Жияр-жимақ.» Сол секілді, «اَتَّ سَرَدِي» At sərđi: Ат сүрді - Атты қуды» дегендегі «سَرَدِي sərđi: сүрді - қуды» сөзінің мәсары да жұмсақ. «سُرَر - سُرَمَاكْ Surer-sürmek: Сүреп-сүрмек - Қуар-қумақ.» Бұл мәсарлардың барлығы жұмсақ «ج — к» әрпімен жасалған.

Бұл қағида барлық етістіктерге түбір етістіктер баптарында да, туындаған етістіктер баптарында да барлығына бірдей қол-

данылады. Бұл қағидадан бір де бір етістік тыс қала алмайды. Мәсдарларда «ق — қ» әрпімен «ماقی» тақ: мақ», яки «د — к» әрпімен «مهك» тек: мек» болып қолданылады. Жоғарыда айтқанымыздай түбірінде «ق — қ», немесе «د — к» әріптерінің болуына қатты, не жұмсақ дыбысталуына байланысты. Түбір мәсдарлар хақында да осы ереже сай келеді.

Мәсдарлардың бұдан басқа тағы бір сипаты бар. Ол таза етістікке осы істеліп жатқан шақ мағынасын білдіретін қосымша қосу арқылы жасалады. Бұл сипатты мәсдар түрі есім сөздер табындағы сөздер секілді есім орнына қолданылады. Етістік түбіріне қатаң дыбыстыларына «қы/қи», «ғы/ғи» (демек «ق - қ» мен «ی - и/ы»; «غ - ғ» мен «ی - и»), жұмсақ, ұяң дыбысталатындарына «ки/ги» (демек «د - к» мен «ی - и») қосымшаларын қосу арқылы жасалады. Түбірі бұйрық райлы болады.

Мәселен: «برغ بردی» Ol baғығ baғды: Ол барығ барды - Ол тіке (ештеңеге бұрылмай, тура) барды.»

Аның ыш қылығы belgylüg: Аның ыш қылығы белгүлүг -

Оның іс құлқы белгілі.» «سكَل تَنْغِي آرْتَق» Sökel тынығы артақ:

Сөкел тынығы артақ - Науқас тынысы нашар, жаман.» Бұл сөз

«ار النغ تندی» Er uluғ тынды: Ер үлүғ тынды - Адам баласы тынды;

Ер тыншыды» дегендегі «تندی» тынды: тынды» етістігінен

алынған. Сол сияқты «مَنْك يَرْقِم نَتَاك» Meniң joғықым neteg:

Менің иорықым нетег - Менің жүріс-тұрысым қандай?»; «سَنْك»

«يَرْقِمَنْك نَتَاك» Seniң joғықың neteg: Сенің иорықың нетег - Сенің

жүріс-тұрысың қандай?»; «أَنْك يَرْقِي نَتَاك» Аның joғықы neteg:

Аның иорықы нетег - Оның жүріс-тұрысы қандай?» деп те

айтылады. Бұл ретте, мәсдар «يَرْقِي» joғықы: иорықы» сөзі «بريدی»

жогыді: иорыди - жүрді» етістігінен анықтап, түсіндіру жолымен жасалған. Бұл етістіктің түбірінде «ق — к» әрпі жоқ. «ق — к» әрпі анықтау нәтижесінде қосылған. «غ — ғ» әрпі «ق — к» дыбысымен келетін мәсдарларға қосылады. Бұл орайда «غ — ғ» әрпі етістіктердің түбіріне, яғни өткен шақты білдіретін «دی dy/di - ды/ді» түсірілгеннен кейін қалатын бұйрық райға қосылып мәсдар жасалады. Ал, «ج — г» әрпі түбірінде «ق — к» дыбысы болмай, ұяң айтылатын сөздерге қосылады. Мәселен: «أَنْتَ بَرْمَانُ تَبْرِكِي كُورُ» Аның жармақ terigi көр: Аның иармақ терігі көр - Оның ақша жиғанын қара», «تاز كَلِكِي بُرْتَجِيكَا» Taz keligi borkshige: Таз келігі бөрікшіге - Таздың барар жері бөрікшінің дүкені. (Таз тазын жасыру үшін бөрік сатып алуға бөрікшінің дүкеніне барады),» - дегендер секілді. Бұл мақал өзі зәру нәрседен безген кісіге қаратып айтылады. Етістіктің түбірі «كَلَدِي keldi: келді». Мағынасы өзгертіліп, «ج — г» әрпі қосылып мәсдар жасалған. Бұл сипатты мәсдар осы мағынада келсе, «غ — ғ» әрпінің орнына «ق — к» әрпі қолданылмайды. Тек қана «غ — ғ» әрпінің тіркелуі мүмкін болмайтын жерде ғана «ق — к» әрпі келеді. Және де ол «ق — к» әрпі өткен шақ қосымшасы «د — д» мен «ی — и» әріптерінің арасына қосылып, сол жолмен қағидаға сәйкесе қосымшалы мәсдарға айналады. «ج — к» әрпі болса, жоғарыда айтылған жерлерде қолданылады. Мәселен, «أَنْتَ بَرْدَقِي» барды: барды» етістігінен мәсдар жасағанда, «بَرْمَانُ تَبْرِكِي» Аның barduқы barmaдуқы bir: Аның бардұқы бармадұқы бір - Оның барғаны бармағаны бір» дейді. «barduқы: бардұқы - барғаны», «barmaдуқы: бармадұқы - бармағаны» «barды: барды» етістігінен жасалған болымды, болымсыз мәсдарлар.

Сол секілді: «مَنْكُ تَرْدَقُمُ تَرْمَادُقُمُ بَيْرُ» Meniñ turduқum turmadu-

қим біг: Менің түрдүкүм түрмадүкүм бір - Менің тұрған тұрмағаным бір» дегендегі «turduk, turmaduk: түрдүк, түрмадүк» «توردي turdı: тұрды» етістігінен жасалған болымды, болымсыз мәсдарлар. Бұл реттерде «غ - ڧ» әрпінің қолданылуына мүмкіндік жоқ. Сондықтан да, «توردي turduқы: түрдүқы» дегеннің орнына «توردي turduғы: түрдүғы» деуге келмейді. Сондай-ақ, «بردم بَرْمَادِقْمِ Menің barduғum bargmaduғum: Менің бардүғүм бармадүғүм» деуге де болмайды. Бұл тұстарда «غ - ڧ» әрпі қолданылмайды. «ك - ڭ» әрпі қолданылатын мысалдар: «آنك كَلْدُكِي كَلْمَادُكِي بِيْر» Аның keldүki kelmedүki bir: Аның келдүкі келмедүкі бір - Оның келгені келмегені бір.» «سِنك كَرْمَدُكِنَكْ» Senің көрдүкүң көрмедүкүң bir: Сенің көрдүкүң көрмедүкүң бір - Сенің көргенің көрмегенің бір.»

Мен бұл сипатты мәсдарларды есімдер тарауында да, етістіктер тарауында да қайталап отырмаймын. Сондықтан, осы жердегі ережені жақсы ұғып алған адамға бұл түрдегі мәсдарларды айырып, түсіну қиынға соқпайды. Түбір және туындатылған етістіктердің сахих (түбірінде «lin: лин» әрпі болмаған), илеттік (түбірінде илет әріптері болмаған), мұзоаф (әріп қайталанған) сынды сөздердің бәріне бірдей осы ереже ортақ.

Бұл бөлімде бұйрық райы екі әріпті болып келеді. Сондықтан бұл бөлімді «екілік» екі әріптік деп атадық. «بَر bar: бар», «كَل kel: кел» дейді. Түбір етістік осы. Түріктердің көпшілігі түбірінде «ق - ڭ» әрпі бар, қатаң дыбысты бұйрық райлы етістік екінші жақтан айтылса, түбіріне «غ - ڧ», «ل - ل» («غَل ғыл: ғыл») қосып айтып, жазады. Егер, «غ - ڧ» әрпімен бітіп тұрса, «ق - ڭ», «ل - ل» («ل ق қыл: қыл») қосады. Түбірінде «ك - ڭ» болса, яғни жұмсақ,

уяң айтылатын сөздерге «ج - к», «ل - л» («كَلَّ kil/gil кіл/гіл») қосылады. Сойтіп, бұйрық райлы етістік екі әріптіден төрт әріптіге, үш әріптіден бес әріптіге, төрт әріптіден алты әріптіге айналады. Мысалы: «بَرَّغِلْ barğyl: барғыл - барғын», «تُرَّغِلْ turğyl: тұрғыл - тұрғын» деген секілді. Бұлар қатаң дыбысты болғандықтан «ғыл: ғыл» қосылғандар. Соңы «غ - ғ» әрпімен аяқталған сөздерде «қыл: қыл» қосылады. Мысалы: «تَاغَا أَغْقِلْ тағқа ағқыл: тағқа ағқыл - тауға шыққын», «سُوتْ سَعَقِلْ sūt saғқыл: сүт сағқыл - сүт сауғын.»

Түбірінде «ج — к» әрпі болған сөздерге «gil: гил» қосылады. Мысалы: «كِرْ كِلْ كِرْ كِلْ evge kirkil: евге кіркіл - үйге кіргін.» «يَرْمَاقْ jarmaқ tergil: иармақ тергіл - ақша жыйғын.» Бұл мысалдарда екі әріпті етістіктер төрт әріптіге айналған.

Үш әріпті етістіктерге мысал: «يُكْ كُتْرُ жүк kotүг: иүк котүр - жүк котер»; «تَامْ اَتْرُ tam otүг: там отүр - тамды тес» дегендегі «كُتْرُ kotүг: котүр», «اَتْرُ otүг: отүр» етістіктерден бұйрық райдың екінші жағындағы етістік туындатса, «كُتْرُ كُتْرُ kotүrgil: котүргіл - котергін», «اَتْرُ كُتْرُ otүrgil: отүргіл - тескін» - болып шығады. Етістік үш әріптіден бес әріптіге айналады.

Төрт әріпті етістіктерге мысал: «اَتْ سَفْرُ At suvғар: Ат сувғар - Ат суар»; «مَنِي اَذْغُرُ Meni озғур: Мені одзғур - Мені оят» деген етістіктерден сол сипатты бұйрық райлы етістік жасаса, «سَفْرُ غِلْ suvғарғыл: сувғарғыл - суарғын», «اَذْغُرُ غِلْ озғурғыл: одзғурғыл - оятқын» түрінде болады. Етістік төрт әріптіден алты әріптіге айналады.

Бұл түрдегі бұйрық райлы етістік тек екінші жақтан (тыңдаушыға) айтылғанда ғана қолданылады. Тыңдаушы екеу, не одан да көп болғанда, бұл сипат қолданылмайды.

Бұйрық райлы етістіктің екі, не одан да көп жаққа (адамға) қарата айтылатын түрі бір қағида негізінде қолданылады. Онда ерлер мен әйелдер* тараптары ажыратылмайды. Мысалы, бір кісіге қарата айтқанда: «بَرّ» bar: бар» десе, екі кісіге қарата айтқанда: «بَرِّينَكِلَار اِكِيكُو» baғыңлағ ікігу: барыңлар ікігу - екеуің барыңдар» дейді. Көпке қарата айтқанда: «بَرِّينَكِلَار قَمْعُ» baғыңлағ қамуғ: барыңлар қамуғ - бәрің барыңдар» - дейді. Тыңдаушының жасы үлкен, не құрметті, қадірлі адам болса, түріктер оған (жалғыз адам болса да. А.Е.) арнайы көпшілікке айтқандай қолданады. Мәселен: «بَرّ» bar: бар» деудің орнына: «بَرِّانَك» baғың: барың» дейді. «لار/لەر» lar/ler - лар/лер» көптік жалғауын әдейі түсіріп қолданады. Түпкі мәні «барыңыз» демекші.

Оғыздар мен қыпшақтар бір адамға: «بَرّ» bar: бар», көпшілікке: «بَرِّانَك» baғың: барың - барың» дейді. Көптік жалғауын түсіріп (-лар/лер; -дар/дер) тастайды. Оның есесіне құрметтеп сыйлаушылықты білдірмекке әуелі ғұнналы (мұрын дыбысты) каф («ك» - н) әрпін, содан кейін «ز» - з» әрпін қосады. Яғни, оғыз тілінде бір адамға айтқанда көптік үстіне көптік қосылады.

Мына жырда былай деп келген:

أَقْلَبَ مَنِي قِيمَنِكْز
أَبِ قِيمَنِكْز

* Араб тілінде де, орыс тіліндегі секілді «муж. род», «жен. род» дегендер бар. Соған орай талдап отыр. А.Е.

اَقْرَ كَرُمُ اَشْرُ تَنْكُرُ
تَنْكُرَا يُرَا قُشْ اُجَارُ

*Avlar meni qojtaңыз
Ajyq ajыр qajtaңыз
Aqar көзүт иш теңіз
Tegre жүре қиш ишар:*

*Авлап мені қоймаңыз,
Айық айып қаймаңыз,
Ақар көзүм үш теңіз,
Тегре үре қүш ұшар -*

*Аулап мені қоймаңыз,
Айтып анттан қайтпаңыз,
Көзімнен теңіз жас ағар,
Айнала шулап құс ұшар.»*

(Сүйгеніне айтқаны: Мені аулап, бауыр басып алғаннан кейін қор қылып тастамаңыз, шеттетіп қоймаңыз; Айтқан уәде, антыңызды бұзбаңыз, сөзде тұрыңыз; Көзімнің ащы жасы теңіз суындай ағар; Оны айнала шуласып құстар ұшар.)

Бұл түрде (ғүнналы етістік) тек екінші жақта ғана қолданылады, ал бірінші жақта, не үшінші жақта қолданылмайды. Сонымен, ғүнналы көф («كف - н») тек бұйрық райдағы екінші жақта ғана қолданылады. «كَلِدْ نَكْ» keldiñ: бардың: бардың», «كَلِدْ نَكْ» keldiñ: келдің» дегенде, бұл бұйрық рай емес, тек істен, әрекеттен хабар беруші ғана. Өткен шақ түріндегі етістік «بَرْدَنْكْ» bardıñ: бардың: бардың» бітімі мен бұйрық райлы етістік «بَرْدَنْكْ» bardıñ: бардың» сөзінің бітімі бір-бірінен ажыратылады, айырмашылықтары анық. Бұл етістік түрлері өзара біріне-бірі ұқсамайтындықтан, екеуінің де аяғына ғүнналы «كف - н» дыбысын қосқаннан зиян келмейді.

Өткен шақты білдіретін қосымша «- ды/ді» бірінші, екінші, үшінші жақтардың барлығында «بردم: бардым», «بردنك: бардың», «بردی: барды» деген секілді (соңына ы/і қосылып) кесрәлі болып келеді. Осы сөздердің бәрінде де «د - д» әрпі кесрәмен берілген. «بردم: бардым» дегендегі «م - м» әрпі іс-әрекеттің бірінші жақтан істелгендігін білдіретін қосымша, «بردنك: бардың» дегендегі «ك - н» әрпі екінші жақты білдіретін қосымша, «بردی: барды» дегендегі «ی - ы» әрпі үшінші жақты білдіретін қосымша. Осылардың барлығында да «د - д» әрпі кесрәмен жазылған. «بردم: бардым» дегендегі «م - м» әрпі іс-әрекеттің бірінші жақтан істелгендігін білдіретін қосымша, «بردنك: бардың» дегендегі «ك - н» әрпі екінші жақты білдіретін қосымша, «بردی: барды» дегендегі «ی - ы» әрпі үшінші жақты білдіретін қосымша.

Түріктер екінші жақтан құрметтеп қадірлеп сөйлегенде: «بردنکیز: бардыңыз» дейді. Мұрыннан айтылатын көф (ك - н) әрпі мен «ز - з» әрпі негізінде көптік жалғауы болатын. Оғыздар мұны тек көптік жалғау ретінде қолданады. Мысалы: «بردنکیز: бардыңыздар.» Бәріңіз бардыңыз дегендегісі. Бұл жерде оғыздардың айтуы қағидаға сай болса да, сөздің көркем, келісті айтылып, әрі үлкен мен кішіні айырып білдіру үшін түріктердің қолданып жүргені қолайлырақ.

Жоғарыда айтқандай, «د - д» әрпі барлық жерде кесрәлік болады. Бүкіл түрік тілінде, әрбір бөлімдегі барлық етістіктердің бәріне бірдей осы ереже қолданылады.

Есімше (істеушіні білдіретін сөз) осы бапта және өзге баптардың барлығында білдіретін мән-мағынасына қарай бес түрге бөлінеді: етістіктерден жасалған сөздер барлық тайпаларда

бір сипатта болса, іс-әрекеттің істелуін, атқарылуын білдіретін сипаттағы түрі тайпалардың тілдерінде әртүрлі болып келеді. Әртүрлі сипатты болса да барша түріктер оларды бірдей айтады.

Әуелі, етістіктерден жасалған сипаттардың әртүрлілігі жөнінде. Мысалы, «بر دجی» *barda*шы: бардашы - барушы», «تُر دجی» *turda*шы: тұрдашы - тұрушы» - дегендерді алайық, бұл сипаттар өткен шақ етістігінен жасалған. Өткен шақ етістігінің қосымшасы «د - д» әрпі мен «ی - ы» әрпінің арасына «ج - ш/ч» әрпі қосылып барып жасалған. Оғыз, қыпшақ, йағма, оғрақ, суварлар мен рус еліне дейінгі бешенектер тілінде осылай қолданылады. Қағидаға сай. Өйткені, «بر دی» *barđı*: барды» етістігіндегі «د - д» әрпі өткен шақ етістігінің қосымшасы, «ی - ы/i» етістіктің үшінші жағын білдіретін әріп. Етістік екінші жақтан айтылатын болғанда, «ی - ы/i» әрпі түсіріліп, «بر دناک» *barđnāk*: бардң - бардың» болып шығады. Ал, егер бірінші жақтан айтылса, «بر دم» *barđm*: бардым» деп келеді де, мұнда да «ی - ы» әрпі түсіп қалады.

Демек, өткен шақты білдіретін «د - д» әрпі сақталып қалады. Үш жақтың қай-қайсысына да қатысты. Бұдан, «بر دجی» *barda*шы: бардашы - барушы» дегендегі «ج - ш» мен «ی - ы» әріптерінің сипат (есім) жасайтын қосымша екендіктері аңғарылады. Мұндағы «ی - ы» әрпі етістіктің өткен шағының үшінші жақтағы қосымшасы емес. Бұл жерде қатыстылықты, сипатты білдіретін қосымша болып тұр. Мысалы, «اتجی» *etjı*: етші - қасапшы», «اتمکجی» *etmekjı*: етмекші: етмекші - наубайханашы» деген секілді. Күллі түрік жұрты кәсіп иелерінің сипатын білдіретін есім жасағанда, есім сөздің соңына «جی - шы, -ші» қосымшаларын қосады. Мысалы, «تَر غجی» *tağıjı*: тарығ - тары» сөзінен «تَر غجی» *tağıjı*шы: тарығшы - тарышы», «آتک» *etük*: етүк - етік», сөзінен «اتکجی» *etükjı*

етүкші: етүкші - етікші» деген сөздердің туындатылғаны секілді.

Яғни, «بر دجی» bardaшы: бардашы - барушы», «تُر دجی» turdaшы: түрдашы - түрушы» сөздері етістіктен жасалған анықтаушы (есімдер), ал жоғарыдағылары есімдерден жасалған сипаттар (сын есім). «آتجی» etші: етші - қасапшы», «آتمکجی» etmekші: etmekші - наубайханашы» «تَرغجی» taғышы: тарығышы - тарышы, диқан», «آتکجی» etүкші: етүкші - етікші» деген секілді сипаттар.

Бұл қағида «ق - қ», «د - к» әріптері бар, яғни қатаң дыбысты сөздердің бәріне бірдей, өзгеріссіз қолданылады. Тек, Шігіл, Қашқар, Баласағұн, Арғу, Барсаған мен жоғары Шыңға дейінгі ұйғыр тілдерінде бұл мағынадағы етістіктен жасалған сөздер етістіктің бұйрық райынан жасалады. Түбірінде «ق - қ», «د - к» әрпі келген, яғни қатаң дауысталатын сөздерде етістіктің өткен шағын білдіретін «د - д» әрпінің орнына «غ - ғ» әрпі келеді, басқаларына жұмсақ «د - к, г» келеді де, «ج - ш/ч» мен «ی - ы/i» әріптері сол күйінде қалады. Бұлардың тілінде «بَر» bar: бар» деген бұйрық етістіктен «برغوجی» barғишы: барғушы - барушы» деген есімше; «تُر» tur: түр» деген бұйрық райлы етістіктен «تُرغوجی» turғишы: түрғушы - түрушы» деген есімше пайда болған.

Қатаң дыбысты сөздерде «جا قرغوجی» ja қиғишы: иа құрғушы - садақ құрушы; (жақ тартушы); «تَغار قَبغوجی» tavar қарғишы: табар қапғушы - мал алушы, (мал ұрлаушы); «ات سَمغَرغوجی» at savғарғишы: ат сувғарғушы - ат суарушы», «مَنی اذغورجی» meni озғиғишы: мені одзғурғушы - мені оятушы» дегендерге ұқсас шығады.

Түбірінде «غ - ғ» әрпі бар екі әріпті сөздерде «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналады: «تاغقا اغغوجی» taғқа ағқишы: тағқа ағқушы

- тауға шығушы», «قوی سفقوجی» koj saғқишы: қой сағқушы - қой сауушы» деген секілді. Бұл арада екі көмей дыбысын (غ - ғ) қатар айту қиын болғандықтан, сөйлегенде жеңіл айтылуы үшін екінші «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналып кеткен. «غ - ғ» әрпімен аяқталатын бұйрық райлы етістікке де осы қағида келеді, яғни, «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналады. Мәселен: «تاغقا اغقل» тағқа ағқыл: тағқа ағқыл - тауға шыққын», «سوت سفقل» syt saғ-қыл: сүт сағқыл - сүт сауғын» - деген секілді.

Түбірінде «ا - к» әрпі бар сөздерде етістіктің өткен шағын білдіретін «د - д» қосымшасының орнына ұяң «ا - г» қосылады. Мысалы: «ار ککوجی» kылгүші ег: күлгүші ер - күлуші адам», «ارکا کرکوجی» evge kirgүші: евге кіргүші - үйге кіруші.» Ұяң, жұмсақ дауысталатын сөздер де осыған ұқсас. Мысалы: «ارماق» یرмақ jармақ tergүші: иармақ тергүші - ақша жинаушы», «ات سرکوجی» at syrgүші: ат сүргүші - ат айдаушы» дегендегілер секілді. Осы ереже оғыздарға, сонымен қатар айтылған жоғарыдағы тайпа, ұлыстардың тілдеріне тән. Олардың сөздерінің тәртібін ілгеріде көрсеттім. Оғыздар мен аталған тайпалардың тілдеріндегі бұл сипаттар Шігіл түріктері мен өзге де түріктердің қолдануларына ұқсас, араларында ешқандай айырма жоқ. Мәселен: құдалардың арасындағы құда түсіп барып-келіп жүрген адамды оғыздар: «اريدجی» joғыдашы: иорыдашы» демейді, «ارغجی» jоғығшы: иорығшы» дейді. Диканды да, «اريدجی» тағыдашы: та-рыдашы» демей, бүкіл түрік тілдеріндегі секілді «ارغجی» тағығшы: тарығшы - тарышы» дейді. Бұл сипаттар бұйрық райлы етістіктен жасалғанда, бұйрық райдың соңғы әрпі сүкүндік болып келсе, оған бір дауысты дыбыс қосылады. Сөйтіп, «ارجی»

бағишы: барұшы - барушы», «[»]ترجي تيغيшы: түрүшы - түрушы» секілді болып жасалады.

Солайша «[»]bar: бар» бұйрық райлы етістікке қосымша қосылса соңғы әріп харакат белгісін алады да, бұйрық райлы реңінен айырылады. Сонымен, оның түбірлеріне «[»]ق - қ» әрпі келген қатаң дыбыстыларға «[»]غ - ғ» әрпі, ұяң дыбыстыларға «[»]ج - г» әрпі қосылады. Бұл сипат барлық тайпа, ұлыстарда айырып-бөлінбей қолданылған. Осындай түрдегі сипаттарда бұл мәнде қолдану үшін тек «[»]غ - ғ», «[»]ج - г» әріптерін қосқанда, бұл әріптер мұзоаф болып келген мәсдарларға қолдануға да қолайлы. Мәселен: «[»]آنك ترغي ننگ» Аның туғуы neteg: Аның түрүғы нетег - Оның тұрысы қандай?»; «[»]تاز کلكی بر کجیکا» Taz keligi бөкшіге: Таз келігі бөк-шіге - Таздың келетін жері бөрікшінің дүкені» деген сөйлемдердегі «[»]ترغي تيغيғы: түрүғы - тұрысы», «[»]کелүгі: келүгі - келетін жері» деген сөздер секілді.

Кейде етістік мәсдармен сипатталады:

«[»]رجل نائم» деген «[»]صائم رجل نوم» «[»]ورجل صوم» тіркестер секілді. Ұлы Төңірдің «[»]قل ارايتم ان اصبح ماوکم» «[»]غائرا» дегенді білдіреді. «[»]غورا» деген аятындағы «[»]غورا» сөзі:

Барлық бөлімдерде, түрік тайпалары арасында әртүрлі қолданылатын сипаттар осындай.

Екіншісі: іс-әрекет, қимылдың әлденеше қайталанғандығын, аяқталмағандығын білдіретін сипаттар. Бұл сипаттар барлық бөлімдерде, күллі түрік тайпаларында бірдей бұйрық райлы түрде көрінеді. Бұл сипаттың түзілімінде де қатаң дауысты «[»]ق - қ» әрпі келген түбірге «[»]غ - ғ», «[»]ج - к» әрпі келген сөз түбіріне «[»]ج - г» әріптері жалғасады. Сонда, көп қайтара қайталанған іс-әре-

кетті білдіретін сипат «barğan: барған» «بَرَّ: бар: бар» бұйрық райынан, «turğan: тұрған» «تُرَّ: tur: тұр» бұйрық райынан жасалады. Мысалы: «اَن اَر اَل اَفْكَا بَرَّغَانُ» Ol er ol evge bargan: Ол ер ол евге барған - Ол адам ол үйге барған (бараған, көп баратын. А.Е.)» «اَن اَر اَل ايش لار قا تَرَّغَانُ» Ol er ol ышларқа turğan: Ол ер ол ышларға тұрған - Ол ер ол істерге тұрған», «Ол адам дәйім іс үстінде тұрады» деген мағынада.

Жырда былай депті:

تَرَّغَانُ اُلُّغُ اَشَلَقَا
 تَرْكِي اُرْبُ اَشَلَقَا
 تَمَلُّغُ قَدَرُ قَشَلَقَا
 قَدْتِي اَرِكُ اِمْدُرُو

*Turğan ulug ышлақа
 Tergi urup aшлақа
 Tuşlug қадыр қышлақа
 Қозты erig imduru:*

*Тұрған ұлұғ ышлақа
 Тергі ұрұп ашлақа
 Тұмлұғ қадыр қышлақа
 Қодзты еріг үмдүрү -*

*Тұратын ұлы істерге,
 Дастархан жайып асына,
 Қаһарлы суық қыстарда,
 Қалдырды ерді үмітпен.»*

(Ұлы істерде тұратын, нық тұратын адам еді; Қатты көрлі қыста дастархан-мәзірін жайып, ауқат беретін еді; Ерді, адамдарды үміттендіріп, тастап кетті.)

Түбірінде «ك - к» әрпі келген сөздерге мысал алайық. «كُلِّمَ كُتُبًا ارَّ» Kūlgen er: Күлген ер» дегендегі «كُلِّمَ kūlgen: күлген» сипаты «كُلِّمَ kūl: күл» деген бұйрық райға «كُلِّمَ gen/ген» қосымшасы тіркеліп жасалған. Іс-әрекеттің әлденеше рет істелетіндігін білдіретін сипаттарда «كُلِّمَ - ғ», «كُلِّمَ - г» қолданылғанындай, істі істеушіні білдіретін сөздерде де «كُلِّمَ - ғ», «كُلِّمَ - г» қолданылады. «كُلِّمَ بِرَغْوَةٍ» baғwıшы: барғwшы - барушы», «كُلِّمَ كَلِّمُوهُ» kelgūші: келгūші - келуші» деген сөздер сияқты. Бұл арабшадағы «كُلِّمَ kūl: ал» фә'ал», «كُلِّمَ mif'al: миф'ал» сөздеріне ұқсайды. Ол істің, әрекеттің қайталанатындығын, аяқталмағандығын білдіру үшін «كُلِّمَ» секілді түрдегі сөзді қолданады.

Үшіншісі: бір іс-әрекет істелерден бұрын-ақ, оның атқарылмақшы екендігін білдіретін сипат. Бұл бұйрық* райлы етістіктен жасалмайды. Түбірінде «ك - қ», не «ك - ғ» әріптері кездесетін әрі қатаң айтылатын сөздердің түбіріне «كُلِّمَ -ғсақ: -ғсақ» қосымшасы қосылады да, түбірінде «ك - л», «ك - г» әріптері келген, ұяң дыбысты сөздер түбіріне «كُلِّمَ -гсек: -гсек» қосымшасы қосылады.

Соңғы әрпі сүкүндік бұйрық сөз кесрәлік-ке түрлендіріледі. «كُلِّمَ baг: бар» деген бұйрық райлы етістіктен іс-әрекетті атқару, істемек ниетті білдіретін сөз жасағанда, «كُلِّمَ baғwıсақ: ба-рығсақ» болып шығады. (Қазіргі «бармақ, бармақшының» түп-төркіні. А.Е.) «كُلِّمَ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ aл Ol evge baғwıсақ ol: Ол евге

* М. Қашқари бұл ретте бұйрық райлы етістіктің соңғы әрпі сүкүн болғанда, сол күйі емес, дыбыс қосылып, түрлендіріліп барып жасалады дегенді ескерткен тәрізді.

барығсақ ол - Ол үйге бармақ ол,»- дегендей. «تۇر مۇندا» Tur munda: Түр мұнда - Мында түр» деген тіркесте келген бұйрық райлы етістік «تۇر: түр» сөзінен осындай мағыналы сипат жасалса «اول مۇندا تۇرۇساқ ол: Ol munda turuḡsaq ol: Ол мұнда түрүғсақ ол - Ол осында тұрмақ ол» болып шығады.

Түбірінде «ا - к» әрпі келген сөздер: «اول بېرۇ كېلىساқ أردى» Ol beru keligsek erdi: Ол бері келігсек ерді - Ол бері келмек еді; Оның бері келгісі бар еді.» «اول اۆكۈ كىرىساқ ان» Ol evge kirigsek ol: Ол евге кірігсек ол - Ол үйге кірмек ол.» «اول تىقار تىرىساқ ان» Ol tavar terigsek ol: Ол табар терігсек ол - Ол мал жимақ ол.»

Бұл ережелерді есінде сақта.

Мұндай мағына, ұғым есімдерден жасалатын болғанда, кісіні сол сөздің өзімен мінездеуі мүмкін. «اول ار ان تىقارساق» Ol er ol tavarsaq: Ол ер ол табарсақ - Ол малсақ адам ол.» «بۇ اراغۇت اول عرساқ» Bu uraḡut ol ersek: Бұ ұрағұт ол ерсек - Бұл ерсек әйел ол.» (Яғни, «ерсек, еркек құмар» деген мағынада. А.Е.) Бұл ыңғайдағы есімдерде қосымшаның алдыңғы «غ - ғ», «ا - г» әріптері болмайды.

Төртіншісі: айтылған істі атқару, істемек істеуші кісінің міндеті екендігін білдіретін сөз. Бұл жерде істеуші бір іс-әрекетті жасауға уәде бергендігін аңғартатын мәндегі сипат десе де болады.

Бұл сын есімдер бұйрықтың соңғы әрпі «ق - қ», яки «غ - ғ» болып қатты дауысталатын сөздерде, соңғы әрпі әрі сүкүндік болса, «ق — غلۇق»; ұян, жұмсақ айтылатын сөздерге аталған қосымшадағы «غ - ғ» әрпінің орнына «ا - г», «ق - қ» әрпінің орнына «ا - к» қосылып жасалады. Бұйрық райлы

«^{بَارٍ} bar: бар» етістігінен оның міндеті, хақы, парызы деген мағынаны білдіретін сөз жасамақшы болсақ, «^{بَارِغُلُوكُ} barğuluk: барғұлук - барғылық» секілді туындайды. «^{اَلْاَلِ بَرِغْلُقِ اَرْدِي} Ol barğuluk erdi: Ол барғұлук ерді - Ол барғылық еді.» Яғни, ол бару керек еді, ол баруға міндетті, тиісті еді дегені. «^{اَلْاَلِ مَنْدَا تُرْغَلُقِ اَرْدِي} Ol munda turğuluk erdi: Ол мұнда түрғұлук ерді - Ол мұнда түрғұлук еді.» Демек, ол мұнда тұруға тиісті еді, ол мұнда тұруы керек еді дегенді білдіреді.

Оғыздардың біразы «^ل — л» әрпінің орнына «^س - с» әрпін қолданады: «^{اَلْاَلِ مَنْدَا بَرِغْسُقِ اَرْدِي} Ol munda turuğsaқ erdi: Ол мұнда түрүғсақ* ерді - Ол мұнда тұруға тиіс еді»; «^{اَلْاَلِ مَنْدَانِ بَرِغْسُقِ تَكُلْ} Ol munda baғысaқ tegyl: Ол мұнда барығсақ тегүл - Ол мұнда барығсақ емес еді»; яғни, Ол мұнда баруға тиісті емес еді.»

Осындай үлгідегі сын есімдер екі әріптік етістіктен жасалса, алты әріптікке айналады. Төрт әріптік етістіктен жасалғанда, жеті әріптік болып шығады.

Хұда қаласа, олар өз реті келгенде айтылады.

Бесіншісі: бір іс-әрекетті істеу істейтін адамның көкейінде жүргендігін білдіретін сипат. Бұл істі атқаруға уәде бергендегі сипаттан гөрі жоғарыда айтқан сипатқа жақынырақ. Бұл сипат бұйрық түрінен жасалмайды. Бұл сипаттың түбірі «^ی - и» әрпімен созылады да, қосымшасының бас әрпі барлық бөлімдерде сүкүнді болады.

Түбірінде «^ق - қ» келген, иә қатты айтылатын сөздерде бұйрық бітімінен кейін «^غ - ғ, ^ل - л, ^ی - ы — ^ی - і, ^ل - ғлы» қосылып, ал түбірінде «^ك - к» әрпі болып, иә ұяң, жұмсақ айтылатын сөздерде «^غ - ғ» әрпінің есесіне «^ك - г» әрпі жүреді де, «^ك - г, ^ل - л,

* Жазба нұсқада «^{بَرِغْسُقِ} барығсақ» деп жазылған. Жаңылыс түскен. Екі мысал бірдей болуы мүмкін емес. Б. Аталай редакциясы бойынша «түрүғсақ» деп алынды.

من سنكا برغلي من - i/и - كسلي rne қосылып барbm хасанау. «من سنكا برغلي من»
 Men saaa barsrrlsr men: MeH cana барbIFJlbl MeH - MeH caran бар-
мақпын»; (MeH caran бармақшымын; баруды ойлап отырмын.)
 «ال مندنا ترغلي ال» munda tururlsr 01: **Ол мұнда** TurуFJlbl OJl -
 OJl **мұнда** TypMaK,IIIbl OJl.» (OJl **мұнда** TypMaK,Tbl **ойлап жүр** nerea
мағынада. A.E.). Ocstnapnarsr: «برغلي»: barsrrlsr: барbIFJlbl - бар-
мақшы»; {غلي} tururlsr: түрүғлы - TypMaK,IIIbl» nerenaepre yK,cac
жасалады. Түбірінде «ا - ك» opni KCJlreH cesnia мысалы: «ال مندنا
كلكلي» Mana keligli turur: Mana KCJlirJli Typyp - OJl MaraH
 KCJlrcJli TYP; OJl MaraH KCJlrcJli жатыр.» «ال منكا تفار بركلي ال»
 01 maaa tavar berigli 01: OJl маңа rafiap бспirJli OJl - OJl MaraH
 MaJl fieprerri хагup OJl; OJl MaraH MaJl берMcK ойда.»

Бұл CblH ecisutep **туынды мәсдарлардан** хасанansr. Моснар
 60JlraHblMCH: «J - л» MeH «ى - и» opirrreri **қосылып** (لى - Jbl/Jli)
 cnpарха amtananu. Тубip cesnи coasmaarst **сүкүнді** opirри үндi
 opinnen харахarran C03Y apxsnsr, «غ - ғ», HC «ا - r» opinrepin
қосып туынды мәсдар Ту3iJICTiHiH жоғарыда айтып eTKcHMiH.
 Мысалы: «ال منكا تفار برغلي ال» **Аның** barursr kor: **Аның барығы** хор -
Оның барFaHblH хер», «ال منكا تفار برغلي ال» **Аның**
 хerри хер - **Оның** KCJlicH хер; **Оның** KeJlrcHиH хeps nerennepne-
 ri «برغلي»: barsrru: **барығы», «كلكلي» keligi: xeniris сияқты. Жоғары-**
 na attrxannaа, **туындатылған мәсдар** 60Jlca na, «لى - Jbl/Jli» қо-
 CblMIIIaCbl ripxecirr canарха айналған. Барлық гypix ramrana-
 psnrna буJl cexinai сипаттар барJlblFblHa бірдей қолданылады.
 Onapnsnt apacsnuia айырмашылық жоқ. Ocsmaaa мәндегі си-
 narrар барJlblK, eTicTikTCP.IIcH жоғарыда айтқан бcc гypри XOJIMcH
жасалады.

Іс-әрекеттің атқарылғандығын білдіретін анықтауыш (исми мефул) түрі бойынша - бұйрықтың соңынан «м - м» әрпі мен «ж - ш» әрпі қосылып жасалады (مِش - мыш/-міш). Мәселен: «لِيا قُر» қиг: Иа қур - Садақты қур» деген сөйлемдегі «قُر қиг: қур» деген етістіктен істің істелгенін білдіретін сипат жасағанда, «قُر مِش يا» Қигмыш ја: Қурмыш иа - Құрулы садақ» болып шығады. «قُر قُر: Қур» бұйрығының соңына «مِش - мыш» қосылып туындатылған. «قُر مِش اَرَق» Қазмыш арық: Қазмыш арық - Қазылған арық» сөзі де сондай.

Сабақтас етістіктерге осы екі әріп «м - м» мен «ж - ш» қосылады. Түбір ешбір өзгеріссіз сақталады. Түбір сөздің соңғы әрпі сүкүндік күйінде қала береді. Салт етістіктердің өткен шақ түрінде кейде «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш - мыс/міс» қосымшасы қосылып етістіктің тұйық түрі жасалады. Мәселен: «اَبْر مِش» Evge barмыш: Евге бармыш - Үйге барыпты. (Барған екен. А.Е.)» дегендер секілді. Бұл мысалдарда қолданылған «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш - мыс/міс» қосымшасы «بَر دِي» barды: барды», «كَلَدِي» keldi: келді» деген етістіктердегі өткен шақты білдіретін «دِي - ды/ді» қосымшаларының орнына қолданылған. Бұлардың арасындағы айырма: өткен шақты білдіретін «دِي - ды/ді» қосымшасы айтушының іс-әрекетті өз көзімен көргендігінен, сол іс-әрекеттің куәсі болғандығынан хабар береді. «بَر دِي» barды: барды» сөзінің мәні бойынша: «ол барды, оның барғандығын, иә кеткендігін өз көзіммен көрдім» дегенді хабарлайды. «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш, - мыс/міс» қосымшасы іс-әрекеттің айтушы болмаған уақытта, өткен шақта болғандығынан хабардар стеді. Айтушының өз көзімен көрмегендігін, аса анық еместігін аңғартып тұрады. «اَل بَر مِش» Ol barмыш: Ол бар-

мыш - Ол барыпты, мен оның барғанын көре алмадым», «ال كَلْمِش»

Ol kelmiş: Ол келmiş - Ол келіпті, мен оның келгендігін көре алмадым,»- деген тәрізді.

Салт етістік, сабақтас етістіктердің барлығына, барша өткен шақ етістіктеріне осы ереже ортақ. Еркек, әйел текті*, түбірінде «ق - к» әрпі бар, иә қатаң айтылатын, түбірінде «ر - к» әрпі келген, иә жұмсақ айтылатын сөздердің барлығына бірдей еш айырмашылықсыз, осы ереже жүреді. «برمش» бармыш: бармыш», «كَلْمِش kelmiş: келmiş» сөздері есімдердің алдында анықтауыш болып келгенде сипатқа айналады.

«برمش كشي» бармыш кіші: бармыш кіші - барған** кісі», «كَلْمِش ار» келmiş ер: келmiş ер - келген ер». Бұл арада: «بردی» барды: барды», «كَلْدِي» келді: келді» сөздеріндегідей «دی - ды/ді» қосымшасына орын жоқ.

Иағма, тоғса, шігіл, арғу, ұйғыр секілді Шынға дейін тіршілік ететін Түрік тайпаларының үлкен бір бөлігі етістіктің өткен шағын «دی - ды/ді» қосымшаларын қосып жасағанда ортақтасып, бірдей болып кетеді. Мәселен, бұлар өткен шақпен «بردی» барды: барды» деседі. Өйткені, бұл бұйрық райлы «بار» бар: бар» етістігіне «دی - ды-ды» қосылып жасалған.

Оғыз, қыпшақтардың кейбірі, суварлар олардан оқшаулау, бөлектенеді. Бұлар «ی - и» әрпінің орнына түбірде «ق - қ», не «غ - ғ» әріптері келген, қатаң дауысталатын сөздерге «ق - қ» әрпін, түбірінде «ر - к, ڭ» әріптері келген жұмсақ, уяң айтылатын сөздерге «ر - к» әрпін қосады. Бұл тілде көптік, бірлік түрлері бір-бірінен ажыратылмай, бір үлгіде келеді. Сөйтіп,

* Муж. род., жен. род. А. Е.

** Бұл ретте қазақ тіліндегі кәдімгі «бармақ», «келмек» мағыналары жөн бе деп ойлаймыз. А.Е.

«ق - к» әрпі бар сөздерде: «يا قُرْدُقُ ja kirduq: иа кұрдұқ - садақ кұрдық» - дейді; «Ол садақ кұрды» дегендегісі. Осы сияқты: «من يا قُرْدُقُ men ja kirduq: мен иа кұрдұқ - мен иа кұрдық» дейді; «Мен садақ кұрдым» дегендегісі. «بِز يا قُرْدُقُ Biz ja kirduq: біз иа кұрдұқ - Біз садақ кұрдық,»- дейді.

Түбірінде «غ - ғ» әрпі келген сөздерге мысал: «اَلْ سُوْتُ سَعْدِي Ol syt sağdy*: Ол сүт сағды - Ол сүт сауды.» «اَلارْ تَاغْقا اَغْدُقُ Olar tağqa aғduq: Олар тағқа ағдұқ - Олар тауға шықтық»; «Олар тауға шықты» - дегені. Бірінші жақтан, көпше түрде болса, «بِز اَغْدُقُ biz aғduq: біз ағдұқ - біз шықтық,»- деп айтылады.

Қатаң айтылатын сөздерге мысал: «اَلْ اَنِي اَرْدُقُ Ol aны urduq: Ол аны үрдұқ - Ол оны үрдық; Ол оны үрды,»- дегені.

Қатаң айтылатын сөздерде «ى - ды» қосымшасының орнына «وُق - дүк» қолданылады. «مَنْ مِّنْدا تَرْدُقُ Men munda turduq: Мен мұнда түрдұқ - Мен мұнда түрдым.» Бұл да сондай.

Түбірінде «ك - к, г» әріптері келген сөздерге мысал: «اَلْ كَلْدُقُ Ol keldük: Ол келдүк» «Ол келді» дегені. «بِز كَلْدُقُ Biz keldük: Біз келдүк - Біз келдік.» «اَلارْ اَفْكا كِرْدُقُ Olar evge kirduq: Олар евге кірдүк», «Олар үйге кірді» демекші. Ұяң, жұмсақ айтылатын сөздерде де осы секілді: «مَنْ اَنَكَرْ تَغارْ بِيرْدُقُ Men аңар tavar berduq: Мен аңар табар бердүк - Мен оған мал бердік;» Яғни, мен оған мал бердім» - дегені. «مَنْ يَرْماقُ تِيرْدُقُ Men jar-

** Баспа нұсқада да, жазба нұсқада да «سَعْدِي сағдү - сауды» деп жазылған. Б. Аталай айтылған ережеге сөйкес «سَعْدُقُ сағдүк» болу керек дейді. Солай қолданған. Түпнұсқадағы «سَعْدِي сауды» қазіргі ана тілімізге де үйлеседі. А.Е.

тақ terdyk : Мен иармақ тердүк - Мен ақша жыйдық»; «Мен ақша жидым»- дегені. Көріп отырғандай, бұл жерде көптік пен бірлік арасында айырма жоқ, ажыратылмайды.

Оғыздардың көпшілігі бірінші жақтан айтылатын өзге түріктердің «бардым: бардым» дегендегі «м - м» әрпінің есесіне, орнына «қ - қ», не «к - к» әрпін келтіріп, «бардық: бардық - бардық» дейді. Яғни, бірлік пен көптікті ежіктемейді. Тек, өткен шақтағы хабарлы етістігінің үшінші жағында басқа түріктермен бірдей. «барды: барды» дегенді «бардық: бардық», «келді: келді» дегенді «келдүк*: келдүк» демейді.

Бұйрық райы барлық түрік тілдерінде бірдей, ортақ. Болымсыз етістікке «бармадым: бармадым», «келмедім: келмедім» дейді. Етістіктің бірінші жақтағы болымсыз түрі күллі түрік жұртында бірдей.

Үшінші жақтағы болымсыз етістік түрі: «бармадық: бармадық - бармады (бармапты, солай естідім, яки көрдім)», «келмедүк: келмедүк - келмеді (келмепті, соны білдім)» деген түрде болады. Бұл біз жоғарыда айтқан болымсыз етістіктің келер шағындағы қағидадағыдай. «бармыш: бармыш - бардымыс, барғанын көрмедім», «келміш: келміш - келдіміс, келгенін көрмедім.» Түбірінде «қ - қ» әрпі келетін, қатаң айтылатын, яки түбірінде «к - к» әрпі келетін, жұмсақ айтылатын болымсыз етістіктерге «қ - қ», не «к - к» қосылғанда, барлық етістіктерде сол мағына, сол қағида өзгермейді. Егер, әрекеттің болмағандығы (болымсыз етістік) нақ білдірілетін

* Жазба нұсқада: «келді: келді». Б. Аталай, тағы басқа талдаушылар талданып отырған ережеге сәйкестендіріп, осылайша «түзетіп» қолданған.

болғанда: «*بَرْمَادِي* *barmađı*: бармады; (шынында) бармады», «*كَلْمَادِي* *kelmedi*: келмеді - (шынында) келмеді» секілді айтылады.

Оғыздар болымды етістік түріндегі түріктердің тілінде үшінші жақтан келетін «*ی* - и» мен бірінші жақтан келетін «*م* - м» орнына «*ق* - қ» мен «*ك* - к» әріптерін қолданып, «*بَرْدُق* *barduq*: бардүк - барды», «*كَلْدُكْ* *keldük*: келдүк - келді» дейді. Етістіктің болымсыз түрінде де осы әріптерді қолданып, «*بَرْمَادُق* *barmađuq*: бармадүк - бармады», «*كَلْمَادُكْ* *kelmedük*: келмедүк - келмеді» дейді. Бұл барлық етістіктер үшін ортақ қағида, ешбірі бұдан тыс қалмайды.

Мәсдар: Мәсдар тиянақтап, нақтылай түсу мәнісінде келсе, арабшадағы акси секілді етістіктің алдынан келеді. Мәселен: «*اَل بَرْمَاق بَرْدِي* *Ol barmaq bardı*: Ол бармақ барды», «*اَل كَلْمَاكْ كَلْدِي* *Ol kelmek keldi*: Ол келмек келді» (яғни, «Ол бармақ - барды»; «Ол келмек - келді») дегенде мәсдар етістіктің алдынан келген.

Етістіктің түрленуі мынадай болады: «*بَرْدِي* *bardı*: барды», «*بَارِي* *bağy*: барыр - барар, барад», «*بَرْمَاقْ* *barmaq*: бармақ - бармақ». Бұйрық райдың жекешесі «*بَرِي* *bar*: бар», көпшесі «*بَرِيْنَكْلَار* *bağyñlar*: барыңлар - барыңдар.»

Бұйрық етістіктің екінші жағында көпше түрде «*لار/لەر* *lar/ler* - лар/лер» қосымшасын қосу түріктердің бәріне тән қағида. Құрметтеп жалғыз адамға* айтқанда мұрын дыбысын қолданып «*بَرِيْنَكْ* (барынк)» дейді. Мұның мағынасы «барыңдар» дегені.

* Б. Аталай осы жерге «оғыздар» деген сөзді қосқан. Ол сөз түп нұсқада түсіп қалған деп санайды.

Айтқанымыздай түріктер мұны құрмет білдіру үшін қолданады.

Болымсыз етістік барлық тілде бір түрде болып, бұйрық райдың соңына «*ما* - *ma/me* - *ма/ме*» қосылып жасалады. Мысалы: «*بَرْمَا* *barma*: барма», «*تُرْمَا* *turma*: тұрма» дегендер секілді. Мұның көпшесі: «*بَرْمَانِكَ لَارْ* *barmanlar*: бармаңлар - бармандар»; «*تُرْمَانِكَ لَارْ* *turmanlar*: тұрмаңлар - тұрмандар» - секілді болады.

Бұйрық райлы етістіктің үшінші жақтағы болымсыз түрінде «*اَلْ بَرْمَاسُونْ* *Ol barmasun*: Ол бармасұн - Ол бармасын», «*كَلْمَاسُونْ* *kelmesun*: келмесұн - келмесін»-дейді. Үшінші жақтағы болымды түрі болса, «*بَرْسُونْ* *barsun*: барсұн - барсын», «*كَلْسُونْ* *kelsun*: келсұн - келсін»-дейді. Сонымен бірге, бұйрық етістіктің үшінші жағында күллі түрік тілдерінде бұйрық етістіктің екінші жағында «*ن* - *н*, «*و* - *у*, «*س* - *с*» әріптері мен «*سُونْ* - *sun/syn* - *сүн/сүн*» қосылып жасалады.

Бірінші жақтан «*بَرِيرْمَنْ* *barirman*: барырман - барармын» болады. Оғыздар сөз түбіріндегі: «*ر* - *р*» әрпін сақтап, келер шақты білдіретін екінші «*ر* - *р*» әрпін алып тастайды да: «*مَنْ بَرَنْ* *Men baran*: Мен баран - Мен барамын», «*مَنْ تَرَنْ* *Men turan*: Мен тұран - Мен тұрамын» дейді. Егер, түбір сөзде «*ر* - *р*» әрпі болмаса, ол сөзге келер шақ үшін «*ر* - *р*» әрпін қосады. Мысалы: «*مَنْ كَلِرَنْ* *Men keliren*: Мен келірен - Мен келермін», «*مَنْ كَلِرَانْ* *Men keliran*: Мен күлеран - Мен күлермін.» Өйткені, бұл сөздердің («*كَلْدِيْ* *keldi*: келді»; «*كُلْدِيْ* *kuldi*: күлді» сөздерінде), негізінде «*ر* - *р*» әрпі жоқ. Сондықтан да олар, «*مَنْ بَرِيرْمَنْ* *Men barirman*: Мен барыр мен - Мен барармын» деген сөзде етістіктен кейінгі «*م* - *м*» әрпінің орнына «*I* - өліпті» қойып, «*bararan*:

бараран» төрізді қолданады. «**مَنْ يَأْتِيَنَّ** Men ja қуғатмен: Мен иа құрармен - Мен садақ құрармын» дегеннің орнына «**مَنْ يَأْتِيَنَّ** Men ja қуғатпен: Мен иа құраран - Мен садақ құрамын» дейді. Түріктер (оғыздан өзге түріктер дегені болар. А. Е.) екі «р - р» әрпімен «**قَرَرَمَنْ** қуғатпен: құрармен - құрармын» дейді. Екі «р - р» әрпінің бірі түбірдегі бұрыннан бар әріп, екіншісі келер шақты білдіретін қосымша «р - р». Осы «р - р» әрпінен кейін «**مَنْ** мен: мен» сөзі тіркеледі. Түпкі қағида осы. Оғыздардың қолданған жолы қағидаға сай келмейді, бірақ сөйтсе де айтуға ыңғайлы, жеңіл. «**أَنْ بَرَمَاسْ** Ol barماس: Ол бармас» (бұл болымсыз етістіктің келер шақтағы үшінші жақтан айтылған түрі); «**مَنْ بَرَمَاسْ مَنْ** Men barماسмен: Мен бармасмен - Мен бармаспын» (болымсыз етістіктің келер шағы, бірінші жақтан айтылған). Бұл арада түрік тайпалары арасында айырма жоқ, бәрі бірдей.

Келер шақтағы болымсыз етістіктің бірін-ші және үшінші жақтағы бұйрық райдағы түріне «**مَاسْ** mas/ mes: мас/мес» жалғанып, одан кейін «**لَارْ** lar/ler: лар/лер» көптік жалғаулары қосылады. Мысалы: «**أَلَارْ بَرَمَاسْ لَارْ** Olar barماسlar: Олар бармаслар - Олар бармайды», «**بُولَارْ بَرَمَاسْ لَارْ** bular barماسlar: Бұлар бармаслар - Бұлар бармайды» деген секілді. Бірінші жақтағы көпше түрде: «**بِرْ بَرَمَاسْ مِزْ** Biz barماسмыз: Біз бармасмыз - Біз бармаймыз» деп айтылады.

Іс-әрекеттің келер шақта атқарылатынын білдіру үшін бұйрық райлы етістіктің соңына түбірінде «**ق - қ**» әрпі келген, қатаң айтылатын сөздерде «**غَايْ** faj: гай», басқа жағ-дайларда «**كَايْ** gaj: гай/гей» қосылады. Сол секілді, түбірінде «**غ - ғ**» әрпі келген сөздерге «**ق - қ**» әрпі де («**قَايْ** -қай: -қай) қосылады.

Мысалы: «**اَلْ يَٰ قُرْغَٰی**» Ol ja қırғай: Ол иа құрғай - Ол садақ құрады», «**اَلْ سُوْتٌ سَاغْغَٰی**» Ol sýt saғқай: Ол сүт сағқай - Ол сүт сауады.» Осы секілді, «**اَلْ أَكَا بَرْغَٰی**» Ol evge baғғай: Ол евге барғай - Ол үйге барады»; «**اَلْ مَٔنْكََا كَٔلْكََای**» Ol маңа kelgej: Ол маңа келгей - Ол маған келеді»; «**اَلْ يَرْمَاقُ تَیْرُ كَٰی**» Ol jarmaқ tergej: Ол иармақ тергей - Ол ақша жинайды» дейді. («Барғай, келгей» түріндегі бұл етістіктер қазіргі қазақ тіліндегі осындай тұлғалармен мағына жағынан толық үйлесіп те кетеді. А. Е.)

Келесі заман етістігінің жасалуы барлық тайпаларда, барлық етістіктер үшін бір сипатта болады.

Істеушінің бір іс-әрекетті істер алдында тұрғандығын, оны атқаруға жақын қалғандығын білдіру үшін, түбірінде «**ق - к**» әрпі келген, қатаң айтылатын сөздерде бұйрық райдың аяғына «**غَالِرٌ** - ғалыг: - ғалыр», соңында «**غ -ғ**» әрпі келген сөздерде «**قَالِرٌ** - қалыг: - қалыр», екеуінен басқа жағдайларда «**كَالِرٌ** - kelir/-gelir: - келір/-гелір» қосылады. Бұл қағида барлық тілдерге ортақ. Мәселен: «**مَنْ بَرَّغَالِرْمَنْ**» Men baғғалыгmen: Мен барғалырмен - Мен бара жаздадым», «**مَنْ تَرَّغَالِرْمَنْ**» Men turғалыгmen: Мен тұрғалырмен - Мен тұра жаздадым.» Сол секілді: «**اَلْ يَٰ قُرْغَالِرٌ**» Ol ja қırғалыг: Ол иа құрғалыр - Ол садақ құра жаздапты», «**اَلْ تَاغْغَا Аَغْغَالِرٌ**» Ol taғқа ағқалыг: Ол тағқа ағқалыр - Ол тауға шыға жаздапты» дейді. Түбірінде «**ج - г, к**» әріптері келген сөздерге мысал: «**اَلْ أَكَا كَٔرُ كَالِرٌ**» Ol evge kirgelir: Ол евге кіргелір - Ол үйге кіргелі қалды», «**اَلْ يَرْمَاقُ تَیْرُ كَالِرٌ**» Ol jarmaқ tergelir: Ол иармақ тергелір - Ол ақша тергелі қалды» дейді.

Бұл барлық етістіктерге ортақ қағида.

Уақыт-шақ есімдері, мекен-жай есімдері, құрал-жабдық есімдері - шігіл, йағма, тохса, арғу, ұйғыр секілді Жоғары Шынға дейін мекендеген тайпалар тілінде түбірінде «ق - қ» әрпі келген, иә қатты қатаң айтылатын сөздерде түбіріне «غو -ғу», түбірінде «ج - г,к» әріптері келген, жұмсақ айтылатын сөздерде «غ -ғ» орнына «ج - г», яғни «كُو كү/гү» қосылып жасалады. Оғыз, қыпшақ, бешенек, бұлғар тілдерінде мұндай есімдер бұйрық етістікке «ی، و، س» әріптері қосылып жасалады.

Уақыт, мерзім есімдеріне мысал: «بۇ يا قُرغُو اَغْر اَرْماسُ» Bu ja қиғи оғиғ егмес: Бұ иа құрғу оғұр ермес - Бұл садақ құратын уақыт емес.»

Орын-жай есімдеріне мысал: «بۇ تُرغُو يِر اَرْماسُ» Bu tuғи jег егмес: Бұ тұрғу иер ермес - Бұл тұратын жер емес.»

Оғыздар мұны «بۇ يا قُراسِي اَغْر تَكُلُّ» Bu ja қиғасы оғиғ тегүл: Бұ иа құрасы оғұр тегүл - Бұл садақ құратын уақыт емес», «بۇ تُراسِي يِر تَكُلُّ» Bu tuғасы jег тегүл: Бұ тұрасы иер тегүл - Бұл тұратын жер емес» деген түрде айтады.

Жоғарыда көрсеткенімдей, сөздің түбірінің соңында «غ -ғ» әрпі келсе, мағынаны аңғарту үшін «قو -қу» қосымшасы қосылады. «بۇ تاغ اَغقُو اَرْماسُ» Bu taғ ағқи егмес: Бұ тағ ағқу ермес - Бұл тауға шығатын уақыт емес»- деген сөйлемде кездесетін «بۇ تاغ اَغقُو ағқи: ағқу» сөзіндегі «قو -қу» қосымшасы секілді.

Оғыздар бұл мағынаны: «بۇ تاغ اَغاسِي اَغْر تَكُلُّ» Bu taғ ағасы

* Жазба нұсқада да, баспа нұсқада да қате түскен. «С, у, и» әріптері алынған. Бұл жерде «у» әрпі артық, әрі «асы» арқылы жасалып тұр. Өйткені, сөздер «س | ا س ی» әріптерімен жасалып тұр. Біз түзетіп түсірдік.

оғур tegyl: Бү тағ ағасы оғур тегүл - Бүл тауға шығатын уақыт емес»- деп білдіреді. Бұдан байқалғанындай, уақыт пен мекен-жайды білдіретін есімдер «اغر» оғур: оғур - уақыт» пен «ير» жер: иер - жер» сөздері бірдей қоса қолданылады. Түбірінде «غ - ғ» әрпі бар сөздерге «ق - қ» әрпінен басталатын қосымша жалғасады.

Түбірінде «ج - г,к» әріптері келген сөздерге арналған мысал: «ان بو افكا كركو اود ان» Bu evge kirgü өз ol: Бү евге кіргү өдз ол - Бүл үйге кіретін уақыт бұл», «ال بزكا كلکو بلدی» Ol bizge kelgü boldı: Ол бізге келгү болды - Оның бізге келетін уақыты болды,»— деген секілді. Оғыздар бұл мағынаны білдіру үшін: «ال بزكا كلسی بلدی» Ol bizge kelesi boldı: Ол бізге келесі болды - Оның бізге келетін кезі болды» - дейді. Мұндай етістіктер есімдердің орнына жүретіндіктен, есім орнына да қолданылады. «سنك بر غونك قجان» Senің baғғың қашан: Сенің барғың қашан - Сенің баруың қашан?» (Сен қашан барасың? - деген мәнде. А.Е.). Мұны оғыздар: «سنك براسنك قجان» Senің baғасың қашан: Сенің барасың қашан - Сенің барысың қашан?» дейді. Сөйтіп, «منك برغوم يفتي» Menің baғғum jaқты: Менің барғұм иақты - Менің баруым жақындады»- дейді. Үшінші жақтан: «انك برغوسي» Aның baғғусы: Аның барғұсы - Оның баруы, оның барысы» - деп айтады. Оғыздар: «منك براسم» Menің baғасым: Менің барасым - Менің баруым; Менің барысым» - дейді. Оғыздардың тілінде бұл тәрізді есімдерді «сы си/ci» қосымшасын қосып жасау қағида. Сөз түбірі «ق - қ» әрпімен аяқталып, қатаң айтылсын, «ج - г/к» әрпімен аяқталып, ұяң айтылсын, иә

басқаша болып келсін, бәрібір, осы қағиданы өзгертпейді. (Яғни, «сы/сі» қосымшасымен түрлендіреді. А.Е.) Басқа түріктердің тілінде «ق - қ», «غ - ғ» әріптерімен, «ج - г», «ك - к» әріптерімен келген түбірлерден түзілгенде айырмалары бар.

Әртүрлі құрал-жабдық атаулары. Олар етістіктерден жасалса да, етістік сипатын жоғалтып, есімдердің орнына қолданылады. Мәселен: «يَجُوعُ نَانًا» jegü neң: иегү нең - жейтін нәрсе», «ارْعُو» urғu: үрғу - ұратын (нәрсе); (үрғыш. А.Е.). «يَجُوعُ يَبْجَاشُ» yğuş ybğaş: иығаш пышқу - ағаш кескіш; ағаш шабатын балта» («пышқы» сөзі қазіргі қазақ тілінде де қолданылады. А. Е.), «سَرَّعُو» sorғu: сорғу - сорғыш.» Бұл сөз «أَمَلِكُ سَرْدِي» emik sorды: емік сорды - емшек сорды» деген сөзден алынған.

Мұндай есімдер түбірінде «ق - қ», «غ - ғ» әріптері, не «ج - к», «ج - г» әріптері болуына қарай әртүрлі жасалады. Тек, оғыздарда ғана бірдей, біркелкі. Оның қағидасын жоғарыда айттық. Құрал-жабдық атаулары оғыздардың тілінде етістіктерге «сы/сі» қосымшасын қосу арқылы түзіледі. Мысалы: «يَجُوعُ يَبْجَاشُ نَانًا» yğuş ybğaş nānā: иығаш пышасы нең: иығаш пышасы нең - ағаш кесетін нәрсе», «يَجُوعُ يَبْجَاشُ نَانًا» jegesi neң: иегесі нең - жейтін нәрсе (тамақ жейтін табақ)» - деген секілді.

Мен көрсеткен қағидалар мен амалдар бір ғана осы бөлімге тән емес; үш, төрт, бес, алты әріпті сөздердің бәріне бірдей ортақ. Әрі барлық бөлімдер мен тараулардағы сөздер осы қағида бойынша құралады, басқаша болмайды. Бұл амал мен қағидаларды осы ыңғайда терең түсіндірмек үшін, мен осы бөлімде жете талдадым, көп зерделедім. Енді сөзді көп созбай, осы қағидаларды ұстануды ұсынамын. Бұлар тіл ережелерінің түрік

тілеріне ортақ бір кимиәсі* . Сол үшін мен бірталай дәптерлерді толтырдым.

Бұл ережелерді түсініп біліп алған адам, басқасын, түрік сөздерінің қай-қайсысын да өзі шығарып талдап кете алады. Түріктерден естігенде ұқпай қалған сөздерді де өздері анықтап алады.

Екі өріптілер бөлімі бітті.

---

* Бұл сөздің арабша жазылуы: «کیمیاء» Б. Аталай «кимиә» деп алғанды жөн санайды. Химия ілімі.

ҮШ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӘРПІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعْلَدِي ФӘАЛДЫ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَبْرَدِي

TҮPҮRDI TҮPҮРДІ: самал соқты.

«تَبْرَدِي تَبْرَدِي» Tүpi tүpүrdi: Tүpi tүpүrdi - Са-
мал соғып топырақты көтерді.» «تَبْرَار -

تَبْرَامَاك Tүрүгег-tүрүгmek: Tүпүрер-tүпүрmek
- Самал соғар-самал соқпақ.) Мақалда бы-

лай депті: «تَبْرَامَاك تَبْرَامَاك تَبْرَامَاك»

تَبْرَامَاك تَبْرَامَاك Tүтүшmeginше tüzylmes, tүрүгme-

ginше ашылmas: Tүтүшmeginше түзүлmes,

tүпүрmeginше ашылmas - Tүтыспайынша

tүзелmes, самал соқпайынша (ауа) ашылmas.»

(Ұстаспайынша - жараспас, самал түрмай-

ынша әуе ашылmas деген мәнде. А. Е.) Бұл

мақал тартысып, шекісіп қалған адамдарды

жарастыру үшін қолданылады.

قَبْرَدِي

ҚАВАРДЫ ҚАБАРДЫ: қабарды.

«قَبْرَدِي قَبْرَدِي» Ваш қабарды: Баш қабарды -

Бас қабарды.» «قَبْرَار - قَبْرَار قабаруғ-қабар-

тақ: Қабарүр-қабармақ, - Қабарар-қабар-

мақ.) Дұрыс негізі: «قَبْرَار قَبْرَار» қаабарды: қаа-

барды - қабарды.» Әйтсе де, «قَبْرَدِي قَبْرَدِي»

қабарды деген айтуға ықшам, жақсырақ.

قَوْتُرَدِي

ҚОTURDY ҚОТҮРДЫ: қотарды, төкті.

«قَوْتُرَدِي قَوْتُرَدِي» Ol unuғ қoturды: Ол үнүғ

қотурды - Ол үнды қотарды; бір қаптан бір

қапқа ақтарды.» **قوتۇرۇق قوتۇرماق** Koturug-qotur-
мақ: Қотүрүр-қотүрмақ - Қотарар-қотар-
мақ).

قوپۇردى QOPURDY QOPURDY: түрғызды, қоптырды.

ال منى ارئمندى قوبردى Ol meni ornımdın qopırdı: Ол мені орнұмдын қопүрды - Ол мені орнымнан түрғызды.» Орнынан көте-
рілген, түрған нөрсенің бөріне солай дейді.

قوپۇرۇق قوپۇرماق Qopırug-qopıрмақ: Қопүрүр-
қопүрмақ - Қоптырар-қоптырмақ). Мақал-

да былай деп келеді: **تۇتۇن قوبرسا اپئانور** tütyn qopırsa ышланır: Түтүн қопүрса ышланүр - Түтін түрғызса, өзі ыстанар; Кім түтіндетсе, өуелі өзі ыстанар.» Бұл мақал бір дау-
шарды қоздатқан кісіге оның дау-дамайы алдымен өзіне тиеді дегенді білдіреді.

كوپۇردى KÖPÜRDI KÖPÜRDI: көпірді, көбіктенді.

كوپۇردى اشچ Aшығ көпүрді: Ашығ көпүрді - Қазан көпірді.» Басқаларға да осылай ай-
тылады. **كوپۇردى سوت** Süt көпүрді: Сүт көп-
үрді - Сүт көпірді.» Адамның аузы көпірсе

де солай дейді. **كوپۇرۇق قوپۇرماق** Kөпүгүг-көп-
үгтек: Көпүрүр-көпүрмек - Көпірер-көпір-
мек.)

بۇتۇردى BYTYRDI BYTYRDI: бітірді.

بۇتۇردى باشچ Ot bашығ bütүrdi: От ба-
шығ бütүрді - Дөрі жараны бітірді.»

بۇتۇردى ازا انك Aпың үze алымып

bütürdi: Аның үзе алымын бүтүрді - Оның үстіндегі алымын бітірді; (Оның үстіндегі алашағын құжаттап бітірді.) Қарыздан өзге нәрселерді де бітіріп алғанда, осылай дейді.
 (بتررد - بترماق) Bütürüg-bütürmek: Бүтүрүр-бүтүрмек - Бітірер-бітірмек.)

بترردى BATURDY BATURDY: батырды, жасырды.

«Ol sözün mendin baturdy: Ол сөзін мендін батурды - Ол сөзін менен жасырды.» «Ol anı suvqa baturdy: Ол аны сувқа батурды - Ол оны суға батурды.» Қантты батурған секілді бір нәрсені сұйық, не жұмсақ нәрсеге батурғанда да осы сөз қолданылады.

(بتررد - بترماق) Baturug-baturmaq: Батурүр-батурмақ - Батырар-батырмақ.)

تاتردم TATURDUM TATURDYM: татырдым, жегіздім.

«Men aңar aш taturdum: Мен аңар аш татырдым - Мен оған ас татырдым.» (تاتردم - تاترماق) Taturugmen-taturmaq: Татурүрмен-татурмақ - Татырармын-татырмақ.)

توتردى TYTYRDI TYTYRDI: түттырды

«Ol aңar ыт tytyrди: Ол аңар ыт түтүрді - Ол оған ит салды.» (Ит қосып, итке ұстатқызды. А.Е.) Бұл сөз кейде «tytkyrди: түткүрді» деп те айтылады.
 Негізінде «Ыт tyttyrди: Ыт түтүрді»

деп үш «ت - ت» әрпімен келеді. Жеңілдету үшін «ت - ت» әрпінің біреуі қысқартылып, түсіп қалған. (تترت - تترماک) Tüttütygür-tüttügmek: Tüttürür-tüttürmek - Tüttyrap-tüttyrmaq.)

تفردی TUVURDY TҮБҮРДЫ: тікті, тікірейтті.

«آت قلاقن تفردی» At қулақын tuvurdy: At құлақын түбүрды - At құлағын тікті.» At бірдеңені сезгенде құлағын тікірейтті. (تفیرماق - تفیرار) Tuvyrag-tuvyrmaq: Tuvyrar-tuvyrmaq - Tig'er-tikpek.)

قتردی ҚАТАРДЫ ҚАТАРДЫ: қайтарды, қайрды.

«ال اتغ قتردی» Ol atyғ qatarды: Ol atyғ қатарды - Ol атты қайтарды.» Басқаларға да осылай қолданылады. «قترماق - قترار» Qataruq-qatarmaq: Qatarür-qatarmaq - Qaytarar-qaytarmaq.)

Жырда былай деп жазылған:

آردی اشن تترغان

یفلق یغ قترغان

یمن تب قذرغان

بستی الم اغترو

Erdi ashın taturған
Javlақ jaғығ qatarған
Vojnыn tutur қазыған
Basty ölym aqtaru:

Ерді ашын татурған
 Иавлақ иагығе қатарған
 Бойнын тұтып қадзырған
 Басты өлүм агтару -

Ер еді асын татырған,
 Зұлым жауды қайтарған,
 Мойнын тұтып қайырған,
 Өлім басты аударып...»

(Басқаларға асынан дәм татырған ер еді;
 Жауыз жаудың бетін қайтарған еді; Мой-
 нынан ұстап бұрап қайырған еді; Енді оның
 өзін өлім аударып жерге тықты.)

قتردی QATURDY ҚАТҰРДЫ: қатырды.

«Ol yumshak ne-
 nni qaturdy: Ол иүмшак неңні қатүрды -
 Ол жұмсақ нәрсені қатырды; (Жұмсақ те-
 мірді суарып шыңдағандай, жұмсақ нәрсені
 қатайтты.)» «Tash jer
 any qaturdy: Таш иер аны қатүрды - Тыс
 жер оны (пісіріп) қатырды; Жат жер
 тәжірибеден откізіп, оны шыңдады, ширатып,
 қатайтты.» «Qaturug-qaturmaq:
 Қатүрүр-қатүрмақ - Қатырар-қатырмақ.)

قتردی QUTURDY ҚҰТҰРДЫ: құтырды; есірді.

«Oflan qaturdy: Оғлан қүтүрды
 - Бала қүтырды; яғни, бала есіріп кетті.»
 «Taryg qaturdy: Тарығ қүтүрды
 - Егін қүтырды; егін қүтырынып өсіп кетті.»
 Басқа өсімдіктерге де солай айтылады. Негі-
 зінде, қандай да бір нәрсе шектен шығып
 кеткенде, әдеттегіден асып тасқанда, «Qaturdy»

kuturđy: күтүрды - күтырды» дейді.

كُتُرْ - كُتُرْ (كُتُرْ - كُتُرْ) Kuturur-kuturmak: Күтүрүр-күтүрмақ - Күтырар-күтырмақ.)

كُتُرْدِي KÖTYRDI KÖTYRDI: көтерді.

كُتُرْدِي عَرَّ عَرَّ Eг жүк көтүрді: Ер иүк көтүрді - Ер жүк көтерді.» Өйелдердің аяғы ауыр болса да осы сөз қолданылады.

كُتُرْ - كُتُرْ (كُتُرْ - كُتُرْ) Kötügüg-kötügmek: Көтүрүр-көтүрмек - Көтерер-көтермек.)

Мақалда былай айтылған:

كُتُرْ تَفِي بَكْ كُتُرْ سَا قَمَجْ بَمَا كُتُرْ Tеве жүк көтүрсе қамыш іеме көтүгүг: Теве иүк көтүрсе қамыш иеме көтүрүр - Түйе жүкті көтерсе, шөмішті де көтерер.» Бұл арабтардың «اتَّبِعِ الْفَرَسَ لِحَا مَهَا» деген мақалына үк-сас.

سَجِرْدِي SÜŞYRDI SÜŞYRDI: шырын болды; тәттіленді.

سَجِرْدِي اَجْعَ نَاثَكْ Ashығ нең сүшірді: Ашығ нең сүшірді - Ащы нәрсе тәттіленді; яғни, шырыны шығып, дәмі кірді.»

سَجِرْ - سَجِرْ (سَجِرْ - سَجِرْ) Süşiger-süşigmek: Сүшірер-сүшірмек - Шырын болар-шырын болмақ.)

قَجِرْدُم QASHURDUM QASHURDUM: қашырдым; қудым.

قَجِرْدُم مَن اَنِي قَجِرْدُم Men аны қашurdum: Мен аны қашүрдүм - Мен оны қашырдым.»

قَجِرْمَن - قَجِرْمَن (قَجِرْمَن - قَجِرْمَن) Qashururmen-qashurmak: Қашүрүрмен-қашүрмақ - Қашырармын-қашырмақ.)

كجړدی KESHYURDI KESHYURDI: кештірді; өткізді.

«Ol meni suvdan kesh-yurdi: Ол мені сувдан кешүрді - Ол мені су-дан өткізді.»

كجړر. كجړماك Keshuyug-keshuytemek: Keshuyur-keshuyremek - Ötkizer-ötkizbek.)

كجړدی KESHYURDI KESHYURDI: кешірді.

«Beg aynı jazuk-yn keshuydi: Бег аның иазүкын кешүрді - Бек оның жазығын кешірді.»

كجړر. كجړماك Keshuyug-keshuytemek: Keshuyur-keshuyremek - Keshirer-keshirremek.)

كجړدی KÖSHYURDI KÖSHYURDI: көшірді.

«Ol aynı evdin keshuy-di: Ол аны евден кешүрді - Ол оны үйден көшірді.»

«Ol bitik keshuydi: Ол бітік кешүрді - Ол кітапты көшірді.» Бір нәрсені бір орыннан екінші бір орынға көшіргенде де осылай айтады. «كجت»

«Ol keshuyt keshuydi: Ол көшүт көшүрді - Ол атты көшірді; демек атты бір жерден екінші жерге апарды.»

كجړر. كجړماك Keshuyug-keshuytemek: Keshuyur-keshuyremek - Keshirer-keshirremek..)

توزردم TOZURDUM TODZYURDUM: тойдырдым; тойғыздым.

«Men aynı tozurdam: Мен аны тодзүрдүм - Мен оны тойғыздым.» Бұл сөз-

дін негізі: **تَدْعُرْدُمُ** tozғurdum: тодзғурдүм - тойғыздым» болады.

(**تَدْرُمَنْ - تَدْرِمَاقُ** Tozıruǵımen-tozıruǵtaq: Тодзүрүрмен-тодзүрмақ - Тойдырармын-тойдырмақ.)

قَدَرْدِي ҚАЗЫРДЫ ҚАДЗЫРДЫ: қайырды.

«**اَلْ اِنَّاكَ بَيْنَ قَدَرْدِي** ОI аның бойны қазығды: ОI аның бойнын қадзырды - ОI оның мойнын қайырды.» Басқаларға да осылай.

«**اَلْ اِنَّاكَ سَوْزَن قَدَرْدِي** ОI аның sözın қазығды: ОI аның sözın қадзырды - ОI оның sözın қайырды.»

(**قَدْرَمَاقُ - قَدْرَارُ** Қазығар-қазығтақ: Қадзырар-қадзырмақ - Қайырар-қайырмақ.)

قُدْرْدِي ҚУДУРДЫ ҚҰДҰРДЫ: құтырды; күшейді; әдептен асты.

«**اَلْ اَلْبُو اِيْشْتَا قُدْرْدِي** ОI бу ышта қудурды: ОI бұ ышта құдурды - ОI бұл істе құтырды.»

(**قُدْرْمَاقُ - قُدْرُرُ** Қудуғар-қудуғтақ: Құдүрүр-құдүрмақ - Құтырар-құтырмақ.)

كَدْرْدِي КЕЗҰРДИ КЕДЗҰРДИ: кигізді.

«**اَلْ اَلْمَنَّاكَ تَوْن كَدْرْدِي** ОI маңа ton кезүрді: ОI маңа тон кедзүрді - ОI маған тон кигізді.» Басқаларға да осындай.

(**كَدْرْمَاقُ - كَدْرُرُ** Кезүгүг-кезүгтек: Кедзүрүр-кедзүрмек - Кигізер-кигізбек.)

كَذَرْدِي KEZIRDİ KEDZİRDİ: сойып сүрледі.

«ال قویغ كذردی Ol қоюғ kezirdi: Ол қойуғ кедзірді - Ол қойды сойып сүрледі.»

كذیرر-كذیرمك Kezireg-kezirtek: Кедзірер-кедзірмек - Сүрлер-сүрлемек; кептірер-кептірмек.)

قَرَرْدِي QARARDY QAPARDY: қарайды.

«تون قارادی Tün қағарды: түн қарарды - түн қарайды.» «تون قارادی Ton қағарды: тон қарарды - тон қарайды.» Басқалар да осындай.

قارارر-قارارمك Qararug-qararmaq: Қарарүр-қарармақ - Қараяр-қараймақ.)

قُرَرْدِي QURIRDY QURIRDY: курады; құрғады.

«نانك قورادی nanık қиғиғды нең: құрырды нең - нәрсе курады; нәрсе құрыса бастады.»

قوررر-قوررماق Qururug-qururmaq: Құрырүр-құрырмақ - Қурар-қурамақ.)

قَزَرْدِي QYZARDY QYZARDY: қызарды.

«نانك قزردی nanık қызарды нең: қызарды нең - нәрсе қызарды.»

قызарر-قызارمك Qyzarug-qyzarmaq: Қызарүр-қызармақ - Қызарар-қызармақ.)

تَزَرْدِي TAZARDY TAZARDY: тазарды; тазданды.

«نانك تازردی tazardı neң: тазарды нең - нәрсе тазданды.»

تازارۇر - تازارماق Tazarur-tazarmaq: Тазарур-та-
зармақ - Тазданар-тазданбақ.)

تۇزىدى TYZERDI ТҮЗЕРДІ: түзелді; тегістелді.

«تۇزىدى يەر Jër tÿzerdi: Иер түзерді - Жер
тегістелді.»

تۇزىرۇر - تۇزىرماق Tÿzeryr-tÿzermek: Түзерур-
түзермек - Тегістелер-тегістелмек.)

كۆزىدى KYZERDI КҮЗЕРДІ: күзденді; күзге айналды.

«كۆزىدى اۆد Öd kÿzerdi: Өд күзерді -
Уақыт күзге айналды.»

كۆزىرۇر - كۆزىرماق Kÿzeryr-kÿzermek: Күзерур-
күзермек - Күзденер-күзденбек.)

باسۇردى BASURDY БАСҮРДЫ: бастырды.

«تەڭرى تاغ بىرلا يىرىك بىسۇردى»
Tëŋri tağ birle jerig basurdy: Тәңрі тағ бірле иеріг
басурды - Тәңір жерді таумен бастырды.» Бір
нәрсені ауыр затпен бастырып қойғанда да
осылай дейді.

باسۇرۇر - باسۇرماق Basurur-basurmaq: Басүрүр-
басурмақ - Бастырап-бастырмақ.)

بۇسۇردى BUSARDY БҮСАРДЫ*: тұманданды; буланды.

«كۆك بۇسۇردى»
Kök busardy: Көк бүсарды - Көк
тұманданды; өуені тұман басты.»

بۇسۇرۇر - بۇسۇرماق Busurur-busurmaq: Бүсарүр-
бүсармақ - Тұманданар-тұманданбақ.)

* Қазіргі қазақ тіліндегі «бусанды» сөзінің мәнін де еске түсіреді. А. Е.

كُيْـسِرْدِي QYSURDY ҚЫСҰРДЫ: қысқартты.

«اَلْ اَزَنْ نَانِكْنِي كُيْـسِرْدِي» Ol uzun nenni qysurdy: Ол ұзын нәннені қысұрды - Ол ұзын нәрсені қысқартты.»

«كُيْـسِرْمَاق - كُيْـسِرْمَاق Qysurug-qysurmaq: Қысұрұр-қысұрмақ - Қысқартар-қысқартпақ.)

كُيْـسِرْدِي KƏSYRDI КӨСҰРДІ: түсады; кісендеді.

«اَلْ اَتَغْ كُيْـسِرْدِي» Ol atyg kesyrdi: Ол атығ көсұрді - Ол атын түсады.»

«كُيْـسِرْمَاق - كُيْـسِرْمَاق Kesyrgug-kesyrmek: Көсұрұр-көсұрмақ - Түсар-түсамақ.)

بُـشِرْدِي BUŞURDY БҰШҰРДЫ: қысты; жанымды қинады.

«اَلْ مَنِي بُـشِرْدِي» Ol meni buşurdy: Ол мені бұшұрды - Ол менің жанымды қинады.»

«بُـشِرْمَاق - بُـشِرْمَاق Buşugug-buşurmaq: Бұшұрұр-бұшұрмақ - Қинар-қинамақ.)

بُـشِرْدِي RYŞURDY ПЫШҰРДЫ: пісірді.

«اَلْ اَتْ رُـشِرْدِي» Ol et ryşurdy: Ол ет пышұрды - Ол ет пісірді.»

«رُـشِرْمَاق - رُـشِرْمَاق Ryşugug-ryşurmaq: Пышұрұр-пышұрмақ - Пісірер-пісірмек.)

تُـشِرْدِي TAŞURDY ТАШҰРДЫ: тасытты.

«اَلْ اَتْ اَشْحْ تُـشِرْدِي» Ol aşyğ taşurdy: Ол ашығ ташұрды - Ол қазанды тасытты.»

(تَشْرُرُ - تَشْرُمَاقُ) Tashurur-tashurmak: Tashūrūr-tashūrmaq - Tasytar-tasytpak.)

تَشْرُدِي TUSHURDY TŪSHŪRDY: көрістірді; жолықтырды.

«أَلْ مَنِي سَنِكَا تَشْرُدِي» Ol meni saña tushurdy: Ол мені саңа түшүрды - Ол мені саған жолықтырды.»

(تَشْرُرُ - تَشْرُمَاقُ) Tushurur-tushurmak: Tŭshūrūr-tŭshūrmaq - Жолықтырар-жолықтырмақ.)

تَشْرُدِي TŪSHYURDI TŪSHYURDI: түсірді; түсіріп алды.

«أَلْ أَلْكَدِينِ بِرْمَاقُ تَشْرُدِي» Ol elikdin jarmaq tŭshurdi: Ол елікдин иармақ түшүрді - Ол қолынан ақша түсірді.» - Басқаларға да солай айтылады. «مَنْ أَنِي أَتَن تَشْرُدِم» Men any attyн tŭshurdım: Мен аны аттын түшүрдім - Мен оны аттан түсірдім.» Түсірмек те сол секілді.

(تَشْرُرُ - تَشْرُمَاقُ) Tŭshūrūr-tŭshūrtek: Tŭshūrūr-tŭshūrtek - Түсірер-түсірмек.)

مَشْرُدِي SASHURDY SASHYURDY: айырды; ажыратты; тізді.

«أَلْ يِنْجُونِي جَشَّ بِلَا مَشْرُدِي» Ol jinjunı chesh bile sashurdy: Ол иинжүні чеш біле сашүрды - Ол инжу мен ақықты тізді.» Бұлардан басқа да асыл ақық тастарды айырып жіпке тізгенде де осылай делінеді.

(مَشْرُرُ - مَشْرُمَاقُ) Sashurur-sashurmak: Sashūrūr-sashūrmaq - Тізер-тізбек.)

كۈشەردى كۈشەردى: толды; таси жаздады.

«كۈل كۈشەردى Kөл күшерді: Көл күшерді -

Көл таси жаздады; Көл (ліпілдеп) толды.»

كۈشەرۈگ-كۈشەرمەك: Күше-
рүр-күшермек - Толар-толмақ.)

Жырда былай деп келген:

الّن تېو یشردى

ارت اتن یشردى

كۈل نك سغن كۈشردى

سغر بقا منكر شور

Алын төрү жашарды

Ұрут отын жашурды

Көлнің суын күшерді

Сығыр бұқа төңрешүр:

Алын төпү иашарды,

Ұрут отын иашурды

Көлнің суын күшерді,

Сығыр бұқа мөңрешүр -

Тау төбесі жасарды,

Қураған шөпті жасырды;

Көлдiң суы лық толды,

Сыыр, бұқа мөңіреті.»

(Тау төбесі көк шығып жап-жасыл бо-
лып жасарды; Қураған шөптің орнына көк
өсіп, қурайларды жасырды; Көл суы тасып
кетердей ліпілдеп толды; Сыыр, бұқа аңырап,

мөңіреді.) Ыдыстағы су да толып, төгіле жаздаса осы сөз арқылы білдіреді.

بوغردی BOFARDY BOFARDY: жонды, кесті.

«ال یغاج بوغردی» Ol жығаш boғарды: Ол иығаш боғарды - Ол ағаш жонды.»

(بوغور - بوغراق) Boғarug-boғarмақ: Боғарүр-боғармақ - Жонар-жонбақ.)

Бұл сөздің негізі «بوغرادی» boғрады: боғрады» болады.

توغردی TUFURDY TUFURDY: туды.

«اراعنت اغل توغردی» Uraғut oғul tuғurды: Ұрағут оғұл түғурды - Қатын үл туды.» Мал туса да осы сөз қолданылады.

(توغور - توغراق) Tuғurug-tuғurмақ: Түғүрүр-түғурмақ - Туар-тумақ.) (Қазірдің өзінде бір-қатар қауым арасында «туылды, туылмақ» деген тұлғада айтылып та жүр. А.Е.)

Мақалда былай деп келеді:

«آنا اغلی اتج توار» Ata oғлы аташ tuғар: Ата оғлы аташ түғар - Ата баласы аташ туар; Ата баласы атаға тартып туар.» («Атаға тартып үл туар.» А.Е.) Баланың ақыл, мінез-құлқы ата-бабасына, тегіне тартады.

توغردی TOFRUDY TOFRUDY: туралады, төтеледі.

«ال منكا توغردی» Ol маңа toғуды: Ол маңа тоғруды - Ол маған туралады; Ол маған тура тартты.» Яғни, бара жатқан жолын тастап, маған қарай төте салды. Кісі келе жатқан

жолдан шығып, басқа жаққа тік, тура тартса да осылай айтылады.* (تغرر - تغرماق) Тоғғур-тоғғурмақ: Тоғғур-тоғғурмақ - Төтелер-төтеле-мек.)

سغردى SAFURDY SAĞURDY: ішті; сімірді, сіңірді.

«سغردى» Er сув сағурды: Ер сув сағурды - Адам су ішті.» «سوق سغردى» Qum сув сағурды: Құм сув сағурды - Құм су сіңірді.» «قوت سغردى» Ol қурт сағурды: Ол қүрүт сағурды - Ол құрт сүзді; Ол құрттың суын сүзді.» (Ол құрттың суын сарықты). (Қарлұқша).

سغردى SAFURDY SAĞURDY: түкірді.

«سغردى» Ol жоқағу жағын сағурды: Ол жоқару иарын сағурды - Ол жоғары қарай түкірді.» Бұл барсған тілінде. Басқалар: «سذتى» sүзti: сүдзti» дейді.

«سغردى - سغردى» Saғurur-saғurмақ: Сағурүр-сағурмақ - Түкірер-түкірмек.)

Мақалда былай деп келеді:

«كوك كا سغرسا يوز كا تشور» Kөkke saғuzsa jүzge түшүг: Көкке сағурса иүзге түшүр - Көкке түкірсе, бетке түсер.» Бұл өзінен зорларға қысастық, қастық істегендерге, сол

* Б. Аталай осылайша транскрипциялаған. Бұл сөз қолжазба нұсқасында да, баспа нұсқасында да «تغرر تغرماق» Tigurur-Tigurмақ: Түғрүр-түғрүмақ - Туралар-тураламақ түрінде жазылған.

жамандығы айналып өзіне тиетіндігін мегзеп айтылған.

سَغْرَدِي سЫҒУРДЫ СЫҒҰРДЫ: сыйдырды, сыйғызды.

«O1 اَل اِنْع قَابَقَا سَغْرَدِي» қарқа сығу-ды: Ол үнүғ қапқа сығурды - Ол үнды қапқа сыйғызды..» Бір нәрсені бір ыдысқа қатты нығарлап, нығап сыйғызғанда да осылай айтылады. (سَغْرَدِي سَغْرَمَاق - Sıǵıruǵ-sıǵıruǵmaq: Сығурүр-сығурмақ - Сыйғызар-сыйғызбақ.)

قَغْرَدِي ҚУҒУРДЫ ҚҰҒҰРДЫ: қуырды.

«O1 اَل تَرَّغ قَغْرَدِي» Ол тағығ қуғурды: Ол тарығ қуғурды - Ол тары қуырды.» Басқаларға да осылай айтылады. Бұл сөз үяң, жұмсақ «ق» әрпімен «قَغْرَدِي qıǵurđy: күфүрды» деп те айтылады. (Яғни, «қууурды» дегендей. А. Е.) (قَغْرَدِي قَغْرَمَاق - Qıǵıruǵ-qıǵıruǵmaq: Қуғурүр-қығурмақ - Қуырар-қуырмақ.)

تَغْرَدِي ТЕҒҰРДИ ТЕҒҰРДИ: ақтарып-төңкерді.

«O1 اَل تَغْرَاغ اَغْرَدِي تَغْرَدِي» Ол тағарығ еғүрді teǵurđi: Ол табарығ еғүрді теғүрді - Ол малын (тауарын) ақтарып-төңкерді; астын-үстіне аударып, астаң-кестең етті.» Бұл жердегі: «تَغْرَدِي teǵurđi: теғүрді» оған қосымша тіркелген сөз. (تَغْرَدِي تَغْرَمَاق - Teǵurǵer-teǵurǵemek: Теғүрер-теғүрмек - Төңкерер-төңкермек.)

جَفْرُدِي شЕVYRDI ШЕБҮРДІ: шертті.

«اراق جَفْرُدِي» Ер оқ шевүрді: Ер оқ шебүрді - Адам оқ шертті; Адам оқты тырнағының үшымен шерттіп, шұқып көрді» Бір нәрсені сол қолының бас бармағының тырнағының үшімен шерттіп, түртіп, айналдырып көргенде осылай делінеді.

جَفْرُدِي ШЕVYRDI ШЕБҮРДІ: айналдырды.

«ال جَفْرِينِي جَفْرُدِي» Ол шығғыны шевүрді: Ол шығғыны шебүрді - Ол шығғырды айналдырды.» Басқаларға да сондай.

شЕvүгег-шеvүгмек: Шебүрер-шебүрмек - Айналдырар-айналдырмақ.)

سَفْرُدِي SAVURDY САБҮРДЫ: сапырды, ұшырды.

«ار ترغ سَفْرُدِي» Ер тарығ savurды: Ер тарығ сабүрды - Адам астық ұшырды; Адам (қырманда) астықты ұшырып, тазартты.» Бір нәрсені сапырып желдетіп, тазалағанда осы сөз қолданылады. (سَفْرَار - سَفْرُمَاق) Savurar-savurмақ: Сабүрар-сабүрмақ - Сапырар-сапырмақ.)

قَفْرُدِي ҚAVURDY ҚАБҮРДЫ: қысты; қапсырды.

«بلازك كُنْكَ الْكُنْ قَفْرُدِي» Bilezyk күң elikin қавурды: Білезүк күң елікін қабүрды - Білезік күңнің қолын қысты.» Бір нәрсе бір нәрсені қапсырса, яки қысса осылай дейді. (قَفْرَار - قَفْرُمَاق) Kavurar-қavurмақ: Қабүрар-

қабурмақ - Қапсырар-қапсырмақ.)

بَقْرَدِي ^{بِقْرَدِي} **BUQURDY BҮҚҰРДЫ:** түсірді; (Бұқтырды - А.Е.)

«^{اَلْ اَت تَغِيرِنْدَا} ^{بِقْرَدِي} Ol at tegirinden bu-
қurды: Ол ат тегірінден бұқурды - Ол ат ба-
ғасын түсірді.» Басқа нәрселердің бағасын
түсіргенде де, орнынан төмен түсіргенде де,
төмендеткенде де осылай айтылады.

(^{بِقْرَرُ - بِقْرَمَاقُ} ^{بِقْرَمَاقُ} Buқurug-buқurмақ: Бүкүрүр-
бүқурмақ - Түсірер-түсірмек.)

بَقْرَدِي ^{بِقْرَدِي} **BAQURDY BAҚҰРДЫ:** бақтырды; қаратты.

«^{اَلْ مَنكَا كِشِي} ^{بِقْرَدِي} Ol маңа кіші бақурды:
Ол маңа кіші бақурды - Ол маған кісі бақ-
тырды.»

(^{بِقْرَرُ - بِقْرَمَاقُ} ^{بِقْرَمَاقُ} Baқurug-baқurмақ: Бақүрүр-
бақурмақ - Бақтырар-бақтырмақ.)

جَقْرَدِم ^{جَقْرَدِم} **ШЫҚАРДЫМ ШЫҚАРДЫМ:** шығардым.

«^{مَنْ اَنِى اَعْدَن} ^{جَقْرَدِم} Men аны evden шы-
қардым: Мен аны евден шықардым - Мен
оны үйден шығардым.» Басқаларға да сондай.

(^{جَقْرَارُ - جَقْرَمَاقُ} ^{جَقْرَمَاقُ} Шықауиг-шықағмақ: Шы-
қарүр-шықармақ - Шығарар-шығармақ.)

سَقْرَدِي ^{سَقْرَدِي} **СЫҚЫРДЫ СЫҚЫРДЫ:** ысқырды; үн шығарды.

«^{قُش} ^{سَقْرَدِي} Қуш сықырды: Қуш сықырды
- Құс сайрады; құс үн шығарды.»

«^{كِشِي} ^{سَقْرَدِي} Кіші сықырды: Кіші сықырды
- Адам ысқырды.»

(سِقْرَار - سِقْرِمَاق) **Сықыраг-сықыгмақ: Сықы-
рап-сықырмақ - Ысқырап-ысқырмақ.)**

قَقْرَدِي ҚЫҚЫРДЫ ҚЫҚЫРДЫ: қышқырды.

«عَر قَقْرَدِي» Ер қықырды: Ер қықырды - Адам қышқырды; яғни біреуді шақырғанда дауысын көтеріп қышқырып шақырды.»

(قَقْرِمَاق - قَقْرَار) Қықыраг-қықыгмақ: Қықырап-қықырмақ - Қышқырап-қышқырмақ.)

Жырда былай деп келген:

قَذِي قَقْرَبِ اَغْشِ تَرْدِمِ
يَغِي قَارُو كِرْشِ قَرْدِمِ
تَقْشِ اَجْرَا اَرْشِ بَرْدِمِ
اَرْنِ كُورْبِ بَشِي تَغْدِي

Қизы қықғыр оғиш тердим,
Жағы қару кіріш құрдым,
Тоқиш ішре ұрғиш бердим,
Ерен көрүр башы тығды:

Құдзы қықрып оғұш тердім,
Иағы қару кіріш құрдым,
Тоқұш ішре ұрғұш бердім,
Ерен көрүп башы тығды -

Төменге қышқырып (айғайлап) жұртты жидым,
Жауға қарсы садақ құрдым;
Майданға кіріп ұрыс салдым,
Ерлерімді көріп, басын тықты.»

(Таудан төменге қарай ақырып, айғайлап жұртымды жидым; Жауға қарсы кіріш құрдым; Тоқайласқанда жаудың ішіне кіріп ұрыс салдым; Жау менің ерлерімді көріп, бас сауғалап қашты.)

تَكْرُدِي TEGYRDI ТЕГҮРДІ: тигізді, жеткізді.

«اَلْ مَنكَا بَكْدِيَن سَوَز تَكْرُدِي» Ol maña begdin söz tegyrdi: Ол маңа бегдін сөз тегүрді - Ол маған бектен сөз жеткізді.» Басқаларға да сондай.

تَكْرُرُ - تَكْرِمَاكْ Tegügür-tegütmek: Тегүрүр-тегүрмек - Жеткізер-жеткізбек.)

جَكْرُدِي ШӨКҮРДІ ШӨКҮРДІ: шөгерді; шөктүрді.

«اَل تَفِي جَكْرُدِي» Ol teve шөкүрді: Ол тебе шөкүрді - Ол түйе шөгерді». Адамды тізерлеткенде де осыны айтады.

شөкүгүг-шөкүгмек: جَكْرُرُ - جَكْرِمَاكْ Шөкүрүр-шөкүрмек - Шөктірер-шөктірмек.)

كَكْرُدِي KEKIRDI КЕКІРДІ: кекірді.

«اَر كَكْرُدِي» Er kekirdi: Ер кекірді - Адам кекірді.» Басқаларға да осылай айтылады.

كَكِرَارُ - كَكِرِمَاكْ Kekirer-kekirmek: Кекірер-кекірмек).

كُؤْگُرْدِي KӨGERDI КӨГЕРДІ: көгерді.

«نَانَكْ كُؤْگُرْدِي» Kөгerdi neң: Көгерді нең - Нәрсе көгерді; нәрсе көк реңіне кірді.»

كۆگەرۈر - كۆگەرماك Kögeryg-kögertmek: Көгерүр-көгертмек - Көгерер-көгермек.)

كۆلردى KÖLERDI КӨЛЕРДИ: көлдеді; көл болды.

«كۆلردى سۇنى» Kөлerdi suv: Көлерді сув - Су көлдеді.»

كөлەرۈر - كөлەرماك Kөлeryg-kөлertmek: Көлерүр-көлертмек - Көлдер-көлдемек.)

күлрди KYLERDI КҮЛЕРДИ: сүрінді.

«آت كۆلردى» At külerdi: Ат күлерді - Ат сүрінді.»
 كۈلەرۈر - كۈلەرماك Kүleryg-kүlertmek: Күлерүр-күлертмек - Сүрінер-сүрінбек.)

Мақалда былай деп келген:

«ار اغلى منكاذماس ات اغلى كآرماس» Er oğly muñazmas, ıt oğly külermes: Ер оғлы мұңадзмас, Ыт оғлы күлермес - Адам баласы мұңаймас, иттің баласы сүрінбес; (Адам баласы мұңаймас, иттің күшігі сүрінбес.)»
 Адам баласы мұңайып, қайғырып отырмайды, бір амалын тауып шығады; ит күшігі сүрініп құламайды дегендей.

تەمۇردى TAMURDY TAMҮРДЫ: қанады, тамды.

«تەمۇردى بۇرنى» Er burny tamurdy: Ер бұрны тамұрды - Адамның мұрны қанады.»

تەمۇردى TOMURDY ТОМҮРДЫ: шөркелеп кесті.

«ار يىغاش تەمۇردى» Er yigash tomurdy: Ер иығаш томұрды - Ер ағашты шөркелеп кесті.»

تومۇرۇر - تومۇرماق Tomurur-tomurmak: Томүрүр-томүрмақ - Шөркелеп кесер-шөркелеп кеспек.)

شومۇردى شومۇردى: шомдырды.

«Ol anı suvqa şomurdi: Ол аны сувқа шомурды - Ол оны суға шомдырды.»
شومۇرۇر - شومۇرماق Šomurur-šomurmak: Шомүрүр-шомүрмақ - Шомдырар-шомдырмақ.)

شەمۇردى شەمۇردى: терең шомдырды; терең батырды. (Сүңгітті. А.Е.)

Бұл сөз жоғарыдағыдай болса да, одан гөрі терең, қаттырақ шомдырғанды білдіреді.

شەمۇرۇر - شەمۇرمەك Šemurur-šemurmek: Шөмүрүр-шөмүрмек - Терең шомдырар-терең шомдырмақ.)

سىمۇردى سىمۇردى: сімірді.

«Ol sıtyg sımyrdi: Ол сүтүг сімірді - Ол сүтті сімірді.» Басқаларға да сондай. سىمۇرۇر - سىمۇرمەك Simurur-simurmek: Сімүрүр-сімүрмек - Сімірер-сімірмек.)

سىپۇردى سىپۇردى: сыпырды.

«Ol ev sıpyrdi: Ол ев сүпүрді - Ол үй сыпырды.» Басқа жерде де сондай.

سىپۇرۇر - سىپۇرماق Sıpyrur-sıpyrmak: Сүпүрүр-сүпүрмек - Сыпырар-сыпырмақ.)

كَمْيُرْدِي KEMYRDI КЕМҮРДІ: кемірді.

«أَل سَنُوكُ كَمْيُرْدِي» Ol sənük kemürgdi: Ол сөнүк кемүрді - Ол сүйек кемірді.»

كَمْيُرْغُ-كَمْيُرْمَكْ Kemyürg-kemyrmek: Кемүрүр-кемүрмек - Кеміреp-кеміpмек.)

تُنْرَدِي TYNERDI ТҮНЕРДІ: түнерді, қараңғыланды.

«يِر تَنْرَدِي» Jer түnerdi: Иер түнерді - Жер түнерді; Жерге қараңғы түсті.» Заман күн ұғымдарына қатысты да осы сөзді қолданады.

تُنْرُغُ-تُنْرِمَكْ Tünerüg-tünermek: Түнерүр-түнермек - Түнерер-түнермек.)

تَبْرُذِي TAPUZDY ТАПҰЗДЫ: тапқызды; (жұмбақ шешкізді, сөз тапқызды деген мәнде. А.Е.)

«أَل مَنَا سَوَز تَبْرُذِي» Ol maña söz tapuzdy: Ол маңа сөз тапұзды - Ол маған сөз тапқызды.»

تَبْرُزُ-تَبْرُمَاقْ Tapuzur-tapuzmaq: Тапұзүр-тапұзмақ - Тапқызар-тапқызбақ.)

تَتْرُذِمُ TUTUZDUM ТҮТҰЗДҰМ: тапсырдым, түтқыздым; ұқтырдым.

«مَنْ اَنْكَارُ سَوَز تَتْرُذِمُ» Men añar söz tutuzdum: Мен аңар сөз түтүздүм - Мен оған сөз түтқыздым; яғни мен оның есінде сақталып қалатындай сөз айттым.»

تَتْرُزُ-تَتْرُمَاقْ Tutuzur-tutuzmaq: Түтүзүр-түтүзмақ - Түтқызар-түтқызбақ.)

تَامُزْدِي TAMUZDY ТАМУЗДЫ: тамызды.

«**Ol suv tamuzdy: Ол сув та-
мызды - Ол су тамызды.**» Басқаларға да осын-
дай. (**تامۇزۇر - تامۇزماق Tamuzur-tamuzmaq:**
Тамүзүр-тамүзмақ - Тамызар-тамызбақ.)

كۆزەزدى KÖZEZDI KӨDZEZDI: күтті; сақтады, күзетті.

«**Ol maña көзезді: Ол маңа
көдзезді - Ол маған сақтады,**» «**Ol meni көзезді -
Ол мені күтті.**» Бұл сөз сақтамақ мәнінде,
күтпек мәнінде де бірдей қолданылады.

(**كۆزەزۇر - كۆزەزماق Kөzezүr-kөzezmeq: Көд-
зезүр-көдзезмек - Күтер-күтпек.**)

Бұл сөздің негізі «**كوز اتى Kөz атты: көз
атты - Көз атты.**» Бір нәрсені сақтап қалу
үшін, не есте тұтып қалу үшін «**көзін қа-
дады, көзін тікті**» деген мағынадан туында-
ған. Енді бірде: «**كۆزەتتى көзетті - күзет-
ті**» - деп те айтылады.

Бұл етістіктердегі «**з - з**» әрпі ережеге сай
келмейді. Сондықтан, салт етістікті сабақ-
тас етістікке айналдыруға тура келген жағ-
дайда, бұйрық райдағы салт етістіктің аяғы-
на «**р - р**» әрпін қосу арқылы, «**з - з**» әрпін
емес, сабақтас етістік жасалады. Мәселен:
«**Er қашты: Ер қашты**» - деген сөй-
лемдегі «**қашты: қашты**» салт етістік,
оның өтімді, сабақтас түрі - «**қашғи-
ди**»

ды: қашұрды - қашырды.» «**أَلْ أُنِي قَجْرُدِي** Ol аны қашырды: Ол аны қашұрды - Ол оны қашырды,-» деген секілді.

«**أَر سَوَقِي كَجَدِي** Er suv keshdi: Ер сув кешді - Ер су кешті» дегендегі «**كَجَدِي** кешті: кешті»

салт етістік еді, ал «**أَلْ أُنِي كَجْرُدِي** Ol аны кешүрді: Ол оны кешұрды - Ол оны кештірді; Ол оны кешкізді» дегендегі бұйрық райдың соңына «р - р» әрпі қосылу арқылы сабақтас етістікке айналған.

«**سَوَقِي تَمَدِي** Suv tamdy: Сув тамды - Су тамды», «**مَنِي كَذْتِي** Meni көзті: Мені көзті - Мені

күтті» тіркестеріндегі «**تَمَدِي** tamdy: тамды»,

«**كَذْتِي** көзті: көзті - күтті» салт етістіктерінің

сабақтас етістігі «з - з» әрпімен емес, «р - р» әрпімен келгені ережеге үйлесер еді. Оғыздар кейбір сөздердегі «р - р» әрпін «з - з» әрпімен алмастырып қолданады. Сөйтіп, олар: «**أَلْ تَفَارُ الدُّزْدِي** Ol tavar alduzdy: Ол тавар алдүзды - Ол тауар алдырды»- дейді.

Бұл сөздің дұрысы: «**أَلْدِي** aldy: алды».

تَبِشْدِي **ТЕРІШДІ** **ТЕПІШДІ:** **тебісті.**

«**أَلْ مَنِي بَرَلَا تَبِشْدِي** Ol meniң birle terişdi:

Ол менің бірле тепішді - Ол менімен бірге тебісті.»

«**تَبِشْمَاكُ - تَبِشُورُ** Terişyğ-terişmek: Тепішүр-тепішмек -Тebісер-тебіспек.)

قَبَشْدِي ҚАРЫШДЫ ҚАПЫШДЫ: қарпысты; таласты.

«**اَلْ مَنكَ بَرَلَا تَبِقْ قَبَشْدِي** OI менің birle то-
рық қарышды: Ол менің бірле тобық қа-
пышды - Ол менімен бірге тобық қарпысты;
яғни ол менімен бірге шөген ойнап доп қа-
ғысып таласты.» Басқаларға да сондай.

(**قَبَشْمَاقْ - قَبْشُورْ** Қарышүг-қарышмақ: Қапы-
шүр-қапышмақ - Таласар-таласпақ.)

قَبَشْدِي ҚОРУШДЫ ҚОПҰШДЫ: тұрысты; тік тұрысты.

«**اَلْ مَنكَ بَرَلَا قَبَشْدِي** OI менің birle қоруш-
ды: Ол менің бірле қопұшды - Ол менімен
тұрысып бақты.» Жәрдемдескенде де, осы
сөз қолданылады. (**قَبْشُورْ - قَبْشْمَاقْ** Қорушүг-
қорушмақ: Қопұшүр-қопұшмақ - Тұрысар-
тұрыспақ.)

كَبَشْدِي КӨВҮШДІ КӨБҮШДІ: тігісті.

«**اَلْ مَنكَا تُونْ كَبَشْدِي** OI маңа ton көбүшді:
Ол маңа тон көбүшді - Ол маған тон тігіс-
ті.» Бәсекелескенде де осы сөз қолданыла-
ды. (**كَبْشُورْ - كَبْشْمَاقْ** Көбүшүг-көбүштемек;
Көбүшүр-көбүшмек - Тігісер-тігіспек.)

بِتَشْدِي БІТІШДІ БІТІШДІ: жазысты.

«**اَلْ مَنكَا بَتِكْ بِتَشْدِي** OI маңа bitik bitişdi:
Ол маңа бітік бітішді - Ол маған хат жазыс-
ты.» Бәсекелесіп жазысқанда да осылай дей-
ді. (**بِتْشُورْ - بِتْشْمَاقْ** Бітішүг-bitіштемек: Бітішүр-
бітішмек - Жазысар-жазыспақ.)

بیتشتیلار BITİŞTİLER БІТІШТІЛЕР: бітісті.

«اولار اکی بیتشتیلار» Olar ikki bitiştiler: Олар іккі бітіштілер - Ол екеуі бітісті, яғни олар бірімен бірі дауда бітісті.»

«بیتشورلار - بیتشماک» Bitişürler-bitişmek: Бітіш-үрлер-бітішмек - Бітісер-бітіспек.)

تتشدیلار TUTUŞDILAR ТҮТҮШДЫЛАР: тұтысты, ұстасты.

«اولار اکی تتشدیلار» Olar ikki tutuşdılar: Олар іккі түтүшдылар - Ол екеуі ұстасты.» Бір нәрсе екінші бір нәрсеге ұстасып, жабысып қалғанда да солай дейді.

«تتشور - تتشماق» Tutuşur-tutuşmaq: Түтүшүр-түтүшмақ - Тұтысар-тұтыспақ.)

تتشدی TUTUŞDI ТҮТҮШДІ: ұстасты, ауласты.

«اول مانا کجک تتشدی» Ol maña kejik tutuşdı: Ол маңа кеік түтүшді - Ол маған киік ұстасты.» Ол киік ұстауда көмек берді демекші. Басқаларға да сондай. Ұстасып бәсекеге түссе де осылай деседі.

«اولار اکی تتشدیلار» Olar ikki tutuşdiler: Олар іккі түтүшділер - Ол екеуі ұстасты.» Бұл сөздің дұрысы - алғашқысы. «تتشور - تتشماک»

«تتشور - تتشماک» Tutuşur-tutuşmek: Түтүшүр-түтүшмек - Ұстасар-ұстаспақ.)

تتشدی TITİŞDI ТІТІШДІ: түтісті.

«اول مانا јуң تتشدی» Ol maña juñ titişdi: Ол

маңа иүң тітішді - Ол маған жүн түтісті.»
 Жүн түтуге жәрдемдесті. Бәсеке, талас-тар-
 тыста да осы сөз қолданылады. Екі кісі жұлы-
 сып, бірі-бірінің киімін жыртысқанда да осы
 сөз қолданылады. (تشماق - تیشور Titişyг-ti-
 tişmek: Тітішүр-тітішмек - Түтісер-түтіспек.)

Мақалда былай деп келген:

سكشپ ارشور اترأ تون تیشور Söküşүр ur-
 şur otra ton titişyг: Сөкүшүр үршүр отра тон
 тітішүр - Сөгісіп ұрысар екі ортада тон түті-
 лер.» (Сөгістен ұрыс-керіс басталар, арада
 түте-түте болып тон жыртылар.) Бұл мақал
 адамды сөгіс, ұрыс-керістен тию үшін ай-
 тылған.

ساتشدى SATYŞDY SATYŞDY: сатысты.

«Ol maңa tavar satyşdy: Ol maңa tabar satyşdy - Ol maңa mal satyşty.» Ol maңa mal satuda kömetesti.
 (ساتشور - ساتشماق Satyşur-satyşmaq: Са-
 тышүр-сатышмақ - Сатысар-сатыспақ.)

قاتشدى QATYŞDY QATYŞDY: қатысты.

«Ol meniң birle talqanqa jaғ qatyşdy: Ol meniң birle talqanqa iaғ qatyşty - Ol meniң birle talqanqa mai qatyşty; Ol meniң birle talqanqa mai aralastyryşty.» Aralastyryға жәрдемдескенде осылай дейді.

قاتشور - قاتشماق Qatyşur-qatyşmaq: Қа-
 тышүр-қатышмақ - Қатысар-қатыспақ.)

كَتَشَدِي **КЕТИШДІ КЕТИШДІ: кетісті.**

«الأر بر اكنديدين كتشدي» Olar bir ikindidin ketişdi: Олар бір ікіндідін кетішді - Олар бір-бірінен кетісті.» Яғни, екі дос бірі екіншісінен айырылысты, кетісті.

(كتشور - كتشمالك) Ketішүг-кетіштек: Кетішүр-кетішмек - Кетісер-кетіспек.)

Жырда былай келтірілген:

یرغ بلب یغشدی
ارتقلقن سکشدی
قلن قیب کتشدی
سردا منک قویمی

Jaraǵ bolıp jaǵııdı
Er toǵlıqın* səküıdı
Qulun qarıp ketiıdı
Sırdı meniń qojıtu:

Иарағ болұп иағушды
Ер тоғлұқұн сөкүшді
Құлұн қарұп кетішді
Сүрді менің қойұмы -

Сәтін тауып жүғысты,
Ортақтығын бұзысты,
Құлынымды алып кетісті,
Қойымды қуып өтісті.»

* Б. Аталай бұл сөзді «ортақлығын» деп түзетіп қолданады. Аудармада Б. Аталай редакциясын ұстандық А. Е.

(Пайда еншілескеннен кейін, біраз дүние, малды жасырып әкеткен шерік туралы айтады: - Сәтін тауып, жарау болып жақын жұғысты да; Шырқымды бұзып, құлында-рымды ұрлап, қойымды қуып кетісті; менен кетісті, - дейді.)

لِکِنَّ لِقِنَّ ЛЫҚЫН LIKIN ЛЫҚЫН ЛІКІН: «- пен/-мен» деген мағынадағы, «ل - л» әрпі кейде кесрәлі, кейде зәммалық болып келетін қосымша. Жоғарыдағы секілді «لِقِنَّ ықып - лықын»,

«لُكُنْ лүкүн: лүкүн» түрінде келуі әбден мүмкін.

Бұл қосымша кей-кейде арабшадағы

байланыстырушы, жалғастырушы қызметін

атқарады. Мысалы: «بَلِكِنَّ الْغُلْفَاءُ تَكْدِمُ» Bilik-

ligin uluqluqqa tegdim: Біліклігін үлүклүкқа

тегдім - Біліктілікпен ұлықтыққа жеттім,»-

деген секілді. Тағы да мынадай мысал:

«اِيسِزْ لِكِنَّ كَلْ اَذْ كُولُكُنْ» Ezgylukun kel

esizlikin kelme: Едзгүлүкүн кел есізлікін

келме - Ізгілікпен кел, жамандықпен кел-

ме!»

Бұл екі сөздегі «ق - қ» қосымшасы жөн.

Тек, жоғарыда айтқанымыздай, түбірінде «ق

- қ» әрпі келген, не ұяң дауысталатын сөз-

дерде «ق - қ» әрпінің орнына «ك - к» жал-

ғасады.

Сондай-ақ, бұл қосымшалар төменде ай-

тылатындай: ортасы зәммалы сөзден кейін,

алдыңғы буында «, - у» әрпі келген сөзден

кейін «ل - л» әрпі зәммамен (-лүкүн); ал

алдыңғы буын кесрәлі, не сүкүнді болып келсе, кесрәмен (-лықын/ -лікін) қосылады.

بجشدى **ВЫЧЫШДЫ БЫЧЫШДЫ:** пішішти, тілісті, кесісті.

«**اَلْ مَنْكُ بَرَلَا يَغَاجُ بِجَشْدِي** Ol menің birle жығаш бычышды: Ол менің бірле иығаш бычышды - Ол менімен бірге ағаш кесісті.» (Ол менімен бірге ағаш кесіп бөсекелесіп бақты.) Басқаларға да осылай. Кесуге көмектескенде де осылай деседі. (بجشماق - بجشور) **Вычыш-гы-бычышмақ:** Бычышүр-бычышмақ - Пішісер-пішіспек.) Бұл сөз екі адам бір-бірінен ажырасқанда да қолданылады.

سوجشدى **СҮЧҮШДІ СҮЧҮШДІ:** шырындалды; дәмі кірді.

«**سوجشدى نازنك** Sүчүшді нең: Сүчүшді нең - Нәрсе шырынданды.» (سجشور - سجشماق) **Сүчүшүг-сүчүштек:** Сүчүшүр-сүчүшмек - Шырынданар-шырынданбақ.)

سجشدى **СЕЧІШДІ СЕЧІШДІ:** шашысты.

«**اَلْ مَنْكَا يَرَمَاقُ سَجَشْدِي** Ol маңа жармақ сечішді: Ол маңа иармақ сечішді - Ол маған ақша шашысты.» Басқаларға да осылай қолданылады. Бөсекелесіп шашысқанда да осылай дейді. (سجشور - سجشماق) **Сечішүг-сечіштек:** Сечішүр-сечішмек - Шашысар-шашыспақ.)

سجشدى سۈچۈشدى سۈچۈشدى: шошысты, үркісті, секірісті.

«اتلار قامۇغ سجشدى» Atlar qamug sучишды: Атлар қамуғ сүчүшды - Агтар түгел (үркіп) секірісті, шошысты. Басқаларға да осы секілді. «سجشور - سجشماق» Sучишиг-сучишмак: Сүчүшүр-сүчүшмак — Үркісер-үркіспек.)

قچشتى قачышды қачышды: қашысты.

«الار بىر بىردىن قچشتى» Olar bir birdin қачышды: Олар бір бірдің қачышды - Олар бір-бірінен қашысты. «قچشور - قچشماق» Қачышиг-қачышмак: Қачышүр-қачүшмак - Қашысар-қашыспақ.)

قچشدى قۇچۇشدى қушақтасты.

«ال منىك بىرلا قچشدى» Ol meniң birle қу-чишды: Ол менің бірле қүчүшды - Ол менімен бірге қушақтасты. (Ол менімен бірге қүшысты.) «قچшور - قچشماق» Қичишиг-қичишмак: Қүчүшүр-қүчүшмак - Қүшысар-қүшыспақ.)

كچشتى кечішті кечішті: кешісті.

«ال منىك بىرلا سوق كچشتى» Ol meniң birle сув кечішті: Ол менің бірле сув кечішті - Ол менімен бірге су кешісті. «كچшور - كچشماك» Кечішиг-кешішмак: Кешішүр-кешішмак - Кешісар-кешіспақ.)

Кечішүг-кечіштек: Кечішүр-кечіשמек - Кешісер-кешіспек.)

كُجَشْدِي كۈچەشدى كۈچەشدى: таласты; таласысты.

«الار اكي تڧار كجشدى» Olar ikki tavar күчеш-
ди: Олар іккі табар күчешди - Олар екеуі мал
таласты; (Олар екеуі бәсекелесіп мал та-
ласты.» Көмектескенде де (мал талауда А. Е.)
осы сөз қолданылады. (كجشماك - كجشور)
Күчешүг-күчештек: Күчешүр-күчешмек -
Таласар-таласыспақ.)

بُدْشُدِي بۈزۈشدى بۈدۈشدى: ойнасты.

«اغلان بۇشدى» Ođlan бүзүшди: Оғлан бүдзүшди
- Балалар ойнап (билеп) жарысты; яғни
балалар билеп ойнасты.» (بۇشماك - بۇشور)
Бүзүшүг-бүзүштек: Бүдзү-шүр-бүдзүשמек
- Ойнасар-ойнаспақ.)

بُدْشُدِي Визушды Бүдзүшды: айырды.

«بۇشدى ناناك» Визишды нең: Бүдзүшды нең -
Нәрсені айырды.» Екі аяқтың ажыратылға-
ны секілді, айырылу. (بۇشماق - بۇشور) Визи-
шүг-визиштақ: Бүдзүшүр-бүдзүшмақ - Ажы-
рар-ажырамақ.)

تَدْشُدِي Тызышды Тыдзүшды: тыйысты.

«الار بير بيرك تۇشدى» Olar bir birig тызышды:
Олар бір бірін тыдзүшды - Олар бір-бірін
тыйысты.» Олар бірін-бірі істен тыйысты.
(تۇشماق - تۇشور) Тызышүг-тызыштақ: Тыд-

зышүр-тыдзышмақ - Тыйысар-тыйыспақ.)

قَدَشْدِي قАДЫШДЫ ҚАДЫШДЫ: көктесті, тігісті.

«اَلْ مَنَا تُونْ قَدَشْدِي» Ol maña ton қадышды: Ол маңа тон қадышды - Ол маған тон көктесті.» (قَدَشْمَاقْ - قَدَشْوَرْ - Қадышиг-қадышмақ: Қадышүр-қадышмақ - Көктесер-көктеспек.) Бұл тігістің бір түрі. Сирек-сирек іліп көктеп тігу. Бәсекелесе де осы сөз қолданылады.

قَدَشْدِي ҚЫДЫШДЫ ҚЫДЫШДЫ: жиектесті, жиегін тігісті.

«اَلْ مَنَا بَرْكْ قَدَشْدِي» Ol maña bərk қыдышды: Ол маңа бөрк қыдышды - Ол маған бөрік жиектесті.» Бір нәрсенің қайырып тігетін жиегін тігуге көмек бергенде осы сөз қолданылады. (قَدَشْمَاقْ - قَدَشْرْ - Қыдышиг-қыдышмақ: Қыдышүр-қыдышмақ - Жиектесер-жиектеспек.)

قَدَشْدِي ҚОДУШДЫ ҚОДУШДЫ: сеністі.

«اَلْ اَرْ بِيْرْ بِيْرْ كَا اَبَشْ قَدَشْدِي» Olar bir birge ыш қодушды: Ол бір бірге ыш қодушды - Олар бір-біріне іс сеністі; Олар бір-біріне істі сенісіп тапсырысты.» (قَدَشْمَاقْ - قَدَشْوَرْ - Қодушиг-қодушмақ: Қодушүр-қодушмақ - Сенісер-сеніспек.)

كَدَشْدِي КҮДҮШДІ КҮДҮШДІ: күтісті.

«اَلْ اَرْ بِيْرْ بِيْرْ كَا كَدَشْدِي» Olar bir birig күдүшді: Олар бір-біріг күдүшді - Олар бірін бірі күтіс-

ti.» **كُدشور - كُدشماك** Kүдүшүг-күдүштөк:
Күдүшүр-күдүшмөк - Күтисер-күтиспек.)

برشدى BARYSHDI BARYSHDI: барысты.

«**الار بىر بىر كا برشدى**» Olar bir birge baryshdy: Олар бір-бірге барышды - Олар бір-біріне барысты.» **برشماق - برشور** Вагышиг-вагыштак: Барышүр-барышмак - Барысар-барыспақ.) Барысып тұрғанда, яки барысуға бәсекелескенде осы сөз қолданылады.

برشدى BYRUSHDI BYRUSHDI: бүрісті.

«**ال منكا برما برشدى**» Ol maña bürme bürüşti: Ол маңа бүрме бүрүшті - Ол маған бүрме бүрісті.» Дорба, қалта, сол секілді нәрселердің аузын бүргенге көмектескенде осы сөз қолданылады. **برشور - برشماك** Вүгүшүг-вүгүштөк: Бүрүшүр-бүрүшмөк - Бүрісер-бүріспек.)

برشدى BURUSHDI BYRUSHDI: бүрісті; қусырылды.

«**ناتك برشدى**» Burişshdy neñ: Бүрүшды нең - Нәрсе бүрісті.» **بىرىسقان, тырыسقان, көрік-сіз деген мәнді де білдіреді.** **برشور - برشماق** Burişshig-burişshitaq: Бүрүшүр-бүрүшмак - Бүрісер-бүріспек.)

برشدى BERISHDI BERISHDI: берісті.

«**الار بىر بىر كا قىز برشدى**» Olar bir birge qyz berishdi. Олар бір бірге қыз берішді - Олар

біріне бірі қыз берісті.» Екі адам біріне бірі бірдеңе беріссе де осы сөз арқылы білдіреді.

(بَرِشْمَاكُ - بَرِشُورُ Verішүг-berіштек: Берішүр-berішмек - Берісер-berіспек.)

تُرِشْدِي TURUШDY TҮРҮШDY: тұрысты, тең тұрысты, қарсы тұрысты.

«كُجِكُ الْغُ بَرِلا تُرِشْدِي Kішіk uluғ birle tu-
gıshdy: Kішіk үлүғ бірle түрүшды - Kішіk
үлықпен тең тұрысты.; Kіші үлкенмен та-
лас-тартыста тең тұрысты.»

(تُرِشْمَاقُ - تُرِشُورُ Tugıshıg-tugıshmaq: Tүрү-
shur-tүрүshmaq - Tүрысар-tүрыspak.)

Мақалда былай дейді: «كُجِكُ الْغُ قا
كُجِكُ الْغُ قا Kішіk uluғ-
қа tuғıshmas, қығғыj сұңқıғқа қағыshmas:
Kішіk үлүғқа түрүshmas, қырғғыj сұңқұрға
қарыshmas - Kішіk үлыққа тұрыspas, қыр-
ғғыj сұңқарға қарсы шыға алмас.» Қырғи
сұңқармен қағыса алмағаны секілді, кіші-
лер қайратты болса да, үлкендерге тең түсе
алмайды, үлкендердің айласы, тәжірибесі
артық.

تُرِشْدِي TIREШDI TIREШDI: тіресті.

«اِنْ مَنَّاكُ بَرِلا تُرِشْدِي Ol menің birle tireshdi:
Ol menің бірle тірешді - Ol menімен бірге
тіресті.» Бір нәрсені тірескенде, қақпаны ар-
қасымен тіреп тұрып бекіткенде жәрдемдес-
кенде осылай дейді. (تُرِشْمَاكُ - تُرِشُورُ Ti-

гешүг-тігештек: Тіресшүр-тіресшмек - Тіресер-тіреспек.)

تُرِشْدِي تҮРҮШДІ ТҮРҮШДІ: түрісті; буысты.

«**اَلْاِنْ مَنَاكَا بَتَاكُ تَرِشْدِي**» Ол маңа bitik түгүшді: Ол маңа бітік түрүшді - Ол маған кітап түрісті.» Ол маған кітап буысты, жиысты. Басқаларға да сондай.

تُرِشْمَاكُ تَرِشُورُ - تَرِشْمَاكُ Түгүшүг-түгүштек: Түрүшүр-түрүшмек - Түрісер-түріспек.) Түріскенде бәсекелескенде де солай дейді.

تَرِشْدِي ТЕРІШДІ ТЕРІШДІ: терісті; терісіп берді.

«**اَلْاِنْ مَنَاكَا يَمِشْ تَرِشْدِي**» Ол маңа jemish terishdi: Ол маңа иеміш терішді - Ол маған жеміс терісті.» Бір нәрсені тергенде, иә жинағанда көмектескенді, немесе бәсекелескенді білдіру үшін қолданылады.

تَرِشْمَاكُ - تَرِشُورُ Терішүг-теріштек: Терішүр-терішмек - Терісер-теріспек.)

تَرِشْدِي ТІРЕШДІ ТІРЕШДІ: тіренді; тырмысты.

«**اَلْاِنْ مَنَاكَا يَلْقَى تَرِشْدِي**» Жылқы tujaғын тігешді: Иылқы түйағын тірешді - Жылқы түйағын тіренді; Жылқы зорыққандықтан аяғын тіреп тұрып қалды.» **تَرِشْمَاكُ - تَرِشُورُ** Тігешүг-тігештек: Тіресшүр-тіресшмек - Тіреңер-тіреңбек.)

سَرِشْدِي SARЫШДЫ SARЫШДЫ: орасты; салысты.

«**اَلْ مَنَا سَفْلُق سَرِشْدِي** Ol maña suvluq sa-
 gyşdy: Ол маңа сүвлүк сарышды - Ол ма-
 ған сәлде орасты.» Бір нәрсені орағанда,
 түргенде көмектескенді, не бәсекелескенді
 білдіреді. Басқасы да осы секілді.

(**سَرِشْمَاق - سَرِشُور** Saгышиг-сагыштақ: Са-
 рышүр-сарышмақ - Орасар-ораспақ.)

سَرِشْدِي SORUŞDY SORUŞDY: сорысты; сорды.

«**تُون تَارِك سَرِشْدِي** Ton terig soruşdy: Тон
 теріг сорушды - Тон терді сорып алды; Тон
 терді сінірді.» (**سَرِشْمَاق - سَرِشُور** Sorişig-so-
 guştaқ: Сорү-шүр-сорушмақ - Сорысар-
 сорыспақ.)

سَرِشْدِي SURUŞDY SŪRUŞDY: сұрланды.

«**اَنَك يوزى سَرِشْدِي** Onyñ jüzi suruşdy:
 Оның жүзі сұрышды - Оның жүзі сұрлан-
 ды.» (**سَرِشْمَاق - سَرِشُور** Suruşig-suruştaқ:
 Сұры-шүр-сұрышмақ - Сұрланар-сұрлан-
 бақ.)

سَرِشْدِي SYRUŞDY SYRUŞDY: сырысты.

«**اَناسِنكا كِيز سَرِشْدِي** Qyz anasyña ki-
 ziz syryşdy: Қыз анасыңа кідзіз сырышды
 - Қыз анасына кигіз сырысты.» (Түркмен-
 дердің кигіз үйлерінің жабдықтарын, басқа
 да шымылдық, перде, төсек-орындарды
 сырғанда қыздың анасына көмектескені се-
 кілді.) (**سَرِشْمَاق - سَرِشُور** Syryşig-syryştaқ:

Сырышүр-сырышмақ - Сырысар-сырыспақ.)

سرشدی SYRUŞDİ СҮРҮШДІ: сүрісті; сүйкенді; қуаласты.

«أَذْغِرْ قِيسْرَاقَ بِرْلَا سِرْشَدِي»
 Azғыр қысғақ birle sүгүшді: Адзғыр қысрақ біле сүрүшді - Айғыр қысрақпен сүрісті. (Айғыр қысырақты тістеп сүйкенді, қуалады.)» Айғыр байталға шабарда солай істейді.

سرشدی SYRUŞDİ СҮРҮШДІ: сүріндірісті; алысты, шалысты.

«أَلْ مَنِكْ بِرْلَا سِرْشَدِي»
 Ol meniң birle sүгүшді: Ол менің бірле сүрүшді - Ол менімен бірге алысты.» (سِرْشَمَاكْ سِرْشُورْ - Sүгүшүг-сүгүш-тек: Сүрүшүр-сүрүшмек - Сүрісер-сүріспек.)

سرشدی SURUŞDY СҮРҮШДЫ: сұрасты; сұрастырды.

«أَلْ أِنْدَا أَلْمَنْ سِرْشَدِي»
 Ol anda алымын sүгүшды: Ол анда алымын сүрүшды - Ол одан алымын сұрастырды.»

«سِرْشَمَاكْ سِرْشُورْ - Sүгүшүг-sүгүшмақ:
 Сүрүшүр-сүрүшмақ - Сұрасар-сұраспақ.)

قَرِشْتِي ҚАРЫШТЫ ҚАРЫШТЫ: қарысты; қамалды.

«بَرِي تَبِشِي قَرِشْتِي»
 Bөгі тышы қағышты: Бөрі тышы қарышты - Бөрі тісі қарысты.» Бөрі айына бір апта ештеңе жемейді, қоректенбейді, тек қана ауа жұтып тіршілік етеді. Сол кезде оның тісі қамалып қарысып қалады.

«تَنْ كُنْ بِرْلَا قَرِشَدِي»
 Tүп күн birle қағыш-

ды*: Түн күн бірле қарышды - Түн күнмен қарысты; Түн мен күн қарсыласты.»

Жырда былай деп келеді:

ياي قش بىلا قريشتي
 اردم ياسين قريشتي
 جريك تقب كرشتي
 اقتاغلي اترشور

*Jaj қыш биле қарышды,
 Erdem jasyın қиғышты,
 Шериг tutup көрүшти**
 Оқтағалы өтрүшүр:*

*Иай қыш биле қарышды,
 Ердем иасын құрышты,
 Шериг тұтүп көрүшти,
 Оқтағалы өтрүшүр -*

*Жаз қыспенен қарысты,
 Өнер, даңқын құрысты,
 Шерік құрып көрісті,
 Оқ атуға төністі.»*

(Жаз бен қыс қасарысып, қарсыласып қарысты; Абырой, даңқтарын айтысып, керісті; Шерік тізіп, шеп құрып тіресті, егесті; Оқ атуға, бір-бірінен оқ өткізуге төністі.)

قرشتيلا

ҚАРЫШТЫЛАР ҚАРЫШТЫЛАР: қарсыласты; қарысты.

* «Қарышты», «қарышды» деп, мәтіннің өзінде екі түрлі жазылған.

** Бұл сөз «күресті» болса керек, осылай «көрүшти» деп жазылыпты.

«**قَرَشْتِيلَار** **ئىككى** **بەگلەر** **Ikki begler** қағыштылар: **İkki begler** қарыштылар - **Екі бек қарысты; қарсыласып ұрысты.**» «**أَلْ مَنكَا** **قَرَشْتِي** **يُولدَا** **Ol** маңа **jolda** қағышты: **Ол маңа йолда қарышты** - **Ол маған жолда қарсыласты; яғни ол маған жолда қарсы ұшырасты.**» «**قَرَشْمَاق** - **قَرَشُور** **Қағышиг-қағиштақ:** **Қарышүр-қарұшмақ** - **Қарысар-қарыспақ.**»

«**قَرَشْتِي** **قURUШТЫ** **ҚҰРҰШТЫ:** құрысты.

«**أَلْ مَنكَا** **بِرْلَا** **يَا قَرَشْتِي** **Ol** менің **birle ja** қиғишты: **Ол менің бірле иа құрұшты** - **Ол менімен бірге садақ құрысты; Ол менімен бірге садақ тартысып жарысты.**» **Көмектесе де осы сөз қолданылады.**

«**قَرَشْمَاق** - **قَرَشُور** **Қиғишиг-қиғиштақ:** **Қүрүшүр-қүрүшмақ** - **Құрысар-құрыспақ.)**

«**قَرَشْدِي** **قURUШДЫ** **ҚҰРҰШДЫ:** құрыды; қурады, кепті.

«**أَتْمَاك** **قَمَغ** **قَرَشْدِي** **Etmek** қамуғ қиғишды: **Етмек қамуғ құрұшды** - **Нан бүтіндей қурады; Нан тұтастай кеуіп кетті; қатып қалды.**» **Басқаларға да осы мағынада қолданылады.**

«**قَرَشْمَاق** - **قَرَشُور** **Қиғишиг-қиғиштақ:** **Қүрүшүр-қүрүшмақ** - **Қулар-қурамақ.)**

«**قَرَشْتِي** **قORЫШТЫ** **ҚОРЫШТЫ:** қорысты, қорғасты.

«**أَلْ مَنكَا** **قَرَشْتِي** **قَرُغ** **Ol** маңа қоғығ қоғишты: **Ол маңа қорығ қорышты** - **Ол маған қо-**

рық қорысты; Ол маған қорықты қоруға көмектесті.» (قرشور - قرشماق) Қогышиг-қогыштак: Қорышүр-қорышмак - Қорысар-қорыспақ.)*

قرشدي ҚЫРЫШДЫ ҚЫРЫШДЫ: қырысты.

«Ol таңа јер қыгышды: Ол маңа иер қырышды - Ол маған жер қырысты.» Басқа нәрселерді қырып, қырыштағанда да осы сөз қолданылады.

(قرشور - قرشماق) Қыгышиг-қыгыштак: Қырышүр-қырышмак - Қырысар-қырыспақ.)

گرشدي KERİŞDİ KERİŞDİ: керісті; тартысты.

«Ol таңа јыр кегішди: Ол маңа иып керішді - Ол маған жіп керісті.» Керісіп бәсекелескенде де осы сөзбен айтылады. (گرشماك - گرشور) Кегішүг-кегіштак: Керішүр-керіштак - Керісер-керіспек.)

گرشدي KERİŞDİ KERİŞDİ: керісті; тәжікелесті, таласты.

«Ol аның birle кегішди: Ол аның бірле керішді - Ол онымен керісті, таласты.» (گرشدي) «Ol аның birle кегішди: Ол аның бірле керішді - Ол онымен тәжікелесті; тартысты.» (گرشور - گرشماك) Кегішүг-кегіштак: Кері-

* Етістіктің келер шағы мен тұйық райы қолжазбада көрсетілмеген. Бұл жерде өзіміз қостық.

шүр-көрішмек - Көрісер-көріспек.)

كۆرۈشۈپ كۆرۈشۈپ كۆرۈشۈپ: көрісті.

«ال منك بولا كۆرۈشۈپ» Ol menin birle көгіш-ді: Ол менің бірле көрішді - Ол менімен көрісті.» Басқа да, бір-бірімен көрісіп, жүз-дескен, ұшырасқан жағдайда осы сөз қолданылады. (كۆرۈشۈپ - كۆرۈشۈپ) Көгішүг-көгіштөк: Көрішүг-көрішмек - Көрісер-көріспек.)

كۈرۈشۈپ كۈرۈشۈپ كۈرۈشۈپ: күресті.

«ال منكا قار كۈرۈشۈپ» Ol maña qar күгеш-ді: Ол маңа қар күрешді - Ол маған қар күресті.» Басқаларда да осы секілді. Бәстесіп күрескенде де осы сөз арқылы білдіреді. (كۈرۈшۈп - كۈرۈшۈп) Күгешүг-күгештөк: Күрешүг-күрешмек - Күресер-күреспек.)

كۈرۈشۈپ كۈرۈشۈپ كۈرۈشۈپ: кірісті.

«ال منك بولا ایشقا كۈرۈشۈپ» Ol menin birle ышқа кігішді: Ол менің бірле ышқа кірішді - Ол менімен бірге іске кірісті; Ол іске кірісерде менімен бәстесті.» Басқаларға да сондай. (كۈرۈшۈп - كۈرۈшۈп) Кігішүг-кігіштөк: Кірішүг-кірішмек - Кірісер-кіріспек.)

بۈزۈشۈپ بۈزۈشۈپ بۈزۈشۈپ: безесті, безендірісті.

«ال منكا بۈزۈك بۈزۈشۈپ» Ol maña bezek bezeshdi: Ол маңа безек безешді - Ол маған (бірденені өрнектегенде) өрнек өрнектесті.»

Жарыса безендіргенде де осыны қолданады.

(بَزَشْمَاكْ - بَزَشُوْرُ Bezesyug-bezeshtek: Безешүр-безешмек - Безесер-безеспек).

بَزَشُدِي BUZUSHDI BÜZÜSHDI: бүзысты.

«Ol maña ev buzuşdı: Ол маңа ев бүзүшды - Ол маған үй бүзысты.» Жарыса бүзысқанда да осылай қолданылады. (بَزَشْمَاكْ - بَزَشُوْرُ Buzusyug-buzuşhtak: Бүзүшүр-бүзүшмақ - Безесер-безеспек)

تَزَشُدِي TEZISHDI TEZISHDI: безісті, қашысты.

«Olar ikki tezişdi: Олар іккі тезішді - Олар бірінен бірі безісті.» (تَزَشْمَاكْ - تَزَشُوْرُ Tezişyug-tezişhtek: Тезішүр-тезішмек - Безісер-безіспек.)

تَزَشُدِي TYZEŞDI TYZEŞDI: түзетісті; түзесті.

«Ol maña jer tyeşdi: Ол маңа иер түзешді - Ол маған жер түзесті.» Басқаларға да сондай. Бір нәрсені түзеткенде, тегістегенде бәсекелесе істегенде де осылай қолданылады.

(تَزَشْمَاكْ - تَزَشُوْرُ Tyzeşyug-tyzeşhtek: Түзешүр-түзешмек - Түзесер-түзеспек*)

* Осы сөз «تَزَشُدِي Tyzeşdi: Түзүшді» түрінде жазылғанымен, келер шақ пен мәсдар үлгісі «تَزَشُوْرُ Tyzeşyug-tyzeşhtek: Түзешүр-түзешмек» деп жазылған. Жазбаша нұсқаның 268-бетінде «تَزَشُوْرُ Tyzeş. Түзер», ал 308-бетінде «تَزَشْمَاكْ Tyzeş-tyzeşhtek: Түзер-түзермек». Осыларды салыстыра келе «تَزَشُدِي tyzeşdi: түзешді» деп алынды.

تیزشدى TIZISHDI TIZISHDI: тизісті.

«Ol menin birle jinju tizishdi: Ол менің бірле иінжү тизішді - Ол менімен бірге інжу тизісті.» Сөз, өлең-жыр, тағы басқаларды тизгенде де осылай дейді. Бірдеңені тизуге қолғабыс тигізгенді де осы сөзбен білдіреді. (تيزشور تيزشماق) Tizishug-tizishmek: Tizishug-tizishmek - Tiziser-tizispek.)

قازشدى QAZISHDI QAZISHDI: қазысты.

«Ol maña jer qazishdi: Ол маңа иер қазышды - Ол маған жер қазысты; Ол маған жер қазуға көмектесті.» Жарысып қазғанда да осы сөз қолданылады. (قازشور - قازشماق) Qazishug-qazishmaq: Qazishug-qazishmaq: Qaziser-qazispek.)

كزشدى KEZISHDI KEZISHDI: кезісті.

«Ol maña jer kezishdi: Ол маңа иер кезішді - Ол маған жер кезісті; Ол менімен жердің жүзін кезіп шықпаққа бөсекелесті.» (Кезшор - Кезшмак) Kezishug-kezishmek: Kezishug-kezishmek - Kziser-kezispek.)

كوزشدى KÖZESHDI KÖZESHDI: көзесті; көсесті.

«Ol maña ot közeshdi: Ол маңа от көзешті - Ол маған отты көсесті.» Бәсекелесіп от көсесе де осылай айты-

лады. كَزَشْمَاكْ - كَزَشُوْرُ Kөзешүг-көзештек:
Көзешүр-көзешмек - Көсесер-көсеспек.)

بَاشِدِي BASYSHDY BASYSHDY: BASYSTY:

«O1 маңа o1ma басышды: Ол маңа o1ma басышды - Ол маған байпактық кигіз басысты; Ол маған кигіз басуға жәрдемдесті.» (Ол маған байпактық түркмен кигізін басысты.) Болбырап, кабарып, көпсіп шығып тұрған нәрселерді ширатып, пісіру үшін істеген әрекетті осы сөзбен білдіреді.

بَاشُوْرُ - بَاشْمَاقْ Basyshug-basyshmaq: Basyshur-basyshmaq - Basyсар-basyспақ.)

بُوشِدِي PUSUSHDY PUSUSHDY: тосқауыл қойысты, бекіністі.

«Begler pusushdy: Беглер пүсүшды - Бектер біріне - бірі тосқауыл қойысты.» Pusuшug-pusuшmaq: Пүсүшүр-пүсүшмақ - Тосқауыл қояр-тосқауыл қойыспақ.)

سُيُشِدِي SYSYSHDI SYSYSHDI: сүзісті.

«Ikki қошқар сүсүшди: Ikki қошқар сүсүшди - Eki қошқар сүзісті.» Sүсүшүг-sүсүшmek: Сүсүшүр-sүсүшmek - Сүзісер-sүзіспек.)

كَاشِدِي KESISHDI KESISHDI: кесісті.

«O1 маңа ybғаш ke-»

sişdi: Ол маңа иығаш кесішді - Ол маған ағаш кесісті.» Жарысып кесіссе де осылай деседі. (كششماك - كَششور. Kesişyğ-kesişmek: Kesişyür-kesişmek - Kesiser-kesispek.)

كششدى KÖŞEŞDİ KÖŞEŞDİ: көкесті.

«Egen қамуғ табар көшешді» ارَن قَمغ تَفار Egen қамуғ табар көшешді - Адамның барлығы мал көкесті.» Малға зәрулік болса да осы сөз қолданылады.

(كششماك - كَششور. Kөsheshyğ-kөsheshmek: Kөsheshyür-kөsheshmek - Kөksheser-kөkshespek.)

بغشدى BOFUŞDЫ BOFUŞDЫ: буысты; буындырысты.

«Olar ikki boғuşды» الار اكي Olar ikki boғuşды: Олар іккі боғушды - Олар екеуі (бірін-бірі) буындырысты. (بغشماق - بغشور. Boғuşar-boғuşmak: Boғuşar-boғuşmaq - Буындырысар-буындырыспақ.)

سغشدى SAҒЫŞDЫ SAҒЫŞDЫ: сауысты.

«Olar ikki syt saғышды» الار اكي سوت Sағышар-sағышмақ: Олар іккі сүт сағышды - Олар екеуі сүт сауысты.; Олар екеуі жарысып сүт сауды.» Сүт саууға көмектескенде де осы сөз қолданылады. (سغشماق - سغشور. Saғышar-saғышmak: Saғышyür-sағышmaq - Сауысар-сауыспақ.)

سغشدى SOFUŞDЫ SOFUŞDЫ: суысты; сууға айналды..

«Өd soғuşды» ار د سغشدى Öd soғuşды - Күн

(ауа, мерзім) сууға айналды,» Күн суыта бастады. (سَفْشُورُ - سَفْشِمَاقُ Soғишүг-соғиштақ: Соғү-шүр-соғүшмақ - Суыта бастар-суыта бастамақ.)

تَفْشُدِي تҮҮШІДІ ТҮБІШДІ: жайғасты; түйресті.

«Ol meniң birle et **مَنْكُ بَرَلَا اَت تَفْشُدِي** түвшіді: Ол менің бірле ет түбішді - Ол менімен бірге ет жайғасты; Ол менімен бірге істікке ет түйресті.» Басқасы да осындай. Істікке ет түйреп, тізгенде жарысып бәсекелессе де, жәрдемдессе де осылай айтылады. (تَفْشِمَاقُ - تَفْشُورُ Түвшүг-түвшітмек: Түбішер-түбішмек — Түйресер-түйреспек.)

سَفْشُدِي SAVAШДЫ САБАШДЫ: сабасты.

«Olar ikki savashdy: Олар іккі сабашды - Олар екеуі сабасты; Ол екеуі ұрысты.» (Оғызша).

«Savashug-savashmaq: Са-башүр-сабашмақ - Сабасар-сабаспақ.»

سَفْشُدِي SEVIШІДІ СЕБИШДІ: сүйісті; жақсы көрісті.

«Olar ikki sevishdi: Олар іккі себішді - Олар екеуі сүйісті.»

«Sevishug-sevishmek: Себішүр-себішмек - Сүйісер-сүйіспек.»

سَفْشُدِي SUVЫШДЫ СҰБЫШДЫ: сұйылды; сұйылып кетті, босасты.

«**يُغْرِمُشْ اُون سَفْشِدِي** Juғırmısh un suvıshdı: **ИҮҒҮРМЫШ ҮН СҮБҮШДЫ** - Иленген үн сұйылып кетті; Иленген қамыр судың көптігінен босап, сұйылды.» **Суы көбейіп, сұйылып кеткен нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.**

(**سَفْشَمَاق - سَفْشُور** Suvıshıg-suvıshmaq: **Сүбүшүр-сүбүшмақ** - Сұйылар-сұйылмақ.)

سَفْشِدِي

SUVASHDY SҮBASHDY: сыласты.

«**اَل مَنكَا اَق سَفْشِدِي** Ol maña ev suvashdı: **Ол маңа ев сұбашды** - Ол маған үй сыласты.» **Сылағанда бөстессе де осы сөз қолданылады.**

(**سَفْشَمَاق - سَفْشُور** Suvashıg-suvashmaq: **Сүбашшүр-сүбашмақ** - Сыласар-сыласпақ.)

قَفْشِدِي

QAVUSHDY QAVUSHDY: қауышты, қауысты; қосылды.

«**اَرَكْكَ تَشِيْقَا قَفْشِدِي** Erkek тышықа қавушды: **Еркек тышықа қабұшды** - Еркек қатынға қауышты; яғни еркек қатынға қосылды, үйленді. » Бұл сөздің түпкі мағынасы бір нәрсенің бір нәрсеге қосылғанын, бір нәрсенің бір нәрсеге біріккенін білдіреді.

Мысалы: «قَدَاشْ قَدَاشْقا قَفْشِدِي Qadash қадашқа қавушды: Қадаш қадашқа қабұшды - Туыс туысқа қауышты» деген секілді. Екі ханның арасындағы жарастық үшін ұшырасуды: «قَفْشُوتْ Qavshut: Қавшүт»-дейді.

Мақалда былай деп келеді:

تاغ تاغ Tağ
 قشماش قشماش كشي كشيگه قششور: Тағ
 тағқа қавушмас, кіші кішіге қавушур: Тағ
 тағқа қавышмас, кіші кішіге қавушур - Тау
 тауға қосылмас, кісі кісіге қосылар.»

قششور - قششماق Қавушур-қавуштак: Қа-
 вушур-қавушмақ - Қауышар-қауышпақ.)
 Бұл сөздегі ұяң, жұмсақ айтылатын «ق» әрпі
 «ق» әрпіне алмастырылып айтылуы мүмкін.

قششديلار ҚОВУШДЫЛАР ҚОВУШДЫЛАР: қуысты, қуалас-
 ты.

الار Olar bir ikin-
 dinі қовушдылар: Олар бір ікіндіні қовушды-
 лар - Олар бірін - бірі қуаласты.»

قششور - قششماق Қовушур-қовуштак: Қову-
 шур-қовушмақ - Қуаласар-қуаласпақ.)

باقشدي ВАҚЫШДЫ БАҚЫШДЫ: бағысты, қарасты.

الار Olar bir birge бақыш-
 ды: Олар бір бірге бақышды - Олар бірін
 бірі бағысты.» (باقشور - بقشماق) Вақышур-ва-
 қыштак: Бақышур-бақышмақ - Бағысар-ба-
 ғыспақ.)

تقششي ТОҚУШТЫ ТОҚУШТЫ: ұрысты; соқтығысты.

بگلار Begler тоқушты: Беглер тоқ-
 ушты - Бектер ұрысты.» Басқалар да сондай.
 تقششور - تقشماق Тоқушур-тоқуштак: Тоқу-
 шур-тоқушмақ - Ұрысар-ұрыспақ.)

Жырда былай деп келеді:

كُجِي تَنكِي تَقِشْتِي
 اغش قونم اقشْتِي
 جَرِك تَبَا يَقِشْتِي
 بَرِكا كَلِب اَج اَنار

*Күші теңі тоқишты,
 Оғиш қипит оқишты,
 Шериг таба жақышты
 Bizge kelip өш өтер:*

*Күші теңі тоқұшты,
 Оғұш құнұм оқұшты,
 Шеріг таба иақышты
 Бізге келіп өш өтер -*

*Күшіне сай ұрысты,
 Қоңсы, ұрқын жиысты,
 Шерік жаққа таясты,
 Бізге келіп өш алмақ.»*

(Күші жеткенше, қайратына лайық соғысты; Ағайын-туған, қоңсы-қолаңын түгел жиды; Шерікке таман таяп келді; Бізден келіп өш-кегін алғысы бар).

تَقِشْتِي **ТЫҚЫШТЫ ТЫҚЫШТЫ:** тығылысты; топтанып жиы-

лысты. «اَفْدَا كِشِي Kіші evde тықыш-

ты; Кісілер үйде тығылысты; Адам үйге жи-

ылып, лықа толып кетті.» (تَقِشْمَاقْ تَقِشْوَرْ)

Тықышпиг-тықышпак: Тықышүр-тықышпак

- Тығылысар-тығылыспақ.)

جَقَشْدِي **ШАҚЫШДЫ ШАҚЫШДЫ: шағысты.**

«**ال منكا جَقَمَاق جَقَشْدِي**» OI маңа шақмақ шақышды: Ол маңа шақмақ шақышды - Ол маған шақпақ шағысты.» Бәсекелесіп, жарыса шаққанда осы сөз қолданылады.

(**جَقَشْمَاق - جَقَشْوَر** - Шақышиг-шақыштақ; Шақышүр-шақышмақ - Шағысар-Шағыспақ.)

جَقَشْدِي **ШЫҚЫШДЫ ШЫҚЫШДЫ: шығысты.**

«**الار اكي اَقْدِن جَقَشْدِي**» OIar ikki evdin шықышды: Олар іккі евдін шықышды - Олар екеуі үйден шығысты.» Көмектескенде де осы сөз қолданылады.

(**جَقَشْمَاق - جَقَشْوَر** - Шықышиг-шықыштақ; Шықышүр-шықышмақ - Шығысар-Шығыспақ.)

سَقَشْدِي **СОҚУШДЫ СОҚУШДЫ: соғысты; ұнтақтасты.**

«**ال منكا تَوَز سَقَشْدِي**» OI маңа tuz соқушды: Ол маңа тұз соқушды - Ол маған тұз ұнтақтасты.» Басқаларға да осы секілді. Соғып-ұнтақтағанда бәсекелесе кіріскенде де осы сөз қолданылады.

(**سَقَشْمَاق - سَقَشْوَر** - Соқишиг-соқиштақ; Соқушүр-соқушмақ - Соғысар-соғыспақ.)

سَقَشْدِي **СЫҚЫШДЫ СЫҚЫШДЫ: сығысты.**

«**ال منكا اَزْم سَقَشْدِي**» OI маңа üzüm сы-

қышды: Ол маңа үзүм сықышды - Ол маған жүзім сығысты.» Бір нәрсені жарыса, бөсе-келесіп сыққанда да осылай деседі.

(سَقَشْمَاق - سَقَشُورُ Сықышуг-сықыштақ: Сықышүр-сықышмақ - Сығысар-сығыспақ.)

سَقَشْدِي سЫҚЫШДЫ СЫҚЫШДЫ: сығылысты; жиналды.

«كَشِي سَقَشْدِي Кіші сықышды: Кіші сықышды - Кісілер сығылысты; Кісілер топтанып, қысылып-қымтырылысып кетті.»

قَقَشْدِي ҚАҚЫШДЫ ҚАҚЫШДЫ: қағысты, ашуланды, ашуланысты.

«ارن قَمَع قَقَشْدِي Ерен қамуғ қақышды: Ерен қамуғ қақышды - Ерлердің бәрі ашуланысты; Адамдар біріне-бірі ашуланысты, қағысты.»

قَقَشْدِي ҚАҚЫШДЫ ҚАҚЫШДЫ: ұрысты.

«الار اكي بشرا قَقَشْدِي Olar ikki bashra қақышды: Олар іккі башра қақышды - Олар екеуі бірінің басына бірі ұрысты.»

(قَقَشْمَاق - قَقَشُورُ Қақышуг-қақыштақ: Қақышүр-қақышмақ - Қағысар-қағыспақ.)

بَكَشْدِي БЕКІШДІ БЕКІШДІ: бекісті; бекемдесті; бекіді.

«بَكَشْدِي نَانَكْ Bekishdi neң: Bekishdi neң - Нәрсе бекіді.»

(بَكِشْمَاق - بَكِشُورُ Bekishug-bekishmek: Bekishur-be-kiשמek - Bekiser-bekispek.)

بُكُشْدِي БҮКҮШДІ БҮКҮШДІ: бүгісті; иісті.

«تال مانا بکۈشدى» Ol maṇa tal büküşdi:

Ол маңа тал бүкүшді - Ол маған тал иісті.»

Басқалары да осындай. (بکۈشور - بکۈشماک) Бү-

күшүг-бүкүштек: Бүкү-шүр-бүкүшмек -

Иісер-иіспек.) Бұл сөз қатаң «ج - ک» әрпі-

мен жазылып, оқылады.

«بۈگۈشدى» BÖGÜŞDİ BӨGÜŞDİ: бөгесті; байласты.

«سۈف مانا سۈف بۈگۈشدى» Ol maṇa suv bögüş-

di: Ол маңа сув бөгүшді - Ол маған су бөгес-

ті.» Ол маған су байлауға көмектесті. Су бө-

гегенде жарысып, бәсекелесе де осылай дей-

ді. (بۈگۈشور - بۈگۈشماک) Bөкүшүг-бөкүштек: Бө-

күшүр-бөкүшмек - Бөгесер-бөгеспек.)

«تگۈشدى» TEGİŞDİ TEGİŞDİ: тиді; жетісті, жетті.

«تارۈسقا تگۈشدى» Meniñ elikim tarus-

қа' tegişdi: Менің елікім тарұсқа тегішді -

Менің қолым төбеге тиді.»

(تگۈشور - تگۈشماک) Tegішүг-тегіштек: Тегішүр-

тегүшмек - Тиер-тимек.)

Мақалда былай деп келеді: «مۈش يەرىقا»

«مۈش تگۈشماس اير كۈشى نىكى ير شماس» Миш жақғы-

қа tegішmes ajuṛ kіші neңi jaғашmas: Мүш

иакрықа тегішмес аиүр кіші неңи иараш-

мас - Мысық ілулі майға жете алмай: «кісі

нәрсесі жарамас!»- дер». Бұл мақал ойлаған

нәрсесіне жете алмай қалғанда, ол нәрсе

маған лайық емес, керегі жоқ деген кісілер-

ге қарата айтылады.

تُكْشِدِي تҮГҮШДИ ТҮГҮШДИ: түйісті.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا تُكُونُ تُكْشِدِي» Ol menің birle түгүн түгүшди: Ол менің бірле түгүн түгүшди - Ол менімен бірге түйін түйісті.» Бәсеке-лесіп, не жәрдемдесіп түйін түйіскенде де осылай дейді. (تُكْشِدِي - تُكْشِمَاك) Түгүшүг-түгүшмек: Түгүшүр-түгүшмек - Түйісер-түйіспек.)

تُوكْشِدِي تҮГҮШДИ ТҮГҮШДИ: түйісті; ұнтақтасты.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا تُوزُ تُوكْشِدِي» Ol menің birle tuz түгүшди: Ол менің бірле түз түгүшди - Ол менімен бірге түз түйісті.» Басқа нәрселерді түйгенде көмектескені үшін осы сөз қолданылады. (تُوكْشِدِي - تُكْشِمَاك) Түгүшүг-түгүшмек: Түгүшүр-түгүшмек - Түйісер-түйіспек.)

تُكْشِتِي تІКІШДИ ТІКІШДИ: тігісті.

«أَلْ مَنِكَا تُونُ تُكْشِتِي» Ol маңа ton tikişdi: Ол маған тон тігішди - Ол маған тон тігісті.» Басқаларға да осылай қолданылады. (تُكْشِتِي - تُكْشِمَاك) Тікішүг-тікішмек: Тікішүр-тікішмек - Тігісер-тігіспек.)

تُكْشِدِي تҮГІШДИ ТҮГІШДИ: түйісті.

«أَلْ مَنِكَا تُرْمَاكُ تُكْشِدِي» Ol маңа түг-мек түгішди: Ол маған түрмек түгішди - Ол маған түрмек түйісті.» Басқаларға да сол секілді.

تُكْشِدِي - تَكْشِمَاكْ) Түгішүг-түгіштек: Түгішүр-түгішмек - Түйісер-түйіспек.)

تُكْشِدِي ТӨКҮШДІ ТӨКҮШДІ: төгісті; бастырысты.

«أَلْ مَنْكَا تَرْمَاكْ تُكْشِدِي» ОI таңа тағығ төкүшді: Ол маған тарығ төкішді - Ол маған астық бастырысты.» Бидайды, тарыны бастырғанда бәсекеге түсіп істесе де осылай дейді. Су сеуіп, төккенде де осы сөз қолданылады. (تُكْشِدِي - تَكْشِمَاكْ) Төкүшүг-төкүштек: Төкүшүр-төкүшмек - Төгісер-төгіспек.)

جَكْشِدِي ШЕКІШДІ ШЕКІШДІ: шекісті.

«أَلْ مَنْكَا جَكْكَ جَكْشِدِي» ОI таңа шекік шекішді: Ол маған шекік шекішді - Ол маған ноқат шекісісті; яғни ол маған жазуға ноқат қоюға көмектесті.» Бәстескенде де осы сөз қолданылады. (جَكْشِدِي - جَكْشِمَاكْ) Шекішүг-шекіштек: Шекішүр-шекішмек - Ноқат қойысар-ноқат қойыспақ.)

سِكْشِدِي СІКІШДІ СІКІШДІ: сігісті.

«أَرْ أُرَاغُتْ بِرْلَا سِكْشِدِي» Ер ұрағұт бірле сікішді: Ер ұрағұт бірле сікішді - Еркек қатынмен сігісті.» Бұл сөз жыныстық қатынасқа түскендердің (ер мен әйелдің) әрқайсысына да бірдей қолданылады.

(سِكْشِدِي - سِكْشِمَاكْ) Сікішүг-сікіштек: Сікішүр-сікішмек - Сігісер-сігіспек.)

سَكَّشْدِي SÖKÜŞİDİ SÖKÜŞİDİ: сөгісті; тілдесті.

«الَار اَكِّي سَكَّشْدِي» Olar ikki sөküşidi: Олар
іккі сөкүшіді - Олар екеуі сөгісті.»

سَكَّشْوُر - سَكَّشْمَاكْ Sөкүшүг-сөкүшмек:
Сөкүшүр-сөкүшмек - Сөгісер-сөгіспек.)

سَكَّشْدِي SÖKÜŞİDİ SÖKÜŞİDİ: сөгісті.

«ال مَنَّا تَوْن سَكَّشْدِي» Ol maña ton sөküş-
di: Ол маңа тон сөкүшіді - Ол маған тон
сөгісті.» Үй, тағы басқа нәрселерді бұзуға
көмектескенде де осы сөзді қолданады.

سَكَّشْوُر - سَكَّشْمَاكْ Sөкүшүг-сөкүшмек: Сөкү-
шүр-сөкүшмек - Сөгісер-сөгіспек.)
Бәсекелесе сөгіскенді де осы сөз білдіреді.

بِلَشْدِي BİLİŞİDİ BİLİŞİDİ: білісті.

«ال مَنَّا بِلَا بِلَشْدِي» Ol meniñ birle bilışdi:
Ол менің бірле білішіді - Ол менімен бірге
білісті.»

بِلَشْوُر - بِلَشْمَاكْ Bilішүг-bilішмек: Білішүр-
білішмек - Білісер-біліспек.)

بِلَشْدِي BULUŞİDİ BULUŞİDİ: табысты.

«الَار اَكِّي بِيْر بِيْرَكْ بِلَشْدِي» Olar ikki bir birig
buluşdi: Олар іккі бір біріг бұлұшды - Олар
екеуі бірін-бірі табысты; Ол екеуі бірін бірі
тауып алысты.»

بِلَشْوُر - بِلَشْمَاقْ Buluşug-buluşmaq: Бұлұшүр-
бұлұшмақ - Табысар-табыспақ.)

بِلَشْدِي BOLUŞİDİ BOLUŞİDİ: болысты.

«**أَلْ مَنْكَ بَلْشَدِي**» Ol maña bolushdı: Ол маña болушды - Ол маған болысты; Ол екеуі мені жақтады; Менімен жауласқан адамға жау болды.» (**بَلْشُورُ - بَلْشَمَاكُ**) Bolushıg-bolushmaq: Болушүр-болушмақ - Болысар-болыспақ.)

تَلِشْدِي TELİSHDI TELİSHDI: тесісті.

«**أَلَارْ اَكِّي تَام تَلِشْدِي**» Olar ikki tam telişdi: Олар іккі там телішді - Олар екеуі тамды тесісіп бақты.» Басқа жағдайларда да, иә бір нәрсені тескенде көмектескенде де осылай айтады. (**تَلِشْمَاكُ - تَلِشُورُ**) Telişüg-telişmek: Телішүр-телішмек - Тесісер-тесіспек.)

تِلِشْدِي TİLİSHDI TİLİSHDI: тілісті.

«**أَلْ مَنْكَ يَرِنْدَاقِ تِلِشْدِي**» Ol maña jağındaq tilişdi: Ол маña иарындақ тілішді - Ол маған қайыс тілісті.» Қайыс тілісіп көмектесті. Сондай-ақ, бәсекелескенде де осы сөз қолданылады.

(**تِلِشْمَاكُ - تِلِشُورُ**) Tilişüg-tilişmek: Тілішүр-тілішмек - Тілісер-тіліспек.)

تِلِشْدِي TİLESHDI TİLESHDI: тілесті; іздесті.

«**أَلْ مَنْكَ بَرَلَا نَانَاكُ تِلِشْدِي**» Ol meniñ birle neñ tileşdi: Ол менің бірле нең тілешді - Ол менімен бірге нәрсе іздесті; яғни ол менімен бірге жоғалған нәрсені жоқтасты, іздестірді» (**تِلِشْمَاكُ - تِلِشُورُ**) Tileşüg-tileşmek: Тілешүр-тілешмек - Іздесер-іздеспек.)

جَلَشْدِي ШАЛЫШДЫ ШАЛЫШДЫ: жарылды; ашылды.

«قَبِّغْ جَلَشْدِي Қаруғ шалышды: Қапұғ шалышды - Есік жарылды». Ыдыс, аяқ табақтың жарығы, не ердің жапсары ашылып, ажырап кеткенде де осы сөзді қолданады.

جَلَشْمَاقُ - جَلَشُورُ Шалышпиг-шалышмақ: Шалышпүр-шалышмақ - Жарылар-жарылмақ.)

جَلَشْدِي ШАЛЫШДЫ ШАЛЫШДЫ: шалысты.

«أَلْ مِنْكَ بَرَلَا جَلَشْدِي» Ol менің birle шалышды: Ол менің бірле шалышды - Ол менімен шалысты.»

جَلَشْمَاقُ - جَلَشُورُ Шалышпиг-шалышмақ: Шалышпүр-шалышмақ - Шалысар-шалыспақ.)

جَلَشْدِي ШЫЛАШДЫ ШЫЛАШДЫ: шырысты; шабысты*.

«أَلْ مَنَكَ اَتْ جَلَشْدِي» Ol маңа ot шылашды: Ол маңа ot шылашды - Ол маған шөп шабысты.» Басқаларға да осындай. Бұл сөздің түбірі төрт өріптік болса да, осылайша қолданылады. (جَلَشْمَاقُ - جَلَشُورُ Шылашпиг-шылашмақ: Шылашпүр-шылашмақ - Шабысар-шабыспақ.)

سَلَشْدِي САЛЫШДЫ САЛЫШДЫ: сілкісті; салысты.

«أَلْ اَرَّيْ يِنَّا سَلَشْدِي» Olar ikki jeң салыш-

* Түбір сөздің мәні суға шылады, шөпті дымқылдасты, суласты дегенге келеді. «Көне түрік сөздігінде» де солай аударған. (ДТС, 146-стр.) Бұл жерде «шырпу, қырку» дегенге жақын көрінді.

ды: Олар іккі иең салышды - Олар екеуі жендерін сілкісті.» Екі кісі белдесіп күрескенде, бірін-бірі оңға-солға үйіріп сілкілескенде де осылай дейді.

(سَلْشُورُ - سَلْشِمَاقُ Salıshıg-salıshmaq: Салышғур-салышмақ - Сілкісер-сілкіспек.) Бұл сөздің түпкі мәнісі екі кісінің арасында тон, тағы басқа нәрселерді сілкісу мағынасын білдіреді.

سَلْشُدِي

SOLUŞDY SOLUŞDY: солысты; («солды» сөзінен. - А.Е.)

«سَلْشُدِي ياش Јаш solıshdy: Иаш солушды - Балауса көк солысты». Миуа-жеміс, не көктеген шөп секілді түрлі нәрселердің солысып қурағандығын осылай дейді.

(سَلْشُورُ - سَلْشِمَاقُ Solıshıg-solıshmaq: Солушғур-солушмақ - Солысар-солыспақ.)

قَلْشُدِي

QALYŞDY QALYŞDY: қарғысты; ырғысты.

«قَلْشُدِي اَت اذْغُر At азғық қалышды: Ат адзғыр қалышды - Ат-айғыр қарғысты.»

(قَلْشُورُ - قَلْشِمَاقُ Qalyshıg-qalyshmaq: Қалышғур-қалышмақ - Қарғысар-қарғыспақ.) Екі адам бірін-бірі кейін қалдырғысы келіп жарысса да осылай айтып жеткізеді.

قَلْشُدِي

QYLYŞDY QYLYŞDY: қылысты.

«قَلْشُدِي اَل مَنكَا ايش Qılyshdy: ОI таңа ыш қылышды:

Ол маңа ыш қылышды - Ол маған іс қылысты.» Іс істегенде бәсекелесіп атқарса да осылай білдіреді. (قَلَشْمَاقُ - قَلَشْمَاقُ Қылышпақ-қылышпақ: Қылышшүр-қылышмақ - Қылысар-қылыспақ.)

قَلَشْدِي Қолушды Қолушды: қаласты; сұрасты.

«الاور اكي قيز قَلَشْدِي» Olar ikki qiz qolushdy: Олар іккі қыз қолушды - Олар екеуі қыз қаласты.; яғни қызды қалап, құдаласып келді.» Екі кісі бірінен-бірі бір нәрсені сұрап, қаласқанда да осы сөз қолданылады.

Жырда былай деп келген:

تُونُكُرُ قَدْنِ بَلَشْتِي
 قَرَقِنِ تَقِي قَلَشْتِي
 اَمْدِي تَشْمِ قَمَشْتِي
 اَلْتِي تَرْمَتَايْمِنِي

Түңүр қазып болушты
 Қығқып тақы қолушты
 Емді тышым қаташты
 Алты тұрумтайымны:

Түңүр қадзын болушты,
 Қырқын тақы қолушты
 Емді тышым қамашты
 Алты тұрумтайымны -

Қарсы құда болысты,
Күңін дағы қаласты;
Енді тісім қамалды,
Алды Тұрымтайымды*.»

(Уәдесінде тұрмаған адам жайлы жазады: Уағдаласып, қарсы құда болысты, ол менің қызымды сұрады, мен оның қызын сұрадым; Күңін де қалап, сұрады; кейін уағдасын бұзып «Тұрымтай» атты құлымды алып кетті, содан енді тісім қамалды.)

كَلِشْدِي بَرِشْدِي KƏLİŞDİ VARİŞDİ KƏLİŞDİ BƏRİŞDİ-
DY: келісті-барысты.

«اَلْ مَنِكَا كَلِشْدِي بَرِشْدِي» Ol maña kelişdi bağışdı: Ол маңа келішді барышды - Ол маған келісті-барысты.» (Яғни, «Ол маған келді, мен оған бардым»- дегені.) Барыс-келіс жасастық. (كَلِشْمَاكْ - كَلِشْمَاكْ Kəlişyug-kelişmek: Келішүг-келіштек: Келішүр-келішмек - Келісер- келіспек.)

كَلِشْدِي KƏLİŞDİ KƏLİŞDİ: көмісті.

«اَلْ مَنِكَا اَلْ كَلِشْدِي» Ol maña ölik kelişdi: Ол маңа өлік келішді - Ол маған өлік көмісті; Ол маған өлік қоюға көмектесті.»
(كَلِشْمَاكْ - كَلِشْمَاكْ Kəlişyug-kelişmek: Келішүг-келішмек - Көмісер- көміспек.)

كَلِشْدِي KÜLÜŞDİ KÜLÜŞDİ: күлісті.

«بۆزۈن قَمَغْ كَلِشْدِي» Bözün qamıg külüşdi:

* «Тұрымтай» деп құсын айтып отыруы да, қызын айтып отыруы да өбден мүмкін. Б. Аталай «Тұрымтай» деген құсымды алды деген мағынада талдайды. А.Е.

Бодзүн қамуғ күлүшді - Күллі халық күліс-
ті.» كَلْشُور - كَلْشَمَاك) Күлүшүг-күлүштөк: Кү-
лүшүр-күлүшмөк - Күлісер-күліспек.)

تَمَشْدِي ТАМЫШДЫ ТАМЫШДЫ: тамызды. (Тамысты. А. Е.)

«سُوْفِ تَمَشْدِي» Suv тамышды: Сув тамышды -
Су тамызды.» Басқалар да солай секілді.

تَمَشُور - تَمَشْمَاق) Тамышиг-тамышмақ: Та-
мышүр-тамышмақ - Тамызар-тамызбақ.)

جَمَشْدِي ШОМУШДЫ ШОМУШДЫ: сүңгісті; шомысты.

«اَلْ مَنِكْ بَرَلَا سَفْقَا جَمَشْدِي» Ol menің birle
suvқа шотишды: Ол менің бірле сувқа шом-
ушды - Ол менімен бірге суға шомысты.»

جَمَشُور - جَمَشْمَاق) Шотишиг-шотишмақ:
Шомүшүр-шомүшмақ - Шомысар-шомыс-
пақ.) Тереңге сүңгісті.

Бұл сөз «جَمَشْمَاق - جَمَشُور - جَمَشْدِي» Шө-
түшді-шөтүшүг-шөтүштөк: Шөмүшді-
шөмүшүр-шөмүшмөк» деп те айтыла береді.
Бұл одан да тереңірек сүңгүді білдіреді.

قَمَشْدِي ҚАМАШДЫ ҚАМАШДЫ: қамасты; қамалды, қам-

лысты.

«قَمَشْدِي قَمَشْدِي» Тыш қамашды: Тыш қамаш-
ды - Тіс қамалды.» (Ащы айва, сол секілді
нәрселерді жегеннен тіс қамалып қалды.)
Басқаларға да осы секілді.

قَمَشُور - قَمَشْمَاق) Қаташиг-қаташмақ: Қа-
машүр-қамашмақ - Қамалар-қамалмақ.)

قُمَشْدِي قУМЫШДЫ ҚҰМЫШДЫ: көмілісті; көмілді.

«الار ايشقا قُمَشْدِي لار» Olar ышқа қумышдылар: Олар ышқа құмышдылар - Олар іске көмілді; Олар іске көмілісті.» (Олар іске елігіп қызықты, беріле кірісті деген мағынада.) Бұл сөздің ежелгі мәні су жан-жақтан толқын атып ағыл-тегіл саулады дегенді білдіретін «سوف قُمَشْدِي» Suv қумышды: Сув құмышды мағынасынан шыққан.

«قُمَشْمَاق - قُمَشُور» Құмышпақ-құмышпақ: Құмышпақ-құмышпақ - Көмілер-көмілмек.)

كَمُوشْدِي КӨМҮШДІ КӨМҮШДІ: көмісті.

«ال منكا نانك كَمُوشْدِي» Ol маңа нең көмүшді: Ол маңа нең көмүшді - Ол маған нәрсе көмісті.» (كَمُوشُور - كَمُوشْمَاك) Көмүшүг-көмүштек: Көмүшүр-көмүшмек - Көмісер-көміспек.)

كَمِشْدِي КЕМІШДІ КЕМІШДІ: тастады.

«ال نانك كَمِشْدِي» Ol нең кемішді: Ол нең кемішді - Ол нәрсе тастады.» (كَمِشْمَاك - كَمِشُور) Кемішүг-кеміштек: Кемішүр-кемішмек - Тастар-тастамақ.)

Мақалда былай дейді:

«عز اذكولكني سوف اذاقندا كَمِش بَشِنْدَا تَلَا» Edz-gylükni suv azaqında kemish bashında tile: Edzgülükni сув adzaqında кеміш башында

тіле - Жақсылықты судың аяғында таста, басынан ізде.» Яғни, елге, халыққа ізгілік істе, оны су түбіне тастасаң да, сен оны су бетінен көрерсің. Мұның екінші бір мағынасы: Нанды судың түбіне тастасаң да, судың бетінен табасың, батпайды өзенге көтеріліп шығады дегенді меғзейді.

تَنْشِطِي TANUШТЫ TANUШТЫ: танытысты.

«الَار اِكِّي سوز تَنْشِطِي» Olar ikki söz tanuшты. Олар іккі сөз танушты - Олар екеуі сөз танытысты; Олар екеуі сөз айтысты, сөйлесті.» Пікірлесіп, пікір алысты. Мұның түпкілікті мәні «تَوْدِي» Tanudы: Тануды - Таныды» болады. (تَنْشِطِي - تَنْشِطِي) Tanuшtur-tanuшмақ; Тануштур-танушмақ - Танысар-таныспақ.)

تَنْشِطِي TANYШДЫ TANYШДЫ: танысты.

«الَار مَنِي تَنْشِطِي» Olar alymны* tanyшды: Олар алымны танышды - Олар алымынан танысты»; (Олар қарыздарынан танысты, танып кетісті. - А.Е.). (تَنْشِطِي - تَنْشِطِي) Tanyшtur-tanyшмақ; Tanyштур-tanyшмақ - Tанысар-tаныспақ.)

سَنْشِطِي SUNUШДЫ CYHУШДЫ: ұсынысты.

«الَار اِكِّي اَتْمَاك سَنْشِطِي» Olar ikki etmek

* Мағыналық қайтылық аңғарылады. Б. Аталай (II т., 112-бет) өзіне дейінгі зерттеушілер де осыны меғзегенін жазған. Ол «تَنْشِطِي мені» сөзі дұрысында «الْبَنِي алымны» болу керек деп санайды. А. Е.

сүнішды: Олар іккі етмек сүнүшды - Олар екеуі нан ұсынысты.» Басқасына да осылай қолданылады. (Sunuшug-su-пиштак: Сүнүшүр-сүнүшмақ - Ұсынысар-ұсыныспақ.) Бәстесіп, бәсекелесіп ұсынысқанда да осылай дейді.

قُنشُدِي KUNUШДЫ ҚҰНҰШДЫ: қуысты; тартып алысты. (Барымталасты. А.Е.)

«الار اكي تڧار قُنشُدِي» Olar ikki tavar қуишды: Олар іккі табар құнұшды - Олар екеуі мал тартып алысты; яғни олар екеуі бір-бірінің малын қуып алысты.»

Тартып алғанда бәсекелескенді, немесе көмектескенді осы сөз арқылы білдіреді.

«قُنشُدِي قُنشُدِي» Қуишиг-қуишмақ: Құнүшүр-құнүшмақ - Тартып алысар-тартып алыспақ.)

قِنشُدِي ҚЫНЫШДЫ ҚЫНЫШДЫ: құнығысты; қызығысты.

«ايشقا قِنشُدِي» Jigitler ышқа қынышды: Иігітлер ышқа қынышды - Жігіттер іске қызығысты. » Бір іске қызығып масаттануды, рахаттануды білдіреді. (قِنشُدِي - قِنشُدِي)

Қынышиг-қынышмақ: Қынышүр-қынышмақ - Қызығысар-қызығыспақ.)

Бұл баптың қағидасы: Бұл бөлімдегі «ش-ш» әрпі бірнеше мағынаны береді. Бұл етістіктердің түбірі екі әріптілер. Мәселен: «تڧار قېتي» Er tavar қарты: Ер табар қапты - Адам мал талады; Адам мал тартып

алды», «**أَلْ أَنَى تَبَدَى** Ol аны tepdi: Ол аны тепді - Ол оны тепті» дегендегідей. Осы сөйлемдердегі: «**قَبْتَى** қарты: қапты - талады», «**تَبَدَى** terdi: тепді - тепті» етістіктеріне «**ش - ش**» әрпін қоссақ іс-әрекеттің екі, не одан да көп бірнеше адамның арасында болғандығын білдіреді. Мысалы: «**أَلْ مَنِكَ بَرَلَا تَبَقُ قَبَشْدَى** Ol menің birle torық қаршды: Ол менің бірле топық қапұшды - Ол менімен бірге тобық тартып алысты», «**أَلْ مَنِكَ بَرَلَا تَبَشْدَى** Ol menің birle terішді: Ол менің бірле тепішді - Ол менімен бірге тебісті» секілді.

Сөйтіп, мұндай етістіктер төрт түрлі мәнді білдіреді:

Біріншісі, бір іс-әрекетке көмектесу мәнін білдіреді. Мысалы: «**أَلْ مَنِكَ تَوْنُ تَكْشْدَى** Ol маңа ton tikішді: Ол маңа тон тікішді - Ол маған тон тігісті», «**أَلْ مَنِكَ بَتْكَ БТШْدَى** Ol маңа bitik bitішді: Ол маңа бітік бітішді - Ол маған жазу жазысты.»

Екіншісі, бір іс-әрекетте кімнің күшті, кімнің тура дұрыстығы, кімнің білімділігі басым екендігін білдіретін бәсекелестікті аңғартады. Мысалы: «**أَلْ مَنِكَ بَرَلَا جَلْشْدَى** Ol menің birle шалышды: Ол менің бірле шалышды - Ол менімен бірге шалысты; Ол менімен күш сынасып алысып, шалысты», «**أَلْ مَنِكَ بَرَلَا يَا قَرْشْدَى** Ol menің birle ja ku-

ғишды: Ол менің бірле иа құрушды - Ол менімен бірге садақ құрысты; яғни шеберлік, күш-қуат, мергендікте қайсымыз күшті екенімізді білу үшін садақ құрысты» дегендей.

Жәрдемдесу, көмектесу мәнісі мен бәсекелесіп, жарысу мәнісі арасындағы айырма мынадай: Етістікке: «ماغ» таңа: маған» сөзі қосылса, көмектесуді, жәрдемдескенді білдіреді. Етістікке: «برلا منك» менің birle: менің бірле - менімен бірге» сөзі қосылса, бәсекелескенді, жарысқанды білдіреді.

Үшіншісі, бұл «ش-ш» әрпі «ل-л» әрпіне қосылып, есімдерге айналып келсе, құмар ойынында, бәйгеде, оқ атысуда ортаға бір нәрсені тіккендікті білдіреді. Мәселен:

«اتلشوم ايناڧدم Ojnadym atлашу: Ойнадым атлашу - Ат тігісіп ойнадым»; «التلشوم ايناڧدم Ojnadm altunлашу: Ойнадым алтынлашу - Алтын тігісіп ойнадым» дегендер секілді. Бұл бәстесудің бір түрі.

Төртіншісі, етістіктер, осы мағыналардың ешқайсысын да аңғартпай, тек әуелгі өз мағынасын білдіреді. Мысалы: «كەمشدى نانكن» Ol кемішді неңін: Ол кемішді неңін - Ол нәрсесін тастады», «برلا آنك اڧم Oл аның birle кемішді: Ол аның бірле керішді - Ол онымен бірге керісті.» Осы қағиданы түсініп, біліп ал.

تَرْقُتِي ТАРЫҚТЫ ТАРЫҚТЫ: тарылды.

«تَرَقْتِي» Yer тағықты: Иер тарықты - Жер тарылды.» Басқалары да сондай.

(تَرَقْمَاقُ - تَرَقَارُ Tarıqar-tarıqmaq; Тарықар-тарықмақ - Тарылар-тарылмақ.)

تُرُقْتِي TURUQTY TÜRÜQTY: тұрып қалды; ұйыды, жиылды.

«تُرُقْتِي» Qan түрүқты: Қан түрүқты - Қан ұйып қалды.» Жараға ірің, не сарысу жиналып қалғанда да осылай дейді.

(تُرُقْمَاقُ - تُرُقَارُ Turıqar-turıqmaq; Түрүқар-түрүқмақ - Жиылар-жиылмақ).

سُرُقْتِي SORUQTY SOPUQTY: сұрастырды; сұрастырып білді.

«سُرُقْتِي» Jityk sorıқты: Иітүк сорүқты - Жоқ (жоғалған нәрсе) сұрастырылып табылды; жоғалған нәрсе сұрастырылып білінді.»

(Зерттеушілер «Итул» қате, дұрысы «Иітүк» деп түйеді. А. Е.) (سُرُقْمَاقُ - سُرُقَارُ Sorıqar-sorıqmaq; Сорүқар-сорүқмақ - Сұрастырылар-сұрастырылмақ.)

قَرَقْتِي QARıQTY QARıQTY: қарықты.

«قَرَقْتِي» Er көзі қағықты: Ер көзі қарықты - Адамның көзі қарықты.» (Адамның көзі қардан қамалды.)

(قَرَقْمَاقُ - قَرَقَارُ Qarıqar-qarıqmaq; Қарықар-қарықмақ - Қарығар-қарықмақ.)

Бұл сөз «**قار**» қар: қар» сөзінен алынған, етістігі «**قارقتی**» қағықты: қарықты» болады. Менқұс* бөліміне жатады. Егер, «көздің қарашығы» деген мағынадағы «**قراق**» қагақ: қарақ» сөзінен шыққан болса, онда бұл етістік сахиҳ** бөліміне жатады.

بَسَقْتِي

BASЫҚТЫ БАСЫҚТЫ: басынды; басқыншылық жасады.

«**كشى** **بغى قا بسقتي**» Кіші жағықа басықты: Кіші иағықа басықты - Кісі жауға басқыншылық жасады.» (Жауды басып алды. А.Е.)

«**بسقار** - **بسقماق**» Басықар-басықмақ: Басықар-басықмақ - Басып алар-басып алмақ.) Бұл сөздің түп төркіні «**س** - с» әрпінің қайталануымен айтылатын «**بسقتي**» bassықты: бассықты» болады.

بَسُقْتِي

PUSUҚТЫ ПҮСҮҚТЫ: тосқауылға ұрынды; жасаулы қолға түсті.

«**ار** **بسقتي**» er pusuқты: Ер пүсүқты - Ер тосқауылға ұрынды; қолға түсті.» (**بسقار** - **بسقماق**) Pusuқар-pusuқмақ: Пүсүқар-пүсүқмақ - Тосқауылға ұрынар-тосқауылға ұрынбақ.)

* Соңғы әрпі илет (ى - и, و - у, | - а) әріптерінен болған етістік.

** Түбіріндегі әріптердің бір-екеуі илет (ى - и, و - у, | - а) әріптерінен болмаған, демек әріп қайталанбаған етістік.

تسۇقتى TUSUQTY TҮСҮҚТЫ: шипа болды..

«بو اوت منكا تسۇقتى» Bu ot maңa tusuqty: Бү ot маңа түсүқты: Бүл дәрі (шөп) маған шипа болды.» (تسۇقماق - تسۇقار - Tusuqar-tusuq-maq: Түсүқар-түсүқмақ - Шипа болар-шипа болмақ.)

تاشىقتى ТАШЫҚТЫ* ТАШЫҚТЫ: шықты; тысқа шықты.

«ار اقدن تاشىقتى» Er evdin tashyqty: Ер ебден ташықты - Ер үйден шықты.» Иағма, тұқсы, қыпшақ, иабақы мен тағы да бірқатар түрік-мендер осылай айтады. Түріктердің көпшілігі «جفتى» шықты: шықты» дейді.

«تاشىقتى - تسۇقار - تسۇقماق» Tashyqty-tashyqar-tashyqmaq: Ташықты-ташықар-ташықмақ - Шықты-шығар-шықпақ).

تاتىقتى ТАТЫҚТЫ ТАТЫҚТЫ: татықты; (татқа айналды. А.Е.)

«ترك تاتىقتى» Tүrk tatyqty: Түрк татықты - Түрік татқа айналды; (Түрік парсыланды)».

توتىقتى ТОТЫҚТЫ ТОТЫҚТЫ: тотықты; таттанды.

«قاج توتىقتى» Қылыш тотықты: Қылыш тотықты - Қылыш таттанды; Қылышты тот

* Бұл сөздің алғашқы өрпін фатхалық та, кесрәлік те түрде оқуға болатындай астыңғы, үстіңгі нөқат белгілер жарысып қатар түскен. Арабша жазылуын қараңыз. Арабша жазылуында екі қарақаттылығы көрсетілді. Бірақ, оқығанда біреуі ғана (تات - ta-ta) ескерілді. А.Е.

басты.» **تَتَقَارُ - تَتَقَمَاقُ** Totuqar-totukmaq; Totuqar-totukmaq - Tatтанар-таттанбақ.)

تَلَقَدِي **ТЫЛЫҚТЫ* ТЫЛЫҚТЫ:** тілдесті; мағлұмат алды.

«**كۈشۈ مەنك بىرلا تَلَقَدِي** Kіші menің birle тылықты: Kіші менің бірле тылықты - Kісі менімен бірге тілдесті; (Kісі менен мағлұмат, мөлімет алды)»; «**اَل اَر ايسز تَلَقَدِي** Ol er esiz тылықты: Ol er esiz тылықты - Ol адамның жаманшылығы сөзге ұрынды; (Ol адамның жамандығы тілге тиек болды; талқыланды)». Бұл сөздің бірінші мысалдағысы оғызша, өзге түріктер мұны білмейді.

تَلَقَار - تَلَقَمَاقُ Тылықар-тылықмақ: Тылықар-тылықмақ - Тілдесер-тілдеспек).

تَغَفَتِي **ТАҒЫҚТЫ ТАҒЫҚТЫ:** тағыланды; тағы болып кетті.

«**اَجكُو تَغَفَتِي** Eшкү тағықты: Eшкү тағықты - Eшкі тағыланды; (Тағы болып, жабайы болып кетті).» Басқалары да сондай.

تَغَفَار - تَغَمَاقُ Тағықар-тағықмақ: Тағықар-тағықмақ - Тағыланар-тағыланбақ.)

جَفَتِي **ЖАҒЫҚТЫ ЖАҒЫҚТЫ:** даңқы шықты; аты, атағы шықты.

«**اَر جَفَتِي** Er жағықты: Er жағықты - Erdің атағы шықты; даңқы шықты.»

* «ن - ت» өрпі қос харакатгы. Арабшасын қараңыз. Мағына жағынан «талқылады; талқыласты» деген сөзге жақын ба дейміз. А.Е.

جَفَقَار - جَفَقَمَاق Жавықағ-жавықмақ; Жавы-
қар-жавықмақ - Аты шығар- аты шықпақ.)

جَنَقْتِي ШЫНЫҚТЫ ШЫНЫҚТЫ: расталды; шынға шықты.

سَوُز سَوُز جَنَقْتِي «Сөз шынықты: Сөз шынықты -
Сөз расталды.» Немесе, хабар расталды,
хабар шын болып шықты.

جَنَقَار - جَنَقَمَاق Шынықағ-шынықмақ; Шы-
нықар-шынықмақ - Расталар-расталмақ.)

كِرِيكْتِي KIRIKTI KIRIKTI: кірленді; кірледі.

تُون تُون كِرِيكْتِي «Тон кірікті: Тон кірікті - Тон
кірленді.» Басқасы да тура осындай.

كِرِيكَمَاق - كِرِيكَمَاق Kiriker-kirikmek: Кірікер-кі-
рікмек - Кірленер-кірленбек.)

سِيزِ كِتْمِ SEZIKTIM SEZIKTIM: сезіндім; сездім, сезіктендім.

بُو اِشِغْ اِنْكَارُ سِيزِ كِتْمِ Bu ышығ аңар sezik-
tim: Бұ ышығ аңар сезіктім - Бұл істі одан
сезіктендім.» سِيزِ كَارْمَنْ - سِيزِ كَمَاق Sezik-
men-sezikmek: Сезікермін-сезікмек - Сезік-
тенермін-сезіктенбек.)

كُرُزُكْتِي KYZUKTI KYZUKTI: күз түсті; күзге айналды.

يِل كُرُزُكْتِي «Йыл күзүкті: Йыл күзүкті - Мау-
сым күзге айналды.; (Күз маусымы түсті.)»

* Көбінесе «жыл» мағынасында, кейде «жыл маусымы» мағынасында келеді.
(Қараңыз: ДТС., 266-стр.). А. Е.

كُزُّكَاَر - كُزُّكَمَاَكْ Kүзүкер-күзүкмек: Күзүкер-күзүкмек - Күз түсер-күз түспек.)

بۆلۈكتى BÖLÜKTI

БӨЛҮКТІ: бөлінді.

قوۋ بۆلۈكتى Qoj bөлүkti: Қой бөлүкті - Қой

бөлінді.» بۆلۈكەر - بۆلۈكمەك Bөлүкер-bөлүкмек:

Бөлүкер-бөлүкмек - Бөлінер-бөлінбек.)

Малдың үйір-үйір, табын-табын, топ-топ болып бөлінгендігін айтады.

شۈلۈكتى ШҮЛҮКТІ ШҮЛҮКТІ: бұзылды.

ايشى شۈلۈكتى Eг ышы шүлүкті: Ер ышы шүлүкті - Адамның ісі бұзылды; Адамның қылығы бұзылды.» شۈلۈكەر - شۈلۈكمەك Шүлүкер-шүлүкмек: Шүлүкер-шүлүкмек - Бұзылар-бұзылмақ).

Жырда былай деп келген:

تېنى يما اجكتى

ارى اتى اجكتى

ايشى تقى جلكتى

سوزن انك كيم تutar

Тыны jeme өшүкті

Eri aты ішікті

Ышы тақы шүлүкті

Sözün aпың kim tutar:

Тыны иеме өшүкті,

Eri aты ішікті,

*Ышы тақы шүлүкті,
Сөзін аның кім тұтар -*

*Тынысы да өшті,
Адамы, аты берілді,
Ісі тағы бұзылды,
Оның сөзін кім тыңдар?»*

(Түтқындағы біреу туралы жырлап айтқаны: Оның тынысы, демі өшті; Ерлері, аттары қолға түсті, берілді; Өзінің ісі бұзылды, хәлі мүшкіл болды; Енді оның сөзін кім тыңдар, кім орындар?!)

Бұл сөздердегі «ق - қ», «د - к» әріптері екі түрлі қызмет атқарады:

Бірі, іс-әрекеттің жеңілушінің басына түскендігін білдіреді. Мысалы:

«بَسَقْتَنِي آر» Васықты ег: Басықты ер - Адам басылды; Ер дұшпандары жағынан басылды.»

Бұл сөздің түпкі мәні - «بَسَدَى basdy: бас-

ды» болатын. «تُون كِرِكْتِي» ton kirikti: тон

кірікті - тон кірленді; тонға, тонның үстіне кір жұқты,» деген секілді.

Екіншісі, бұл мағынада келмейді, етістіктің өуелгі өз мағынасында келеді:

«آر بَلَقْتِي» Ер балықты: Ер балықты - Адам жараланды,»- дегендей. «بَلَقَار - بَلَقَمَاق» Балықар-

балықтақ: Балықар-балықмақ - Жараланар-жараланбақ). «جُلُكْتِي آر» Шүлүкті ег: Шүлүкті ер - Ер бұзылды» деген тәрізді.

بیتلدى BITILDI **БІТІЛДІ:** жазылды.

«**بیتلدى** **بیتك** Bitik bitildi: Бітік бітілді - Жазу жазылды; Кітап жазылды.» **بیتلور - بیتلماق** Bitilur-bitilmek: Бітілур-бітімек - Жазылар-жазлымақ).

تېپلدى TEPILDI **ТЕПІЛДІ:** тебілді.

«**تېپلدى** **تېپلدى** Terildi jer: Тепілді иер - Жер тебілді.» Басқаға да осылай айтылады.
تېپلور - تېپلماق Terilur-terilmek: Тепілур-тепілмек - Тебілер-тебілмек.)

تۇبۇلدى TUBULDY **ТҰБҰЛДЫ:** тесілді.

«**تۇبۇلدى** **تۇبۇلدى** Ot tubuldy: От түбұлды - Тесік тесілді.» **تۇبۇلور - تۇبۇلماق** Tubulur-tubulmaq: Түбүлур-түбүлмақ - Тесілер-тесілмек.)

تۇبۇلدى TUBULDY **ТҰБҰЛДЫ:** шешті;

«**تۇبۇلدى** **تۇبۇلدى** Er tonyn tubuldy: Ер тонын түбұлды - Ер тонын шешті.» (Оғызша.)
تۇбۇлор - تۇبۇلماق Tubulur-tubulmaq: Түбүлур-түбүлмақ - Шешер-шешпек.)

تاۋۇلدى TABULDY **ТАБҰЛДЫ:** табылды.

«**تاۋۇلدى** **تاۋۇلدى** Tabuldy neñ: Табұлды нең-Нәрсе табылды.» Немесе, жасырылған, жоғалған нәрсе табылды. **تاۋۇлور - تاۋۇلماق** Tabulur-tabulmaq: Табүлур-табүлмақ - Табылар-табылмақ.)

جَبِلْدِي ШАРЫЛДЫ ШАПЫЛДЫ: сыланды.

«أَنْتَ أَهْلِي جَبِلْدِي» Аның еві шарылды: Аның еві шапылды - Оның үйі сыланды; яғни, сүйік лаймен сылақ жүргізілді.» (جَبِلْمَاق - جَبِلْر) Шарылар-шарылмақ: Шапылар-шапылмақ - Сыланар-сыланбақ.) Ұйғыр тілінде адамның мойнына ұрғанды да осылай дейді.

سَبِلْدِي САРЫЛДЫ САПЫЛДЫ: сабақталды.

«يَبِ يَكْنَاكَا سَبِلْدِي» Jip jignege sarылды: Иіп иігнеге сапылды - Жіп инеге сабақталды.»

سَبِلْدِي САРЫЛДЫ САПЫЛДЫ: ілесті.

«أَتَا سَنَكَا سَبِلْدِي» Oғұл atasына sarылды: Оғұл atasына сапылды - Ұл atasына ілесті, яғни бір жерге бара жатқан atasына ілесті.» (سَبِلْمَاق - سَبِلْر) Сарылар-сарылмақ: Сапылур-сапылмақ - Ілесер-ілеспек.)

قَبِلْدِي ҚАРЫЛДЫ ҚАПЫЛДЫ: қамалды.

«أَقْدَا قَبِلْدِي» Er evde qarылды: Ер евде қапылды - Ер үйде қамалды.»

قَبِلْدِي ҚАРЫЛДЫ ҚАПЫЛДЫ: ұрланды.

«أَنْتَ تُونِي قَبِلْدِي» Аның тоны қарылды: Аның тоны қапылды - Оның тоны (киімі) ұрланды.» (قَبِلْمَاق - قَبِلْر) Қарылар-қарылмақ: Қапылур-қапылмақ - Ұрланар-ұрланбақ.)

كَبُلْدِي KӨPҮЛDІ KӨPҮЛDІ: қабылды; қабып тігiлдi; сырып тігiлдi.

«كَبُلْدِي اَنْك تُونِي» Апың тоны көрүлди: Анын тоны көпүлди - Оның тоны сырып тігiлдi.»

كَبُلْمَاكْ - كَبُلْمَاكْ Көрүлүг-көрүлмек: Көпүлүр-көпүлмек - Қабылар-қабылмақ.)

تَتُلْدِي TUTULDY TҮTҮЛDЫ: түтылды; ұсталды.

«كَيْك تَتُلْدِي» Kejik tutuldy: Кеиік түтүлды - Киік ұсталды.» Басқаларға да осылай айтылады. «تَتُلْمَاكْ - تَتُلْمَاكْ Tutulur-tutulmaq: Түтүлүр-түтүлмақ - Ұсталар-ұсталмақ.)

تَاتُلْدِي TATYLDY TATYLDЫ: татылды; дәм татылды.

«اَش تَاتُلْدِي» Ash tatyldy: Аш татылды - Ас татылды.» Басқаларға да осылай айтылады.

«تَاتُلْمَاكْ - تَاتُلْمَاكْ Tatylyur-tatylymaq: Татылүр-татылмақ - Татылар-татылмақ.)

تَتِيلْدِي TYTYLDY TYTYLDЫ: езілді; іріді.

«اَت بَشَب تَتِيلْدِي» Et ryshyp tytyldy: Et пышып тытылды - Et пісіп езілді; Et езіліп пісті.» Киім тозып, іріп, жыртылып кеткенде де

солай дейді. «تَاتُلْمَاكْ - تَاتُلْمَاكْ Tytylyur-tytylymaq: Тытылүр-тытылмақ - Езілер-езілмек.)

تَيْتِيلْدِي TEITILDI TEITILDI: ес кірді; ақыл тоқтатты.

«تَبْتَلِدِي اَوْلَانٌ Oflan tejitildi: Оғлан теиігілді - Бала ақыл тоқтатты; яғни балаға ес кіріп қалды.» تَبْتَلِدِي - تَبْتَلِمَاكْ Tejitilyug-tejitilmek: Теиігілүр-теиігілмек - Ес кірер-ес кірмек.)

سَاتِلْدِي SATILDI SATYLDY: сатылды.

«تَفَار سَاتِلْدِي Tavar satıldı: Тавар сатылды - Мал сатылды.» سَاتِلْمَاكْ - سَاتِلْمَاكْ Satilyug-satılmak: Сатылүр-сатылмақ - Сатылар-сатылмақ.)

قَاتِلْدِي ҚАТЫЛДЫ ҚАТЫЛДЫ: қатысты; араласты.

«أرْبَا أُكْرِبْرَا قَاتِلْدِي Arpa үгүг birle қатылды: Арпа үгүр бірле қатылды - Арпа тарымен араласты.» Бір нәрсе бір нәрсеге араласқанда, немесе қосылғанда осылай түсіндіреді. Мысалы: «أرَا أُرَاغُتْ قَاتِلْدِي Er urağutқа қатылды: Ер ұрағұтқа қатылды - Ер қатынға қосылды; немесе Еркек қатынға қатынасты.» قَاتِلْمَاكْ - قَاتِلْمَاكْ Qatilyug-qatılmak: Қатылүр-қатылмақ - Қатысар-қатыспақ.)

قُتَالْدِي ҚҰТАЛДЫ ҚҰТАЛДЫ: құтайды.

«قُتَالْدِي ار Qutalды er: Құталды er - Ер құтайды; Ер құтты, бақытты болды.» Бұл «قُتَالْدِي ار Qut alды: Құт алды - Құт (ты) алды» деген сөзден өрбіген. قُتَالْمَاكْ - قُتَالْمَاكْ Qutalug-qutalmak: Құталүр-құталмақ - Құт алар - құт алмақ.)

قۇتۇلدى KUTULDY ҚҰТҰЛДЫ: құтылды.

«ار اَمَكْتِن قۇتۇلدى» Er emgekten қutulды: Ер емгектен құтұлды - Ер бейнеттен құтылды.»
 (قۇتۇلماق - قۇتۇلار Kütulug-kutulmaq: Құтұлур-құтұлмақ - Құтылар - құтылмақ.)

قۇتۇلدى KUTULDY ҚҰТҰЛДЫ: құтылды; босанды.

«ار اغت قۇتۇلدى» Uragut қutulды: Ұрағұт құтұлды - Қатын босанды; демек, әйел бала көтеру бейнетінен құтылды, босанды.»

Бұл сөз екі түрлі жолмен жасалуы мүмкін:

Біріншісі, сөдің түбірі «قۇرتۇلدى» kurtulды: құртұлды - құртылды» болып, бір әрпі түсіп қалған.» немесе, «قۇت االدى» kut alды: құт тапты» деген мәнде, яғни қиыншылық, бейнеттен құтылып, құт, бақыт тапты деген екінші мағынадан шыққан.

بجلىدى RYSHYLDY ПЫШЫЛДЫ: пішілді; кесілді.

«بناج بجلىدى» Jyғash ryshyды: Иығаш пышылды - Ағаш кесілді.» Басқа нәрселерді кескенде де осылай айтылады. (بجلور - بجلماق)
 Рышылуг-рышылмақ: Пышылур-пышылмақ - Пішілер-пішілмек.)

ساجلىدى SASHYLDY САШЫЛДЫ: шашылды.

«يرماق ساجلىدى» Jarmaq sashyды: Иармақ сашылды - Ақша шашылды.» Бір нәрсе шашыл-

ғанда да солай айтылады. (سَجَلُورُ - سَجَلُمَاقُ)

Сашылғу-сашылмақ: Сашылғу сашылмақ -

Шашылар-шашылмақ.)

سَجَلْدِي سۈشۈلدى SUSHULDY СҮШҮЛДЫ: шешті; шешінді. Өсті, өнді.

«تُونِن سَجَلْدِي عَر تونин сешти» Ер тонын сүшүлді: Ер то-

нын сүшүлді - Ер тонын шешті.» Қойдың

терісін сыпырғанда да осы сөз қолданыла-

ды. (سَجَلُورُ - سَجَلُمَاقُ) Suşulur-suşulmaq:

Сүшүлғу-сүшүлмақ - Шешілер-шешілмек.)

Жырда былай деп келген:

يَعْمُرُ يَغِبُ سَجَلْدِي

تَرْلُكُ جِجَاكُ سَجَلْدِي

يَنْجُو قَابِي أَجَلْدِي

جِنْدَانِ يِبَارُ يَغْرَشُورُ

Jaemur jaғыp sashылды

Tүrlүg шешек suşulды

Jinжу қары ашылды

Шындап жыраp жүгешир:

Иаgmүр иағып сашылды,

Түрлүг шешек сүшүлды.

Иинжу қапы ашылды,

Шындап иытар иүерүшүр -

Жаңбыр жауыр шашылды,

Түрлі шешек өсті, өнді;

Инжу қабы ашылды;

Шынында, жүпар шашқандай!»

(Жазғытұрын дәріптеп жырлайды: Жаңбыр жауып, тамшылары шамылды, жер бетіне алуан түрлі гүл-бәйшешек өніп шықты; інжу-маржан қауашақтары, құтышалары ашылды, яғни әпшақ гүлдер мөлдіреп қауыз ашты. Бейнебір сандал мен жұпар біріне-бірі қосылғандай хош иіс бүркырады).

سَرِلْدِي SERILDI СЕРІЛДІ: сенделді; төлтіректеді.

«از سَرِلْدِي Eg serildi: ер серілді - Адам (мас адам) төлтіректеді; сенделектеп жығыла жаздады.» Бір нәрсенің сенделектеп жығыла жаздағанын осы сөзбен айтады.

(سَرِلْمَاك - سَرِلْمَاك Serilyr-serilmek: Серілүр-серілімек - Төлтіректер-төлтіректемек.)

سَارِلْدِي SARILDY САРЫЛДЫ: ашуланды, ызаланды.

«بَكْ اَنكَارْ اَرَلْدِي سَارِلْدِي Beg аңар erildi sa-ғылды: Бег аңар ерілді сарылды - Бек оған ашуланды.» Басқалары да солай айтылады.

(سَارِلْمَاق - سَارِلْمَاق Sarilyr-sarymaq: Сарылүр-сарылмақ -Ашуланар-ашуланбақ.)

سُورِلْدِي SYRYLDI СҮРҮЛДІ: қуылды, сүргінделді:

«اَتْ سُورِلْدِي At syryldi: Ат сүрүлді - Ат қуылды; ат айдалып тасталды.» «از سُورِلْدِي Eg syryldi: Ер сүрүлді - Адам сүргінделді; адам қудаланды.» Басқалары да осы секілді.

سُورِلْدِي SYRYLDI СҮРҮЛДІ: жаншылды; езіп-жаншылды.

«مَنْشُوكْ سُورِلْدِي Monshuk syryldi: Моншүк

сүрүлді - Моншақ езіп-жаншылды; моншақ ұнтақталды.» Заттың жаншылып ұнтақталғандығын да солай дейді. Бұл етістік салт түрде де, сабақтас түрде де кездеседі.

سُرُلْدِي - سُرُلْمَاق Sürülüg-sürülmek: Сүрүлүр-сүрүлмек - Езілер-езілмек.)

سَارِلْدِي SARILDI SARILDI: оралды.

«سَارِلْدِي ياشاغ قا سَارِلْمَاق Яшығ йағашқа sarылды: Иышығ иағашқа сарылды - Арқан ағашқа оралды.» Басқа оралып қалған нәрселерге де «سَارِلْدِي sarылды: сарылды.» дейді.

سَارِلْمَاق - سَارِلْمَاق Sarıluğ-sarılmak: Сарылүр-сарылмақ - Оралар-оралмақ.)

سَارِلْدِي SYRYLDI SYRYLDI: жүқты, жабысты, сүрілді.

«سَارِلْدِي ياشاغ الكككا Jar elikke сығылды: Иағ елікке сырылды - Май қолға жүқты.» Ұн, тағы басқа сол секілді нәрселер жүққанда, қолға жүғып қалғанда осылай дейді.

سَارِلْمَاق - سَارِلْمَاق Syryluğ-syrylmak: Сырылүр-сырылмақ - Жүғар-жүқпақ.)

سُزِلْدِي SYZYLDI SYZYLDI: сүзілді.

«سُزِلْدِي سوزق Suv sızıldı: Сув сүзілді - Су сүзілді.» Басқалар да сондай.

سُزِلْمَاق - سُزِلْمَاق Sızyluğ-sızylmek: Сүзілүр-сүзілмек - Сүзілер—сүзілмек.)

شَشِلْدِي ШЕШИЛДИ ШЕШИЛДИ: шешілді.

«تُكُونُ شَشِلْدِي» Түгүн шешілді: Түгүн шешілді - Түйін шешілді.» Түйінді басқа біреулер шешсе де осылай дейді. Демек, бұл салт етістік, сабақтас етістік түрінде де келеді.

شَشِيلِرْ - شَشِيلْمَاكْ Шешілер- шешілмек: Шешілер-шешілмек - Шешілер-шешілмек.)

سِشِلْدِي СЫШЫЛДЫ СЫШЫЛДЫ: бөрікті; ісінді.

«بِشَغِ تَرِغِ سِشِلْدِي» Рышығ тағығ сышылды: Пышығ тарығ сышылды - Пісірген бидай (тары) бөртті; Суда қайнатылған бидай ісініп қазанға симай кетті». Бір нәрсе барбып, ісініп өз орнына сыймай кетсе де осылай айтылады.

سِشِلْمَاقْ - سِشِلْرْ Сышылуғ-Сышылмақ: Сышылұр - сышылмақ - Ісінер-ісінбек).

سَغَلْدِي САҒЫЛДЫ САҒЫЛДЫ: сауылды.

«سَوْتِ سَغَلْدِي» Süt sağıлды: Сүт сағылды - Сүт сауылды». (سَغَلْمَاقْ - سَغَلْوَرْ Sağıлуғ-saғылмақ: Сағылұр-сағылмақ - Сауылар-сауылмақ).

سَوْفُلْدِي СОҒУЛДЫ СОҒУЛДЫ: сарқылды; суалды.

«سَوْفِي سَوْفُلْدِي» Suv soғulды: Сув соғұлды - Су сарқылды». Сүт суалып, азайып шықпай қалғанда да осылай дейді. (سَوْفُوْرْ - سَوْفُلْمَاقْ Soғu-

lug - soғulmaq: Соғұлүр-соғұлмақ - Суалар-суалмақ).

سؤالدى SAVULDY SAVULDY: батты; еңкейді; құлады.

«سؤالدى كۈن Kün savuldy: Күн савұлды - Күн батты».

«كنكولوم انكار سؤالدى» Көңлүм аңар savuldy: Көңлүм аңар савұлды - Көңілім оған құлады; яғни Көңілім оған бұрылды».

Орнынан құлаған, бұрылған, еңкейген нәрселерге де осы сөз қолданылады. (سؤال - سؤالماق) Savulug - savulmaq: Савұлүр-савұлмақ - Құлар-құламақ).

سؤالدى SUWALDY SUWALDY: суланды; суарылды.

«سؤالدى ترغ Tarıg suwaldy: Тарығ сұвалды - Егінжай суарылды».

Бір нәрсеге су себілсе, суландырылса осылай айтады. (سؤال - سؤالماق) Suvalug-suvalmaq: Сұвалүр-сұвалмақ - Суланар-суланбақ).

Suvalug-suvalmaq: Сұвалүр-сұвалмақ - Суланар-суланбақ).

سؤالدى SUWALDY SUBALDY: сыланды.

«سؤالدى اى Ev suwaldy: Ев субалды - Үй сыланды».

«سؤال - سؤالماق» Suwalug-suwalmaq: Субалүр-субалмақ - Сыланар-сыланбақ).

Субалүр-субалмақ - Сыланар-сыланбақ).

سؤالدى SOQULDY SOQULDY: соғылды; ұнтақталды.

«سؤالدى توز Tuz soquldy: Түз соқұлды - Түз ұнтақталды».

«سؤال - سؤالماق» Soqulug-soquлмақ: Соқұлүр-соқұлмақ - Ұнтақталар-ұнтақталмақ).

Соқұлүр-соқұлмақ - Ұнтақталар-ұнтақталмақ).

سُقُلْدِي SUQULDI СҰҚҰЛДЫ: енгізілді; сұғұлды.

«سُقُلْدِي أَفْكَ تَفَار» Tavar evge suquldy: Та-
вар евге сұқұлды - Мал (тауар) үйге енгізіл-
ді». Басқалар да сондай. (سُقُلْمَاق - سُقُلْمَاق Suqu-
lug-suqulmaq: Сүқұлүр-сүқұлмақ - Сұғылар-
сұғылмақ).

سِقْلْدِي СИҚЫЛДЫ СИҚЫЛДЫ: сығылды.

«سِقْلْدِي اِزْم» Yzum syqyldy: Үзүм сықылды
- Жүзім сығылды». Бір нәрсе сығылса, қы-
сылып қалса да осы сөзді қолдану арқылы
білдіреді. (سِقْلْمَاق - سِقْلْمَاق Syqylyug-syqylymaq:
Сықылүр-сықылмақ - Сығылар-сығылмақ).

سَكْلْدِي SƏKYLDI СӨКҮЛДІ: сөгілді.

«سَكْلْدِي تُون» Ton səkyldi: Тон сөкүлді - Тон
сөгілді». Үй-жай, ғимарат құлағанда да осы
сөз қолданылады. (سَكْلْمَاق - سَكْلْمَاق Səkylyg-
səkylymek: Сөкүлүр-сөкүлмек - Сөгілер-сө-
гілмек).

سَغْلْدِي SƏGYLDI СӨГҮЛДІ: қақталды; қуырылды.

«سَغْلْدِي اَرَات» Er* et səgyldi: Ер ет сөгүлді -
Ер ет қақтады (Қақтанды. А.Е.». Басқа
нәрселерді қақтағанда да айтылады.
(سَغْلْمَاق - سَغْلْمَاق Səgylyg - səgylymek: Сөгүлүр-
сөгүлмек - Қақталар-қақталмақ).

* Б. Аталай «ار» ер“ сөзін артық деп түсіндіреді.

سِكِلْدِي SIKILDI СІКІЛДІ: сігілді.

«ارَاغْت سِكِلْدِي Uragut sikildi: Ұрағұт сікілді

- Қатын сігілді». سِكِلْمَاكْ - سِكَاكْ Sikilyug - sikilmek: Сікілүр-сікілмек - Сігілер-сігілмек).

سِنْدِي SYINALDY СЫНАЛДЫ: сыналды.

«ايش سِنْدِي Ыш synaldy: Ыш сыналды - Іс

сыналды». سِنْمَاقْ - سِنْرْ Synalug - synalmaq:

Сыналүр-сыналмақ - Сыналар-сыналмақ).

تَذِيْدِي TYZYLDY ТЫДЗЫЛДЫ: тыйылды

«ار ايش تَن تَذِيْدِي Eg ыштан тызылды: Ер

ыштан тыдзылды - Адам істен тыйылды». Бір адам істен бас тартса да солай дейді. Бұл етістік салт түрде де, сабақтас түрде де кездеседі. تَذَلْمَاقْ - تَذَلْرْ Tazylyug - tazylymaq: Тыздылүр-тыдзылмақ - Тыйылар - тыйылмақ).

تَارِيْدِي TARYLDY ТАРЫЛДЫ: себілді; егілді.

«تَرِيْغْ تَارِيْدِي Тағығ тағылды: Тарығ тарылды

- Егін егілді; (Тары себілді; егін тарыланды - А. Е)». Басқаларға да осылай қолданылады.

تَارِيْلْمَاقْ - تَارِيْرْ Taryilyug-taryilymaq: Тарылүр-тарылмақ - Егілер-егілмек).

تَارِيْدِي نَانِكْ TARYLDY NEŇ TARYLDY NEŇ: нәрсе тарқатылды; Нәрсе (шашырап - А.Е.) айырылды.

تَارَالْدِي TARALDY ТАРАЛДЫ: таралды.

«تَرُلْدِي سَاح» Sach taraldı: Сач таралды - Шаш таралды». (تَرُلْمَاق - تَرُلْر Taralur-taralmaқ: Таралур-таралмақ - Таралар-таралмақ).

تَرُلْدِي TURULDI ТҮРҮЛДІ: зерікті; қайтты; жалықты.

«تَرُلْدِي ايش تين آر» Eг ыштып turuldy: Ер ыштын түрүлды - Адам істен жалықты».

(تَرُلْمَاق - تَرُلْر Turulur - turulmaқ: Түрүлүр-түрүлмақ - Зерігер- зерікпек).

تَرِيلْدِي TIRILDI ТІРІЛДІ: тірілді.

«تَرِيلْدِي اَلْك» Ölyg tirildi: Өлүг тірілді - Өлі тірілді». (تَرِيلْمَاق - تَرِيلْر Tirilyr - tirilmek: Тірілүр-тірілмек - Тірілер-тірілмек).

تَرِيلْدِي TERILDI TERILDI: терілді; жиылды.

«تَرِيلْدِي بَدُون» Bizun terildi: Бүдзүн терілді - Халық (жүрт) жиылды», «تَرِيلْدِي يَرْمَاق» Jar-maқ terildi: Иармақ терілді - Ақша жиылды». Басқаларға да осылайша қолданылады.

(تَرِيلْمَاق - تَرِيلْر Terilyr-terilmek: Терілүр-терілмек - Жиылар-жиылмақ).

تَرِيلْدِي TYRYLDI ТҮРҮЛДІ: түрілді; оралды.

«تَرِيلْدِي بَتِك» Bitik tyryldi: Бітік түрүлді - Жазба (хат) оралды». Кітап, жазбадан басқа нәрселерді түріп, орап түйгенде де осы сөз қолданылады. (تَرِيلْمَاق - تَرِيلْر Tyrylyr-tyrylmek: Түрүлүр-түрүлмек - Түрілер-түрілмек).

تۈزۈلدى TYZYLDI ТҮЗҮЛДІ: түзілді, тегістелді.

«تۈزۈلدى» Jer tüzylди: Иер түзүлді - Жер те-

гістелді». «ایش تۈزۈلدى» Ыш tüzylди: Ыш түзүлді

- Іс түзелді». «تۈزۈلمەك» Tüzylug-tüzylmek:

Түзүлүр-түзүлмек - Түзілер-түзілмек).

تۈзілدى TIZILDI ТІЗІЛДІ: тізілді.

«تۈзілدى» Jүнжү tizildi: Иүнжү тізілді -

Інжу тізілді». Өлең, жыр тізілді. Бір нәрсе

біріне-бірі жалғасып тізілгенде осы сөзбен

білдіреді. Бұл егістік салт та, сабақтас та бо-

лып келеді. «تۈзілмеك» Tizilyr-tizilmek: Ti-

зілүр-тізілмек - Тізілер-тізілмек).

تۈسۈلدى TUSULDY ТҮСҮЛДІ: жарады; жақты; шипасы тиді.

«تۈсۈلدى» Bu ot анаг tusulды: Бү от

анаг түсүлді - Бұл дәрі оған жақты; бұл дәрі

оған шипа болды». Бір нәрсе екінші нәрсеге

жақса да солай деседі. Мұның түбірі, түпкі

мәні - «تۈسو بلدى» Tusu boldы: Түсү болды».

«تۈسلۈمەك» Tusulur-tusulмак: Түсүлүр-

түсүлмак - Жағар-жақпақ).

تешілدى TESHILDI ТЕШІЛДІ: тесілді.

«تешілدى» Qар teshildi: Қап тешілді - Қап

тесілді».

Жырда былай деп келеді:

قانی آقب یشلدی
 قابی قمغ یشلدی
 الك بلا یشلدی
 تغمش کنی اش بتار

*Қаны ақыр жушылды
 Қары қатиг тешілді
 Өлүг биле қошылды
 Тугмыш күні иш ватар:*

*Қаны ақып ишүлді,
 Қаны қамүг тешілді.
 Өлүг биле қошүлді
 Түгмыш күні ұш батар-*

*Қаны ағып жосылды,
 Қабы түгел тесілді,
 Өлікпенен қосылды -
 Туған күні енді батар.*

(Мес, қап түгелдей шүрк-шүрк тесілгендей, оның ішіндегісі түгел аққандай, қаны жосылып ақты; Өлуге айналды; Оның оңнан туған күні енді батар, Оның күт-дәулеті енді қайтар). (تَشَلَّرَ - تَشَلَّمَكَ) Тешілуғ-тешілкемек: Тешілуғ-тешілкемек - Тесілер-тесілкемек).

تَشَلَّدِي TƏŞELDI TƏŞELDI: төселді.

تَشَلَّكَ Təşek təşeldi: Төшек төшел-

ді - Төсек төселді; төсек салынды».

(تَشَلْمَانُ - تَشَلْرُ Tөshelүg-tөshelmek* : Төшелүр-төшелмек - Төселер-төселмек)

تَشَلْدِي TИШELDI TИШELDІ: тістелді; қайралды; тісі жетілдірілді.

«تَشَلْدِي ارغاق Oғғақ tiшeldi: Oрғақ tiшелді

- Oрақ қайралды». تَشَلْدِي تَغْرِمان Tegirmen tiшeldi: Tегірмен tiшелді - Диірменнің (тісі) жетілдірілді». Aра, пышқы, тағы сондай нәрселердің тісі, жүзі жетілдірілсе, қайралса осы сөз қолданылады. (تَشَلْمَاكُ - تَشَلْرُ Tиshelүg-tиshelmek: Tишелүр-тишелмек - Қайралар-қайралмақ).

تَغَلْدِي TAFЫLDY TAFЫLDY: жүзі қайтты; (доғалданды- A.E.)

«تَغَلْدِي اوق باشقى تاشقا تَكْب تَغَلْدِي Oқ башақы ташқа tegip тағылды: Oқ башақы ташқа тегіп тағылды - Oқтың басы (үшы) тасқа тиіп (өткірлігі) қайтты». Яғни, оқтың үшы тасқа тиіп доғалданды. Сол секілді үшы, жүзі бар нәрсенің кез келгенінің қатты нәрсеге тиіп майырылғанын, жүзі қайтып өтпей қалғандығын осы сөзбен жеткізеді. (تَغَلْمَاقُ - تَغَلْرُ Tағылүg-тағылмақ: тағылүр-тағылмақ - Майырылар-майырылмақ).

تَقَلْدِي TАҚЫLDY TАҚЫLDY: тағылды; өткізілді; ілінді.

«تَقَلْدِي اَت شيشقا Et шышқа тақылды: Et

* Мәтінде бұл сөздің келер шағы мен мәсары берілмепті. Біз қосып жаздық.

шыпқа тақылды - Ет шанышқыға (істікке) ілінді». Басқалар да осы сияқты.

«تَقْلِمَاقْ - تَقْلَرْ» Тақылғ-тақылмақ: Тақылғур-тақылмақ - Ілінер-ілінбек).

تَقْلُدَى TOҚҰЛДЫ TOҚҰЛДЫ: тоқұлды; соғылды, ұрылды.

«تَقْلُدَى ار» Ер тоқұлды: Ер тоқұлды - Адам соғылды». «تَقْلُدَى بوز» Bez тоқұлды: Бөз тоқұлды - Бөз тоқылды. Басқалар да осы секілді. «تَقْلَرْ - تَقْلِمَاقْ» Тоқулғ-тоқулмақ: Тоқұлғур-тоқұлмақ - Тоқылар-тоқылмақ).

تَقْلُدَى TOҚҰЛДЫ TOҚҰЛДЫ: соғылды.

«تَقْلُدَى قَلج» Қылыш тоқұлды: Қылыш тоқұлды - Қылыш соғылды». Пышақ соғылса, суарылса да осылай дейді.

«تَقْلُدَى ار» Ер тоқұлды: Ер тоқұлды - Ер соғылды» сөйлемі оғызша. «تَقْلَرْ - تَقْلِمَاقْ» Тоқулғ-тоқулмақ: Тоқұлғур-тоқұлмақ - Соғылар-соғылмақ).

تَقْلُدَى ТЫҚЫЛДЫ ТЫҚЫЛДЫ: тығындалды; тығылды.

«تَقْلُدَى اُون كندگَا» Kendükke un тықылды: Кендүкке үн тықылды - Кендүкке үн тығылды; Кендүкке үн (толтырып) салынды».

«تَقْلُدَى افاكَا كشى» Evge kişi тықылды: Евге кіші тықылды - Үйге кісі толып, тығылып симай кетті». Бір нәрсе аса көп болып, орын,

жер тарлық жасап, симай кетсе де осылай дейді. (تَقْلُمَاق - تَقْلُورْ Тықылуғ-тықылмақ: Тықылұр-тықылмақ - Тығылар-тығылмақ).

تُكُّدِي TÖKYLDI ТӨКҮЛДІ: төгілді.

«تُكُّدِي سُوْفِي Suv төкүлді: Сув төкүлді - Су төгілді». Ұн, бидай, тары секілді ұсақ ұнтақ нәрселердің басқа бірдененің үстіне төгілуін осы сөзбен білдіреді. (تُكُّلْمَاق - تُكُّلْرْ Төкүлүг-төкүлмек: Төкүлүр-төкүлмек - Төгілер-төгілмек). Бұл етістік салт та, сабақтас та болып келеді.

تُكُّدِي TҮGYLDI ТҮГҮЛДІ: түйілді.

«تُكُّدِي تُكُّونْ Tүgyn түgүлді: Түгүн түгүлді - Түйін түйілді». Басқа біреудің тарапынан түйілетін түйінге де осы сөз қолданылады.

(تُكُّلْمَاق - تُكُّلْرْ Tүgylүg- түgylmек: Түгүлүр-түгүлмек - Түйілер-түйілмек). Бұл етістік те салт, сабақтас түрлерде болады.

تُكُّدِي TҮGYLDI ТҮГҮЛДІ: түйілді; (Тұрып қалды - А.Е.)

«تُكُّدِي بَغْزْدَا أَشْ Aш boғuzda түgүлді: Аш боғ-ұзда түгүлді - Ас тамақта түйілді; Ас тамақта түйіліп қалды». (تُكُّلْمَاق - تُكُّلْرْ Tүgylүg-түgylmек: Түгүлүр-түгүлмек - Түйілер-түйілмек).

تُكُّدِي TEGILDI ТЕГІЛДІ: байланды, түйілді.

«تُكُّدِي كُوزِي اَنِّكْ Аның көзі tegildi: Аның көзі тегілді - Оның көзі байланды; Оның көзі

көрмей қалды». (Көзі зақымданды, басыр болды. А.Е.). تَكْلِمًاكَ - تَكْلِرُ Tegilyr-tegyilmek: Тегілүр-тегілмек - Байланар-байланбақ (көз).

تَكْلِدِي TIKILDI TIKILDI: тігілді.

يَغَاش تِكْلِدِي Ығаш tikildi: Иығаш тікілді - Ағаш тігілді; ағаш егілді». Бір нәрсе тікесінен қойылғанда да «тігілді» дейді.

تِكْلِيكًا - تِكْلِرُ Tikilyr-tikilmek: Тікілүр-тікілмек - Тігілер-тігілмек).

تَنْلِدِي TANULDI TANULDI: танылды, танытылды; естіртілді; айтылды.

أَنكَار سَوَز تَنْلِدِي Аңар söz tanuldy: Аңар сөз танұлды - Оған сөз танылды; сөздің мәні аңдатылды». Басқаша да осылай қолданылады. تَنْلُور - تَنْلِمَاق Tanulur-tanulmaq: Танұлүр-танұлмақ - Танылар-танылмақ).

تَنْلِدِي ТЫНЫЛДЫ ТЫНЫЛДЫ: тынылды, тыным алды; құтылды.

عَمْكَتِن تَنْلِدِي Emgektin тынылды: Емгектің тынылды - Бейнеттен құтылды; Бейнеттен арылды». Бұл салт етістіктен жасалған мәжхұл (ырықсыз етіс) түрі. Бұл тілде мұндай мысалдар көп. Араб тілінде өтімсіз (салт) етістіктен мәжхұл (ырықсыз) етіс жасалмайды. Ал, түрік тілінде бұл жиі ұшырайды. Мысалы: «بَر لِدِي أَفْكَ Evge vağıлды: Евге барылды

- Үйге барылды», «انلدى» Тағдан ыныл-

ды: Тағдан ынылды - Таудан түсілді».

(تنلماق - تنلر Тынылуг-тынылмақ: Тынылур-
тынылмақ - Тыным алар-тыным алмақ).

”
بىرىلدى BYRYLDI БҮРҮЛДІ: бүрілді; бүктелді.

”
«بتك بىرىلدى» Bitik бүгүлді: Бітік бүрүлді - Хат
бүрілді; бүктелді». Басқаларға да осылай ай-

тылады. (برلماق - برلر Вүгүлүг-бүгүлмек:
Бүрүлүр-бүрүлмек - Бүрілер-бүрілмек).

”
بىرىلدى BERILDI БЕРІЛДІ: берілді.

”
«بىرماق انكار» Анағ jarmaқ berildi: Анағ
иармақ берілді - Оған ақша берілді». Басқа-

ларға да солай қолданылады. (برلور - برلماق)
Berilүг-berilmek: Берілүр-берілмек - Берілер-
берілмек).

”
بىزىلدى BEZELDI БЕЗЕЛДІ: безелді.

”
«بىزىلدى» Ev bezeldi: Ев безелді - Үй безел-
ді». Басқа нәрселерге де осы секілді қолда-

нылады. (بىزىلور - بىزىلماق) Bezelyүг-bezelmek:
Безелүр-безелмек - Безелер-безелмек).

”
بىزۇلدى BUZULDY БҰЗҰЛДЫ: бұзылды.

”
«بىزۇلدى» Ev buzuldy: Ев бұзұлды - Үй
бұзылды». Басқаға да осылай айтылады.

(بىزۇلماق - بىزۇلر) Buzulur-buzulmaq: Бұзүлүр-

бүзүлмақ - Бүзылар-бүзылмақ). Бұл етістік салт түрінде де, сабақтас түрінде де болады.

«ار بزلدی» Ер buzulды: Ер бүзүлді - Адам бүзылды.

»بغۇلدى BOĞULDY BOĞULDY: бұғылды; бұғынды (бұқтырды А.Е.).

«ار بگۇلدى» Ер boğulды: Ер боғұлды - Адам бұғылды». Басқаларға да осылай айтылады.

»بغۇلۇر - بگۇلماق Boğulur-boğulмақ: Боғұлур-боғұлмақ - Бұғылар-бұғылмақ).

»بەقىلدى BAQYLDY BAQYLDY: бағылды, қаралды. (Қаратылды).

»بەقىلدى يەرگە Jerge вақылды: Иерге бақылды - Жерге бағылды». Басқалар да осы секілді.

»بەقىلماق - بقر Вақылуr-вақылмақ: Бақылур-бақылмақ - Бағылар-бағылмақ).

»بۇقۇلدى BUQULDY* БҰҚҰЛДЫ: бүгілді, бүктелді.

»بۇقۇلدى اداق Adaq буқұлды: Адақ бүқұлды - Аяқ бүгілді; Созылған аяқ жиып алынды,

тартылды». »بۇقۇلماق - بقر Buqulur-buqulмақ:

Бүқұлур-бүқұлмақ - Бүгілер-бүгілмек).

»بۇكۇلدى BUKYLDI БҮКҮЛДІ: бүгілді, бүктетілді.**

* Сөздікте осы, тағы басқа сөздерге байланысты бүгінде «к» өрпімен жазылғандары «қ» өрпімен кездесетінін, оның тарихи түрлену мөнін С. Муталибов дұрыс аңғартқан. («Диуани лұғат-ит-турк» С. Муталибов ауд., Ташкент, 1961 ж., II том, 151-бет).

** Б. Аталай бұл сөздің арабшасы: «ئۈزۈلدى» - үзілді емес», «بۇگۈلدى» бүгілді» болуы дұрыс деген түсіндірме береді.

«بُتُّ بُكْدِي» Butық бүкүлді: Бұтық бүкүлді - Бұтақ бүгілді». Басқа біреу бүктесе де осылай айтылады. «بُكْرٌ - بَكْمَاك» Бүкүлүг-бүкүлмек: Бүкүлүр-бүкүлмек - Бүктелер - бүктелмек). Қандай да бір нәрсе бүгілсе, кесілсе де осы сөз қолданылады. Бұл етістік салт та, сабақтас та болып келеді.

«بَغْيُلْدِي» BƏGŪLDI БӨГҮЛДІ: бөгелді.

«سُوْفٌ بَغْيُلْدِي» Suv bəgŭldi: Суv бөгүлді - Су бөгелді; демек, Су бөгеліп, көбейіп бөгенге айналды». «بَغْيُلْرٌ - بَغْيُلْمَاك» Bəgŭlŭg-bəgŭlmek: Бөгүлүр-бөгүлмек - Бөгелер-бөгелмек).

«جَزْلُدِي» ШӨЖҮЛДИ ШӨЖҮЛДІ: созылды.

«جَزْلُدِي» Jыp шөжүлді: Иып шөжілді - Жіп созылды». Сағыз, яки шырын секілді заттардың, сұйықтардың созылғанын да «جَزْلُدِي» шөжүлді: шөжүлді-созылды» дейді. «جَزْلُرٌ - جَزْلُمَاك» Шөжүлүг-шөжүлмек: Шөжүлүр-шөжүлмек - Созылар-созылмак). Екі жақтың арасындағы «جُ - ж» дыбысымен айтылады.

«جُفْلَادِي» ЖОҒЛАДЫ* ЖОҒЛАДЫ: байланды.

* Бұл сөздің харакаттары көрсетілмеген (арабшасын қараңыз). Сондықтан оқуға ауыр. Екінші сөзі үшінші томда (92-бет), екінші томда (274-бет) «بُغْ» buғ: бүг“ секілді жазылған. Көдімгі «боқша“ мәнінде. Ал, үшінші сөз үшінші томдағы (219-бет) «جُفْلَادِي» жоғалды - жоғалды“ сөзімен бірдей. Б. Ағалай да осындай талдау жасаған. Бір жағынан, біз «بُغْ» buғ-бүг“ сөзі көдімгі «бау» болуы мүмкін деген ойдамыз. «Бау байлады“ деген тәрізді. А.Е.

«ارینغ جغلدی» Er buğ жоғлады: Ер бүг жоғлады - Адам бoқшаны байланды». (جغلر - جغلماق)
 Жоғлуғ-жоғлмақ: Жоғлұр-жоғлмақ - Байлар-байланбақ).

جَقْلَدِي ШАҚЫЛДЫ ШАҚЫЛДЫ: шағылды; жағылды.

«جَقْلَدِي جَقْمَاقْ Шақтақ шақылды: Шақмақ шақылды - Шақпақ шағылды». Тағы бір нәрсені шаққанда, тасқа жанығанда от шықса, «تاش جَقْلَدِي» Tas шақылды: Тас шақылды - Тас шағылды; Тас жағылды»- дейді. Яғни тастан от шықты дегені. «سوز قُلَاقَا جَقْلَدِي» Söz қулаққа шақылды: Сөз қулаққа шақылды - Сөз қулаққа шағылды; Сөз қулаққа шалынды». (جَقْلَدِي - جَقْمَاقْ) Шақылуғ-шақылмақ: Шақылұр-шақылмақ - Шағылар-шағылмақ)

Жырда былай деп келген:

«يُكْرَدِي كَقَلْ اَتْ
 جَقْلَدِي قَزَلْ اَتْ
 كِيرَدِي اَرْتْ اَتْ
 سَجَرَبْ اَنَنْ اَرْتَنُورْ»

*Jүgyrdi kevel at
 Шақылды қызыл от
 Көжүрді арут от
 Саурап анын өртенүр:*

*Иүгүрді кевел ат,
Шақылды қызыл от,
Көуірді арұт от,
Сашырап анын өртенүр -*

*Сөйгүлік жорға ат жүгірді,
Қып-қызыл от жағылды,
Қурай шөпті күйдірді
Шашырап одан өртенер».*

(Сөйгүлік тұлпар шапқанда, тұяқтарынан тасқа тиіп қызыл от шағылды; Жағылып шыққан от қураған қурай, шөпке шашырап, күйдіріп, өртеп жіберді).

جَقْلَدِي ШЫҚЫЛДЫ ШЫҚЫЛДЫ: шықты; шығылды.

«**جَقْلَدِي** **اَفْدِن** Evdin шықылды: Евдін шықылды - Үйден шығылды; Үйден шығып кетті». Басқаларға да солай қолданылады.

«**جَقْلَمَاق** - **جَقْلَر** Шықылғ-шықылмақ: Шықылғ-шықылмақ - Шығылар-шығылмақ).

جَكْلَدِي ШЕКІЛДІ ШЕКІЛДІ: шекілді; ноқат, нүкте қойылды.

«**بِتِك جَكْلَدِي** Bitik шекildi: Бітік шекілді - Жазуға нүкте қойылды». Басқаларға да осылай қолданылады. «**جَكْلَمَاق** - **جَكْلَر** Шекілғ-шекілмек: Шекілғ-шекілмек - Нүкте қойылар - нүкте қойылмақ).

جَكْلَدِي ШІГІЛДІ ШІГІЛДІ: шиеленді; байланды.

«**تُگүн جَكْلَدِي** Tügün шігілді: Түгүн шігілді - Түйін шиеленді». Жіп тастай түйіліп, шиеленді.

леніп байланса да осылай дейді.

﴿جَكَلْمَاكُ - جَكَاوْرُ﴾ Шигилүг-шігілмек: Шігілүр-шігілмек - Шиеленер-шиеленбек).

﴿قَجَلْدِي﴾ ҚАШЫЛДЫ ҚАШЫЛДЫ: қашылды; (Қашып кетті мөнінде - А.Е.)

«﴿الْمَدِينِ قَجَلْدِي﴾ Ölümdin қашылды: Өлүмдін қашылды - Өлімнен қашылды». Басқаларға да осылай айтылады. ﴿قَجَلْمَاقُ - قَجَاوْرُ﴾ Қашы-лүг-қашылмақ: Қашылтүр-қашылмақ - Қашы-лар-қашылмақ).

﴿قَدَلْدِي﴾ ҚАДЫЛДЫ ҚАДЫЛДЫ: қарпып тігілді; қарпылды.

«﴿تُونِ قَدَلْدِي﴾ Ton қадылды: Тон қадылды - Тон қарпып тігілді», яғни тігінші көрпе қарпығандай қарпып-қарпып, сиректетіп тікті. ﴿قَدَلْمَاقُ - قَدَلْرُ﴾ Қадылүг-қадылмақ: Қадылтүр-қадылмақ - Қарпылар-қарпылмақ).

﴿قَرَلْدِي﴾ ҚАРЫЛДЫ ҚАРЫЛДЫ: қатысты; араласты.

«﴿بِيرِنَانَكُ بِيرِكَا قَرَلْدِي﴾ Bir neң birge қағылды: Бір нең бірге қарылды - Бір нәрсе бір нәрсеге араласты». (Оғызша.) Түріктер «﴿قَرَلْدِي قَتَلْدِي﴾ Қатылды қағылды: Қатылды-қарылды»-деп екі сөзді тіркеп, қос сөз түрінде де қолданады. ﴿قَرَلْمَاقُ - قَرَلْرُ﴾ Қағылүг-қағылмақ: Қарылтүр-қарылмақ - Қатысар-қатыспақ).

قۇرلدى ҚURULДЫ ҚҰРЫЛДЫ: құрысты; тартылды.

«ار الکی قۇلدى» Er eliki қurulды: Ер елікі құрылды - Адамның қолы құрысты; Адамның қолы қарысып қалды». Аяқ тартылып, құрысса да осылай білдіреді. (قۇرلۇر - قۇرلماق) Қurulur-қurulмақ: Құрүлүр-қүрүлмақ - Құрысар-құрыспақ).

قۇرلدى ҚURULДЫ ҚҰРҰЛДЫ: құрылды; тартылды.

«يا قۇلدى» Ja қurulды: Иа құрүлды - Садақ тартылды». (قۇرلۇر - قۇرلماق) Қurulur-қurulмақ: Құрүлүр-қүрүлмақ - Тартылар-тартылмақ).

قۇرلدى ҚЫРЫЛДЫ ҚЫРЫЛДЫ: қырылды; (Қырып алынды - А. Е.)

«نانك قۇلدى» Қығылды нең: Қырылды нең - Нәрсе қырылды». Яғни, бір нәрсенің қабығы, беті қырылып алынды. (قۇرلۇر - قۇرلماق) Қығылур-қығылмақ: Қырылүр-қырылмақ - Қырылар-қырылмақ).

قۇرلدى ҚЫРЫЛДЫ ҚЫРЫЛДЫ: қырылды; күрелді.

«قار قۇلدى» Қар қығылды: Қар қырылды - Қар күрелді». «ار قۇلدى» Er қығылды: Ер қырылды - Адамның малы қырып алынды; Адамның малы қырылды».

قۇزلدى ҚАЗЫЛДЫ ҚАЗЫЛДЫ: қазылды.

«قَزَلْدِي اَرِقْ» Арық қазылды: Арық қазылды - Арық қазылды». Басқаға да осылай деп айтылады. (قَزَلْمَاقُ - قَزَلْرُ) Қазылғ-қазылмақ: Қазылғ-қазылмақ - Қазылар-қазылмақ).

قَزَلْدِي ҚЫЗЫЛДЫ ҚЫЗЫЛДЫ: жазасын тартты; жазаланды.

«عَرَّ يَزُقْتِنُ قَزَلْدِي» Ер жазуқтың қызылды: Ер иазуқтың қызылды - Адам жазығының жазасын тартты; Адамға жазығы үшін бұғау салынды. Осыдан кейін ол жаман қылығын қайталамайтын болды». (قَزَلْمَاقُ - قَزَلْرُ) Қызылғ-қызылмақ: Қызылғ-қызылмақ - Жазаланар-жазаланбақ).

قَسَلْدِي ҚЫСЫЛДЫ ҚЫСЫЛДЫ: қысылды.

«اَلِكْ قَبْعَا قَسَلْدِي» Елік қаруғқа қысылды: Елік қаруғқа қысылды - Қол есікке қысылды». Бір нәрсе екі нәрсенің арасына қысылып қалғанда да осылай дейді. (قَسَلْمَاقُ - قَسَلْرُ) Қысылғ-қысылмақ: Қысылғ-қысылмақ - Қысылар-қысылмақ).

قَشَلْدِي ҚОШУЛДЫ ҚОШҰЛДЫ: қосылды, жақындасты.

«بِيرْ نَانَكْ بِيرْ كَا قَشَلْدِي» Бір нең бірге қосулды: Бір нең бірге қосұлды - Бір нәрсе бір нәрсеге қосылды». Енді бұған басқа нәрсе қосылса да осы сөзбен білдіреді.

(قَشَلْمَاقُ - قَشَلْرُ) Қосулғ-қосұлмақ: Қосулғ-қосұлмақ - Қосылар-қосылмақ).

«يُر قشادی» Жы қосылды: Иыр қосұлды - Жыр қосылды» сөзі осыдан шыққан. Жыр түзілді, өлеңге өлең қосылды демекші.

قَقْلَدِي ҚАҚЫЛДЫ ҚАҚЫЛДЫ: қағылды.

«بَشْرَا قَقْلَدِي» Башға қақылды: Башра қақылды - Басқа* қағылды.» Осыдан шығарып «قَقْلَدِي سَقْلَدِي» Қақылды-соқылды: Қақұлды-соқұлды - Қағылды-соғылды» деп айтады. Біреу қорланғанда осылай дейді.

(قَقْلَدِي قَقْلَدِي - قَقْلَدِي قَقْلَدِي) Қақылғ-қақылмақ: Қақылғ-қақылмақ - Қағылар-қағылмақ).

قَمْلَدِي ҚАМУЛДЫ ҚАМУЛДЫ: жанбастады; жантайып жатты.

«أَر قَمْلَدِي» Ер қамулды: Ер қамұлды - Ер жанбастады». (قَمْلَدِي قَمْلَدِي - قَمْلَدِي قَمْلَدِي) Қамұлғ-қамұлмақ - Жанбастар-жанбастамақ).

كَشِلْدِي КЕШІЛДІ КЕШІЛДІ: кешілді.

«سَوِي كَشِلْدِي» Суv кешилді: Сев кешілді - Су кешілді». Басқаларға да осылай қолданылады. (كَشِلْدِي كَشِلْدِي - كَشِلْدِي كَشِلْدِي) Кешілғ-кешілтек: Кешілғ-кешілтек - Кешілер-кешілтек).

كُشِلْدِي КҮШЕЛДІ КҮШЕЛДІ: күштелді, күш көрсетілді.

* Ана тілімізде қазір де «маңдайдан қақпа», малды «басқа соқпа» деген тыйымның мағыналық төркіні осыдан да аңғарылады. А. Е.

«تَفَارَى كَجَلْدَى» **Ар** **Ег** tavaгы күшeldi: Ер та-
вары күшeldi - Адамның малы күштелдi;
Адамның малы күш көрсетiлiп, зорлықпен
тартып алынды». Басқаларға да осылай
қолданылады. (كُجَالْمَاكُ - كُجَالْرُ Күшелүг-
күшелмек: Күшелүр-күшелмек - Күштелер-
күштелмек).

كَزِلْدَى KEZILDI КЕДЗІЛДІ: киілді.

«تُون كَزِلْدَى» **Тон** кезілді: Тон кедзілді - Тон
киілді». Басқаларға да осы секілді қолда-
нылады. (كَزِلْمَاكُ - كَزِلْرُ Кезілуғ-кезілмек:
Кедзілүр-кедзілмек - Киілер-киілмек).

كِرِلْدَى KERILDI КЕРІЛДІ: керілді, созылды.

«آر كِرِلْدَى» **Ег** kerildi: Ер керілді».

«أرُق كِرِلْدَى» **Ұрұқ** kerildi: Ұрұқ керілді - Ар-
қан керілді; Арқан созылды». Тері, сақтиян
былғары сияқты нәрселер керілсе де осылай
деп айтады. (كِرِلْمَاكُ - كِرِلْرُ Kerілуғ-kerіlmек:
Керілүр-керілмек - Керілер-керілмек).

كُورِلْدَى KÖRYLDI КӨРҮЛДІ: көрілді, көрінді.

«نَانِكُ كُورِلْدَى» **Көрілді** көң: Көрүлді көң -
Нәрсе көрінді». (كُورِلْمَاكُ - كُورِلْرُ Көрілуғ-көг-
үлмек: Көрілүр-көрілмек - Көрілер-көрін-
бек).

كِرِلْدَى KIRILDI КІРІЛДІ: кірілді.

«كردى» **افكا** Evge kirildi: Евге кірілді - Үйге кірілді». Басқалары да осы секілді.

«كردى» **كردى** Kirilyg-kirilmek: Кірілүр-кірілмек - Кірілер кірілмек).

«كسلىدى» **KESILDI** KESILDI: Кесілді.

«كسلىدى» **ناناك** Kesildi neң: Кесілді нең - Нәрсе кесілді». **كسلىدى** Kesilyg-kesilmek: Кесілүр-кесілмек - Кесілер-кесілмек)

«كسلىدى» **KƏSYLDI** KƏSYLDI: көсілді.

«كسلىدى» **ار** Eg azaq kəsylidi: Ер адзақ көсүлді - Ер аяқ көсілді». Мақалда былай деп келген: «**جوғурقاندا** **ارتق** **اذق** **كسلسا** **اشيور**»
да артүк адзақ көсүлсе үшіјүг: Иоғурқанда артүк адзақ көсүлсе үшііүр - Көрпеден артық көсілсе аяқ үсір!» **كسلىدى** Kəsylüg-kəsylmek: Көсүлүр-көсүлмек - Көсілер-көсілмек.)

Бұл мақал адамға шамадан асып кетпеу керектігін мегзейді.

(Қазақ тіліндегі «Көрпеңе қарай көсіл» дегеннің төркіні де осы екені күмәнсіз. А. Е.)

«كفلىدى» **KEVILDI** KEVILDI: кеміді; әлсіреді; азайды;

«كفلىدى» **ار** Eg күші kevilidi: Ер күші кевілді - Адамның күші кеміді; Адамның күші қайтты».

Жырда былай деп келеді:

تَكَرَّأَ أَقْبَ أَكْرَلِمَ
 اتْنِ تَشْبُ يَكْرَامِ
 آرسلانلایو كۆكرلیم
 كوجی آنن كەفلسون

*Tegre avыр egrelim,
 Atтын түшүр жүгrelim,
 Arslanlaju көкrelim
 Күші анын кевилсүн:*

*Тегре абын егрелім,
 Аттын түшүп иүгрелім
 Арсланлау көкгелім
 Күші анын кевілсүн-*

*Айналаны орап иірелік,
 Аттан түсіп жүгірелік,
 Арыстандай күркірелік,
 Күші оның кемісін.»*

(Жауды айнала иіріп қоршалық; Аттан түсіп жүгірелік, жаяу қимылдалық; Арыстандай айбат шегіп күркірелік; Оның құты қашып, күш-қайраты қайтсын).

مانلدى МАНЫЛДЫ МАНЫЛДЫ: малынды.

«اتماك سركاكا مانلدى» Etmek sirkege manıldı:
 Etmek sirkege manıldı - Нан сиркеге малынды». Басқаларға да осылай қолданылады.

(مانلار - مانلماق) Manılgur-manılmaq: Манылуғр-манылмақ - Малынар-малынбақ).

مَنَدِي MYNELDI МҮНЕЛДІ: (мінелді. — А. Е.)

«تُون مَنَدِي» Ton müneldi: Тон мүнелді - Тонның етек-жеңінен артық түстары кесілді». (Киімнің артық жерлері кесіліп алынды. А.Е.)

«مَنَلْمَكْ - مَنَلْمَكْ» Mүнелүг-мүнелмек: Мүнелүр-мүнелмек - Мінелер-мінелмек).

مَنُيْدِي MҮNYLDI МҮНҮЛДІ: мінілді.

«آت مَنُيْدِي» At münüldi: Ат мүнүлді - Ат мінілді». Басқаларға да осылай қолданады.

«مَنُيْلْمَكْ - مَنُيْلْمَكْ» Мүнүлүг-мүнүлмек: Мүнүлүр-мүнүлмек - Мінілер-минілмек).

Қ А Ғ И Д А:

Бұл бөлім «җ - Л» әрпіне негізделген. «җ - Л» қосымшасы үш түрлі жағдайда қолданылады.

Біріншісі: Екі әріпті етістікке «җ - л» әрпі қосылып үш әріпті сөз жасалады. Бұл етістікте «җ - л» әрпі межхұл (ырықсыз етіс) қызметін туындатады. Мысалы: «يا قُرْلُدِي» Ja қуғұлды: Иа құрұлды - Садақ құрылды»; «ار اُرْلُدِي» Еғ үрұлды: Ер үрұлды - Адам ұрылды» дегендер секілді. Негізі «قُرْدِي» құрды», «اُرْدِي» ұрды» болған. Бұл «җ - л» әрпіне негізделген бөлім.

Екіншісі: салт етістіктен ырықсыз етіс жасалады. Араб тілінің қағидаларында мұндай сипат жоқ. Мысалы: «اِنَّ نَانَكَ كُرْلُدِي»

Ol neң көгүлди: Ол нең көрүлді - Ол нәрсе көрілді*», «ال یرکا»
 Ol jerge baғылды: Ол иерге барылды - Ол жерге барыл-
 ды» деген секілді. Кейде бұл әріп өзінен кейінгі әріпке үйлесе-
 ді. Мәселен: «بتك بتندی Bitik bitindi: Бітік бігінді - Кітап жазыл-
 ды».

«ار اتندی Eg itindi: Ер ігінді - Адам сүрінді» дегендерге ұқсас.
 Бұл етістіктер «بتلدى bitildi», «اتلدى itildi» түрінде де кездеседі.

Үшіншісі: өз алдына бөлек, мазмұн-мәні бұларға ұқсамай-
 тын бір етістік. Мысалы: «الک تړلدى Ölyg tirildi: Өлүг тірілді -
 Өлік тірілді». «سوت سغۇلدى Syt soғulды: Сүт соғұлды - Сүт
 сауылды», «سوفى سزۇلدى Suv sүzүldi: Сув сүзүлді - Су сүзілді»
 дегендер тәрізді.

«ن - н» әрпімен жасалғандарға мысал:

تَبِنْدِم تАРЫНДЫМ ТАПЫНДЫМ: табындым; мойынсұндым.

«من تَنكِرِيكَا تَبِنْدِم» Men tәңrige tarыndım: Мен
 тәңриге тапындым - Мен тәңриге табындым;
 Оның бұйрығына мойынсұндым».

«ال بَكْكا تَبِنْدِي» Ol bekke tarынды: Ол бекке
 тапынды - Ол бекке табынды».

Жырда былай деп келеді:

اَكْرَن اَنك بِلَكِن كُنْدَا اَنكَار بَارُو
 قَتْلَقِن تَبِنْغَل قَدْغَل كُفْر نَارُو

* Б. Аталай «көрүлді» орынсыз қосылған, өйткені бұл салт етістіктер бөлімі дейді: Ал «көрмек» сабақтас етістік.

Өгрен аның билікін күнде аңар бару
Қотқылықып тарыңғыл қозғыл көвез неру:

Өгрен аның білікін күнде аңар бару
Қотқылықын тапыңғыл қодзғыл көбез неру-

Үйрен оның білігін, оған күнде барғын,
Пейіліңмен табыңғын, кербездікті қойғын.

(Ұлына өсиет етіп айтқандары: Білімді, хәкім адамға жолықсаң, оған күнде барып, өнер білігін үйренгін, кербез төкашпарлықты қойғын, пейіл беріп, бойұсынып, мүләйім көңілмен табыңғын). (تارينغ-тарынмақ: Тапынур-тапынмақ - Табынар-табынбақ).

تېندى TEPINDI ТЕПІНДІ: тебінді.

«ار اتن تېندى» Ер атын терінді: Ер атын тепінді - Ер атын тебінді».

Бір нәрсені аяғымен тебінгенді, қимылдатып жиі-жиі ақырын тепкенді осы сөзді қолданып білдіреді. (تېنور - تېنماك) Терінүг-терінмек: Тепінүр-тепінмек - Тебінер-тебінбек).

بیتندی BITINDI БІТІНДІ: жазынды; Жазу жазғандай көрінді.

«ار بیتك بیتندی» Ер бітік бітінді - Ер жазу (кітап) жазынды». Сондай-ақ, басқа ешкімнің жәрдемінсіз өзімен-өзі кітап жазғанда да осы сөз арқылы білдіреді.

بیتنور - بیتنماك Bitinүг-bitinmек: Бігінүр-бігінмек - Жазынар-жазынбақ).

بۇتندی BUTANDY БҰТАНДЫ: бұтанды; бұталды.

«بُتَانْدَى» **Буғаш бутанды**: Иґғаш бутанды - Ағаш бұталды». Адам ағаш бұтап жатқандай көрінгенде де осы сөз қолданылады.

«بُتَانُغ-بُتَانْمَاق» **Butanug-butanmaq**: Бұтанүр-бұтанмақ - Бұтанар-бұтанбақ).

«بِجِنْدَى» **РЫШЫНДЫ ПЫШЫНДЫ**: пышынды, пысынды; пісірінді.

«اَر اَز نِكا اَت بِجِنْدَى» **Ег өзіңе ет рышынды**: Ер өзіңе ет пышынды - Адам өзіне ет пісірінді; Адам өзіне ет пісіріп жатқандай көрінді». Бұл істі жалғыз өзі істеп жатқанды да осы сөзбен жеткізеді.

«بِجِنْمَاق - بِجِنُور» **РЫШЫНУГ-РЫШЫНМАҚ**: Пышынүр-пышынмақ - Пісірінер-пісірінбек).

«بُرِنْدَى» **BYRYNDI БҮРҮНДІ**: бүркенді.

«اُرَاغْت يَغْرَقَان بُرِنْدَى» **Urağut joғuқan бүгүнді**: Қатын бүркеніш бүркенді; Әйел жамылғы бүркенді». Басқа нәрселерді бүркенсе де осылай дейді.

«بُرِنُور - بُرِنْمَاق» **Вүгүпүг-бүгүптек**: Бүрүнүр-бүрүнмек - Бүркенер-бүркенбек).

«بَارِنْدَى» **BARЫNDЫ БАРЫНДЫ**: кетті; ақты.

«اُرَاغْتَن قَان بَارِنْدَى» **Urağutтын қан бағынды**: Ұрағуттын қан барынды - Әйелден қан кетті. (Қатынның тамыры қаннан босанды)». Ол етеккір шығатын тамыр.

«بَارِنُور - بَارِنْمَاق» **Вағыпүг-вағыпмақ**: Барынүр-барынмақ - Барынар-барынбақ).

بَرِنْدِي VARINDY BARYNDY: барынды; бара жатқандай көрінді. (Барғыштай берді - А. Е.).

«أَفْكَا بَرِنْدِي» Ol evge barındy: Ол евге барынды - Ол үйге бара жатқандай көрінді; Ол баратындай көрінді». Басқаларға да осылай қолданылады. «بَرِنْمَاق - بَرِنْمَاق» Вагыпуг-вагыпмақ: Барынүр-барынмақ - Барынар-барынбақ).

Етістіктердің бұл түрі араб тіліндегі «تَفَاعُلٌ» мәнінде қолданылады. Шындығында істемеген, істемейтін істі істеп жатқандай, істейтіндей етіп көрсетеді. Мысалы: «تَصَامَ الرَّجُلُ» Адам керенденді; Адам өзін керен етіп көрсетті». «تَمَاوَتَ» Өзін өлгендей етіп көрсетті» дегендер тәрізді.

بَزِنْدِي BEZENDI BEZENDI: жасанды; сәнденді.

«أُرَاغُتْ بَزِنْدِي» Uragut bezendi: Ұрағұт безенді - Әйел сәнденді; Әйел жасанды».

«أَقِي بَزِنْدِي» Ev bezendi: Ев безенді - Үй безенді». Бұл жерде «ن - н» әрпі «ل - л» әрпінің орнына ауысып түскен. «بَزِنْمَاق - بَزِنْمَاق» Bezenyug-bezenmek: Безенүр-безенмек - Безенер-безенбек).

بَسِنْدِي BASYNDY BASYNDY: басынды; күш көрсетті.

«أَرَكْ بَسِنْدِي» Ol erig basyndy: Ол еріг ба-

сынды - Ол адамды басынды; Ол адамды әлсіз көрді; күш көрсетті». (بَسْنَمَاق - بَسْنُورُ Basynur-basynmaq; Басынүр-басынмақ - Басынар-басынбақ).

بَشْنَدِي BOŞANDY BOŞANDY: босанды; босады.

قَوِي كَوِي Қой бошанды: Қой бошанды - Қой босанды; қой байлаудан босанды; шешілді». (تَكُونُ بَشْنَدِي Tügün boşandy: Түгүн бошанды - Түйін, шие босанды; шешілді».

اُرَاغْتُ اُرَاغْتُ Urağyt boşandy: Ұрағұт бошанды: Әйел босанды; Әйел ерінен босанды, ерден шықты». (Arғу тілінде.)

بَشْنَمَاق - بَسْنُورُ Boşanur-boşanmaq; Бошанүр-бошанмақ - Босанар-босанбақ).

بُغْنَدِي BOĞUNDY BOĞUNDY: буылды; буынды.

اَتُ اَتُ At boğundy: Ат боғұнды - Ат буынды; Ат буынып өлді». Басқаларға да осылай қолданылады. (بُغْنَمَاق - بَغْنُورُ Boğunur-boğunmaq; Боғұнүр-боғұнмақ - Буынар-буынбақ).

بَقْنَغَلِ БАҚЫНҒЫЛ БАҚЫНҒЫЛ: баққын; күткін, күтінгін.

ايش كيدنكا بقنغلِ Ыш кедиңе бақынғы: Ыш кедиңе бақынғыл - Істің соңын баққын; Істің ақырын күткін». («Әліптің артын бақ». А.Е.). (بَقْنَمَاق - بَقْنُورُ Baqynur-baqynmaq; Бақынүр-бақынмақ - Күтінер-күтінбек).

تَقْنَدِي BUKUNDY* БҰҚҰНДЫ: бүкті; жиып алды.

«أَرَادَ أَنْ يَأْذِقَ تَقْنَدِي» Er азақын buқundy: Ер адзакын бүқұнды - Адам аяғын жиды». (تَقْنَمَاق - تقنور Buginug-buginmaq: Бүқұнүр-бүқұнмақ - Бүктер-бүктемек).

تَكْنَدِي TEGINDI ТЕГІНДІ: шігілше, хақанға немесе бекке біреу келгендігін білдіргенде:

«أَلْتَكْنَدِي» Ol tegindi: Ол тегінді» деп хабарлайды. «Ол қазір келді; келуге бұйрық алды, кіруге рұқсат бар» деген мағынада. Кетсе де осы сөзбен білдіреді. Оғыздар бұл сөзді жаратпайды. (تَكْنَمَاق - تَكْنُور Teginug-teginmaq: Тегінүр-тегінмақ - Тегінүр-тегінмақ).

تَكْنَدِي TYGYNDI ТҮГҮНДІ: түйінді; буып-түйінді.

«أَلْتَكُونُ تَكُونُ تَكُونُ تَكُونُ تَكُونُ تَكُونُ» Ol tygyn tygyndi: Ол түгүн түгүнді - Ол түйін түйінді» Түйін түйіп жатқандай көрінсе де осылай дейді.

(تَكْنَمَاق - تَكْنُور Tygynug-tygynmaq: Түгүнүр-түгүнмақ - Түйінер-түйінбек).

بَلْنَدِي BULUNDY БҰЛҰНДЫ: табылды.

«بَلْنَدِي بَلْنَدِي بَلْنَدِي بَلْنَدِي» Jituk bulundy: Иітүк бұлұнды - Жок табылды». Басқаларға да осылай қолданылады. (بَلْنَمَاق - بَلْنُور Bulunug-bulunmaq: Бұлұнүр-бұлұнмақ - Табылар-табылмақ).

* Жазба, баспа нұсқаларында харақаттар қойылмаған. «Иықұнды» деп оқып, «жиды, жинап алды», деп түсінуге де болатын секілді. А. Е.

بیلندی BİLİNDİ

БІЛІНДІ: білді; біліп алды; Ұғынды.

«**ایشن билندی**» **Er ышын bilindi:** Ер ышын білінді - Адам ісін ұғынды». (**بلنور-بلنماک** Bilinür-bilinmek: Білінүр-білінмек - Білінер-білінбек). «**يازقن билندی**» **Er jazıqın bilindi:** Ер иазүқын білінді - Адам жазығын мойындады».

توتندی TUTUNDY TҮТҮНДЫ: тұтынды; тұтылды.

«**Күн тутندی**» **Kүн tutundy:** Күн тұтұнды - Күн тұтылды», «**Ай тутندی**» **Aj tutundy:** Ай тұтұнды - Ай тұтылды».

توتندی TUTUNDY TҮТҮНДЫ: тұтынды; (үстанды. А. Е.)

«**Бек мені оғұл тутندی**» **Beg meni oғul tutundy:** Бег мені оғұл тұтұнды - Бек мені ұл тұтынды; Бек мені ұл етіп алды». Басқаға да осылай қолданылады. «**Ер кейік тутندی**» **Er kejik tutundy:** Ер кейік тұтұнды - Адам (жалғыз өзі) киік ұстап алды; Адам киік ұстады». Бірдеңені адам жалғыз өзі, ешкімнің көмегінсіз ұстағанда да осы сөз қолданылады.

توتنور-توتنماق Tutunur-tutunmaq: Түтүнүр-түтүнмақ - Тұтынар-тұтынбақ).

Жырда былай деп келеді:

«**اذك اتى توتوب**»

ابكا یرك قغرلور

Өзік оты тутунур
Өрке жүрек қағилур:

Өдзік оты тұтұнұп
Өкпе иүрек қағрүлүр -

- Өзек оты тұтанып,
Өкпе-жүрек қабынар».

(Сүйініш, махаббат сезімін дәріптеп жыр-
лаған: Ғашықтықтың өзек оты тұтанып, өкпе-
жүрек, қолқаны күйдіріп өтер демекші).

«اَوْرْتَا تَتُنْدِي» Ol avurta tutundy: Ол авүртға
түтүнды - Ол даяшы түтынды; Ол даяшы
үстады», «اَنْكَجِي تَتُنْدِي» Ol meni өтүкші
tutundy: Ол мені өтүкші түтүнды - Ол мені
өтінішші түтынды; Ол мені ханға өтініш жет-
кізуші етіп үстады». Мұның мәсдары (түйық
райы) да жоғарыдағыдай.

تَتُنْدِي TITINDI ТІТІНДІ: тік қарады; тіксінді; қарсы тұрды.

«اَنْكَر تَتُنْدِي» Ol aңar titindi: Ол аңар тігін-
ді - Ол оған тік қарады.

Мақалда былай деп айтылған:

«يُوزَنَكَ تَتِنُو بَقْسَا بَلْمَاس» Aпың жүзіңе ti-
tinü baқsa bolmas: Аның жүзіңе тігінү бақса
болмас — Оның жүзіне тік қарап бағуға бол-
мас; Немесе: Ол ажарлы болғандықтан, жүзі-
не тіктеп қарау мүмкін болмас».

«تَتِنْمَاك تَتِنُور» Titinyr-titinmek: Тітүнүр-тігін-
мек - Тік қарар -тік қарамақ).

تَدُنْدِي TODUNDY ТОДҰНДЫ: тойынды.

«**أَر تَدُنْدِي**» Er todundy: Ер тодұнды - Ер той-
ынды; Адам тойғандай көрінді».

(**تَدُنُور - تَدُنْمَاق**) Todunur-todunmaq: Тодұнұр-
тодұнмақ - Тойынар-тойынбақ).

تَدُنْدِي ТЫЗЫНДЫ ТЫДЗЫНДЫ: тыйылды; тежелді.

«**أَر ايشْتِن تَدُنْدِي**» Er ыштын тызынды: Ер ыш-
тын тыдзынды - Адам істен тыйынды».

(**تَدُنْمَاق - تَدُنُور**) Тызынур-тызыпмақ: Тыз-
ынұр-тыдзынбақ - Тыйынар-тыйынбақ).

تَرَنْدِي TARANDY TARANDY: таранды.

«**أَل سَجِن تَرَنْدِي**» Ol shashyn tarandy: Ол шашын
таранды - Ол шашын таранды».

Ол басқалардың көмегінсіз шашын тарады.

(**تَرَانُور - تَرَانْمَاق**) Taranur-taranmaq: Таранұр-та-
ранмақ - Таранар-таранбақ).

تَرَنْدِي TARBYNDY ТАРЫНДЫ: тарынды; екті, септі.

«**أَر تَرِغ تَرَنْدِي**» Er tarıf tarınydy: Ер тарығ
тарынды - Адам тары егінді; Адам астық ек-

кендей көрінді». (**تَرَانْمَاق - تَرَانُور**) Тағынур-
тағыпмақ: Тарынұр-тарынмақ - Егінер-егін-
бек).

تَرَنْدِي TARUNDY ТАРҰНДЫ: тарынды; тарылды; жаны қы-
сылды.

«**أَر ايشْتَا بَشْتِي تَرَنْدِي**» Er ышта рушты tarun-
dy: Ер ышта пұшты тарұнды - Адам істе жаны

қысылды». (تَرْنَمَاقْ - تَرْنُورْ Tagunur-tarunmaq:

Тарунур-тарунмақ - Тарынар-тарынбақ).

تَرْنَدِي TURUNDY ТҮРҰНДЫ: қарсы тұрды.

«Ol maña utru turundy: Ол маңа үтрү тұрунды - Ол маған қарсы тұрды». Өзара қарама-қарсы тұрса да, қарама-қарсы келсе де, қарсыласса да осы сөз қолданылады. (تَرْنُورْ - تَرْنَمَاقْ Turunur-turunmaq: Түрүнүр-түрүнмақ - Қарсы тұрысар-қарсы тұрыспақ).

تَرْنَدِي TYRYNDI ТҮРҰНДИ: түрінді; оранды.

«Er öz bitikin tyryndi: Ер өз бітікін түрүнді - Адам өз хатын түрінді». (تَرْنُورْ - تَرْنَمَاقْ Tүгүпүг-түгүпмек: Түрүнүр-түрүнмек - Оранар-оранбақ).

تَرْنَدِي TIRENDI ТІРЕНДИ: тіренді; тырмысты, (Тырмысып, сіресіп шегіншектеді - А.Е).

«Er ыштын tirendi: Ер ыштын тіренді - Кісі істен тіренді; Яғни кісі істен қашты, тырмысып шегінді». Бір нәрседен өзін тоқтатса, немесе тартынса осы сөзбен білдіреді. (تَرْنَمَاقْ - تَرْنَدِي Ol tamqa tirendi: Ол тамқа тіренді - Ол тамға тіренді». Басқаларға да осылай қолданылады. (تَرْنَمَاقْ - تَرْنَدِي Tігенүг-tігенмек: Тіренүр-тіренмек - Тіренер-тіренбек).

تَرِنْدِي TERINDI ТЕРІНДІ: терінді, теріп алды; жиынды.

«Ol өзіңе жеміш терінді: Ол өзіңе иеміш терінді - Ол өзіңе жеміс терінді; Ол өзі үшін жеміс терді». Басқаларға да осы сөз қолданылады. (تَرِنْمَاكُ Terinüg-teginmek: Терінүр-терінмек - Терінер-терінбек).

تُرُنْدِي TURUNDY ТҮРҮНДЫ: арықтады; арыды.

«At turundy: Ат түрүнды - Ат арықтады». Басқаларға да осылай қолданылады. (تُرُنْمَاكُ Turunug-turunmak: Түрүнүр-түрүнмақ - Арықтар-арықтамақ).

تُرُنْدِي TURUNDY ТҮРҮНДЫ: тұрынды; тұрақтанды, тұрып алды.

«Er ышта turundy: Ер ышта түрүнды - Адам істе тұрақтанды». (تُرُنْمَاكُ Turunug-turunmak: Түрүнүр-түрүнмақ - Тұрақтар-тұрақтамақ).

تَزِنْدِي TEZINDI ТЕЗІНДІ: безетіндей көрінді.

«Ol tezindi: Ол тезінді - Ол безетіндей көрінді». (تَزِنْمَاكُ Tezinyür-tezinmek: Тезінүр-тезінмек - Безетіндей көрінер - безетіндей көрінбек).

تِزِنْدِي TIZINDI ТІЗІНДІ: тізінді; тағынды.

«Urafut jinjüsin tizin-»

di: Ұрағұт иинжүсін тізінді - Қатын инжуиң тағынды». (تزينمك - تزنيّر Tizinyğ-tizinmek: Tizinyğ-tizimiek - Tiziner-tizimbek).

تَشْنَدِي TUSHANDY TŪSHANDY: түсалды; шалынды.

«أَذَاقِي تَشْنَدِي» Ер азақы tuшанды: Ер адзақы түшанды - Адамның аяғы шалынды; Адамның аяқтары қорыққаннан бір-біріне шалынды». Мақалда былай келген:

«أَرْسَلَنُ كُكْرَسَا أَتِ أَذَاقِي تَشَالِرُ» Arslan көкгесе at азақы tuшағы: Арслан көкресе at адзақы түшалыр-Арыстан күркіресе аттың аяғы (сүрінер) шалынар». Бұл мақал өзінен күшті күштімен егесіп, тіресуге жақындағанда адамның тізесі дірілдеп, аруағы қайтқандығын білдіру үшін айтылады. (تُشَانِقُ - تُشَانِرُ Tushanig-tushanmaq: Tushanur-tushanmaq - Tushalar-tushanbak).

تَشْنَدِي TӨSHENDI TӨSHENDI: төсенді; төсек төседі.

«أَلِ أَوْزَنَكَ تُشَانِقُ تَشْنَدِي» Ol өзіңе төшек төshendi: Ол өзіңе төшек төшенді - Ол өзіне төсек төсенді».

«تُشَانِرُ - تُشَانِقُ» Tөшенүг-төшенпек: Төшенүр-төшенпек - Төсенер-төсенбек).

تَفْنَدِي TEWINDI TEBINDI: уқаланды, уқалады.

«أَفْنَدِي تَفْنَدِي» Ер елікін uvнды tewindi: Ер елікін увунды теvинді - Ер қолын уқалады; Ер ұялып, қысылғандықтан қолын

уқалады». (تَفْنَمَاكْ - Tefwinüg-tewinmek;
Тевінүр-тевінмек - Уқаланар-уқаланбақ).

تَقْنَدِي ТОҚЫНДЫ ТОҚЫНДЫ: соғынды; ұрынды; соғылды.

«ار تامقا تَقْنَدِي Er tamqa toqındy: Ер тамқа тоқынды - Ер тамға ұрынды».

«ار تَقْنَدِي Er toqındy: Ер тоқынды - Ер ұрылды».

تَقْنَدِي ТОҚЫНДЫ ТОҚЫНДЫ: соғылды, суарылды, шыңдалды.

«قاج تَقْنَدِي Қылыш тоқынды: Қылыш тоқынды - Қылыш соғылды».

(تَقْنَمَاقْ - Tefwinüg-tewinmek;
Тоқынүг-тоқынмақ; Тоқынүр-тоқынмақ - Соғылар-соғылмақ).

تَقْنَدِي ТОҚУНДЫ ТОҚУНДЫ: сойылды; сойынды.

«تَقْم تَقْنَدِي Тоқум тоқунды: Тоқум тоқунды - Соғым сойынды; Соғым сойып алды».

(تَقْنَمَاقْ - Tefwinüg-tewinmek;
Тоқуниг-тоқунмақ; Тоқунүр-тоқунмақ - Сойынар-сойынбақ).

تَقْنَدِي ТЫҚЫНДЫ ТЫҚЫНДЫ: тығынды; нығарлап тықты;

«ار يُونُكْ تَغَارَقَا تَقْنَدِي Er jun tagarqa tyqındy: Ер иң тағарқа тықынды - Адам жүнді қапқа нығарлап тықты».

«أش تَقْنَدِي Аш тықынды: Аш тықынды - Асты күштеп (зорланып) тығынды; Асты зорланып, көңілі тартпай жеді». Бұл сөз бірдеңені ашырғанғанды білдіру үшін де айтылады. (تَقْنَمَاقْ - Tefwinüg-tewinmek;
Ты-

қыпир-тықыптақ; Тықынүр-тықынмақ - Тығынар-тығынбақ).

تَلِنْدِي TELINDI ТЕЛІНДІ: тесілді.

«تَلِنْدِي تَام Tam telindi: Там телінді - Там тесілді». تَلِنْدِي تَلِنْمَك Telinyr-telinmek: Телінүр-телінмек - Тесілер-тесілмек).

Жырда былай жазылған:

كُجِنْدِي بِلَاكِم
يَغُوْدِي تَيْلَاكِم
تَلِنْدِي بِيْلِيكِم
تَكْرُبْ اَنْكُرْ جَرْتَلُوْر

*Күшенді білегім,
Жағұды тілекім
Телінді білікім
Теггүр аңар шертілуғ:*

*Күшенді білегім,
Иағұды тілекім,
Телінді білікім
Теггүр аңар шертілуғ -*

*Күшенді білегім,
Таянды тілегім,
Тесілді білігім,
Жетіп саған жоғалар».*

(Білегіме ауыр салмақ, күш түсіп зорланды, **Тілегім жақындады**; Сол бейнеттен, күшпен тілегіме жақындадым; Білігімнің

қайнар көздері тесіліп, ашылды; Заман мені осыған жеткізгенде, осыған таянғанда, өмірім де бітіп, жоғалар).

تِلِنْدِي TILINDI TILINDI: тілінді. Ұзынынан тілінді.

«**تَرِي تِلِنْدِي** Teri tilindi: Тері тілінді». (Тері ұзынынан қайыс, таспа секілді тілінді).

(**تِلِنْمَكْ - تِلِنْمَكْ** Tilinug-tilinmek: Тілінүр-тілінмек - Тілінер-тілінбек).

تَمِنْدِي TAMYNDY TAMYNDY: тамызды, Тамызып алды.

«**اُنْ اَوْزِنْكَ يَاقْ تَمِنْدِي** On özine jaq tamyndy:

Ол өзіне иағ тамынды - Ол өзіне май тамы-

зып алды». (**تَمِنْمَقْ - تَمِنْمَقْ** Tamynug-tamyn-

maq: Тамынүр-тамынмақ - Тамызар-тамызбак).

جَبِنْدِي SHARYNDY SHAPYNDY: шабынды; қамшылады.

«**اَرْ اَتِنْ جَبِنْدِي** Er atyn sharyndy: Ер атын

шапынды - Адам атын шабынды; Адам атын

қамшылады». (**جَبِنْمَقْ - جَبِنْمَقْ** Sharynug-sha-

rynmaq: Шапынүр-шапынмақ - Шабынар-шабынбақ).

جَبْدِي SHARBY SHAPDY: шапты; жүзді.

«**اَرْ سُوْدَا جَبْدِي** Er suwda sharby: Ер сүвда

шапды - Адам суда жүзді». Бұл сөздің «**جَبِنْدِي**

Шарынды: Шапынды» деп айтылатыны да

бар. (**جَبِنْمَقْ - جَبِنْمَقْ** Sharynug-sharynmaq:

Шапынүр-шапынмақ - Шабынар-шабынбақ).

جَقْنَدِي شАҚЫНДЫ ШАҚЫНДЫ: шағынды.

«ار از نكا جَقْمَاق جَقْنَدِي» Er öziңe шақмақ шағынды: Er öziңe шақмақ шағынды - Er öziңe шақпақ шағынды». (جَقْمَاق - جَقْنَدِي جَقْمَاق)

Шақыпүг-шақыпмақ: Шақынүр-шақынмақ - Шағынар-шағынбақ). Адам өзіне шақпақ шағып жатқандай көрінді.

جَكْنَدِي ШЕКИНДИ ШЕКИНДИ: шекінді; (Шекті; кесте, өрнек шекті деген секілді; А. Е.).

«ار بِيَاكْ كَا جَكِكْ جَكْنَدِي» Er bitikke шекік шекінді: Er bitikke шекік шекінді - Адам хатқа нүкте шегінді; (Адам жазбасына нүкте, үтір белгілерін шекті, түсірді. А. Е.).

جَكْنَدِي جَكْمَاق ШЕКИНҮГ-ШЕКИНТЕК: Шекінүр-шекінмек - Шегінер-шегінмек).

جَكْنَدِي ШЕКИНДИ ШЕКИНДИ: түйінді, байланды.

«ار يُوْكُنْ جَكْنَدِي» Ol жүкүн шекінді: Ol жүкүн шекінді - Ол жүгін байланды; Ол жүгін, боқшасын өзі буып-түйіп байланып алды».

جَلْنَدِي ШАЛЫНДЫ ШАЛЫНДЫ: шалынды; арықтады; сүрінді.

«ار اَتْ جَلْنَدِي» At шалынды: At шалынды - Ат жемнің жоқтығынан арықтады».

«سوز بَكْ قَلَاقْنِكا جَلْنَدِي» Söz beg қулақыңа шалынды: Сөз бег қулақыңа шалынды - Сөз

бектің құлағына шалынды». Басқаға да осылай айтылады. (Оғызша).

جَلِنْدِي ШАЛЫНДЫ ШАЛЫНДЫ: тастады; жығылды, сүрінді.

«أَرِ اَوْزِن يِرْكَا جَلِنْدِي» Eg өзін jerge шалынды: Eg өзін иерге шалынды - Адам өзін жерге тастады, жықты, яғни адам өзін жерге жығылғандай етіп көрсетті». (جَلِنْدِي - جَانِمَاق) Шалынар-шалынмақ: Шалынар-шалынбақ).

جَلِنْدِي ШЫЛАНДЫ ШЫЛАНДЫ: шыланды, дымданды.

«نَانِكْ جَلِنْدِي» Шыланды нең: Шыланды нең - Нәрсе дымданды; Ылғалдан нәрсе дымқыланды». Негізі «جَلِنْدِي» Шыланды: Шыланды» болу керек. (جَلِنْدِي - جَانِمَاق) Шылану-шыланмақ: Шылану-шыланмақ - Шыланар-шыланбақ).

جَلِنْدِي ШЫЛАНДЫ ШЫЛАНДЫ: терледі; (Су болды - А. Е.)

«أَتِن جَلِنْدِي» At шыланды: At шыланды - At терледі».

سَبِيْنْدِي САПЫНДЫ САПЫНДЫ: сапынды; сабақтап алды; (жіп) өткізіп алды; (сабақтады; сабақтанды - А. Е.)

«اَشْلَارْ يِكْنَا سَبِيْنْدِي» Jshler jigne sapyнды: Ишлер иігне сапынды - Қатын инеге жіп сабақтанды; Қатын инеге жіп сабақтағандай болып көрінді». Шынында бұл әрекетті өзі іс-

темесе де, істегендей болып көрінді.

(سینور - سینماق) Sarınuḡ-sarıntmaq: Сапынүр-сапынмақ - Сабақтанар-сабақтанбақ).

سَاتِيْنْدِي SATYNDY SATYNDY: сатынды; сататындай көрінді.

«آر آتِن سَاتِيْنْدِي» Er atın satyndy: Ер атын сатынды - Адам атын сататындай көрінді».

(سینور - سینماق) Satınuḡ-satıntmaq: Сатынүр-сатынмақ - Сатынар-сатынбақ).

سَاشِيْنْدِي SASHYNDY SASHYNDY: шашынды.

«آر اوزنكا سَاشِيْنْدِي» Er öziñe suw saşyndy: Ер өзіне сүв шашынды - Адам өзіне су шашынды; Адам өзіне су шашып алды».

(سینور - سَاشِنماق) Şaşınıḡ-şaşıntmaq: Сашынүр-сашынмақ - Шашынар-шашынбақ).

سُشِيْنْدِي SÜŞYNDI SÜŞYNDI: шырынын татты; дәмін алды;

(Түшынды- А.Е.)

«آر سۆزگا سُشِيْنْدِي» Er sözge süşyndi: Ер сөзге сүшүнді - Ер сөздің шырынын татты». (Адам сөзге түшынды, сөзге елігіп, өзінің ісіне қарамады).

(سَاشِنماق - سُشِيْنْدِي) Süşiniḡ-süşintmek: Сүшінүр-сүшінмек - Түшынар-түшынбақ).

Мақалда былай деп келген:

«سۆزگا سُشِيْنْدِي بُلِيْن بَرِيْر» Sözge süşynse bulyn baḡy: Сөзге сүшүнсе бұлын барыр - Сөз дәмін алса, (сөзге) тұтқын болар». Сөзге

тұщынса, сөзге түтқын болар. Мұнын бір хикаясы* бар.

Бұл мақал естіген сөзге елтіп, сөздің шырынына беріліп, ісін ұмытып кеткен адам жайында айтылады.

سَرِنْدِي SARBYNDY САРЫНДЫ: жамылды; оранды; салынды.

«سَفْلَقْنِ سَرِنْدِي» Er suvлықын сағынды: Ер сұвлықын сарынды - Адам сулығын сарынды; Адам сәлдесін оранды.

«ارَاغْت بَرِنَجَاك سَرِنْدِي» Urağut бүгүншүк сағынды: Ұрағут бүрүншүк сарынды - Қатын бүркеншік жамылды; Қатын бүркеншік бүркенді».

«سَرِنْمَاق سَرِنُور» Saғыnur-saғынтақ: Сарынүр-сарынтақ - Салынар-салынбақ). Адам бір нәрсені бүркеніп жамылғанда, не киінгенде осы сөз қолданылады.

سَرِنْمَاق SARBYNDY САРЫНДЫ: салынды.

«ايشقا سَرِنْدِي» Er ышқа сағынды: Ер ышқа сарынды - Адам іске салынды». Адам ісін, мақсат етіп, тілеген ісін тындырғандай көрінді. «سَرِنْمَاق سَرِنُور» Saғыnur-saғынтақ: Сарынүр-сарынтақ - Салынар-салынбақ).

سَرِنْدِي SYRYNDI СҮРҮНДІ: сүрүнді; қасынды.

«كشِي اوز يمين سَرِنْدِي» Kişi өз iinin сүгүнди: Кіші өз иінін сүрүнді - Кісі өз денесін қа-

* Қандай хикая екендігі айтылмаған.

«SYZYNDI» (سُزُنْدِي - سُرُنْمَاك) SYZYNÜG-SYZYNTEK: Сүзүнүр-сүзүнмек - Қасынар-қасынбақ). Қатты бір нәрсені сүріп, жаймалап жазғанда да осы сөз қолданылады.

سُزُنْدِي SYZYNDI СҮЗҮНДІ: сүзінді.

«Eg öziçe suv süzyndi: اوزنكا سوفي سزندی»
Ер өзіңе сүв сүзүнді - Адам өзіне су сүзінді;
Адам өзіне су сүзгендей көрінді».

«SYZYNÜG-SYZYNTEK: Сүзүнүр-сүзүнмек - Сүзінер-сүзінбек).

سِيزِنْدِي SEZINDI СЕЗІНДІ: сезінді; сезіктенді; секем алды.

«Ol aңar sezik sezindi: اۆل آنکار سیزك سیزندی»
Ол аңар сезік сезінді - Ол оған сезіктенді;

Ол одан секем алды». «Sezinüg-sezinmek: Сезүнүр-сезінмек - Сөзінер-сөзінбек).

سِسِنْدِي SESINDI СЕСІНДІ: шешінді; Серт қылды; (Бекінді; шешім қабылдады - А.Е.).

«Eg қулып ugғalı sesindi: ارقان ارغالی سسندی»
Ер құлын ұрғалы сесінді - Ер құлын ұруға шешінді; яғни ер құлын ұруға бекінді, серт қылды». Байлаулы ат босанып кетуге айналса

да, осы сөз қолданылады. «Sesinüg-sesinmek: Сесінүр-сесінмек - Шешінер-шешінбек).

سِسِنْدِي SYSYNDI СҮСҮНДІ: сүзінді; сүзетіндей көрінді.

«^{۰۰۰} ار باشن تامقا سسندی» Er bашын tamқа sүsүndi:

Ер башын тамқа сүсүнді - Ер басын тамға сүзінді; Ер басын тамға сүзетіндей көрінді».

Басқаларға да осылай айтылады. (سسنماق)

«^{۰۰۰} سسۈنۈر - سسۈنۈر» Sүsүnүг-sүsүnтeк: Сүсүнүр-sүсүнмeк - Сүзінер-сүзінбек).

«^{۰۰۰} سغندی» SAFYNDY SAFYNDY: сауынды; Сауғандай көрінді.

«^{۰۰۰} ار قوين سغندی» Er қойын saғынды: Ер қой-

ын сағынды - Адам қойын сауынды; Ер қой-

ын сауғандай болып көрінді». (سسنماق - سغۈنۈر)

Сағынуг-сағыпмак; Сағынүр-сағынмак - Сау-
ынар-сауынбақ).

«^{۰۰۰} سغندی» SOFYNDY SOFYNDY: суынды; тоңды; үсінді.

«^{۰۰۰} ار سغندی» Er soғundy: Ер соғунды - Адам

суынды». (سسنماق - سغۈنۈر) Soғunug-soғunтeк:

Соғунүр-соғунмак - Суынар-суынбақ).

«^{۰۰۰} سغندی» SUFYNDY SUFYNDY: арылды; (суалды?).

«^{۰۰۰} ار سغندی» Er suғundy: Ер сүғунды - Ер арыл-

ды.» Ер сідіктен, басқа да нәрселерден арыл-
ғанда, босанғанда осылай дейді.

(سسنماق - سغۈنۈر) Suғunug-suғunтeк: Сүғунүр-

сүғунмак - Арылар-арылмак).

«^{۰۰۰} سغندی» SYFYNDY SYFYNDY: сығынды; кіріп алды.

«^{۰۰۰} كيك ترغقا سغندی» Kejik turaғқа syғынды:

Кейік тұрағқа сығынды - Киік тұраққа кіріп

алды». Басқа бір жерге сығылысып кіріп алғанда, осы сөз айтылады.

«سَغْنُورٌ مِنْ تَنْكْرِيكَا Men tәңirige syғыnur-men: Мен тәңірге сығынұрмен - Мен тәңірге сиынармын» дегенде де осы сөз қолданылады. (سَغْنَمَاق - سَغْنُورٌ Syғыnur-sығынтақ; Syғынұр-sығынмақ - Сиынар-sиынбақ).

سَغْنُودِي SEVYNDI SEVҮNDI: сүйінді.

«أَرَّ سَغْنُودِي Ер sevynди: Ер севүнді - Адам сүйінді». (سَغْنَمَاو - سَغْنُورٌ Sevynur-sevynmek: Севүнүр-севүнмек - Сүйінер-сүйінбек).

Жырда былай деп келген:

سَغْنَمَكَلْ يَنْدُ أَكْرَ أَذْغَرُ أَتَنْ
الْتَنْ كَمْشْ بَلَنْبِنِ آغِي تَفَارُ

*Sevynmegil jund үгүр азғыр атан
Altun күтүш бұлнапан ағы тауар:*

*Севүнмегіл иунд үгүр адзғыр атан
Алтын күміс бұлнапан ағы тауар-*

*Сүйінбегін үйір жылқы, айғыр, атанға,
Алтын-күміс, жібек, тауар алғанға. *»*

ر) (Үйір-үйір жылқы, айғыр, атан, алтын-күміс, жібек, тауар тапқанға мақтанып малданба, құр сүйінбе; осыларды өзің қайырлы іске жұмса, игілікке тартқын.)

* Алтын-күміс, жібек, тауар тапқаныңды малданба, Сүйінбе құр үйір жылқы, айғыр, атан алғанға. (А. Е.)

سَعْنَدِي SAFYINDY SAҒЫНДЫ: ойлады; тіледі; жақсылық тіледі.

«ال منكا اذكو سَعْنَدِي» OI maңa ezgü sa-

ғынды: Ол маңа едзгү сағынды - Ол маған игілік тіледі. (Ол маған дегенде ізгі ниетте болды; жақсылық тіледі)». Бір-біріне жақсы сөзбен ниеттестік білдіріп, сөзбен көмектесе де осылай қолданады. (سَعْنَمَاق - سَعْنُور Saғынур-сағынмақ: Сағынур-сағынмақ - Жақсылық тілер - жақсылық тілемек).

سَعْنَدِي SAҚЫНДЫ SAҚЫНДЫ: сақтанды; ықтият қылды.

«ال مندين سَعْنَدِي» OI mendin saқланды: Ол мендін сақланды - Ол менен сақтанды». Бұл жердегі «ق - қ» әрпі алдыңғы сөздегі «ق - қ» әрпінен қатаңырақ шығады. («غ - ғ», «ق - қ» әріптерінің дыбысталу ерекшеліктерін мегзеп отыр. - А.Е.)

سَعْنَدِي SUҚЫНДЫ СҰҚЫНДЫ: жуынды; жуды.

«ار اغت اثن سَعْنَدِي» Uraғut başын suқынды: Ұрағут башын сұқынды - Қатын басын жуынды». (Ош тілінде.) (سَعْنُور - سَعْنَمَاق) Suқынур-suқынмақ: Сұқынур-сұқынмақ - Жуынар-жуынбақ).

سَعْنَدِي SӨKYNDI СӨКІНДІ: жүгінді; тізерленді; шөкті.

«ار بگك سَعْنَدِي» Er begke sөkүndi: Ер бегке

сөкүнді - Ер бекке тізерленді (жүгініп, тізесін бүгінді. А.Е.)»

سَكْنَدِي SÖKYNDI СӨКҮНДІ: сөгінді; сөккендей болып көрінді.

«ال تونين سَكْنَدِي» Ol tonyn sökündi: Ол тонын сөкүнді - Ол тонын сөккендей көрінді.

(سَكْنَمَاك - سَكْنُور Sökünüg-sökünpek: Сөкүнүр-сөкүнмек - Сөгінер-сөгінбек).

سَالِيْنْدِي SALYINDY САЛЫНДЫ: алынды; Шығарып алынды; сылынды.

«يِنْجُو قَلَاَقْتِي سَالِيْنْدِي» Jinju қулақтың салынды: Йінжү құлақтың салынды - Інжу құлақтан шығарып алынды». Бір нәрсені шығарып, тартып алғанды осы сөзбен білдіреді.

(سَالِيْنْمَاق - سَالِيْنُور Salynug-salynmaq: Салынүр-салынмақ - Салынар-салынбақ).

قَارِيْنْدِي ҚАРЫНДЫ ҚАПЫНДЫ: қарпынды; қармап, жиып жатқандай көрінді.*

«ار تَافار قَارِيْنْدِي» Er tavar қарынды; Ер тавар қарынды - Адам мал жиып жатқандай көрінді». (قَارِيْنْمَاق - قَارِيْنُور Қарынуг-қарынмақ: Қарынүр-қапынмақ - Қапынар-қапынбақ).

قَابِيْنْدِي ҚАРЫНДЫ ҚАПЫНДЫ: қабынды.

* Көне түркі сөздігінде «Ұрлап жатқандай көрінді» деп түсіндіреді. (ДТС., стр.420).

«اغلان يئل قېندى» Oğlan jel қарынды: Оғлан иел қапынды - Бала жел қабынды; Балаға жел тиіп қабынды». (قېنماق - قېنور Қарыпиг-қарыпмақ: Қапынүр-қапынмақ - Қабынар-қабынмақ).

«قېندى» ҚАТЫНДЫ ҚАТЫНДЫ: қосқандай көрінді; қатқандай көрінді.

«Ol talqanqa yağ qatqanqa» Ol talqanqa йағ қатынды: Ол талқанқа йағ қатынды - Ол талқанға май қатқандай көрінді». (قېنماق - قېنور Қатыпиг-қатыпмақ: Қатынүр-қатынмақ - Қатқандай көрінер-қатқандай көрінбек).

«قېندى» ҚУТАНДЫ ҚҰТАНДЫ: құтайды; құтанды.

«Qutandy neñ: Qutandy neñ - Nərsə qutaydy; Nərsə qutty boldy; Qut darydy». (Qutanuq-qutanmaq: Qutanuq-qutanmaq - Quttanar-quttanbaq).*

«قېندى» ҚАШЫНДЫ ҚАШЫНДЫ: қашынды.

«Ol mendin qashyndy; Ol mendin qashyndy - Ol menen qashyndy; Ol menen qashqanday qashyndy». (Qashynuq-qashynmaq: Qashynuq-qashynmaq - Qashynar-qashynbaq).

* Жазба, баспа нұсқаларында да харакатсыз түскен. Б. Аталай талдауына сүйендік. А. Е.

قورندى ҚORUNDY ҚОРҰНДЫ: қорынды; қорғанды; қимады.

«تقارنكا ار قورندى» Ol tavaғыңа қорунды: Ол таварыңа қорунды - Ол малын қорынды; Ол малын қимады, аяды». (قرنماق - قرينور Қоғыниг-қоғынтақ: Қорынүр-қорынмақ - Қорынар-қорынбақ).

قورندى ҚURUNDY ҚҰРҰНДЫ: құрғанды; (Кептірінді. - А.Е.).

«ار قورندى» Er қurundy: Ер құрунды - Ер құрғанды; Ер жуынғаннан соң құрғанды». (قرنماق - قرينور Қигуниг-қигунтақ: Құрүнүр-құрүнмақ - Құрғанар-құрғанбақ).

قورندى ҚЫРЫНДЫ ҚЫРЫНДЫ: қырғандай, қырынғандай көрінді.

«نانكىنى قورندى» Ol неңні қығынды: Ол неңні қырынды - Ол нәрсені қырып жатқандай, ол бір нәрсенің қабығын аршығандай көрінді». (قرنماق - قرينور Қығыниг-қығынтақ: Қырынүр-қырынмақ - Қырынар-қырынбақ).

قورندى ҚАЗЫНДЫ ҚАЗЫНДЫ: қазынды; қазды.

«اوزنكا قذغ قورندى» Ol өзіне қазығ қазынды: Ол өзіне құдзұғ қазынды - Ол өзіне құдық қазды». Құдық қазып жатқандай болып көрінсе де осы сөз қолданылады. (قرنماق - قرينور Қазыниг-қазынтақ: Қазынүр-қазынмақ - Қазынар-қазынбақ).

قوزندى ҚOZANDЫ ҚOZАНДЫ: жасанды; безенді.

«اراغۇت قوزندى Uragut bezendi qozan-
dı: Ұрағұт безенді қозанды - Қатын безенді,
жасанды». (قوزانماق - قوزانور - Qozanur-qozanmaq:
Қозанүр-қозанмақ - Безенер-безенбек).

قىسىندى ҚЫСЫНДЫ ҚЫСЫНДЫ: қысынды; Сарандық жаса-
ды.

«ار تاقارين قىسىندى Er tavağın qısyındy: Ер та-
варын қысынды - Ер малын қысынды; Ер
малын шығаруға сарандық жасады, қысып
ұстады». Сідік қыстағанда қысылған адамға
да осылай дейді. (قىسىنماق - قىسىنور - Qısyınur-
qısyınmaq: Қысынүр-қысынмақ - Қысылар-
қысылмақ).

قىشندى ҚАШАНДЫ ҚАШАНДЫ: сиді.

«ات قىشندى At qashandı: Ат қашанды - Ат, не
басқа мал сиді». Әйтсе де бұл тек атқа қа-
тысты сөз. (قىشانماق - قشانور - Qashanur-qashan-
maq: Қашанүр-қашанмақ - Сиер-симек).

قولندى ҚOЛУНДЫ ҚOЛҰНДЫ: қаланды; сұранды.

«ار نانك قولندى Er neң qolındy: Ер нең қол-
ұнды - Адам нәрсені қаланды». Адам бір
нәрсені сұрады. (قولنماق - قولنور - Qolunur-qo-
lunmaq: Қолүнүр-қолұнмақ - Қаланар-
қаланбақ).

قَلْنَدِي ҚЫЛЫНДЫ ҚЫЛЫНДЫ: қылынды, (яғни істі істенді

-А.Е.). істеді, қылды.

«**أَر تَكْمَا قَلْنَج قَلْنَدِي** Ер тегмә қылыпш қылынды: Ер тегмә қылыпш қылынды - Адам түрлі істі істеді». Шектен шығып бара жатқан адамға:

«**أَكْش قَلْنَمَا** Өкүш қылыпта: Өкүш қылыпта -Асыра істеме; көп істеме», -дейді, «Артық істеме, Артық кетпе» деген мағынада.

«**قَانُور - قَلْنَمَاق** Қылыпиг-қылыптақ: Қылыпнүр-қылыпмақ - Қылыпнар-қылыпбақ).

كُشْنَدِي КЕШҮНДИ КЕШҮНДИ: кешінді; кешті. Кешкендей көрінді.

«**أَر سُوْق كُشْنَدِي** Ер сув кешүнді: Ер сув кешінді - Адам су кешкендей көрінді».

«**كُشْنُور - كُشْنَمَاق** Кешүнүг-кешүнтек: Кешүннүр-кешүнмек - Кешінер-кешінбек).

كُشْنَدِي КҮШЕНДИ КҮШЕНДИ: күшенді, зорланды; зорлықты.

«**أَت كُشْنَدِي** Ат күшенді: Ат күшенді - (Ауыр жүктен) ат зорлықты; Ат зорланды.»

«**أَلْ أَلْكَ تَقَارُنْ كُشْنَدِي** ОI аның тавағын күшенді: Ол аның таварын күшенді - Ол оның малына зорлық қылды». Ол оның малына күш көрсетіп зорлады. Бірінші етістік - салт етістік, мынау - сабақтас етістік.

«**كُشْنُور - كُشْنَمَاق** Күшенүг-күшентек: Күшеннүр-күшенмек - Күшенер-күшенбек).

كۈچۈندى KİŞİNDİ KİŞİNDİ: қышынды, қасынды. (Қағынды; жолдан азды. А.Е.).

«**كۈچۈندى** ار اغت Urağut kişindi: Ұрағут кішінді - Қатын қышынды; Жолдан тайды».

Осыдан шығарып «**كۈچۈنمە** Kішінте: кішінме - қышынба, сүйкенбе», - дейді. Мұның түпкі негізі «**كۈچۈندى** ات Et kişindi: Ет кішінді - Ет қышынды; дене қышынды» мағынасындағы сөз. (**كۈچۈنمەك** - **كۈچۈنۈر** Kішінүг-кішінтек: Кішінүр-кішінмек - Қышынар-қышынбак).

كۈرۈندى KİRİNDİ KİRİNDİ: кірінді; кіргендей көрінді.

«**كۈرۈندى** ار سۇدا Er suvda kirindi: Ер сувда кірінді - Адам суға кірінді; Адам суға бойлады, шомылды». «**كۈرۈندى** ار افكا Er evge kirindi: Ер евге кірінді - Адам үйге кіргендей көрінді». (**كۈрۈнмак** - **кۈрۈнۈр** Kірінүг-кірінтек: Кірінүр-кірінмек - Кірінер-кірінбек)

كۈرۈندى KӨRYNDİ KӨRİNDİ: көрінді; ұшырасты.

«**كۈرۈندى** ال بگكە Ol begke көгүndi: Ол бегке көрүнді - Ол бегке ұшырасты». «**كۈرۈندى** تاغ Тағ көгүndi: Тағ көрүнді - Тау көрінді». Басқаларға да осылай қолданылады. Алыстан қарайып көрінген бірденені, көзге шалынған қараны осылай деп білдіреді.

كۆرۈنۈش - كۆرۈنمەك Kөгүнүг-көгүнмек: Көрү-
нүр-көрүнмек - Көрінер-көріпбек)

كۆزۈندى KӨZYNDI KӨЗҮНДИ: көрінді. (Көзге шалынды. А.Е.)

كۆزۈندى نەن Kөzindі nēn: Көзінді нең - Нәрсе
көрінді». Арғулар сөзі. Бұл арада бір қағида
бар. Бұл сөз «كۆز көз: көз» сөзінен алынған.
Арғулар бұйрық райлы етістік пен өткен шақ
етістігін айырып, ажыратып қолданады. Де-
мек, бұйрық райда «كۆر көг: көр» деп «р - р»
өрпін қолданады, ал өткен шақта «كۆزۈندى
көзүнді: көзүнді - көрінді» деп «з - з» өрпін
қолданады. (كۆزۈنۈش - كۆزۈنمەك Kөзүнүг-көзүн-
мек: Көзүнүр-көзүнмек - Көрінер-көріпбек).

كەسىندى KESINDI KECİNDİ: кесінді; кесіп алды.

Ol öziңe et kesindi: Ol öziңe et kesindi: Ол
өзіңе ет кесінді - Ол өзіне ет кесінді». Бас-
қаларға да осылай қолданылады. (كەسىنۈش -
كەسىنمەك Kesinүг-kesinmек: Кесінүр-кесінмек
- Кесінер-кесінбек).

көшۈندى KӨШҮNDI KӨШҮНДИ: көлеңкеленді; саяланды.

Er күңge көшүнді: Er күңge көшүнді: Ер күнге
көшүнді - Адам күннен саяланды; Күншу-
ақтан көлеңкеге көшті». Бір кісінің қалқа-
сына, саясына кірсе де осылай дейді.

(كشْنور - كَشْنَمَاك) Көшүнүг-көшүнтек: Көшүнүр-көшүнмек - Көлеңкелер-көлеңкелемек).

كُفْنَدِي KYVENDI КҮВЕНДІ: мақтанды; күпінді.

«اَلْ مَنَّاك بَرَلَا كُفْنَدِي» Ol menің birle күvendi: Ол менің бірле күвенді - Ол менімен бірге мақтанды». (كُفْنَمَاك - كُفْنور) Күвенүг-күвентек: Күвенүр-күвенмек - Мақтанар-мақтанбақ).

كُيْلَنَدِي KYLYNDI КҮЛҮНДІ: бүгүлді; шалынды. (Ұйыды - А. Е.)

«اَرَّ اَلْكِي اَذَاقِي كُيْلَنَدِي» Ер елікі азақы күлүнді: Ер елікі адзақы күлүнді - Адамның қол-аяғы бүгілді; Көп жұмыстан, көп жүргеннен адамның қол-аяғынан әл кетіп шалынды».

(كُيْلَنور - كُيْلَمَاك) Күлүнүг-күлүнтек: Күлүнүр-күлүнмек - Шалынар-шалынбақ).

كُمْنَدِي KÖMYNDI КӨМҮНДІ: көмінді; Көміп жатқандай көрінді.

«اَرَّ تَقَارِن كُمْنَدِي» Ер тавағын көмүнді: Ер тауарын көмүнді - Адам тауарын көмінді; Адам тауарын көміп жатқандай көрінді».

(كُмْنور - كُмْنَمَاك) Көмүнүг-көмүнтек: Көмүнүр-көмүнмек - Көмінер-көмінбек).

Бұл бөлімдегі етістіктер бірнеше түрлі сипатта болады: Біріншісі, басқалардың жәрдем-көмегінсіз, істі жалғыз өзі істегендігін білдіреді.

Бұл сипатты етістіктің негізі екі әріпті.

«أَفْكَا بَرَنْدِي» Ol evge baғынды: Ол евге барынды - Ол үйге барынды», (Ол үйге бармаса да, бара жатқандай көрінді)».

«أَشَّ تَتْنَدِي» Ol ash tатынды: Ол аш татынды - Ол ас татынды; Ол ас татпаса да, татқандай көрінді».

Етістіктің бұл түрі арабтардағы «تَفَاعُلٌ tefaul: тефаул» бабына ұқсайды.

Мысалы, арабтарда: «تَصَامَ الرَّجُلُ» - Адам шын мәнінде тәкәппар, паң болмаса да, тәкәппар көрінді»; «تَعَاَقَلَ» - Ақылды болмаса да, ақылды болып көрінді».

Екіншісі, істеушінің істі басқалардың жәрдемінсіз оңашада, жалғыз істегендігін білдіреді.

«أَرَّ أَلْمَنَ أَلْنَدِي» Ер алымын алынды; Ер алымын алынды - Адам алашағын өзі алды».

«أَلَّ تَرِيغَ تَرَنْدِي» Ol tarығ tarынды: Ол тарығ тарынды - Ол өзі үшін; жалғыз өзіне тары екті» дегендер секілді. Егер, етістік осы мағынада қолданылған болса, «أَوْزُ' өз-өз» сөзі қоса жүреді. Бұл сөз «أَوْزِ نَكَا» өзіңе: өзіңе» түрінде келсе, «өзіне, өзі үшін» деген мағынаны білдіреді. «أَوْزِي' өзі: өзі» түрінде келсе, істі өзі істегенін аңдатады. «أَوْزِ نَكَا» өзіңе: өзіңе» дегендегі «نَكَا» не» қосымшасы арабшадағы «үшін» мәнісіндегі «ل - л» орнына сай. Етістік, шын мәнінде істелмеген істі істеліп жатқандай көрсетіп жеткізсе, ол жерде «أَوْزُ' өз: өз» сөзін айтпаса да болады. Бұл екеуінің арасындағы айырма мынадай: іс-қимыл барлық адамдарға бірдей ортақ. Солардың бірі істі басқалардың көмегінсіз істей бастаса, істесе «أَوْزُ' өз: өз» сөзі қолданылмаса, сипат толымды бол-

майды. «اوز: өз: өз» сөзі қосылғанда толымды, анық болып шығады. Сонда іс-әрекет ортақтықтан дараланып, істеушінің жалғыз өзіне тән болады. Ұлы Тәңірдің «... فَاقتلوا انفسكم» аяты сондай. Осындағы «قتل - өлтірмек» барша адамға ортақ. «انفسكم - өздерінді» деген сөзбен ол әрекет тиісті адамдарға қаратылып, басқалардан ажыратып тұр. «-өз - نفس» сөзі айтылмағанда, сипат толық шықпас еді.

Етістік «көрініс беру» мағынасында, яғни бір істі істеп жатқандай көрінетін мәнде келсе, ол салт етістік болады. Ортақтық мағынасы болмайды. Бұл жерде «اوز: өз: өз» сөзі айтылмаса да, салт етістік сол мағынаны білдіре береді, ортақсыздық, жеке-даралық мағынаны аңдатады. Сипат толымды шығады.

Бұл Ұлы Тәңірдің «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ» деген сөзіне ұқсас. «ان رأی نفسه استغنی» сөзін қосып, «ان رأی نفسه استغنی» деп айтпайды. Керісінше «اوز: өз: өз» сөзі түсіп қалған.

Бұл түрікшедегі «ایشقا бақын: ышқа бақын - ісінді баққын; ісіннің ақырын бак», «قرن қигун: күрүн - күрын; яғни өзінді күрт, жоғалт», «سوقا кігін: сувқа кірін — суға кір; суға кіргін, жуын» дегендер тәрізді.

Үшіншісі, «ل - л» әрпі мен «ن - н» әрпі бірдей мағынада қолданылады және «ن - н» «ل - л» әрпінің орнына алмасып келеді. Мысалы: «بتك bitik bitildi: бітік бітілді - жазу жазылды» десе де, «بتك bitik bitindi: бітік бітінді» десе де болады, екеуі де бірдей мәнде. Екеуінде де «жазу жазылды, кітап

жазылды» демекші. «ن - н» әрпі бұл жерде ырықсыз етіс белгісі. Бұл араб тілінде де бар. Мәселен, «رَجُلٌ شَتْنُ الْأَصَابِعِ وَ شَتْلُهَا» және «كَبِلُ الدَّائِي وَ كَبْنُهُ» дегендегі «ل - л» мен «ن - н» әріптерінің алмасып келгеніндей.

Төртіншісі, жоғарыдағы айтылған мәндердің ешбірін де білдірмей, өз алдына өзгеше бір сөз болып, «ن - н» әрпі қосылғанға дейін қандай мағынада болса, сол мағынасын сақтап қалады. «تَنْكِرِيكَ تَبْنَدِي» Тәңгіге тарынды: Тәңгіге тапынды - Тәңгіге табынды», «سَخْنَدِمُ تَنْكِرِيكَ» Тәңгіге сығындым: Тәңгіге сығындым - Тәңгіге сыйындым» - деген сияқты. Бұл мағыналар иллет гәріпті, ғұнналы сөздер мен бұлардан басқа да түбір және туынды сөздердің бәріне бірдей.

ҚАҒИДА:

Үш әріпті келер шақ етістіктері екі бөлімге бөлінеді.

Біріншісі - ортасы сүкүндік етістіктер.

«أَلْ تُونُ كَذْرُدِي» Ol ton кезүрді: Ол тон кездүрді - Ол тон кидірді» дегендегі «كَذْرُدِي» кезүрді: кездүрді - кидірді» етістігінің келер шақ түріндегі «كَذْرُرُ» кезгүг: кездзүрүр - кидігер» секілді.

Бұл жерде «ز — з-дз» әрпі өткен шақта харакатты, келер шақта харакатсыз, сүкүнді. «تَنْكِرِيكَ تَبْنَدِي» Тәңгіге тарынды: Тәңгіге тапынды - Тәңгіге табынды», «ХАҚҚА СЫЙЫНДЫ» дегендегі «تَبْنَدِي» тарынды: тапынды - табынды» етістігінен шыққан «تَبْنُورُ» тапнур: тапнур-табынар» да сондай. Мұнда да «ب - б» әрпі өткен

шақ түрінде, әуелгіде, харақатты (... ۛ ...), кейінгі, келер шақ түрінде сүкүнді (... ۛ ...)*.

Екіншісі - өткен шақ түрінде де, келер шақ түрінде де ортасы харақатты болатын етістіктер.

Мысалы: «آت قۇلاق تۇغردى» At қулақ туғурды: Ат қулақ түвүрды - Ат қулағын тікті» дегендегі «تۇغردى» түвүрды - тікті» етістігінің келер шақтағы түрі «تۇغرا» туығағ: түвырар - тігер» болады. Жұмсақ айтылатын «ۛ - п/б» әрпі өткен шақ түрінде де, келер шақ түрінде де харақатты. Тағы да, «تەنگرى مەنى كۆزدى» Тәңгі мені көзерді: Тәңрі мені көдзерді - Тәңір мені сақтады» дегендегі «كۆزدى» көзерді: көдзерді» етістігінде келген «ز - з-дз» өткен шақта да, келер шақта да үстіңгі харақатты (фәтха) болады.

Бұдан шығатын қағида: есімнен жасалған етістіктердің келер шақ түрінде ортаңғы әрпі харақатты болады. Мысалы: «تەشەك تەшелدى» Төшек төшелді: Төшек төшелді - Төсек төселді», «تۈگۈن تۈگۈلدى» Түгүн түгүлді: Түгүн түгүлді - Түйін түйілді», «تارىغ سۈۋالدى» Тағығ сувалды: Тарығ сұвалды - Егін суарылды, (сөзбе-сөз мәні: суланды, су болды .- А.Е.)» деген тәрізді. (Ереже келер шақ туралы болғанымен, бұл мысалдарда өткен шақ сипаты бар. Дұрысы: «төселер», «түйілер», «суарылар» болар еді. А. Е.)

Түбір етістіктердің келер шақ түрінде ортадағы әрпі, негізінен, сүкүнді болып келеді.

* «Б» әрпінің екі жағдайдағы жазылу амалдарын арнайы қосып корсеттік. А. Е.

«سوت سغلىدى» Süt sağıлды: Сүт сағылды - Сүт сауылды»,
 «كۈن سغلىدى» Kün savıldı: Күн савылды - Күн қайтты» деген-
 дегі етістіктер келер шақ түрінде келсе, «سغلىر» sağlur: сағлур -
 сауылар», «سغلىر» savylur: савылур - қайтар» секілді болады.*
 Ортаңғы әріптері сүкүнді.

Бұл баптың бөлімдерінің басқа бөлімдерде болмайтын бір-
 қатар мағына, ерекшеліктері бар. Құрамында «ر - р» әрпі кел-
 ген етістіктер үш түрлі:

Біріншісі - есімнен жасалған етістіктер.

Мысалы, «تون قىزردى» Ton qızardı: Тон қызарды» деген-
 дегі «قىزردى» qızardı: қызарды» етістігі секілді. Мұның түп-
 кі мәні «قىزىل اردى» qızıl ardı: Қызыл ерді - Қызыл еді.»
 («Қызыл болды» деген мәнде). «ل - л» мен «I-әліп» әріптері
 түсіп қалғандықтан, түбір етістік сақталған. Тағы да,
 «تون قارردى» Ton qarardı: Тон қарарды - Тон қарайды» деген-
 дегі «قارردى» qarardı: қарарды - қарайды» етістігі де сол сияқты.
 Түбірі «قارا اردى» qara ardı: Қара ерді - Қара еді», яғни «қара
 болды» демекші. Бұл да «قارا» qara: қара» сөзінен алынған.

Екіншісі - екі әріптен тұратын салт етістіктерге «ر - р» әрпі
 қосылып жасалған сабақтас етістіктер.

Мысалы: «ار سۈقى كچتى» Er suv keşti: Ер сув кешті -

* Бұл сөздердің алғашқа әрпі («с») фатхамен жазылуын Б. Аталай, т. Б. жанылыс түскен деп санайды. «Соғлур» деп заммөмен жазу керек дейді. Түп нұсқадағыдай фатхамен жазу қазақ тіліндегі тұлғасына үйлесетіндіктен, сол күйі өзгертпей транскрипцияланды. А. Е.

Адам су кешті» дегендегі «كَجْتِي» кешті: кешті» сөзіне «р - р» әрпі қосылса, «كَجْرَدِي» кешүрді: кешүрді - кешкізді, өткізді» деп, сабақтас етістікке айналады. Сол сияқты, «عَرَجْتِي» Ер қашты: Ер қашты - Ер қашты» дегендегі «عَجْتِي» қашты: қашты» салт етістік, оған «р - р» әрпі қосылып, сабақтасқа айналады. «قَجْرَدِي» Қашүрды: Қашүрды - Қашырды» етістігі секілді.

Үшіншісі - өзінің түбірінде «р - р» әрпі бар, жоғарыдағы мәндердің ешқайсысын да білдірмейтін етістіктер. Мысалы: «أَنْكَ بِيْمَنْ قَدْرَدِي» Аның бойнып қазығды: Аның бойнын қадзырды - Оның мойнын қайырды», «قَاب قَاتْرَدِي» Қап қотурды: Қап қотурды - Қап қотарды, (қапты босатты)» секілді.

«з - з» әрпі екі түрлі сипатта келеді:

1) Етістікті сабақтасқа айналдырады.

Мысалы: «أَر سَوْقِ تَمْزَدِي» Ер сув тамузды: Ер сув тамұзды - Адам су тамызды» дегендегі «تَمْزَدِي» тамузды: тамұзды - тамызды» етістігі сияқты. Бұл қағидадан тыс, сирек жағдай.

2) «з - з» әрпі етістіктің түбірінде болады да, етістіктің өз мағынасынан басқа мағынаны аңғартпайды.

Мысалы: «تَبْرُغِقِ تَبْرُغِقِ تَبْرُغِقِ» тапузғұқ тапызды: Тапузғұқ тапызды - Табыспақ табысты» дегендегідей. (Жұмбақ айтты; жұмбақ шешті. А. Е.). Құрамында «ш - ш» әрпі бар етістік сөздер бітімі жайлы жоғарыда айтылды.

«қ - қ» мен «к - к» әріпті етістіктер екі түрлі:

1) «қ - қ», «к - к» әріптері екі әріпті етістіктерге қосылып, біреудің ықылас-ниеті, құлқы жоқ іске ұшырап, сол іс-әрекет-

тің ықпалында қалғанын аңғартады. Мысалы: «أَرَّ يَغِيْقًا بَسَقْتِي»
 Ер жағықа басықты: Ер иағықа басықты - Адам дүшпанға ба-
 сылды; Адам түнде жаудың шабуылына ұшырады, басып
 алынды». «أَرَّ اسْقَتِي» Ер usuқты. Ер үсуқты - Ер шөлдеді; яғни
 ер адам шөлге ұшырады». Адамды шөл қысты. Осы етістіктер-
 дің түбірі: «بَسَدَى basды* басды», «اُسَدَى usды: үсды».

«ر - к» әріпті етістіктерге мысал: «تَوْنٌ كِرْكِي» Ton kirikti:
 Тон кірікті - Тон кірледі». «أَرَّ كِنَكْتِي» Ер көнікті: Ер көнікті -
 Ер әлсіреді; Үлкен шеріктен кейін қалғандықтан ер жасыды».

Бұл бөлімдегі осындай сипатты етістіктердің тағы бір түрі
 өзге мағыналарды білдірмей, өзінің түпкі мәнісінде қолда-
 нылады. Мысалы: «أَرَّ أَفْكَأَ اشْقَتِي» Ер evge ашықты: Ер evге ашық-
 ты - Адам үйге асықты», «أَرَّ اِبْشِي جَانَكْتِي» Ер ышы шүлүкті: Ер
 ышы шүлүкті - Ердің ісі бүлінді; Ердің ісі бұзылды».

«ل - л» мен «ن - н» әріптері жөніндегі ереже жоғарыда
 айтылды.

Бұл бөлімнің тұйық райы (мәсдар) فَعْلَلَانْ ФӘ'ЛӘЛ түрінде
 ортадағы әрпі харакатты болып келеді. Мысалы: «قَجْرُمَاتُ» қа-
 ширмақ: қашұрмақ - қашырмақ», «كُتْرُمَاكُ көтүгмек: көтүр-
 мек - көтермек» сияқты. Бұлар түп уа негізгі мәсдарлар.

«Туындама мәсдар (етістіктің туындама тұйық райы. - А. Е.)

فَعْلَالِي ФУ'ЛУЛИ түрінде ортаңғы (екінші) әрпі сүкүнді бо-
 лып келеді. Мысалы: «أَنْكَ بَيْكُ كُتْرُكِي» Аның жүк көтүгі

* Жазба нұсқасында осылай жазылған. Дұрысы: «بَسَدَى basды: басды - бас-
 ты» болады.

көг: Аның иүк кәтрүгі көр - Оның жүк көтерісін (көтергенін) көр», «أناك سوف كعجر كي كع» Аның сув кешгүгі көг: Аның сув кешрүгі көр - Оның су кешісін (кешкенін) көр» дегендер секілді.

«غ - ғ» мен «ا - а» әріптерінің қолданылу ерекшеліктерін жоғарыда білдіріп өткенмін.

Бұл бөлімнің бұйрықты түрі (бұйрық райы) үш әріпті. Сол үшін біз мұны «үштік» (үш әріпті) деп атадық. Мәселен: «تذكريكا تين» Тәңгіге тарып: Тәңгіге тапын - Тәңгіге табын», «تذكريكا يكن» Тәңгіге жүкүн: Тәңгіге иүкүн - Тәңгіге жүгін» дегендегі «табын», «жүгін» сөздері секілді. «Сабыр, сабыр ет» деген мағынадағы «سرین serin: серін» сөзі де осындай. Бұйрық райдағы бұл сөздерді жоғарыда айтқан қағидаға сүйеніп: «تبعل» тарыпғыл: тапынғыл - табынғын», «يكنكلكل» жүкүңгіл: иүкүңгіл - жүгінгін», «سر نكل seringil: серінгіл - сабыр еткін; шыдағын» деп айтса да болады.

Болымсыз етістік жоғарыда айтып көрсеткеніміздей түбірдің соңына «ما -ма (-ме)» қосылып жасалады. Мысалы: «سقمما» сақымма: сақынма - сағынба», «سقمما sevinme: севінме - сүйінбе» деген секілді.

Бірінші жақтан — «م - м» әрпімен «تبتدم» тарыпдым: тапындым - табындым»; екінші жақтан — мұрын - кеңсірікті «نك» - н» әрпімен «تبتد نك» тарыпдың: тапындың - табындың»; үшінші жақтан «ي - и(ы)» әрпімен «تبتدي» тарыпды: тапынды - табынды» деп айтылады. Арғулардың бағзы тілінде екінші жақтан «نك» - н» әрпі «غ - ғ» әрпіне айналдырылып, «تبتدغ» тарындүг: тапындүг - табындыг» дейді. «Табындың» дегендегісі. Тағы да

арғулардың «سَنَ اَنِي قَجْرُدُغ» Sen аны қашурдұғ: Сен аны қашурдұғ - Сен оны қашырдың» деген сөздері де сондай. Қағида барлық етістіктерге бірдей ортақ. «نك - н» әрпінің қолданылуы дұрыс, ал оның орнына «غ - ғ» әрпінің қолданылғаны қате.

Бұл бөлімнің іс істеушіні анықтаушы сипаты басқа түріктер тілінде: «تَبْنَعْجِي» тапунғишы: тапунғұшы - табынушы», «يُكْنِكُوْجِي» жүкүнгүші: иүкүнгүші - жүгінүші», түрінде болады. Оғыздардың тілінде: «تَبْنَدْجِي» Тарындашы: тапындашы - табынушы», «يُكْنَدْجِي» жүкүндеші: иүкүндеші - жүгінүші» секілді.

Іс-әрекеттің үзілмей жалғасатындығын білдіретін сипат: «تَبْنُغَان» тарынған: тапынған - табынған», «يُكْنُغَان» жүкүнген: иүкүнген - жүгінген» түрінде келеді. Бұл түрдегі есімшелерде «ق - қ», «ك - к», «غ - ғ» әріптері қатаң дыбысталатын әріптер, жоғарыда түсіндірілген қағидаға сүйеніп қолданылады.

Істі істегісі келгендігін, іс істеуді көңілі қалап тұратындығын білдіретін сипат төмендегідей түрде айтылады: «تَبْنُغَانُ آر» тапуғсақ ег: тапуғсақ ер - іскер, қызметке күштар адам».

Бұл түрдегі есімшелер үш әріп және үш әріптен көп әріптерден түзілген етістіктерде өте сирек кездеседі. Әйтсе де бәрі осы қағида бойынша жасалады. Екі әріптен артық әріпті етістіктерден мұндай есімше жасау үшін, оның соңғы әрпі түсіріліп, орнына есімшенің қосымшасы қосылып барып жасалады.

Мәселен, «تَبْنَدِي» тарынды: тапынды - табынды» сөзінен «تَبْنُغَانُ» тапуғсақ: тапуғсақ» есімшесі жасалған секілді. Мұнда сөздің ақырғы «ن - н» әрпі түсіріліп тасталды да, сөз «қызмет» мағынасындағы «تَبْنُغ» тапуғ: тапуғ» деген түпкі тұлғасына қайтарылды. Сөз түбірі - «تَبْنُغ» тапуғ: тапуғ - қызмет». Содан соң, оған

«ساق» сақ: сақ» қосымшасы қосылып, жоғарыдағы есімше туындатылды.

Іс-әрекетті істеуге істеушінің қақы бар екендігін, істі атқару парызы екендігін білдіретін есімше. **فَعْلَمَالِ** ФӘУЛ‘УЛУЛ түрінде үш түрлі харакатты болып келеді. Демек, мұндағы екі «ع - айн» харакатты, бірінші мен ақырғы «ل - ләм» сүкүнді болады.

«بَعَجَزُكَ ارْدِي» **Beg jazuk keshürgylyg erdi:** Бег иазүк кешүргүлүг erdi - Бек жазықты кешіргілік еді; Бек кінәні кешіргені жөн еді». **اَل تَنْكِرِيكَا تَبْنَعْلُقْ ارْدِي** **Ol tәnrigе tarynғulұқ erdi:** Ол тәңриге тапынғұлұқ ерді - Ол тәңирге табынғылық еді; Ол тәңирге табынуға тиіс еді»- дегендер секілді.

Мұның қағидасы, «ق - қ», не «ر - г» әріпті түбір сөздерге қарай (жуан, иә жіңішкелігіне қарай) түбірге **غَالُ** -ғұлұқ: -ғұлұқ», **كَالُ** -күлүк: күлүк // - гүлүк - гүлүк» қосымшалары қосылады. Бұл түрдегі сипаттардың аздаған мәсдар мәніс-мағынасы да бар.

Істеушінің іс-әрекетті атқарушылардың бірі екендігін білдіретін есімше **فَعْلَعَالِي** ФӘ‘ЛӘ‘ЛИ түрінде екі «ع - айн» әрпі сүкүнді, екі «ل - ләм» әрпі харакатты болып келеді. Түбірдің соңына «غَلِي» -ғылы: -ғылы», «كَلِي» -гiлі: -гiлі» қосымшалары қосылып жасалады.

«اَل تَنْكِرِيكَا تَبْنَعَالِي ارْدِي» **Ol tәnrigе tarynғылы erdi:** Ол тәңриге тапынғылы ерді - Ол тәңирге табынулы еді; Ол тәңирге табынатындардан еді», **اَل مَنِي سَفْدِنْ كَجْرُكَلِي ارْدِي** **Ol meni suvдын keshürgli erdi:** Ол мені сувдын кешрүглі ерді - Ол мені судан кештірушілерден еді; Ол мені судан өткізушілерден еді».

Осындағы «تَبَغَى» тарпығы: тапнығылы, «كَجْر كَابِي» кешгүглі: кеш-
рүглі» деген секілді.

Есімшеден кейін «أَرَدِي» erdi - ерді; еді» тіркеліп, бірге ай-
тылса, істеушінің бір іс-әрекетті істеп болғандығын білдіреді.
Егер, есімшеден соң «أَلْ» ol - ол», не «تُرُّر» turug: тұрұр» сөздері
тіркеліп келсе, атқарушының бір істі атқармақшы болғанды-
ғын, әлі істемегендігінен хабардар етеді.

Істің істелгендігін білдіретін мафьул есімше түрі барлық
жағдайда еш айырмашылықсыз бір тәртіппен жасалады. Түбір-
дің соңына «مَش - тыш//міш - мыш//міш» қосылып түзіледі.

«كَزْتَمَش نَائَاثْ» Kuzetmiş neñ: Күзетміш нең - Күзетулі нәрсе»,

«قَاتَرْمَش قَاب» Qoturмыш қап: Қотұрмыш қап - Қотарылған (бо-

сатылған) қап»- дегендер секілді. «مَش - тыш// - міш - мыш//
міш» сәлт етістікке қосылса, іс-әрекеттің атқарылып болған-
дығын білдіретін есімше жасалады. «سَافَلْمَش كُون» Savylмыш күн:

Савылмыш күн - Қайтқан күн», «سَوْفِي سَغَلْمَش» Sofulмыш suv:

Соғұлмыш сув - Суыған су» деген сөздерге ұқсас.

Етістіктердің түрлену жолдары екі әріптілер бөлімінде ба-
яндалып өтілді.

Мекен-жай есімі, уақыт-мезгіл есімі, осылайша, түбірге
мағыналық түрлендіріп білдіретін тағы бір бөлекше қосымша-
лар қосылумен жасалады. Ештеңе де, ешқандай нәрсе ереже-
ден тыс қалмайды.

Осыларды жақсы түсін.

TӨРТ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

«Л - Л» ӨРІПІ ҮШ ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫҢ
БІРІМЕН ХАРАҚАТТЫ, «ع - АЙН» ӨРІПІ

СҮҚҮНДІ **فَعَّلَدِي** ФӨЛАЛДИ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР

بُرْكُرْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүркелді.

«**كُوكُ** بُرْكُرْدِي» Көк бүгкүгді: Көк бүркүрді -
Көк бүркелді; өуе бүлттанды».

بُرْكُرْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүрікті; шашты.

«**سُوُقُ** بُرْكُرْدِي **تُونْقَا** بُرْكُرْدِي **يُغْشِي** بُرْكُرْدِي» Juғшы тонқа сүв
бүгкүгді: Иүғшы тонқа сүв бүркүрді - Жуу-
шы тонға су бүрікті; Кір жуушы тазаламақ
үшін тонға су бүрікті». (**بُرْكُرْمَاكُ** -
Бүгкүгер-бүгкүгтек: Бүркүрер-бүркүрмек -
Бүркер-бүркпек).

بُرْكُرْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүркырады; шашырады.

«**قَانُ** بُرْكُرْدِي» Қан бүгкүгді: Қан бүркүрді -
Қан бүркырады; қан шашырап ақты».

بُرْشْتُرْدِي РЫШТУРДИ ПЫШТУРДИ; піштірді; кестірді.

«**يُغَاشُ** بُرْشْتُرْدِي **اَرُ** بُرْشْتُرْدِي» Ер жығаш рыштурды: Ер
иығаш пыштүрды - Адам ағаш кестірді».

(**بُرْشْتُرْمَاكُ** -
Рыштүруг-рыштүрмақ;
Пыштүрүр-пыштүрмақ - Кестіретер-кесті-
рмек).

بَارْتُرْدِي BARTURDY БАРТУРДИ; бардырды, барғызды; кел-
тірді.

«**اَلْ مَنِ افْكَا بَرْتُرْدِي**» Ol meni evge barturdy:

Ол мені евге бартүрды - Ол мені үйге барғызды». Басқаларға да солай қолданылады.

(**بَرْتُرُر - بَرْتُرْمَاق** Barturur-barturmak: Бартүрүр-бартүрмақ - Бардырар-бардырмақ).

بَسْتُرْدِي BASTURDY БАСТҰРДЫ: бастырды.

«**بَكْ اغْرَبْنِي بَسْتُرْدِي**» Beg oғғыны basturdy: Бег оғғыны бастүрды - Бек ұрыны бастырды; (Бек ұрыны аяқ-қолын буып байлап, бастырып қоюға әмір етті)». Бір нәрсені қимылдатпай, не түрғызбай қатты бастырса да осы

сөз қолданылады. (**بَسْتُرُر - بَسْتُرْمَاق** Basturur-basturmak: Бастүрүр-бастүрмақ - Бастырар-бастырмақ).

بَغْتُرْدِي BOFTURDY БОҒТҰРДЫ: бұқтырды.

«**اَلْ اَنِي بَغْتُرْدِي**» Ol any bofturdy: Ол аны боғтүрды - Ол оны бұқтырды». (**بَغْتُرُر - بَغْتُرْمَاق**)

Bofturar-bofturmak: Боғтүрар-боғтүрмақ - Бұқтырар-бұқтырмақ).

بِرْقُرْدِي BYRQYRDY БЫРҚЫРДЫ: пысқырды.

«**اَتْ بِرْقُرْدِي**» At byrқыды: Ат бырқырды - Ат пысқырды». Басқаларға да осылай қолданылады. (**بِرْقُرَار - بِرْقُرْمَاق**)

Byrқыrar-byrқырмақ - Пысқырар-пысқырмақ).

بُرْقُورْدِي BURҚURDY БҰРҚҰРДЫ: бүрісті; быжырайды,

бүрілді.

«اشلار يۈزى بُرْقورْدى» Işler jüzi burқurды:

Ишлер иүзі бүрқурды - Қатындар жүзі бүрісті».

Тері құрысса да осылай дейді.

(بُرْقورْماق - بُرْقورار) Burқurmaq-burқurmaq: Бүрқу-
рар-бүрқурмақ - Бүрісер-бүріспек).

بَلْغُورْدِي BELGYRDI БЕЛГҮРДІ: белгілі болды; білінді.

«ایش بلْغورْدى» Ыш belgyrdi: Ыш белгүрді: Іс белгілі болды».

Басқаларға да сондай дейді. Мақалда былай деп келген:

«كۈز كەلگى يازن بلْگورار» Kүz keligi jazyn belgyrer: Күз келігі иазын белгүрер - Күздің келісі жаздан білінер».

Бұл мақал істің ақыры басынан-ақ белгілі болады дегенді аңғартады. Әуелден-ақ соңы белгілі істі айтады.

Жырда былай деп келеді:

كۈزلب تتر سفق لك اذرش كنى بلْگورار
بشلىغ كزك يسما ياشى انك سقرقار

*Kizlep tutar sevüklük
Azғыш күni belgyrer.
Башлыг көзүг bajsama
Јашы апың savrıқar:*

*Кізлеп тұтар севүклүк,
Адзрыш күні белгүрер.*

*Башлығ көзүг байсама
Шашы аның савруқар -*

*Жасырын тұтқан сүйініш (махаббат),
Ажыраар күні білінер.
Жаралы көзің байлама,
Жасы оның төгілер».*

(Жасырып білдірмей жүрген сүю сезімі, махаббат сезімі, айырылысар күні білінер; жаралы көзді байлап, таңып өуреге түспе, көз жасын тыю қиын, шашырап, аққан жасы білдіреді). بَلْغُورَارْ - بَلْغُورْمَاكْ Belgüger-belgügermek: Белгүрер-белгүрмек - Білінер-білінбек).

تَلْبِرْدِي TALPYRДЫ TALPYRДЫ: қанат қақты.

«تَلْبِرْدِي» Qush talpyrды: Құш талпырды - Құс қанат қақты; Құс (қанат қағып) талпынды». «تَلْبِرْ تَلْبِرْ» Talvyr talpyrды: Талвыр талпырды - Кекілік талпынды; кекілік сілкінді». Бұл барлық нәрсенің талпынғанына қолданылады. «تَلْبِرَارْ تَلْبِرْمَاقْ» Talryrar-talryrmaq: Талпырар-талпырмақ - Талпынар-талпынбақ).

تُفْتُرْدِي TUFTURДЫ TУFTYRДЫ: тудырды; туғызды.

«تُنْكَرِي اُغْلُ تَغْتُرْدِي» Tәңгі oғul tufturды: Тәңгі оғұл түгтүрды - Тәңір үл тудырды».

Түбірі: «تُفْتُرْتُرْدِي» tufturturды: түгүрттүрды» болады. Мұның ережесі мынадай: Сабақтас етістікке «ت - т» әрпі қосылып, екі есімше-

ден сабақтас етістік құралады. Бірі істі бұйырушы, екіншісі істеуші болады. Мысалы: «اجردی سونی» *suḅ iṣṭurdi*: сүв ішүрді - су ішкізді» дегенді «اجتردی سونی» *suḅ iṣṭurdi*: сүв іштүрді - су іштірді» түрінде алса, онда адам басқа біреуге ішкізуді бұйырды деген мағынаны білдіреді. «ال انی بغدی» *Ol anı boǵdı*: Ол аны боғды - Ол оны буды» дегендегі «بغدی» *boǵdı*: боғды-буды» сөзін «بغتردی» *boǵturdı*: боғтүрды - бұйырды» десе, оны басқа біреуге бууға бұйырды мағынасын білдіреді.

Бұл арапшадағы «المصحف وانقطه غيره» мен «لَقَطَ السَّبِيلَ وَالْقَطْعُ غَيْرُهُ» және «نَقَطَ» жөне «لَقَطَ» мен «نَقَطَ» етістіктеріне ұқсайды. Бұл жерде етіске бір «I - өліп» қосылып, екі етістіктен бір мәфулға ауысқан. Бұл да сондай. (تفتتور - تفتتورماق *Tufturur - tufturmak*: Түтгүрүр-түтгүрмақ - Тудыпар-тудырмақ).

تفتتوردي **ТАҚTURDY** **ТАҚTҮРДЫ**: тақтырды; өткізді; тіздірді.

«ات سيشقا تفتتوردي» **Ет сышқа тақтурды**: Ет сышқа тақтүрды - Етті істікке тіздірді».

(تفتتورماق - تفتتور *Tafturur-tafturmak*: Тақтүрүр-тақтүрмақ - Тіздірер-тіздірмек).

تفتتوردي **ТЫҚTURDY** **ТЫҚTҮРДЫ**: тықтырды.

«اونغ قابقا تفتردى» Unıŋ qarqa tıkturdı: Ұнұғ қарқа тықтурды: Ұнұғ қапқа тықтұрды - Ұнды қапқа тықтырды». Басқаларға да солай қолданылады.

تفتور - تفتورماق Тықтурғ-тықтурмақ: Тықтұр-тұр-тықтұрмақ - Тықтырар-тықтырмақ).

تتوردى TUTTURDY TŪTTŪRDY: тұттырды; тұтқызды. (Ұстатқызды - А. Е)

«اغرىنى تتوردى» Bēg oŋgıny tutturdı: Бер оғрыны тұттұрды - Бек ұрыны тұттырды».

تتور - تتورماق Tutturug-tutturmaq: Тұттұр-тұттұрмақ - Тұттырар-тұттырмақ).

تكتردى TÖKTYRDI TÖKTŪRDI: төктірді.

«سوقى ال تكتردى» Ol suv tōktŷrdi: Ол сүв төктүрді - Ол су төктірді». Басқаларға да солай қолданылады. «تكتورماق» Tōktŷrug-tōktŷrumaq: Төктүр-төктүрмек: Төктүр-төктүрмек - Төктірер-төктірмек).

تكتردى TIKTYRDI TIKTŪRDI: тіктірді.

«تون ال تكتردى» Ol ton tiktŷrdi: Ол тон тіктүрді - Ол тон тіктірді». «تكتورماق» Tiktŷrug-tiktŷrumaq: Тіктүр-тіктүрмек: Тіктүр-тіктүрмек - Тіктірер-тіктірмек).

تلتردى TALTURDY TALTŪRDI: талдырды.

«انى ارب تلتردى» Any urup talturdı: Аны ұрұп талтұрды - Оны ұрып талдырды».

(تَلْتُرُرُ - تَلْتُرُمَاقُ) Talturur-talturmak: Талтүрүр-талтүрмақ - Талдырар-талдырмақ).

تَلْتُرْدِي TELTYRDI TELTYRDI: тәстірді.

«OI tam telturdy: Ол там телтүрді - Ол там тәстірді». Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл арадағы екінші «ت - т» әрпі «د - д» әрпінің орнына алмасып түскен, арабшадағыдай «عِيَالِه» дегенді «عَلِي قَدَر» деп айтса да бола беретіндігі секілді. Ұлы Тәңірдің «وَمِنْ قَدَرِه» деген аятындағы «فَقَدَرُ عَلَيْهِ رِزْقُه», «عَلَيْهِ رِزْقُه» деген аятындағы «ت - т» әрпінің орнына, «خَتْر و خَتَل» тіркесіндегі «ت - т» әрпінің «د - д» әрпіне алмасқанындай. Мұның түпкі түбірі «غَدَر». Бұл сөзде үш түрлі алмасу бар. Telturyr-telturmak: Телтүрүр-телтүрмақ - Тәстірер-тәстірмақ).

تَلْتُرْدِي TOLTURDY TOLTURDY: толтырды.

«OI ajak tolturdy: Ол аяқ толтүрды - Ол аяқты толтырды». Басқаларға да осылай қолданылады. (تَلْتُرُرُ - تَلْتُرُمَاقُ) Tolturur-tolturmak: Толтүрүр-толтүрмақ - Толтырар-толтырмақ).

تَلْتُرْدِي TILTYRDI TILTYRDI: тілдірді.

«Er jagındaq tiltyrdi: Ер

иарындақ тілтүрді - Адам қайыс тілдірді». Қайыс секілді, мысалы теріден таспа тілген секілді нәрселерді тілгенде осы сөз қолданылады. (تلتیرر - تلتیر ماک) Tiltıyır-tiltıymek: Тілтүрүр-тілтүрмек - Тілдірер-тілдірмек).

تَمْتُرْدِي TAMTURDY TAMTҮРДЫ: тамдырды, тамызды.

«الْأَنْكُ اغْزَنْكَا سَوْقُ تَمْتُرْدِي» Ol аның ағзына сув тамтүрды: Ол аның ағзына сув тамтүрды - Ол оның аузына су тамызды».

(تَمْتُرُر - تَمْتُرُ مَاقُ) Tamturur-tamturmak: Тамтүрүр-тамтүрмақ - Тамызар-тамызбақ). Бұл сирек кездесетін сөз.

تَمْجُرْدِي TAMSHURDY TAMШҮРДЫ: тамшылатты.

«تَمْجُرْدِي تَمْجُرُ يَغْمُرُ» Jaǧmur tamshurdy: Иағмүр тамшүрды - Жаңбыр тамшылады» Басқа бір нәрселер тамшыласа да осы сөз арқылы жеткізеді. (تَمْجُرُر - تَمْجُرُ مَاقُ) Tamshurur-tamshurmak: Тамшүрар-тамшүрмақ - Тамшылар-тамшыламақ).

تَبْجُرْدِمُ TAPCHURDYM TAPЧҮРДЫМ: тапсырдым.

«مَنْ اغْلَنْيْ اَنَاسَنْكَا تَبْجُرْدِمُ» Men oǧulny anasyña tapshurdym: Мен оғұлны анасыңа тапшүрдым: Мен ұлды анасына тапсырдым». Бұл жердегі «ج - ч, ж» әрпі «ش - ш» әрпінің орнына ауысып түскен. Басқаларға да осылай қолданылады. (تَبْجُرُر - تَبْجُرُ مَاقُ) Tapshurur-tapshurmak: Тапшүрүр-тапшүрмақ - Тапсар-тапсырмақ).

تلدردى **TULDURDY TҮЛДҮРДЫ: соқтырды; кеуделетті; түл-**
ғасымен, кеудесімен соқтырды.

«تلدى انى اتلىغ Atlyғ any tuldurdy: Атлығ
 аны түлдүрды - Атты оны соқтырды; (Атты
 оны аттың кеудесімен соқтырды)» Басқаларға
 да осылай қолданылады.

تلدى **TILDYRDI ТІЛДҮРДІ: тілдірді.**

«تلدى انى بجاك بلا Any рышак bile tildyr-
 di: Аны пышак біле тілдүрді - Оны пышак-
 пен тілдірді». تلدىرور - تلدىرماك
 Tildyryr-tildyr-
 mek: Тілдірүр-тілдірмек - Тілдірер-тілдір-
 мек).

بىلتىردى **BILTYRDI БІЛТҮРДІ: білдірді; үйретті.**

«بىلتىردى ان مانكا ايش bildirgi:
 Ол маңа ыш bildirgi:
 Ол маңа ыш білдірді - Ол маған іс білдірді».
 بىلتىرور - بىلتىرماك
 Bilytyr-bilytymek: Білтірүр-
 білтірмек - Үйретер-үйретпек).

تامتۇردى **TAMTURDY ТАМТҮРДЫ: тамдырды; тамызды; жақ-**
тырды.

«تامتۇردى اول Ot ot tamturdy: Ол от там-
 тұрды - Ол от тамызды». Шырақ жақса да
 осы сөзбен білдіреді. تامتۇرور - تامتۇرماق
 Tam-
 turur-tamturmaq: Тамтүрүр-тамтүрмақ - Та-
 мызар-тамызбак).*

* Өткен шақ, келер шақ пен түйық рай дәл осылай («д», «т») жазылған.

تَنْتُرْدِي TANTURDY TANTҰРДЫ: тандырды.

«أَنْ مَنِكَ الْمَنْ تَنْتُرْدِي» Ol maña alyмын tanturdy: Ол маña алымын тандырды - Ол маған қарызын тандырды; яғни, ол маған қарызынан, алымынан бас тартқызды». Басқаларға да осылайша. (تَنْتُرْمَاقُ - تَنْتُرْرُ - Tanturur-tanturmak: Тәнтүрүр-тәнтүрмақ - Тандырар-тандырмақ).

تَنْدُرْدِي TYINDURDY TYINDҰРДЫ: тындырды; тыншытты, тыныштандырды.

«أَنْ مَنِي تَنْدُرْدِي» Ol meni тындырды: Ол мені тындурды - Ол мені тындырды; Ол мені рахаттандырды». Бұл сөз «демалды» мәніндегі «تَنْدِي тынды: тынды» сөзінен алынған. Тынышталды, дем алды.

تَنْتُرْدِي TUNTURDY TҰНТҰРДЫ: жапты; көлегейледі.

«أَنْتَ أَنْكَ كُوزِن تَنْتُرْدِي» Ot anyñ közin tunturdy: От аның көзін түнтурды - Шөп (дәрі) оның көзін көлегейледі, жапты». Бір нәрсені екінші бір нәрсе жауып, көлегейлесе де осыны айтады. (تَنْتُرْمَاقُ - تَنْتُرْرُ - Tunturur-tunturmak: Түнтүрүр-түнтүрмақ - Түндырар-түндырмақ). («Түндырды» мәніне де келеді. А. Е.)

تَدْغُورْدِي TOZFURDY ТОДЗҒҰРДЫ: тойдырды; тойғызды.

«أَنْ مَنِي تَدْغُورْدِي» Ol meni tozfurdy: Ол мені тодзғурды - Ол мені тойдырды».

(تَدَغْرِمَاقُ - تَدَغْرِمَاقُ) **Тозғиғиғ-тозғиғмақ; Тодзғиғиғ-тодзғиғмақ - Тойғызар-тойғызбақ).**

Мақалда былай деп келеді:

«Evlik toz-fursa közi jolqa bolur: Evlik todzğur-sa közi jolqa bolur: Evlik tozğur-sa közi jolqa bolur - Үй иесі тойғызса, көзі жолда болар; Яғни, Үй иесі мейманды тойдырса, мейманның көзі жолда болар». Бұл мақал сый-сияпатын көргеннен кейін кетуге рұқсат сұраған адамға айтылады.

Жырда былай деп келген:

تَدَغْرِمَدِي اَتْمَنِي
 تَرغْرغَالِر اَتْمَنِي
 سَرْدِي مَنِي قَتْمَنِي
 قَاز تَقِي قَرْدَايْمِي

*Тозғиғмады ытытпы
 Түргүғалыр атытпы
 Сүрди менің қүтүтпы
 Қаз тақы қордайытпы:*

*Тодзғурмады ытымны,
 Түргүғалыр атымны,
 Сүрди менің қүтымны,
 Қаз тақы қордайымны-*

*Тойдырмады итімді,
 Тұралатты атымды,
 Қашырды менің қүтымды,
 Қордайым мен қазымды».*

(Итімді тойдырарлық аң қаға алмады; Атымды зорықтырып тұралата жзадады; Қаздар мен қордайымды үркітіп, ұшырып; Менің құтымды қуды. Аң аулай алмаған, жолы болмаған адам жайында айтқаны).

تَدْعُرْدِي TOZFUURDY TOZFUURDY: тойдырды; жалықтырды.

«أَل مَنِي بُو ايشْتَن تَدْعُرْدِي» Ol meni bu ыштын tozfurды: Ол мені бұ ыштын тодзғурды - Ол мені бұл істен жалықтырды».

تُرْفُرْدِي TURFUURDY TUFUFURDY: тұралатты; арықтатты.

«أَل اَتَغ تُرْفُرْدِي» Ol atyғ turfurды: Ол атығ тұрғурды - Ол атын тұралатты».

تُرْفُرْمَاق TURFUUR-turfuurmaq: Түрғүрүр-түрғүрмақ - Тұралатар-тұралатпақ).

تُرْفُرْدِي TURFUURDY TUFUFURDY: түрғызды.

«أَل مَنِي ارْنَدُن تُرْفُرْدِي» Ol meni orundun turfurды: Ол мені орүндүн тұрғурды - Ол мені

орнымнан түрғүзды». «تَام تُرْفُرْدِي» Er tam turfurды: Ер там тұрғурды - Ер там түрғызды». Үй түрғызса, иә басқа нәрселерді құрап түрғызса, осы сөзді қолданады.

تُرْفُرْمَاق TURFUUR-turfuurmaq: Түрғүрүр-түрғүрмақ - Түрғызар-түрғызбақ).

تَازْفَارْدِي TAZFARDY TAZFARDY: таз болды; тазданды, тақырланды.

«أَل بَاشِي تَازْفَارْدِي» Er bashy tazfardы: Ер башы

тазғарды - Адамның басы тазданды; Адамның шашы түсіп, таз болып қалды.

(تَزَغَرَار - تَزَغَرِمَاق) Tazgarar-tazgarmaq: Тазғарар-тазғармақ - Тазданар-тазданбақ).

تَزَغَرْدِي TOZFYRDI TOZFYRDI: тозданды; шаң-тозаң түр-

ды. «تَزَغَرْدِي يِر Jer tozғырды: Иер тозғырды - Жер тозданды. Жерден шаң-тозаң көрі-

не бастады». (تَزَغَرَار - تَزَغَرِمَاق) Tozғыrар-tozғыrмақ: Тозғырар-тозғырмақ - Тозаңдар-тозаңдамақ).

تَشَغَرْدِي TOSHFURDI TOSHFYRDI: толтырды.

«تَشَغَرْدِي اَلْ اَقْنُ تَشَار بَرَلَا تشغردى Ol evin tavar birle тошғурды: Ол евін тавар бірле тошғурды: Ол үйін малмен толтырды» Ыдысты су, тағы басқа нәрселермен толтырса да осы сөз қолданылады. (تَشَغَرْمَاق - تَشَغَرْر) Toshғurғar-toshғurмақ: Тошғурар-тошғурмақ - Толтырар-толтырмақ).

تَشَغَرْدِي TASHFURDI TASHFYRDI: тасуға айналды.

«تَشَغَرْدِي اَشِغْ Eshig tashғurды: Eshig ташғурды - Ыдыс тасуға айналды». (تَشَغَرْمَاق - تَشَغَرْر) Tashғurғar-tashғurмақ: Ташғурар-ташғурмақ - Тасуға айланар - Тасуға айналмақ).

تَشَغَرْدُم TUSHFURDUM TUSHFYRDUM: ұшырастырдым; табыстырдым.

«تَشَغَرْدُم مَن اَغْلَنِي اَتَاسَنَكَا تشغردم Men oғulny atasyңa

түшғурдым: Мен оғұлны атасына түшғурдым - Мен ұлды атасына табыстырдым». Екі кісі бір-бірімен ұшырасқанда да осы сөз қолданылады. (تۈشۈرۈر مەن - تۈشۈر ماق) Tushururmen-tushurmak: Түшғүрүрмен-түшғурмақ - Ұшырастырармын-ұшырастырмақ). Дұрысы: تۈشۈردۈم Tushurdum: Түшүрдүм» болады.

تالغۇردى TALFURDY TALFҰРДЫ: айныды; толқыды; бұзылды.

كۆنكۈلم تالغۇردى Kōnkūlm talğurdy: Көңлүм талғурды - Көңлім айныды». Бұзылған, жайсыз тағам жеуден жүрегім айныды демекші.

تالغۇرۇر - تالغۇر ماق Talğurur-talğurmak: Талғүрүр-талғурмақ - Айныр-айнымақ).

تالغۇردى TALFURDY TALFҰРДЫ: самал түрды; жел көтерілді.

آرت باشى تالغۇردى Art bashy talğurdy: Арт башы талғурды - Төбе басында жел көтерілді; Асу басында жел түрды». (تالغۇرار - تالغۇر ماق)

تالغۇرار-talğyrag-talğyrmak: Талғыра-талғырмақ - Жел көтерілер-Жел көтерілмек».

تامغۇردى TAMFURDY TAMFҰРДЫ: тамшылады.

سۈيۈ تامغۇردى Suiyü tamğurdy: Сув тамғурды - Су тамшылады; Мүздан, сол секілділерден

су тамшылады». (تامغۇرار - تامغۇر ماق) Tamğyrag-tamğyrmak: Тамғыра-тамғырмақ - Тамшылар-тамшыламақ).

تۈپكەردى TҮPKERDI TҮPKЕРДІ: түптеді; түбіне жете тексерді.

«أَلِ اِشِغَ تَبْكَرْدِي» Ol ышығ түркеді: Ол ышығ түпкерді - Ол істі түптеді; Ол істі тексерді». Түркегүг-түркегтек: Түпкерүр-түпкермек - Түбіне жете тексерер-Түбіне жете тексермек).

تِرْكَرْدِي TIRGYRDI TIRGҮРDІ: тірілтті.

«تَنْكَرِي اَلْكَ تِرْكَرْدِي» Тәңгі өлүк tirgyrdi: Тәңгі өлүк тіргүрді - Тәңгі өлік тірілтті». Тіркүгүг-tіркүгтек: Тіркүрүр-tіркүрмек - Тірілтер тірілтпек).

تُزْكَرْدِمُ TYZGERDIM TҮZGERDİM: түзедім; түзу жолға салдым. «أَنِي تُزْكَرْدِمُ» Men аны түzgerdim: Мен аны түзгердім - Мен оны түзу жолға салдым». Түзкүгүгmen-түзкүгтек: Түзкүрүрмен-түзкүрмек - Түзу жолға салармын-Түзу жолға салмақ).

تَلْمِرْدِي TELMIRDİ TELMİRDI: телмірді; телміріп қарады.

«أَر تَلْمِرْدِي» Er telim telmirdi: Ер телім телмірді - Ер көп телмірді». Басқасы да сол секілді. «تَلْمِرَار - تَلْمِرْمَاك» Telmirer-telmirmek: Телмірер-телмірмек).

جِبْتُرْدِي ŞAPTURDY ŞAPТҮRDI: үздірді; сылатты; шаптырды.

«أَر قَلْنِ سَفْدَا جِبْتُرْدِي» Er қулын сувда şapturdy: Ер қулын сувда шаптүрды - Ер

құлын суда жүздірді». Басқаларға да осылай қолданылады. «**ال انك بيمين جبتردی**» Ол оның бойны шартырды - Ол оның мойнын шаптырды». (Ұйғырша). «**ال اقن جبتردی**» Ол евін шартырды: Ол евін шаптырды - Ол үйін (сүйык лаймен) сылатты». «**جبترر - جبترماق**» Шартырмақ: Шаптырар-шаптырмақ - Жүздірер-жүздірмек).

جۈتۈردى ШІЖТҮРДІ ШІЖТҮРДІ: шөктірді (белін бүктірді).

«**بو بۈك اتغ جۈتۈردى**» Бу жүк атығ шіжтырды: Бү иүк атығ шіжтырды - Бұл жүк аттың белін бүктірді». Ауыр жүктен, тағы басқа салмақтан арқасы бүгілгенде, шөгіп қалғанда осы сөз қолданылады. «**جۈتۈرر - جۈتۈرماك**» Шіжтыгүг-шіжтыгүмек: Шіжтыгүрүр-шіжтыгүрмек - Шөктірер-шөктірмек).

جۈتۈردى ШӨЖТҮРІ ШӨЖТҮРДІ: создырды; тарттырды.

«**ال ييغ جۈتۈردى**» Ол иіпіг шөжтырді - Ол жіпті создыртты; Ол босап кеткен жіпті (арқанды) тарттырды». Қойдың ішегін ширатса да осы сөз қолданылады.

«**جۈтۈرر - جۈтۈرماك**» Шөжтыгүг-шөжтыгүмек: Шөжтыгүрүр-шөжтыгүрмек - Создырар-создырмақ). Бұл да жоғарыдағыдай екі жақтың арасындағы «ژ - ж» әрпімен айтылады:

جۈكتۈردى ШІКТҮРДІ ШІКТҮРДІ: шектірді; түйдірді.

«**تكون جکتوردی**» **Ol tųgyn** шіктүрді: Ол түгүн шіктүрді - Ол түйін түйдірді». (Ол дорбаның аузын қатты түйюді бүйырды). Басқаларға да осы секілді. **جکتورر - جکتورماک** Шіктүгүг-шіктүгмек: Шіктүрүр-шіктүрмек - Түйдіреп-түйдірмек).

«**جقتوردی**» **ШАҚTURDЫ ШАҚTҰRDЫ**: шақтырды; шағыстырды.

«**الجقماق جقتوردی**» **Ol шақтақ шақтурды**: Ол шақтақ шақтүрды - Ол шақтақ шақтырды». Екі кісіні біріне-бірін шағыстырып, арасына от салып, жанжал туғызса да осы сөз қолданылады. **جقتورر - جقتورماق** Шақтурғ-шақтурмақ: Шақтүрүр-шақтүрмақ - Шақтырар-шақтырмақ).

«**جقتوردی**» **ШOҚTURDЫ ШOҚTҰRDЫ**: шоқыттырды; салдырды.

«**القشغ قازقا جقتوردی**» **Ol қишғ қазқа шoқтурды**: Ол қүшүғ қазқа шoқтүрды - Ол қүсын қазға салдырды». Басқаларға да осылай қолданылады. **جقتورر - جقتورماق** Шoқтурғ-шoқтурмақ: Шoқтүрүр-шoқтүрмақ - Шoқыттырар-шoқыттырмақ».

«**جقتوردی**» **ШЫҚTURDЫ ШЫҚTҰRDЫ**: шығарды; шығартты.

«**الانى ائدىن جقتوردی**» **Ol аны evdin шықтурды**: Ол аны евдін шықтүрды - Ол оны үйден шығартты». Басқаға да осылай қолданылады. **جقتورر - جقتورماق** Шықтурғ-шықтурмақ:

Шықтүрүр-шықтүрмақ - Шығартар-шығарт-
пақ).

جَقْتُرْدِي ЖЫҚТУРДЫ ЖЫҚТҰРДЫ: Ылғалдандырды.

«Ol тонын жықтурды: Ол тонын жықтұрды - Ол тонын Ылғалдандырды; (Ол тонын дымқыл, Ылғал жерге қойды, тоны Ылғалданды)». جَقْتُرْر - جَقْتُرْمَاق) Жықтуғуғ-жықтуғмақ: Жықтүрүр-жықтүрмақ - Ылғалдандыар-ылғалдандырмақ).

جَكْتُرْدِي ШЕКТҮРДИ ШЕКТҮРДІ: шектірді; нүкте, ноқат қойдырды.

«أَنَكْرُ جَكَاكُ جَكْتُرْدِي Аңағ шекік шектүрді: Аңар шекік шектүрді - Оған үтір-нүктелерді қойдырды».

«Ol атын шектүрді: Ол атын шектүрді - Ол атынан түяқ кеселі, не басқа кеселге байланысты қан алдырды».

جَكْتُرْر - جَكْتُرْمَاق) Шектүгүг-шектүгмек: Шектүрүр-шектүрмек - Шектіерер-шектір-мек).

جَكْتُرْدِي ШӨКТҮРДИ ШӨКТҮРДІ: шөктірді.

«Ol аның tewesin шөктүрді: Ол аның төвесін шөктірді - Ол оның түйесін шөктірді».

«Ol күмүш altundan шөктүрді: Ол күмүш алтұндан шөктүрді - Ол күмісті алтыннан айырды». (Ерітіп, шөктіру арқылы айырды).

جُكْتُرُرْ - جُكْتُرْ مَاكْ Шөктүрүг-шөктүрмек:
Шөктүрүр-шөктүрмек - Шөктірер-шөктір-
мек).

جَلْتُرْدِي ШАЛТУРДЫ ШАЛТҮРДЫ: шалдырды; іздетті.

«اَلْ اَنِي جَلْتُرْدِي» Ol аны шалтурды: Ол аны шал-
тұрды - Ол оны шалдырды; шалындырды».

«اَلْ اِنِيكْ جَلْتُرْدِي» Ol жітүк шалтурды: Ол иітүк
шалтұрды - Ол жоғалған нәрсені іздетті».

Бір сөзді естіп, аңғарту үшін айтқызғанда да
осылай дейді. (جَلْتُرْمَاقْ - جَلْتُرْمَاقْ) Шалтурғ-шал-
турмақ: Шалтүрүр-шалтүрмақ - Шалдырар-
шалдырмақ). (Оғызша).

جَمْتُرْدِي ШОМТУРДЫ ШОМТҮРДЫ: шомдырды; батырды.

«اَلْ اَنِي سَفْقَا جَمْتُرْدِي» Ol аны сүққа шомтурды:
Ол аны сүққа шомтұрды - Ол оны суға шом-
дырды».

(جَمْتُرْمَاقْ - جَمْتُرْمَاقْ) Шомтурғ-шомтур-
мақ: Шомтүрүр-шомтүрмақ - Шомдырар-
шомдырмақ).

جَمْتُرْدِي ШӨМТҮРДИ ШӨМТҮРДИ: сүңгітті; батырды.

Алдыңғы айтылғаннан да терең, молырақ
батырылғандығын білдіру үшін қолданыла-
ды.

(جَمْتُرْمَاكْ - جَمْتُرْمَاكْ) Шөмтүрүг-шөмтүрмек:
Шөмтүрүр-шөмтүрмек - Батырар-батырмақ).

جَنْتُرْدِي ШАНТУРДЫ ШАНТҮРДЫ: тандырды; бас тартқыз-
ды.

«اَلْ اَنِي بُو ايشقا جَنْتُرْدِي» Ol аны бұ ышқа
шантурды: Ол аны бұ ышқа шантұрды - Ол

оны бұл істен тандырды». Дұрысы «**جندتۇردى**»

shynduturdu: шындүтүрдү» болады.

(**جانتۇر - جانتۇرماق**) **Shanturur-шантурмақ; Шан-
түрүр-шантурмақ - Тандыра-р-тандырмақ).**

جىنغاردى **SHYNFARDY ШЫНҒАРДЫ:** растады; шынға шығар-

ды. **Ol ышығ шынғарды:** **ال ايشغ جىنغاردى.**

Ol ышығ шынғарды - Ол ісін растады; Ол істің түбін тексерді, істі шынға шығарды».

Дұрысында «**ي - и**» әрпімен **جىنغاردى** **шын-
fardi: шынғарди»** болып келеді.

(**جىنغار - جىنغارماق**) **Шынғару-шынғармақ;
Шынғарүр-шынғармақ - Растар-растаммақ).**

سېتۇردى **SEPTYRDI СЕПТҮРДІ:** септетті; сеп істетті.

Яғни жасау жасатты; жасаулады (қалындық-
ты. А. Е.).

Ol аның қызын септүрді: **ال انك قىزىن سېتۇردى.**
Ol аның қызын септүрді - Ол оның қызын жасаулатып ұзатуды бұйырды».

سېتۇردى **SAPTURDY САПТҮРДЫ:** байлатты; біріктіріп бай-

латты.

**Ol маңа қуш қанатын сап-
түрді:** **ال منكا قوش قاتتىن سېتۇردى.**
**Ol маңа қуш қанатын сап-
түрді - Ол маған құсының қанатын бірікті-
ріп байлатты».** Басқаларға да осылай қолда-
нылады. Бір нәрсені түзетіп, жөндегенде осы
сөз арқылы білдіреді. Мұның алдындағы етіс-

тіктің түйық райы: «ا» - «к» әрпімен аяқталады. (سَبْتُرُر - سَبْتُرْمَاقْ) Sapturur-sapturмақ: Саптүрүр-саптүрмақ - Біріктіріп байлатар-Біріктіріп байлатбақ).

سَاتْتُرْدِي SATTURDY SATTҮРДЫ: саттырды.

«اَلْ مَنَّاكَ تَفَارِغِ سَاتْتُرْدِي» Ol meniң tavaғығ sattuṛdy: Ол менің таварығ саттүрды - Ол менің малымды саттырды». Басқаларға да осылай айтылады. (سَاتْتُرُر - سَاتْتُرْمَاقْ) Satturur-satturмақ: Саттүрүр-саттүрмақ - Саттырар-саттырмақ).

سُتْتُرْدِي SUTTURDY СҮТТҮРДЫ: түкіртті.

«اَلْ اَنَّاكَ يُوْزَنَّاكَ سُتْتُرْدِي» Ol аның жүзіңа sutturdy: Ол аның иүзіңа сүттүрды - Ол оның жүзіне түкіртті». Мұның түпкі, дұрысы «سُوْذْتُرْدِي» suzturdy: сүдзтүрты» болады.

(سُوْذْتُرُر - سُوْذْتُرْمَاقْ) Suzturur-sutturмақ: Сүдзтүрүр-сүттүрмақ* - Түкіртер-түкіртпек).

سِيْتُرْدِي SITTURDI СИТТҮРДЫ: сидірді.

«اَلْ اَغْلَانِ سِيْتُرْدِي» Ol oғлын sitturdi: Ол оғлын ситтүрді - Ол ұлын сидірді». Атын сигізгенде де осы сөз қолданылады. Дұрысы, негізінде «سِيْتُرْدِي» Sizturdi: сидзтүрди» болатын, кейін әріптер сиңісіп, ықшамдалған.

* Түпнұсқада осылай жазылған.

ستورر - سترماك) Sitturur-sitturmaq: Ситтүрүр-ситтүрмақ - Сидіретер-сидірмак).

سجتردی SAŞTURDY SAŞTŪRDY: шаштырды.

Ol маңа jarmaq шаштырды: Ол маңа иармақ шаштырды - Ол маған ақша шаштырды». (سجترر - سجترماق) Şaşturur-şaşturmaq: Шаштүрүр-шаштүрмақ - Шаштырар-шаштырмақ).

сыжтрды SYŞTURDY SYŞTŪRDY: шештірді; доғартты.

Ol аны ыштурды: Ол аңы ыштырды - Ол оны шештірді».

Сыштурур-сыштурмақ: Сыштүрүр-сыштүрмақ - Шештіретер-шештірмак).

сыртрды SYRTYRDI SYRTŪRDY: сүрдүрді; сүргінге салды.

Ol аны сыртүрді: Ол аны сүртүрді - Ол оны сүргінге салды; Ол оны (елінен) куды». (سورتورر - سورتورماك) Sŷrtŷrŷr-sŷrtŷrmaq: Сүртүрүр-сүртүрмак - Сүрдіретер-сүрдірмак).

Ol аңар қой сыртүрді: Ол аңар қой сүртүрді - Ол оған қой қуғызды; Ол оған қой қуалатты».

Ol аңар таш сыртүрді: Ол аңар таш сүртүрді - Ол оған тас сүрдірді».

سۈرتۈر - سۈرتۈرۈك Sۈrtۈyۈg-sۈrtۈgmek: Сүр-
түрүр-сүртүрмек - Сүрдірер-сүрдірмек).

سۈرتۈردى SORTURDY SORTURDY: сұратты.

ال سۈرۈگ سۈرتۈردى Ol sorug sorturdy: Ол соруғ
сортүрды - Ол сұрақ сұратты; Ол жоқ сұрат-
ты».

ال قانىگ سۈرتۈردى Ol qanig sorturdy: Ол
қанығ сортүрды - Ол қан сордырды; Ол қан
алғызды, қандауырмен қан алдырды».

سۈرتۈرۈك - سۈرتۈرۈك Sorturur-sorturmak: Сор-
түрүр-сортүрмақ - Сұраттырар-сұраттырмақ).

سۈزتۈردى SYZTYRDI SYZTYRDI: сүздірді; тазарттырды.

ال سۈف سۈزتۈردى Ol suv syztyrdi: Ол сув
сүзтүрді - Ол су сүздірді». Басқаға да осы-
лай қолданылады.

سۈزتۈرۈك - سۈزتۈرۈك Sۈztyryg-sۈztygmek: Сүзтүрүр-сүзтүрмек - Сүздірер-
сүздірмек).

سۈستۈردى SYSTYRDI SYSTYRDI: сүздірді; сүзістірді.

ال قچ سۈستۈردى Ol qoch systyrdi: Ол қош
сүстүрді - Ол қошқар сүзістірді»

سۈستۈرۈك - سۈستۈرۈك Systyryg-systygmek: Сүз-
түрүр-сүзтүрмек - Сүзістірер-сүзістірмек).

سۈشۈتۈردى SESHTYRDI SESHTYRDI: шештірді.

ال تگۈن سۈشۈتۈردى Ol tygyn seshtyrdi: Ол түгүн
сештүрді - Ол түйін шештірді». Басқаларға
да осылай қолданылады.

ششتر ماک - ششتر ششتر
 Sheshtügüg-sheshtügmek: Шеш-
 түрүр-шештүрмек - Шештірер-шештірмек).

ششتردی SAŞTURDY SAŞTŪRDY: сайыстырды; баспа-бас ай-
 ырбастады.

Ol alım beğim birle
 «ششتردی»
 Ol alım beğim birle шаштүрды -
 Ол алым берімін сайыстырды; яғни ол алы-
 мын берешегімен жапты», (Алашағын алмай-
 ақ, берешегімен баспа-бас сайыстырып ор-
 нына өтеді).
 ششتر ماق - ششتر ماق
 Shashturug-shash-
 turmaq: Шаштүрүр-шаштүрмақ - Сайыстырар-
 сайыстырмақ).

شغتردی SAFTURDY SAFTŪRDY: саудырды.

Ol koj safturdy: Ол қой сағ-
 түрды - Ол қой саудырды». Басқаларға да
 осы секілді.
 شغتر ماق - شغتر ماق
 Safturug-saftur-
 maq: Сағтүрүр-сағтүрмақ - Саудырар-сау-
 дырмақ).

شغتردی SYFTURDY SYFTŪRDY: сыйдырды; сыйыстырды.

Ol bir neñni birge
 «شغتردی»
 Ol bir neñni birge сыйтүрды - Ол
 бір нәрсені біріне (нәрсеге) сыйыстырды;
 Сыйыстырып қойды».
 شغتر ماق - شغتر ماق
 Syfturug-syftur-
 maq: Сығтүрүр-сығтүрмақ - Сый-
 ыстырар-сыйыстырмақ).

شغتردی SEVTYRDI SEVTŪRDI: сүйдірді.

«^{سَقْتَرْدِي} Ol tәngri seni meңe sevtүrdi: Ол тәңрі сені меңе севтүрді - Ол тәңрі сені маған сүйдірді»; Жанымда махаббат күйін оятты. (^{سَقْتَرَر - سَقْتَرَمَاك})
Sevtүгүг-sevtүгмек: Севтүрүр-севтүрмек - Сүйдіреp-сүйдіремек).

^{سَقْتَرْدِي} SUQTURDY SҪQTҮРDY: сұғындырды.

«^{سَقْتَرْدِي} Ol bir neңni birge suqturdy: Ол бір неңні бірге сүктүрды - Ол бір нәрсені бір нәрсеге сүктүрды».

(^{سَقْتَرَر - سَقْتَرَمَاق}) Sukturug-sukturmaq: Сүк-түрүр-сүктүрмақ - Сүқтырар-сүқтырмақ).

^{سَقْتَرْدِي} SOQTURDY SOQTҮРDY: түйдірді.

«^{سَقْتَرْدِي} Ol murş soqturdy: Ол мүрш соқтүрды - Ол қара бұрыш түйдірді». Басқасы да осындай.

^{سَقْتَرْدِي} SYKTURDY SYKTҮРDY: сықтырды; ездірді.

«^{سَقْتَرْدِي} Ol üzüm sykturdy: Ол үзүм сықтүрды - Ол жүзім сықтырды». Басқа нәрселерді езіп сықтырғанда да осылай дейді.

(^{سَقْتَرَر - سَقْتَرَمَاق}) Sykturug-sykturmaq: Сық-түрүр-сықтүрмақ - Сықтырар-сықтырмақ).

^{سَقْتَرْدِي} SÖKTYRDI SӨKTҮРDI: сөктірді.

«^{سَقْتَرْدِي} Ol ton sөktүrdi: Ол тон сөктүрді - Ол тон сөктірді». Там, тағы сондай

нәрселерді бұзғанда, құлатқанда да осы сөз қолданылады. **سَکْتَرُ - سَکْتَرُ مَاکَ** Sөktүgүg-sөk-түгтөк: Сөктүрүр-сөктүрмөк - Сөктіреp-сөктірмөк).

سَکْتَرْدِ SӨKTYRDI СӨКТҮРДІ: сөктірді.

«**سَکْتَرْدِ** **أَلْ أُنِي** Ol аны sөktүrdi: Ол аны сөктүрді - Ол оны сөктірді». Негізінде «**و** - у» әрпі арқылы **سَکْتَرْدِ** sөktүrdi: сөктүрді» болады. Оңайлатылған. **سَکْتَرُ - سَکْتَرُ مَاکَ** Sөktүgүg-sөktүгтөк: Сөктүрүр-сөктүрмөк - Сөктіреp-сөктірмөк).

سَکْتَرْدِ SIKTYRDI СІКТҮРДІ: сіктірді.

«**سَکْتَرْدِ** **أَرْ كُنْکُنْ سَکْتَرْدِ** Ер күңін siktyrdi: Ер күңін сіктүрді - Ер күңін сіктірді». **سَکْتَرُ - سَکْتَرُ مَاکَ** Sіktүgүg-sіktүгтөк: Сіктүрүр-сіктүрмөк - Сіктіреp-сіктірмөк).

سَلْتَرْدِ SALTURDY САЛТҮРДІ: салды; сілтетті; тастады.

«**سَلْتَرْدِ** **أَلْ مَنِي أَنْكَارْ** Ol мені аңар salturdy: Ол мені аңар салтүрды - Ол мені оған салдырды; Ол мені оның еркіне тастады». (ОҒЫЗ-ША). «**سَلْتَرْدِ** **أَلْ مَنِكَ يَنْكْ** Ol маңа жең salturdy: Ол маңа иең салтүрды - Ол маған оған жең сілтетті; Ол маған оған жеңімді бұлғатып, ишара жасатты». **سَلْتَرُ - سَلْتَرُ مَاقْ** Saltu-

gur-salturмақ: Салтүрүр-салтүрмақ - Салдырар-салдырмақ). Бір нәрсені шығарып тастауға бұйырғанда, сілтегенде де осы сөз қолданылады.

ششتردی

ШЕШТҮРДІ ШЕШТҮРДІ: шештірді.

«ال تگون ششتردی» Ol tügyn шештүрді: Ол түгүн шештүрді - Ол түйін шештірді». Басқаларға да осындай. Бұл сөз «с - س» әрпімен де келеді. Ондай сипат арабшада да бар. Арабшада «میشك міск», ал парсышада «مشك мүшк» дейді. Сондай, арабшадағы «سكر суккарун» парсышада «شکر шеркер», арабшадағы «عسكر әскер», парсышада «لشکر ләшкер».

ششغردی

ШАШЫҒУРДЫ САШЫҒҰРДЫ: шаша жаздады; шашпақ болды.

«ار سوق ششغردی» Er suv шашығурды: Ер сув шашығурды - Ер су шашпақшы болды».

«ششغرار - ششغرماق» Sashyғurar-sashyғurtмақ: Сашығурар-сашығурмақ - Шаша жаздар-Шаша жаздамақ).

ششغردی

СУШҒУРДЫ СҰШҒҰРДЫ: үрке жаздады; үркіп, секіргелі тұрды.

«ات ششغردی» At sushғurды: Ат сұшғурды - Ат үркіп тұрды». Басқасы да сондай.

(سَجْفَرَار - سَجْفَرَمَاق) **SUSHFUGAR-SUSHFUGMAQ:**
Сүшғұрар-сүшғұрмақ - Үркіп тұрар - Үркіп
тұрмақ).

سَرْغَرْدِي **SARFARDY SARFARDY:** сарғайды.

«سَرْغَرْدِي نَانِك» **SARFARDY NEŃ: Сарғарды нең -**
Нәрсе сарғайды. (سَرْغَرْمَاق - سَرْغَرْوَر) **SARFARU-**
SARFARMAQ: Сарғарұр-сарғармақ - Сарғаяр-сар-
ғаймақ).

سِزْغَرْدِي **SYZFUURDY SYZFUURDY:** шығғырды.

«سِزْغَرْدِي اَر يَاق» **Er jaq SYZFUURDY:** Ер иағ сыз-
ғұрды - Адам май шығғырды. Басқаға да
осы секілді. (سِزْغَرْمَاق - سِزْغَرْوَر) **SYZFUURU-**
SYZFUURMAQ: Сызғұрұр-сызғұрмақ - Шығғы-
рар-шығғырмақ). Қыздырма кеселі (безгек)
ұстағанда да «سِزْغَرْدِي SYZFUURDY: Сызғұрды -
шығғырды» дейді.

Жырда былай жазылыпты:

كَنْكَلِي كَيْب قَانِي قَرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قَمْغَرَار
 سِزْغَرْغَلِر اَذِكَلِر اِسْزِي يَزِي بَرَقَرَار

*Көңлі күйүр қаны қиғыр ағзы ашыр қатғуар,
 Сызғурғалыр үзіклер ессіз жүзі бурқуар:*

*Көңлі күйүп қаны құрып ағзы ашып қатғұрар,
 Сызғурғалыр үдіклер ессіз үзі бурқұрар-*

*Жаны күйіп, қаны құрған, аузын ашып күлдірер,
Құштарлығы шыжғырардай ессіз жүзі сарғаяр.*

(Ғашық ынтық адам жанында аузы ашылып күлер, көкірегі, жаны өртеніп, қаны кебер; ғашықтық құштарлық сезім ерітердей шыжғырар; Ессіздей жүзі солып сарғаяр).

سُفَّرْدِي سُVФARDЫ СҮВФАРДЫ: суарды.

«Ol at süfardı: Ол ат сувғарды - Ол ат суарды». Басқасы да сондай.

سُفَّرُ - سُفَّرْمَاقُ Suvғarug-suvғarmaq: Сүвғарүр-сүвғармақ - Суарар-суармақ).

سَنَفَّرْدِي SANFARDЫ SANFARDЫ: санады.

«Ol anı kışiden sanfardı: Ол аны кішіден санғарды - Ол оны кішіден (кісі деп) санады». سَنَفَّرُ - سَنَفَّرْمَاقُ Sanғarug-sanғarmaq: Санғарүр-санғармақ - Санар-санамақ).

سَرَقْرَدِي SARQURDЫ SARQURDЫ: сарқыды.

«Ol jaғny qartyn sarqurđy: Ол иағны қартын сарқурды - Ол майды қаптан (местен, ыдыстан) сарықты». Қандай да бір сүйық нәрсені бір ыдыстан екінші ыдысқа күйғанда, түбінде қалған сарқынын сарқып күйғанды осы сөзбен білдіреді. سَرَقْرُ - سَرَقْرْمَاقُ Sarqurug-sarqurmaq:

Саркүрүр-саркүрмақ - Сарқар-сарықпақ).

سوڭگردى SYTKERDI СҮТКЕРДІ: сүттенді; сүтке айналды.

«يوڭورت سوڭگردى Joғurt sүtkerdi: Иоғұрт сүткерді - Қатық сүттенді; Айран сұйылып, сүтке айналып кетті». (سۈتكۈرماك - سۈتكۈرماك) Sүtkiger-sүtkigermek: Сүткірер-сүткірмек - Сүттенер-сүттенбек).

سۈسگۈردى SYSGIRDI СҮЗГІРДІ: сүзді; сүзбекші болды.

«سۈسگۈردى سۈسگۈردى Syғығ erig sүsgirdi: Сығыр еріг сүзгірді - Сиыр адамды сүзбек болды». Басқаларға да осылай айтылады.

(سۈсгۈرماك - سۈсгۈرماك) Sүsgirer-sүsgirmek: Сүзгірер-сүзгірмек - Сүзер-сүзбек).

قېتىردى QAPTURDY ҚАПТҰРДЫ: алғызды; қаптырды.

«قېتىردى Ol انكار تڭار قېتىردى: Ol аңар tavar қаптурды: Ол аңар тавар қаптурды - Ол оған мал алғызды». (قېتىرماق - قېتىرماق) Qapturur-қapturмақ: Қаптурүр-қаптурмақ - Қаптырар-қаптырмақ).

قوڭورتدى QORTURDY ҚОПТҰРДЫ: қоптырды; түрғызды.

«قوڭورتدى Ol انى ارندىن قېتىردى: Ol аны оғұндын қoртurды: Ол аны оғұндын қоптурды - Ол оны оғұннан түрғызды». (قوڭورتماق - قوڭورتماق) Qorturur-қoртurмақ: Қoптурүр-қoптурмақ - Қoптырар-қoптырмақ).

قَجْتُرْدِي قАШТУРДЫ ҚАШТҰРДЫ: қаштырды.

«أَلْ أَرَكُ قَجْتُرْدِي» Ol erig qashTURdy: Ол erig қашTURdy: Ол адамды қашырды».

(قَجْتُرْمَاقُ - قَجْتُرْرُ ҚашTURuq-қашTURmaq: ҚашTҰRҰP-қашTҰRmaq - Қашырар-қашырmaq).

قَجْتُرْدِي ҚУШТУРДЫ ҚҰШТҰРДЫ: құштырды.

«أَلْ مَنِي قَجْتُرْدِي» Ol meni qushTURdy: Ол мені құштырды - Ол маған құштырды; яғни маған оны құшақтатқызды». (قَجْتُرْمَاقُ - قَجْتُرْرُ ҚуshTURuq-қуshTURmaq: ҚуshTҰRҰP-қуshTҰRmaq - Қушақтатар-қушақтатпақ).

قَتْرُدِي ҚАТТУРДЫ ҚАТТҰРДЫ: естірді, айтқызды.

«أَلْ يِيبْ قَتْرُدِي» Ol jir qatturdy: Ол иіп қаттұрды - Ол (инеге сабақтауға) жіп ескізді; үшкілдеп қатайтқызды».

قَتْرُدِي ҚАТТУРДЫ ҚАТТҰРДЫ: қосқызды; қатыстырды.

«أَلْ تَالْقَانْقَا يِاَغْ قَتْرُدِي» Ol talqanqa jaғ qatturdy: Ол талқанқа иағ қаттұрды - Ол талқанға май қаттырды». Бір нәрсені бір нәрсеге қосып араластырғанда осы сөз қолданылады.

(قَتْرُرْ - قَتْرُمَاقُ ҚатTURuq-қатTURmaq: ҚатTҰRҰP-қатTҰRmaq - Қосқызар-қосқызбақ).

قَرْتُرْدِي ҚАРТУРДЫ ҚАРТҰРДЫ: қақалтты; қақалдырды; қаттырды.

«سُفِّقَا قَرْتَرْدِي» Ol аны суvқа қартурды:

Ол аны сувқа қартурды - Ол оны суға қақалдырды». «اَلْ اَنْكَرَ بَاغَ تَالْقَانَقَا قَرْتَرْدِي»

аңар jaғ талқанқа қартурды: Ол аңар иағ талқанқа қартурды - Ол оған талқанға май қаттырды.»(Бұл оғызша).

(قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاق) Қартурur-қартурмақ: Қартүрүр-қартүрмақ - Қақалтар-қақалтпақ).

قَرْتَرْدِي ҚURTURDY ҚҰРТҰРДЫ: құрғызды.

«اَلْ مَنكَا يَا قَرْتَرْدِي» Ol маңа ja күrtурды: Ол

маңа иа күртүрды - Ол маған садақ құрғызды». «خَانْ اَنْكَرْ جَوَاچْ قَرْتَرْدِي» Хан аңар шүваш күrtурды: Хан аңар шүваш күртүрды - Хан оған шатыр (хан шатырын) құрғызды».

«خَانْ بَكْكَ سُسَيْنْ قَرْتَرْدِي» Хан бекке сүсін күrtурды: Хан бекке сүсін күртүрды - Хан бекке әскерін құрғызды; (Хан бекке әскер қолын жиып, күратты. - А. Е.). (قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاق)

Қurturur- күrtурмақ: Қүртүрүр-күртүрмақ - Қүрдырар-күрдырмақ).

قَرْتَرْدِي ҚЫRTURDY ҚЫРТҰРДЫ: қырдырды; қырғызды.

«اَلْ اَنْكَرَ يِجَرْ قَرْتَرْدِي» Ol аңар jeғ қыrtурды: Ол аңар иер қыртүрды - Ол оған жер қырғызды». Басқаларға да осы секілді. (قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاق)

Қыrturur-қыrtурмақ: Қыртүрүр-қыртүрмақ - Қырдырар-қырдырмақ).

قَزْتُرْدِي QAZTURDY ҚАЗТҰРДЫ: қаздырды.

«الْ اَنْكُرْ قَدَّغْ قَزْتُرْدِي» ОI аңар қазағ қаздырды:

Ол аңар қадзақ қаздурды - Ол оған қазба (арық, тоған) қаздырды». (قَزْتُرْدِي - قَزْتُرْمَاق)

Qazturug-qazturmaq: Қазтүрүр-қазтүрмақ - Қаздырар-қаздырмақ).

قُسْتُرْدِي KUSTURDY ҚҰСТҰРДЫ; құстырды.

«سُجْكَ اَرَكْ قُسْتُرْدِي» Сүшүк еріг құsturды:

Сүшүк еріг құстурды - Шарап ерді құстырды». Бояудың реңі өзгеріп, құсып кеткенде, басқа да нәрселердің түсі, түзілімі бұзылғанда осы сөз қолданылады. (قُسْتُرْدِي - قُسْتُرْمَاق) Kus-turug-kusturmaq: Құстүрүр-құстүрмақ - Құстырар-құстырмақ).

قِسْتُرْدِي QYSTYRDI ҚЫСТЫРДЫ: қыстырды; қысқарттырды.

«بَغْ اَنْكْ اَذَاقِنْ قِسْتُرْدِي» Beg аның азақын қыстырды: Бег аның адзақын қыстырды - Бег оның аяғын қыстырды». Қыспаққа салып жаншып қысқанда да осы сөз қолданылады.

«اَشْنِ اَنْكْ اَشْنِ قِسْتُرْدِي» Аның ашын қыsturды: Аның ашын қыстурды - Оның асын қысқарттырды; Оның ас-ауқатын азайттырды». Басқаларға да осылай қолданылады. Негізінде,

«الْ اَنْكْ تُونِنْ قِسْتُرْدِي» ОI аның тонын қыsturды: Ол аның тонын қыстурды - Ол оның тонын қысқарттырды» дегендегі мағынадан

келіп шыққан. Басқаларға да осы сияқты.
 (قستردى - قستردى) Қыстурғу-қыстурмақ; Қыс-
 түрүр-қыстүрмақ - Қыстырар-қыстырмақ).

ققتردى ҚАҚТУРДЫ ҚАҚТҮРДЫ: қақтырды.

«ققتردى» Ol аны вашга қақтурды:
 Ол аны башра қақтүрды - Ол оның басына
 қақтырды». (ققتردى - ققتردى) Қақтурғу-қақтур-
 мақ; Қақтүрүр-қақтүрмақ - Қақтырар-
 қақтырмақ).

қлтردى ҚАЛТУРДЫ ҚАЛТҮРДЫ: қалдырды.

«қлтردى» Ol аны жағышта қалтур-
 ды: Ол аны иарышта қалтүрды - Ол оны жа-
 рыста қалдырды; Ол оны жарысқанда кей-
 інде қалдырды». Сол секілді озып кеткенде,
 бір нәрсені бір жерде қалдырып кеткенде де
 осы сөз қолданылады. (қлтрдй - қлтрдй) Қалту-
 рғу-қалтурмақ; Қалтүрүр-қалтүрмақ - Қалды-
 рар-қалдырмақ).

қлтрдй ҚОЛТУРДЫ ҚОЛТҮРДЫ: қалатты; сұратты.

«қлтрдй» Ol mendin neң қолтур-
 ды: Ол мендін нең қолтүрды - Ол менен
 нәрсе қалатты; Ол менен нәрсе сұратты».
 (қлтрдй - қлтрдй) Қолтурғу-қолтурмақ; Қол-
 түрүр-қолтүрмақ - Сұратар-сұратпақ).

қлтрдй ҚЫЛТУРДЫ ҚЫЛТҮРДЫ: қылдырды; істетті.

«^{قانتوردى} ^{ال انكر ايش} Ol añaq ыш қылтурды:
Ол аңар ыш қылтурды - Ол оған іс істетті».
(^{قانتور} - ^{قانتورماق} Қылтурғу-қылтурмақ: Қыл-
түрүр-қылтүрмақ - Істетер-істетпек).

«^{قامتوردى} ^{قامتوردي} ҚАМТУРДЫ ҚАМТҰРДЫ: талықсытты; өлердей үр-
ғызды.

«^{قامتوردى} ^{ال انى ارب} Ol any ығур қамтурды:
Ол аны үрүп қамтүрды - Ол оны өлердей
үрғызды». (^{قامتور} - ^{قامتورماق} Қамтурғу-қамтур-
мақ: Қамтүрүр-қамтүрмақ - Талықсытар-та-
лықсытпақ).

«^{قامتوردى} ^{قامتوردي} ҚОМТУРДЫ ҚОМТҰРДЫ: толқытты; толқындат-
ты.

«^{قامتوردى} ^{جبل سوبغ} Jel suvuf қомтурды: Иел
сувұғ қомтүрды - Жел суды толқындатты».
(^{قامتور} - ^{قامتورماق} Қомтурғу-қомтурмақ: Қом-
түрүр-қомтүрмақ - Толқындатар-толқындат-
пақ).

«^{قامتوردى} ^{قامتوردي} ҚАНТУРДЫ ҚАНТҰРДЫ: қандырды.

«^{قامتوردى} ^{ال منى} Ol meni suvқа қантур-
ды: Ол мені сувқа қантүрды - Ол мені суға
қандырды». (^{قامتور} - ^{قامتورماق} Қантурғу-қантур-
мақ: Қантүрүр-қантүрмақ - Қандырар-қан-
дырмақ).

Негізінде «^د - д» әрпімен «^{قاندردى} қандурды-
қандүрды» болған. Басқа нәрселерге қатыс-
ты да осы сөз қолданыла береді.

قندردى **QONDURDY QONDURDY:** қондырды.

«**أَلْ أَيْنْدَا قُش قندردى** Ol evinde қуш қонdur-
ды: Ол евинде қуш қондурды - Ол үйінде қуш

қондырды». **أَلْ أَلْتُونُ أَرَا جَش قندردى** Ol

altun үзе чеш қонdurды: Ол алтүн үзе чеш

қондурды - Ол алтын үстіне көк ақық қон-

дырды». Бір нәрсенің үстіне екінші бір нәр-

сені қадағанда, қондырғанда да осы сөз қол-

данылады. (**قندورر - قندورماق** Qondurur-qondur-

maq: Қондурур-қондурмақ - Қондырар-қон-

дырмақ).

قتغردى **QATFURDY QATFURDY:** күлкіден сілесін қатыр-

ды; күлкіден қатып қалды.

«**أَرَا كَلْب قتغردى** Er күлүр қатfurды: Ер кү-

лүп қатғурды - Адам күлкіден қатып қал-

ды».

(**قتغرار - قتغرماق** Qatfurur-qatfurmaq: Қат-

ғурур-қатғурмақ - Қатып қалар - қатып

қалмақ).

قتغردى **QUTFARDY QUTFARDY:** құтқарды.

«**تەنگرى مەنى قتغردى** Tәngi menі қutfarды: Тәңгі мені құтқарды - Тәңгі мені құтқарды».

(**قتغرماق - قتغرار** Qutfarur-qutfarmaq: Құтға-

рур-құтқармақ - Құтқарар-құтқармақ).

قذغردم **QAZFURDUM QADZFURDUM:** қайғырдым.

«**مەن аңғар қазғурдум** Men аңар қазfurдум: Мен аңар қаздғурдум - Мен оған қайғырдым».

Жырда былай деп айтылады:

كَلْسَا سَنَكَا يَلْغَرَا

اُوذُنْ اَنِي اُدْغُرَا

بَرْسُنْ نَرُو قَدْغُرَا

سَتِّي مَنِكْ اَيْمِي

*Kelse saça jolғыра,
Uzun any ozgura,
Barsun nerу қазғура,
Satty meniң айты:*

*Kelse saça uolғыра -
Үдзүн аны одзғура,
Барсүн неру қадзғура,
Сатты менің айымы -*

*Kelse sağan jolyға,
Oyat ony ұйқыдан,
Ketсін аулақ қайғыра,
Сатты менің қызметшімді».*

(Өзіне жамандық істеген жан туралы айтқаны: Ол саған келіп жолыға қалса; Ұйқысынан оны оятып жібер, істеген жамандығын білдір; Қайғырып аулаққа кетсін, кері кетсе барсын; Ол менің қызметшімді рұқсатсыз сатып жіберіпті).

(قَدْغُرَا قَدْغُرْمَاتِي) Қазғура-қазғурмақ; Қадзғура-қадзғурмақ - Қайғыра-қайғырмақ). «ز - 3 (дз)» әрпінің орнына «ی - и» әрпін қолданатындардың тілінде «قَيْغُرَار» қайғура-қайғура - қайғыра» деп айтылады.

قَزَغْرَدِي QUZFYRDY ҚҰЗҒЫРДЫ: үшқындады.

«قَزَغْرَدِي قَار Qar қузғырды: Қар қузғырды - Қар үшқындады». (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار Quzғы-
гаг-қузғырмақ: Құзғырар-құзғырмақ -
Үшқындар-үшқындамақ).

قُرَغْرَدِي QURFYRDY ҚҰРҒЫРДЫ: құрғады; қурады.

«قُرَغْرَدِي جَر Jег қиғғырды: Иер құрғырды -
Жер құрғады». Судың, ылғалдың аздығынан
құрғап кеткен, құрғап кепкен нәрсенің
бөріне солай дейді. (قُرَغْرَمَاق - قُرَغْرَار Qигғы-
гаг-қиғғырмақ: Құрғырар-құрғырмақ -
Құрғар-құрғамақ).

قُرَغْرَدِي QURFYRDY ҚҰРҒЫРДЫ: құр аптықты; жеңілтек-
тік жасады.

«قُرَغْرَدِي اَر Ер қиғғырды: Ер құрғырды -
Адам құр аптықты; яғни бос жеңілтектік іс-
теді». Басқаларға да осы мәнде қолданыла-
ды. (قُرَغْرَمَاق - قُرَغْرَار Qигғыгаг-қиғғырмақ:
Құрғырар-құрғырмақ - Құр аптығар - Құр
аптықпақ).

قَزَغْرَدِي QYZFYRDY ҚЫЗҒҰРДЫ: тыйды; бетін қайтарды.

«قَزَغْرَدِي اَلْ اَنِي OI аны bu ышта
қызғурды: Ол аны бұ ышта қызғурды: Ол оны
бұл істен тыйды; яғни ол оны бұл істен қай-
тып істемейтіндей етіп бетін қайтарды». Ол
бұл қылығын қайталамайтындай етіп, сазай-
ын тартқызды. (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار Qызғуғиг-

қызғиғмақ: Қызғүрүр-қызғұрмақ - Тыяр-
тыймақ).

قلغردى ҚOLFЫРДЫ ҚOLFЫРДЫ: сұрай жаздады.

«أَلْ مِنْدِنْ قَلغردى» Ol mendin қолғыды: Ол
мендін қолғырды - О менен сұрай жаздады».

(قلغردى - قلغردى - قلغردى) Қолғығағ-қолғығмақ: Қолғы-
рар-қолғырмақ - Сұрай жаздар-сұрай жаз-
дамақ).

قمغردى ҚAMFYРДЫ ҚAMFYРДЫ: қисайды; қисая жазда-
ды.

«أَنْكُ يوزى قمغردى» Апың жүзі қамғыды:
Аның иүзі қамғырды - Оның жүзі қисая жаз-
дады».

(قمغردى - قمغردى - قمغردى) Қамғығағ-қамғығ-
мақ: Қамғырар-қамғырмақ - Қисайып кете
жаздар-Қисайып кете жаздамақ).

Қыңырайып қисайып кеткелі тұрған
нәрсенің барлығына қатысты осы сөз қол-
данылады.

كجتردى КЕШТҮРДІ КЕШТҮРДІ: кештірді, (өткізді).

«أَلْ أَنى سۇدن كجتردى» Ol any suvдын кештүр-
ді: Ол аны сувдын кештүрді - Ол оны судан
кештірді».

(كجتردى - كجتردى - كجتردى) Кештүгүг-кеш-
түгмек: Кештүрүр-кештүрмек - Кештірер-
кештірмек).

كتردى KERTYРДІ KERTYРДІ: кердірді.

«أَلْ أَنكُ تونن كُنكا كتردى» Ol апың тонын
күнге kertyrdi: Ол аның тонын күнге кер-
түрді - Ол оның тонын күнге кердірді».

«**اَلْ يِيبْ كَرْتَرْدِي** Ol jip kertırdi: Ол иіп кер-
түрді - Ол жіп кердірді». Басқасы да осын-
дай. **كِرْتَرْمَاكْ - كِرْتَرَر** Kertıyug-kertıymek:
Kertıyur - kertıymek - Kerdirer-kerdirmek).

كِرْتَرْدِي KERTYRDI KӨRTYRDİ: көрсетті; көргізді.

«**اَلْ اَنَكْرَ نَانَكْ كِرْتَرْدِي** Ol aᅇar neᅇ kertırdi:
Ол аңар неᅇ көртүрді - Ол оған нәрсе көр-
гізді; (Ол оны нәрсені көруге жұмсады)».

كِرْتَرْمَاكْ - كِرْتَرَر Kertıyug-kertıymek: Көр-
түрүр-көртүрмек - Көргізер-көргізбек).

كِرْتَرْدِي KIRTYRDI KІРТYRDİ: кіргізді.

«**اَلْ اَنِي اَفْكَا كِرْتَرْدِي** Ol aᅇy evge kirtırdi: Ол
аңы евге кіртүрді - Ол оны үйге кіргізді».
Басқаларға да осындай.

كِرْتَرْمَاكْ - كِرْتَرَر Kirtıyug-kirtıymek: Kіp-
түрүр-кіртүрмек - Кіргізер-кіргізбек).

كِستَرْدِي KESTYRDI КЕСТYRDİ: кестірді.

«**اَلْ اَنَكْرَ يِغَاچْ كِستَرْدِي** Ol aᅇar jıgash kestırdi:
Ол аңар иығаш кестүрді - Ол оған ағаш
кестірді». Басқасы да осындай.

كِستَرْمَاكْ - كِستَرَر Kestıyug-kestıymek: Кес-
түрүр-кестүрмек - Кестілер - кестіремек).

كِفتَرْدِي KEVTYRDI КЕВТYRDİ: кемітті; азайтты.

«**اَلْ اَنَكْ كُوچِنْ كِفتَرْدِي** Ol aᅇyᅇnᅇ күшін кевтүр-
ді: Ол аның күшін кевтүрді - Ол оның күшін
кемітті». **كِفتَرْمَاكْ - كِفتَرَر** Kevtıyug-kevtıymek:
Кевтүрүр-кевтүрмек - Кемітер-кемітпек).

كُلْتُرْدِي KYLTYRDI KYLTҮРДІ: күлдірді.

«كُلْتُرْدِي اَل مَنِي OI meni kұlyrди: Ол мені күлтірді - Ол мені күлдірді».

كُلْتُرْ كُلْتُرْمَكْ Kұlyrғу-kұlyrмек: Күл-түрүр-күлтірмек - Күлдірер-күлдірмек).

كُلْتُرْدِي KYLTYRDI KYLTҮРДІ: шідерлетті; шідерлеп байлатты.

«كُلْتُرْدِي اَل اَت اَذَاقِن OI at aзақын kұlyrди: Ол ат адзақын күлтірді - Ол аттың аяғын шідерлетті; Ол аттың аяғын байлатып жықтырды».

كَلْتُرْدِي KELTYRDI KELTҮРДІ: келтірді.

«كَلْتُرْدِي اَل مَنَا اَت Keltырди: Ол маңа ат келтірді - Ол маған ат келтірді».

كَلْتُرْ كَلْتُرْمَكْ Keltырғу-keltырмек: Кел-түрүр-келтірмек - Келдірер-келдірмек).

Бұл сөз оғыз тілінде «т - т» әрпімен, өзге түріктерде «д - д» әрпімен айтылады. Оғыздардың әдеті осы, олар түріктерден өзгешеленіп «д - д» әрпін «т - т» әрпіне, «т - т» әрпін «д - д» әрпіне алмастырып қолданады.

Түріктер түйені «تَءَیْ tevej: тевей» - десе, Оғыздар «دَوْ dəwə: дәуә» - дейді.

Түріктер «тағы» мағынасындағы сөзді: «تَاقِي тақы: тақы» - десе, оғыздар: «دَاقِي daқы: дақы» дейді.

كِكْشُرْدِي KIKSHYRDI KIKШҮРДІ: қайрады; жаныды.

«كِكْشُرْدِي اَر بِيَاكْ Er biшек kikshырди: Ер бі-

шек кікшүрді - Ер пышақ қайрады; Адам пышақты бір-біріне жаныды».

«**Ol ikki er kiksürdi:** Ол іккі ер кікшүрді: Ол іккі ер кікшүрді - Ол екі ерді (бір-біріне) қайрады». **Kiksüygüg-kiksügmek:** Кікшүргүг-кікшүргүг-кікшүрмек - Қайрар-қайрамақ).

KÖMTYRDI KÖMTYRDI: көмдірді.

«**Ol jerde neñ kömtürdi:** Ол иерде нең көмтүрді - Ол жерге нәрсе көмдірді». **Kömtüygüg-kömtügmek:** Көмтүргүг-көмтүргүг-көмтүрмек - Көмдірер-көмдірмек).

KÜLSIRDİ KÜLSIRDİ: күлімсіреді.

«**Eg külsirdi:** Ер күлсірді - Ер күлімсіреді». Күлімсірегендей болып көрінсе де осылай дейді. **Külsirer-külsirgük:** Күлсірер-күлсірмек - Күлімсірер-күлімсіремек).

KEDGIRDİ KEDGIRDİ: асаулық көрсетті; тулады.

At kedgirdi: Ат кедгірді - Ат асаулық көрсетті». **Kedgirer-kedgirgük:** Кедгірер-кедгірмек - Тулар туламақ.)

KEZGERDİ KEZGERDİ: кездеді.

«**Eg oқ kezgerdi:** Ер оқ кезгерді»

- Ер оқ кездеді; яғни адам оққа жақ шығарды.» (Kəzgeyüġ - kəzgermek : Кезгерүр-кезгермек - Кездер-кездемек).

كۆزگەردى KÖZGERDİ КӨЗГЕРДІ: көрсетті; көргізді.

«Ol atamny maña kəzgerdi: Ол атамны маңа көзгерді - Ол атамды маған көрсетті.» Кездесіп, ұшырасса да осылай дейді. (Kəzgeyüġ - kəzgermek: Кезгерүр-кезгермек - Көрсетер-көрсетпек.)

күзгәрдй KYZGERDİ КҮЗГЕРДІ: күзгерді; күзге айланды.

«Өзлек күзгерді - Мерзім күзге айланды; Уақыт күзге бет алды.» (Küzgeyüġ - күзгермек: Күзгерүр-күзгермек - Күзге айналар-күзге айналмақ.)

келгәрдй KELGIRDİ КЕЛГІРДІ: келгелі тұрды.

«Ol maña kelgirdi: Ол маңа келгирді - Ол маған келгелі тұрды.» (Kəlgireġ - kəlgirmek: Келгірер-келгірмек - Келгелі тұрар -келгелі тұрмақ.)

көңгәрдй KӨNGERDİ КӨНГЕРДІ: көндірді, туралады, түзу жол көрсетті.

«Ol oq көңgerdi: Ол оқ көңгерді - Ол оқты туралады.» Басқаларға да осы секілді. «Ol joq көңgerdi: Ол иол көңгерді - Ол жол көрсетті.»

بَكَ اغْرَيْنِي كُنْكَرْدِي» Beg оғғыны көңгерді:

Бег оғрыны көңгерді - Бек ұрыны көндір-

ді» كُنْكَرْرُ - كُنْكَرْمَاكُ) Kөngeryg-kөngermek:

Көңгерүр-көңгермек - Көндіреp-көндіpмек.)

مَنْدُرْدِي MYNDYRDI MҮНДҮРДІ: міндірді.

«اَلْ مَنْكَا اَتَ مَنْدُرْدِي» Ol маңа at mұndyrdi:

Ол маңа ат мұндүрді - Ол маған ат міндірді.»

Басқаларға да солай қолданылады.

مَنْدُرْرُ - مَنْدُرْمَاكُ Mұnduryg-mұndurmek:

Мұндүрүр-мұндүрмек - Міндіреp-міндіpмек.)

مَنْدُرْدِي MANDURDY MАНДҮРДЫ: малдырды; тақалдырды.

«اَلْ مَنْكَا قَلْجَ مَنْدُرْدِي» Ol маңа қылыш maп-

durды: Ол маңа қылыш мандүрды - Ол ма-

ған қылыш тақалдырды.»

«اَلْ مَنْكَا اَتْمَاكِكْ يَاقْغَا مَنْدُرْدِي» Ol маңа et-

mekig jaғқа mandurды: Ол маңа етмекіг иағқа

мандүрды - Ол маған нанды майға малдыр-

ды; Ол маған нанды майға батырғызды.»

مَنْدُرْرُ - مَنْدُرْمَاقُ Mandurug-mandurmak: Ман-

дүрүр-мандүрмақ - Малдырар - малдырмақ.)

مَنْغُرْدِي MANFYRDI MАНФЫРДЫ: малғалы тұрды.

«اَلْ اَتْمَاكِكْ يَاقْغَا مَنْغُرْدِي» Ol etmekig jaғқа

maпғырды: Ол етмекіг иағқа манғырды -

Ол нанды майға малғалы тұрды.» Басқалар

да осындай. مَنْغُرْرُ - مَنْغُرْمَاقُ Maпғыраг-maп-

ғырмақ: Манғырар-манғырмақ - Малғалы тү-

рар-малғалы тұрмақ.)

Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі болады:

Біріншісі, негізі екі әріпті болып, екі әріптен асқан соң өтімді болатын етістік. Мысалы: «بردى» *bardı*: барды» етістігінен «بتردى» *barturđı*: бартұрды - барғызды» дегенге, «سفقا قردى» *Eg suvqa qarđı*: Ер сувқа қарды - Ер суға қақалды, яғни су көп кіріп кеткендіктен қақалды» дегенді «انى سفقا قرتدى» *Anı suvqa karturđı*: Оны сувға қартұрды - Оны суға қақалдырды» сияқты түрлендірген секілді.

Демек, түбірі екі әріптік өтімсіз (салт етістік) етістіктер екі әріптіктен асысымен өтімді етістікке айналады, яғни түбірі екі әріптік өтімді етістікке «تُر» *-tur// -tүг: -tүр// -tүр* қосылады. Мысалы: «ار يا قردى» *Eg ja qurđı*: Ер иа құрды - Ер садақ құрды» деген тіркесте, бұл жерде іс істеуші бір адам. Егер, біреу бір істі істеуге міндеттелген болса, яғни мәжбүр болған жағдайда етістікке «تُر» *-tur// -tүг: -tүр// -tүр* қосылып, «ال انكر يا قرتدى» *Ol ankar ja kurturđı*: Ол аңар иа күртұрды - Ол оған садақ құрдырды» деп жасалады. Бұл жерде істі істеуші екі жақ - бірі мәжбүр етуші жақ, бұйырушы жақ, екіншісі іс-әрекетті өзі атқарушы, істеуші жақ болады. Араб-шадағы: «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ انْقَطَعُ غَيْرُهُ» не «لَقَطَ لَقَطًا» — деген секілді. Мұндағы «انْقَطَعُ» және «الْقَطْعَةُ» деген етістіктерде істеуші жақ екіден.

Яғни, етістікке «غُر» *-gur: -ғүр*», «كُر» *-gүг: -гүр*» қосылады. Мысалы: «ات تردى» *At turđı*: Ат тұрды - Ат тұрды», «ار اتن» *Eg atın turğurđı*: Ер атын тұрғұрды - Ер атын тұрғызды, Ер атын қарғытты» деген секілді. Сондай-ақ,

«تُرْدِي ار يِقَارُو» Ер жоқару тұрды: Ер иоқару тұрды - Ер өре түрегелді; Адам атып тұрды» деген тіркестегі «تُرْدِي тұрды: тұрды», етістігінен өтімді (сабақтас етістік) жасайтын болса «تُرغَرْدِي اَنِي» Аны тұрғұрды: Аны тұрғұрды - Оны тұрғызды» сияқты болып шығады.

Сол секілді «يَاغُ اَرُوْدِي» Яғ егүді: Иағ ерүді - Май еріді» тіркесіндегі «ارُوْدِي егүді: ерүді - еріді» етістігінен өтімді жасалса, «ار يَاجُ اَرُكُرْدِي» Ер яғ ергүрді: Ер иағ ергүрді - Ер иағ ерітті» секілді болып шығады. «اَقُ كُنْدِي» Оқ көнді: Оқ көнді - Оқ түзелді» дегендегі, «كُنْدِي көнді: көнді - түзелді» етістігінен өтімді етістік жасаса «اَقْجِي كُنْدُكُرْدِي» Оқшы көңгерді: Оқшы көңгерді - Оқшы (оқты) түзетті» деген секілді болады. Жоғарыда айтылған қосымшалардағы «ت - т», «غ - ғ», «و - ғ» әріптері етістікті өтімді жасайтын әріптерге жатпайды. Етістікті өтімдіге айналдыратын әріп тек «ر - р» әрпі ғана. «قُشُ اَجْرْدِي» Құш ұшғұрды: Құш ұшұрды - Құс ұшырды», «سُوْفِي كَجْرْدِي» Сув кешүрді: Сув кешүрді - Су кештірді» дегендегі етістіктер тек қана «ر - р» қосылу арқылы өтімді болып отыр. Жоғарыда келтірілген мысалдар да сондай. Дыбыстап айтқанда айқын болу үшін бұл етістіктерге «ت - т», «غ - ғ», «و - ғ» әріптері қосылды. Бұл әріптер осы етістіктерге қосылмайтын болса, онда осы етістіктердің өтімді түрінің өткен шағында екі «ر - р», келер шағында үш «ر - р» қабаттасып келеді. Мысалы: «غ - ғ» әрпі болмай қалса, «قُتْرُغَرْدِي» құтғарды: құтғарды - құтқарды» етістігінің өткен шағында «قُتْرُغَرْدِي» құтғарды: құтғарды»,

сол секілді «سَفَرْدِي sūfardı: сувғарды - суғарды» етістігінің өткен шағында «سَفَرَّرْ sūfarrı: сұврарұр - суарар» деп айтылады. Бұл ретте «р - ڤ» әріптерінің бірі сөздің түбірінде бұрыннан бар, екіншісі өтімдіге айналдыру үшін қосылған, үшіншісі келер шақтың сипатын білдіру үшін қосылған. Сөйтіп, сөздің негізіндегі «р - ڤ» әрпі қатты дауысталып айтылатын сөздерде «ت - т» әрпіне, түбірінде «ق - қ» әрпі келген, яғни қатаң айтылатын сөздерде «غ - ғ» әрпіне, түбірінде «ج - г, к» әріптері келген, яғни ұяң айтылатын сөздерде «ج - г» әрпіне айналған. Мұндайда сөздер жағымды, жатық естіледі.

Екіншісі, өзегі үш әріптен түзілген өтімсіз (салт) етістіктің өтімдіге айналғандары да осы топқа кіреді. Мәселен: «أَرَّ تِرْلَدِي Er tirildi: Ер тірілді - Ер тірілді» тіркесіндегі «تِرْلَدِي tirildi: тірілді» етістігі өтімдіге айналдырылса «تِرْ كُرْدِي tirgürdi: тіргүрді» болады. Мәселен: «تَنْكُرِي تَنْكُرِي Tәңri tirgürdi: Тәңри тіргүрді - Тәңри тірілтті» деген секілді. «أَرَّ قَزْلَدِي Er qızıldı: Ер қызылды - Ер жазаланды» дегендегі етістік өтімдіге айналдырылса «قَزْغُرْدِي qızğurđı: қызғұрды» болып шығады.

Мысалы, «أَنِي قَزْغُرْدِي Anı qızğurđı: Аны қызғұрды - Оны жазаландырды, яғни оның жазасын тартқызды» деген секілді.

Үшіншісі, негізінде өтімсіз етістік болып, бір іс-әрекеттің іске асуына аз қалғандығын, іс-әрекетті жүзеге асыруға ниет қойғандығын, әйтсе де етістіктің ыңғайы істің аз-аздап іске асатындығын білдіреді. Мәселен, «سُوْفِي تَمْجَرْدِي Suv tamçardı: Сув тамчарды - Су тамшылады, яғни бұлттан су аз-аздап

тамшылады», «أَشْجِ تَشْغَرْدِي» Ашіш ташғарды: Ашіш ташғарды - Қазан тасығалы қалды» деген тәрізді.

Етістік бұл мәнде келсе, екінші әріп өткен шақ пен келер шақта сүкүндік, тек төртінші әріп келер шақта фатхалық болып келеді.

Төртіншісі, етістік осы мағыналардың ешқайсысына да маңайламай, тек қана өз мағынасын білдіреді. Мысалы: «تَنْكُرِي مَنِي قَتَغَرْدِي» Тәңгі мені қүтғарды: Тәңгі мені қүтғарды - Тәңгі мені қүтқарды» дегендегі «قَتَغَرْدِي قَتَغَرْدِي» тәрізді. «عَر قَتَغَرْدِي» Ер қатғұрды: Ер қатғұрды - Ер ішегі қатып күлді» дегендегі «قَتَغَرْدِي قَتَغَرْدِي» сондай.

Бұл бөлімдегі етістікте іске басқа біреудің жәрдемдескендігін яки бөстесіп бөсекелескендігін білдірмек болғанда, етістікке «д - д» әрпінің алдына «ш - ш» әрпі қосылады. Мысалы: «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِن تَذُغَر» Ол маңа ат суvғағышды: Ол маңа ат суvғарышды - Ол маған ат суvғарысты,» «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِن تَذُغَر» Ол менің бірле қарын тодзғұрушды: Ол менің бірле қарын тодзғұрушды - Ол менімен бірге қарын тойғызысты, яғни, Ол менімен бірге қарын тойғызысты бөстесті» дегендегідей. Шын мәнінде істелмеген істі, өзі істеп жатқандай етіп көрсету мағынасын білдірмекші болғанда, екі түрлі жол қолданылады: Бірінде, «д - д» әрпінің алдына «н - н» әрпі қосылады. Мұның ережесі жоғарыда айтылды. Мысалы: «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِن تَذُغَرْنَدِي» Ол ат суvғағынды: Ол ат суvғарынды - Ол ат суарынды; Ол ат суарғандай болып көрінді.» «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِن تَذُغَرْنَدِي» Ол қарын тодзғұрынды: Ол қарын тойғызып жат-

қандай көрінді, яғни, істі бөгде ешкімнің көмегінсіз өзі атқарып жатқандығын аңғартады.»

Бұл сипаттағы етістіктің ең дұрыс, ең жақсы, ең жиі қолданылатын түрі «ن - н» әрпінің алдына «مس - м,с» әріптерінің қосылып келетіні. Сонда, бұл түрде «ن - н» әрпімен бірге үш әріпті болады. Мысалы: «**أَلِ اتْ سَفْعَرِمَسْنَدِي** Ol at suvға-ғымсынды: Ол ат сувғарымсынды - Ол ат суарып жатқандай көрінді.» Бұл орайда «ن - н» әрпі мен «م - м» әрпі сүкүндік болып, «س - с» әрпі кесралық болады. Бұл жай өз ретінде кеңінен талданып айтылады.

بُلْدُوزْدِي BULDUZDY БҰЛДУЗДЫ: болдырды, тапқызды.

«**بُلْدُوزْدِي نَانَكْنِي** Bulduzdy неңні: Бұлдузды неңні - Нәрсені болғызды; бір нәрсені таптырып әкелгізді.»

«**بُلْدُوزْ - بُلْدُوزْمَاقْ** Bulduzur-bulduzmaq: Бұлдузур-бұлдузмақ - Болғызар-болғызбақ.)

بِلْدُوزْدِي BILDYZDI БІЛДУЗДІ: білдірді.

«**أَلِ مَنَكَا اِيْش بِلْدُوزْدِي** Ol маңа ыш bildyzdi: Ол маңа ыш білдузді - Ол маған іс білдірді.»

«**بِلْدُوزْ - بِلْدُوزْمَاقْ** Bildyuzur-bilyuzmek: Білдузур-білдузмек - Білдірер-білдірмек.) Бұл оғыздар сөзі, сондықтан қағидаға үйлеспейді. Түріктер бұлай сөйлемейді.

بُرْبَاشْدِي BURBASHDY БҰРБАШДЫ: шиеленісті; былықты.

«**بُرْبَاشْدِي اِيْش** Byrbashdy: Ыш бүрбашды - Іс шиеленісті.» Басқалары да осы секілді.

«**بُرْبَاشْ - بُرْبَاشْمَاقْ** Byrbashur-byrbashmaq: Бұр-

башғур-бұрбашмақ - Шиеленісер-шиеленіс-пек.)

بَرْتَشْدِي لَار BERTIŞDİLER BERTIŞDİLER: жараласты.

«الَار بِيْرَا كَنْدِي نَنْكَ كَنْكَلَنْ بَرْتَشْدِي لَار»
 Olar bir ikindiniñ kɵñlin bertişdiler: Олар бір ікін-
 дінің көңлін бертiшдiлер - Олар бiрi екiн-
 шiсiнiң көңiлiн жараласты.» (بَرْتَشْمَاك) بَرْتَشْوَر-
 Bertişyug-bertişmek: Бертiшyүр-бeртiшмeк -
 Жараласар-жараласпак).

بَغْرُشْدِي BOGRUŞDY BOGRUŞDY: кесiстi.

«ال مَنكَا يَغَاخ بَغْرُشْدِي» Ol maña jyğash boğ-
 gışdy: Ол маңа иығаш боғрұшды - Ол ма-
 ған ағаш кесiстi; Ол маған ағаш кесуге жөр-
 демдестi.» Бәстесiп iстескенде де осылай дей-
 ді. (بَغْرُشْمَاك) بَغْرُشْوَر-
 Boğruşyug-boğruşmak:
 Боғрұшyүр-боғрұшмақ - Кесiсер-кесiспек).

بُتْرُشْدِي BÜTRUŞDI BÜTRUŞDI: тартысты, таласты.

«الَار اِكِّي بُتْرُشْدِي» Olar ikki bütüşdi: Олар
 ikki bütüşdi - Олар екеуi таласты, яғни олар
 екеуi дауласып бiрiне бiрi дәлел келтiрiс-
 тi.» (بُتْرُشْمَاك) بُتْرُشْوَر-
 Bütüşyug-bütüşmek:
 Бүтрүшyүр-бүтрүшмек - Таласар-таласпак).

بَاتْرُشْدِي BATRUŞDY BATRUŞDY: батырысты.

«الَار اِكِّي بِيْرَا سَفَقَا بُتْرُشْدِي» Olar ikki
 bir birig suvqa batuşdy: Олар ikki bir birig
 suvqa batuşdy - Олар екеуi бiр бiрiн суға

батырысты.» (بَتْرُشُورُ بَتْرُشْمَاقُ) Batruşur-bat-
gıştaq: Batruşur-batruşmaq - Батырысар-
батырыспақ).

بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«بَكَلَشْدِي بَرَلَا اَلْ مَنِكْ OI meniñ birle bek-
leşdi: Ол менің бірле беклешди - Ол менімен
уәделесті; Ол менімен уағда бекітісті, уағда
байласты.»

بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«بَكَلَشْدِي اَلْ مَنِكَا قَبُغُ Bеклешди: Ол мена қапуғ ekleş-
di: Ол мена қапуғ беклешди - Ол маған қақ-
паны бекітісті.» (بَكَلَشْمَاقُ بَكَلَشُورُ) Bekleşüg-
bekleşmek: Беклешүр-беклешмек - Бекітісер-
бекітіспек).

بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«بَكَلَشْدِي اَلْ مَنِكَا اَتْ OI mena at bekleşdi: Ол
мена ат беклешди - Ол маған ат сақтасты.»
Басқаларға да осы секілді. (ОҒЫЗША).

(بَكَلَشْمَاقُ Бَكَلَشُورُ) Bekleşüg-bekleşmek: Бек-
лешүр-беклешмек - Бекітісер-бекітіспек).

تُرْبِشْدِي ТҮРПҮШДИ ТҮРПҮШДИ: жарысты.

«تُرْبِشْدِي اَلْ مَنِكْ بَرَلَا يَغَاچْ OI meniñ bile
yığaş түрпүшди: Ол менің бірле ийғаш
түрпүшти - Ол менімен бірге ағаш жарысты.»
Бәсекелесе істескенде де осы сөз қолданы-
лады. (تُرْبِشْمَاقُ تُرْبِشُورُ) Түргүшүр-түргүшмек:

Түрпүшүр-түрпүшмек — Жарысар-жарыспақ)

تَبْرَشْدِي

TEBREŞDİ TEBREŞDİ: тебіренді; тербеліп, қоз-

ғалды.

«*كیشی قَمَغ تَبْرَشْدِي* **Kişi qamıǵ tebreşdi:**

Kişi qamıǵ tebreşdi - Барлық кісі тебіренді.» Бір нәрселер тербелгенде де осы сөз арқылы білдіреді. (تَبْرَشْوَر- تَبْرَشْمَاك) Tebreşür-tebreşmek: Tebreşür-tebreşmek - Тебіренер-тебіренбек).

Жырда былай деп келеді:

اَل قَر قَمَغ قِيْشِن اِنَارُ

اَشْلُق تَرِغ اِنُن اُونَار

يَقْلُق يَغِي مَنْدَا تِنَار

سَن كَلِبَن تَبْرَشْوَر

*Ol qar qamıǵ qıshın ınar
Aşlıq tarıǵ anyn ünär,
Javlaq jaǵı mende tınar
Sen kelipän tebreşür:*

*Ol qar qamıǵ qıshın ınar,
Aşlıq tarıǵ anyn ünär,
Javlaq jaǵı mende tınar,
Sen kelipän tebreşür -*

*Күллі қар да қыста жауар,
Астық, тары содан өнер;
Жауыз жау да менде тынар,
Сен келгенде қозғалақтар.»*

(Жаз бен қыстың айтысын, тартысын сипаттап айтылған. Қыс жазға былай дейді: Қар біткеннің барлығы қыста жауады; Содан астық, тары, бидай өніп шығады; Жауыз жаудың өзі қыста тыныш тауып, тыншиды; Сен, яғни, жаз келгенде бірге қозғалып, іс-харекетін бастайды.)

تَلْبِشْدِي TALRYШДЫ TALПЫШДЫ: талпынды; қанат қағысты; желпілдеді.

«قَمَعٌ قَشَلَارٌ قَشَلَارٌ قَمَعٌ تَلْبِشْدِي» Қушлар қамуғ talрышды: Қушлар қамуғ талпышды - Күллі құстар қанат қағысты. «بَيْرِقٌ قَمَعٌ تَلْبِشْدِي» Вағрақ қамуғ talрышды: Баирақ қамуғ талпышды - Барлық байрақ желпілдеді; Байрақ сабының ұшындағы шашақтары желкілдеді. Басқаларға да осы секілді қолданылады.

تَلْبِشْرٌ - تَلْبِشْمَاقٌ Talрышur-talрышмақ: Талпышур-талпышмақ - Талпынар-талпынбақ).

تَرْتِشْدِي TARTЫШДЫ TARTЫШДЫ: тартысты.

«أَنْ مَنَكَ أَرْقٌ تَرْتِشْدِي» ОI меңа үрүк тартышды: Ол меңа үрүк тартышды - Ол маған арқан тартысты. «تَرْتِشْدِي نَانُكٌ» Tартышды нең: Тартышды нең - Нәрсе тартысты; бөлек-бөлек нәрселер біріне-бірі тартылды.»

تَرْتِشْدِي TARTЫШДЫ TARTЫШДЫ: тартысты.

«أَنْ مَنِكَ بَرِّ لَآ يَا تَرْتِشْدِي» ОI менің бире ла тар-

тышды: Ол менің бірле иа тартышды - Ол мені-
 мен (бәске) садақ тартысты.» **اَلْاَلْتُنُّنْ** «**اَلْمَنْكَا**»
 Ol maña altun tartıshdı: Ол маña
 алтүн тартышды - Ол маған алтын тартыс-
 ты.» Бір нәрсені таразыға тартысқанда да осы
 сөз қолданылады. **تَرْتَشْمَاقْ - تَرْتَشْوَرْ** (Tartı-
 shıg-tartıshmaq: Tartıshūr-tartıshmaq - Tar-
 tysar-tartıspak).

تَرْتَشْدِي TÜRÜŞDİ TÜRÜŞDİ: сүрісті; сүртісті.

Ol meniñ birle bağ turtıshdı: Ол менің бірле
 бiрле қовишқа jaғ turtıshdı: Ол менің бірле
 қобұшқа иағ түртүшді - Ол менімен бiрге
 терiге май сүрiсті.» Бір нәрсені сүрткенде
 де осы сөз қолданылады. **تَرْتَشْمَاقْ - تَرْتَشْوَرْ**
 Türtüşüg-türtüşmek: Türtüşūr-türtüşmek -
 Sürtіser-sürtіspek).

تَبْرَشْدِي TOPRAŞDİ TOPRAŞDİ: тобарсыды; шаңы шық-
 ты.

Jer kugur toraşdı: Иер
 күрүп топрашды - Жер күрғап тобарсыды;
 Жер (жаңбырдың аздығынан күрғап) шаңы
 шықты.»

تَبْرَشْمَاقْ - تَبْرَشْوَرْ Toraşıg-torășmaq: Top-
 raşūr-topraşmaq - Tobarsır-tobarsımaq).

تَبْرَشْدِي لَار TEBZEŞDİLER TEBZEŞDİLER: қызғанысты.

Olar қаmuғ bu
 бо ашқа тбзшды лар»

ышқа tebzeshdiler: Олар қамұғ бұ ышқа теб-
зешділер - Олардың барлығы бұл іске қыз-
ғанысты».

تَبْزَشُورُ - تَبْزَشْمَاكُ Tebzeshür-tebzeshmek: Теб-
зешүр-тебзешмек - Қызғанысар-қызғаныс-
пақ).

تِرْكَشْدِي تIRKEŞDİ ТІРКЕШДІ: тіркесті; тізілді.

تَفَى تِرْكَشْدِي Tefe tirkeşdi: Теве тіркешді -
Түйе тіркесті». Бірінен соң бірі қатарласып
тізілген нәрселердің барлығына осылай дей-
ді. تِرْكَشُورُ - تِرْكَشْمَاكُ Tirkeshür-tirkeshmek:
Тіркешүр-тіркешмек - Тіркесер-тіркеспек).

تَبْلَشْدِي لَارُ TERLEŞDİLER ТЕПЛЕШДІЛЕР: ырзаласты;
разы болысты.

بُو ايشغ قَمَغُ تَبْلَشْدِي لَارُ Olag bu ышығ
қамұғ terleşdiler: Олар бұ ышығ қамұғ теп-
лешділер - Олар бұл істе түгел разы болыс-
ты». تَبْلَشُورُ - تَبْلَشْمَاكُ Terleşür-terleşmek: Теп-
лешүр-теплешпек - Разы болысар - Разы
болыспақ).

تَبْلَشْدِي لَارُ TÜRLEŞDİLER ТҮПЛЕШДІЛЕР: түптесті; түп-
тегін тексерісті.

بُو ايشغ تَبْلَشْدِي لَارُ Olag bu ышығ түрлеш-
diler: Олар бұ ышығ түрлешділер - Олар бұл
істің түбін, түп-тегін тексерісті».

تَبْلَشُورُ - تَبْلَشْمَاكُ Türleşür-türleşmek: Түп-

лешшүр-түплешмек - Түптесер-түптеспек).

تَتَلَّشْدِي **TATLAŞDY TATLAŞDY:** парсыша сөйлесті.

«الار اكي بىرلا تاتلاشدى» Olar ikki birle tatlaşdy: Олар іккі бірле татлашды - Олар екеуі бірге (екеуара) парсыша сөйлесті». Ұйғырша сөйлессе де осылай дейді.

(تاتلاشماق - تاتلاشور - تاتلاشماق) **Tatlaşur-tatlaşmaq:** Татлашшүр-татлашмақ - Татласар-татласпақ).

تَلْقَشْدِي **TALQYŞDY TALQYŞDY:** басысты.

«ان منكا ائما تالقشدى» Ol mena ojma talqyşdy: Ол меңа ойма талқышды - Ол маған байпақ тігетін киіз басысты». Қандай да бір нәрсені басқанда, түріп жинағанда жәрдемдесе де осы сөз қолданылады.

(تالقشماق - تالقشور - تالقشماق) **Talqyşur-talqyşmaq:** Талқышшүр-талқышмақ - Басысар-басыспақ).

تَكَلَّشْدِي **TÖKLEŞDI TÖKLEŞDI:** төгілісті.

«نانك نكلشدى» Tökleshdi neñ: Төкleshді neñ - Нәрсе төгілісті; нәрсе төгілді».

(تاكلشماق - تاكلشور - تاكلشماق) **Töklüşur-töklüşmaq:** Төклүшшүр-төклүшмақ - Төгілісер-төгіліспек).

تُغْلِي **TYGLYŞDI TYGLYŞDI:** түйілісті.

«يب لار تگلشدى» Jipler tyglyşdi: Иіплер түглюшді - Жіптер түйілісті».

تۈگۈشۈر - تۈگۈشۈر - تۈگۈشۈر Tүglүшүг-tүglүштөк: Tүг-
лүшүр-түглүштөк - Tүйілісер-tүйіліспек).

تۈگۈشۈر TІKЛІШDІ TІKЛІШDІ: тігілді; қадалды

«**تۈگۈشۈر** **يغاش** Ығаш tіkлiшdі: Иғаш tіkлiш-
дi - Ағаш тігілді». (Ағаш егілді - А.Е.). Басқа-
ларға да осылай айтылады.

تۈгۈشۈر - تۈگۈشۈر Tіkлiшүг-tіkлiштөк: Tіk-
лiшүр-tіkлiштөк - Tігілер-tігілмөк).

تۈرمۈشۈر TЫРМАШDЫ TЫРМАШDЫ: тырмaсты; тырмaласты.

«**الار اكي ترمۈشۈر** Oлар iккi тырмашды: Oлар
iккi тырмашды - Oлар eкeуi тырмaласты».

تۈرمۈشۈر - تۈرمۈشۈر Тырмашуғ-тырмаштөк:
Тырмашүр-тырмаштөк - Тырмысар-тырмыс-
пак).

جالپاشۈر ШАЛРАШDЫ ШАЛПАШDЫ: шарпысты.

«**الار اكي جالباشۈر** Oлар iккi шалрашды: Oлар
iккi шалпашды - Oлар eкeуi шарпысты».

Бір нәрсе бүлініп, былғанып қалған кезде де
осы сөз қолданылады. (**جالپاشۈر - جالباشۈر**)

Шалрашуғ-шалраштөк: Шалпашүр-шалпаш-
төк - Шарпысар-шарпыспөк).

چاندۈشۈر ШАНДЫШDЫ ШАНДЫШDЫ: салғыласты; қарсы-
ласты.

«الار اکی جندشدی» Olar ikki şandışşy: Олар
икки şandışşy - Ол екеуі салғыласты».

«جندشور - جندشماق» Şandışşyг-şandışşмақ;
Şandışşyр-şandışşмақ - Салғыласар-сал-
ғыласпақ).

«جمرشدی» ŞOMRUŞDY ŞOMRŪŞDY: шомылысты.

«ان منک برلا سفدا جمرشدی» Ol meniñ birle suv-
da şomğışşy: Ол менің бірле сувда şom-
рұшды - Ол менімен бірге суда шомылысты;
яғни ол менімен бірге бәсекелесіп суға шо-
мылысты, сүңгісті». Жәрдемдесе де осы сөз
қолданылады.

«جمرشور - جمرشماق» Şomğışşyг şomğışşмақ;
Şomрұшyр-şomрұшмақ - Шомылысар-шо-
мылыспақ).

«جفرشدی» ŞEVRYŪŞDİ ŞEVRYŪŞDİ: айналдырысты.

«ان منک برلا اق جفرشدی» Ol meniñ birle oқ
şevrŷşdİ: Ол менің бірле оқ şevrŷşdİ - Ол
менімен бірге оқ айналдырысты*». Жұмыр,
доғал нәрсені айналдырғанда да осы сөз қол-
данылады. «جفرشور - جفرشماق» Şevrŷşyг-şev-
rŷşтек: Şevrŷşyр-şevrŷşмек - Айналды-
рысар-айналдырыспақ).

* Жібенің түзу-қасықтығын білу үшін тырнақ үстінде айналдырып тексе-
ріп байқайды.

جَقْرَشْدِي شОҚРАШДЫ ШОҚРАШДЫ: қайнасты; шұрқылдас-
ты; араласты.

«تېز لار جَقْرَشْدِي» Tebizler шоқрашды: Тебізлер шоқрашды - Сортаңдар қайнасты; Сортаң жерлер қайнады». Бір нәрсе астаң-кестең қабарып көтерілсе, қайнаса осы сөз қолданылады. «كشې بېر بېر اجندا جَقْرَشْدِي» Кіші big big ішінде шоқрашды: Кіші бір бір ішінде шоқрашды - Кісілер біріне-бірі араласып, құраласды». (جَقْرَشْمَاق - جَقْرَشُور - Шоқрашуг-шоқраштақ: Шоқрашұр-шоқрашмақ - Қайнасар-қайнасабақ).

جَقْرَشْدِي ШЫҚРЫШДЫ ШЫҚРЫШДЫ: шығарысты; ашысты.
«بېر بېر نېنك اغرى لقن جَقْرَشْدِي» Big biginiң оғғылықып шықғышды: Бір бірінің оғрылықын шықрышды - Бір-бірінің ұрлығын шығарысты». Қандай да бірдеңені ашыққа шығаруға бәсекелесе де, жәрдемдесе де осы сөз қолданылады. (جَقْرَشْمَاق - جَقْرَشُور - Шықгышиг-шықгыштақ: Шықрушұр-шықрышмақ - Шығарысар шығарыспақ).

جَقْرَشْتِي ШАҚРЫШДЫ ШАҚРЫШДЫ: шақырысты.
«بوي بېر بېر بوي بوي جَقْرَشْتِي» Boy big birge шақгышты: Бой бір бірге шақрышты - Жұрт бі-

рін-бірі шақырысты». (Оғызша).

جَقْرَ شُورُ - جَقْرَ شِمَاقُ Шақгышүг-шақгышмақ:
Шақрышүр-шақрышмақ - Шақырысар-ша-
қырыспақ).

تِكْرَ شُدِي تИКРЕШДИ ТИКРЕШДИ: көтерілді; тіктеді.

آتِلار اَذاقِي تِكْرَ شُدِي «Atlar азақы тікгешді:
Атлар адзақы тікгешді - Аттардың аяғы дүбір-
леді, үн көтерілді». «اَغْلان تِكْرَ شُدِي Oğlan tik-
geşdi: Oğlan тікгешді - Бала бойын тіктеді;
бойы өсіп, көтерілді». «تِكْرَ شُورُ - تِكْرَ شِمَاكُ»
Тікгешүг-тікгештек: Тікгешүр-тікгеשמек -
Тіктер-тіктемек).

جَقْرَ شَتِي ШЫҚРАШТЫ ШЫҚРАШТЫ: шықырласты; қышыр-
лады. «تِيش جَقْرَ شَتِي Тыш шықгашты: Тыш
шықрашты - Тіс шықырласты». Бір нәрсені
қышырлатқанда да осылай дейді.

جَقْرَ شُورُ - جَقْرَ شِمَاقُ Шықгашүг-шықгашмақ:
Шықрашүр-шықрашмақ - Шықырласар-
шықырласпақ).

جَرَّ كَشْتِي ШЕРГЕШДИ ШЕРГЕШДИ: шептесті; шеп түзісті.

اَكِي سُو جَرَّ كَشْتِي «Ikki sū shergeshdi: Икки сү
шергешді - Екі қол шеп түзісті».

Жырда былай дейді:

كَلْسَا اَبَانِكَ تَرَكَنِمُ
 اَيْتَلِكَمْتُ تَرَكَنِمُ
 تَرَلْمَغِي تَرَكَنِمُ
 اَمْدِي جَرِكْ جَرَكَشُورُ

*Kelse abaң terkenim,
 Etilgemet түркүнүм
 Тарылмагај теркінім
 Emdi шеріg шергешүр:*

*Келсе абаң теркенім,
 Етілгемет төркүнүм
 Тарылмагај теркінім
 Емді шеріg шергешүр -*

*Келсе егер хақаным,
 Түзелер-ді төркінім,
 Тарылмагај төңірегім,
 Шеп түзісті шерік енді».*

(Егер, хақаным бізге жәрдемге келсе, демесе; Елімнің, жамағаттың жағдайы оңалар еді; Төркінім, ата мекенім тоз-тоз тарылмас еді; Енді, қазір шеріктер шеп құрып дайын болды.)

Шегкешүр-шегкеш-
 тек: Шеркешүр-шеркешмек - Шеп түзер-
 шеп түземек).

جَرَلَشْدِي شАРЛАШДЫ ШАРЛАШДЫ: шарылдасты.

«جَرَلَشْدِي اَغْلَانُ Ođlan шарлашды: Оғлан шар-
 лашды - Бала шарылдасты; Бала шарылдап

жыласты». **يَنْكَانُ لَارَ جَرَّ شَدِي** Жаңанлар шаг-
лашды: Иаңанлар шарлашды - Пілдер бақы-
рысты; Пілдер гүрілдесті». (**جَرَّ شَوْرُ - جَرَّ شَمَاقُ**)
Шарлашуг-шарлашмақ: Шарлашшүр-шарлаш-
мақ - Шарылдасар-шарылдаспақ).

جَكَلَّ شَدِي ШЕКЛЕШДІ ШЕКЛЕШДІ: жеребе тастасты; шек
тастасты. **أَنْ مَنَّكَ يَرْوَا جَكَلَّ شَدِي** ОI менің
біріле шеклешді: ОI менің бірле шеклешді - ОI
менімен жеребе тастасты». (**جَكَلَّ شَوْرُ - جَكَلَّ شَمَاقُ**)
Шеклешшүр-шеклештек: Шеклешшүр-шеклеш-
мек - Жеребе тастасар-жеребе тастаспақ).

جَكَلَّ شَدِي ШІГЛІШДІ ШІГЛІШДІ: шиеленді; қатты түйілді.
تُغُّنُ كَامُفٌ تُكُونُ قَمَغُ جَكَلَّ شَدِي Түгүн қамуғ шіглішді:
Түгүн қамуғ шіглішді - Түйін түгел түйілді». (**جَكَلَّ شَمَاقُ - جَكَلَّ شَوْرُ**)
Шіглішшүр-шігліштек: Шіглішшүр-шігліш-
мек - Шиеленер-шиелен-
бек).

جَرَّ مَشَدِي ШЕРМЕШДІ ШЕРМЕШДІ: өрісті.
أَنْ مَنَّكَ جَفَغُ جَرَّ مَشَدِي ОI меңа шағығ шег-
мешді: ОI меңа шағығ шермешді - ОI маған
қамшы өрісті». Басқаларға да осылай, бөсе-
келескенде де осы сөз қолданылады.
جَرَّ مَشَوْرُ - جَرَّ مَشَمَاقُ Шегмешшүр-шегмештек:
Шермешшүр-шермешмек - Түйісер-түйіспек).

سۈرتۈشۈشۈدى SYRTÜSHDI SÜRTÜSHDI: сүрттісті; жағысты.

«ال منك برلا قغشقا ياغ سرتشۈدى» OI meniñ birle қоғушқа jaғ sүrtүshdi: Ол менің бірле қоғушқа иағ сүртүшді - Ол менімен бірге көн теріге май жағысты; Ол менімен бірге көн теріге бәсекелесіп май жағысты».

«ال منك برلا اشق سرتشۈدى» OI meniñ birle ашқ sүrtүshdi: Ол менің бірле ашқ сүртүшді - Ол менімен бірге бәсекелесіп асық сүрттісті; яғни асық тазалап жарысты».

سۈرتۈشۈر - سۈرتۈشماسك Sүrtүshүr-sүrtүshmek: Сүртүшүр-сүртүшмек - Сүртүсер-сүртіспек).

ساشتاشۈشۈدى SAŞTAŞDY SAŞTAŞDY: шаштан алысты; шаштасты.

«الار اكي ساشتاشۈدى» Olar ikki saştaşdy: Олар икки шашташты - Олар екеуі шаштасты; Ол екеуі бір-бірін шаштан алысты».

ساشتاشۈر - ساشتاشماق Saştaşur-saştaşmaq: Сашташүр-сашташмақ - Шаштан алысар-Шаштан алыспақ).

سىختاشۈشۈدى SYXTAŞDY SYXTAŞDY: сықтасты; жыласты.

«كىشى قىمغ سىختاشۈدى» Kişi qamuғ syxtaşdy: Кіші қамуғ сыхташды - Күллі кісі сықтас-ты».

سىختاشۈر - سىختاشماق Syxtaşur-syxtaşmaq: Сыхташүр-сыхташмақ - Сықтасар-сықтаспақ). «غ - ғ» өрпімен «سىختاشۈشۈدى» сығташды: сығташды» деп те айтылады.

سَدْرَشَدِي SEZREŞDİ SEDZREŞDİ: сиреді; сиректесті; селді-
реді; жұқарды.

«سَدْرَشَدِي تُون Ton sezreşdi: Тон седзреşді -

Тон жұқарды». «سَدْرَشَدِي بَدُون Bodun sezreş-

di: Бодун седзреşді - Халық сиреді». Бір нәрсенің жұқарып, сиректеліп, созылып кеткенінде де осы сөз қолданылады.

(سَدْرَشَمَاك سَدْرَشُور Sezgешүг-sezgештек:

Седзреşүр-седзреşмек - Сиректер-сиректе-мек).

سَدْرِشَدِي SЫDРЫШДЫ СЫДРЫШДЫ: сыдырысты; күресті.

«اَلْ اَنَكْرُ قَارْ سَدْرِشَدِي OI аңағ қар сыдғышды:

Ол аңағ қар сыдрышды - Ол оған қар күрес-ті». Басқаларға да осылай қолданылады.

(سَدْرِشَمَاق سَدْرِشُور Сыдғышүг-сыдғыштак:

Сыдрышүр-сыдрышмақ - Күресер-күрес-пек).

تَوغَرَشَدِي TOҒРАШДЫ TOҒРАШДЫ: тұрасты.

«اَلْ مَنَكَا اَتْ تَوغَرَشَدِي OI маңа ет тоғашды:

Ол маңа ет тоғашды - Ол маған ет тұрас-

ты». (تَوغَرَشَمَاق تَوغَرَشُور Тоғашүг-тоғаштак:

Тоғашүр-тоғашмақ - Тұрасар-тұраспақ).

تَوغَرَشَدِي ТЫҒРАШДЫ ТЫҒРАШДЫ: күшейісті; қайраттанды.

«اَغْلَان تَوغَرَشَدِي Oğlan тығашды: Оғлан тығ-

рашды - Бала қайраттанды; (Баланың күші

толысты - А. Е.)» Бұл «تَغْرَاقُ тығрақ; тығрақ- күш; қайрат» сөзінен шыққан.

(تَغْرَاقُ - تَغْرَاقُ Тығрақ-тығрақ; Тығрашұр-тығрашмақ - Қайраттанар-қайраттанбақ).

تَغْرَاشِدِي TOFRUŞDY TOFRUŞDY: тұрысты.

«Ol meniñ bile jolqa bla yolqa tegrashdy»
toғушды: Ол менің біле иолқа тоғушды - Ол менімен бірге (бәсекелесіп) жолға тұрысты».
(تَغْرَاشِدِي - تَغْرَاشِدِي Тоғушиг-тоғушмақ; Тоғушұр-тоғушмақ - Тұрысар-тұрыспақ).

تَغْرَاشِدِي TOFRAŞDY TOFRAŞDY: қыркылысты; тозды.

«Ton kirdin tegrashdy»
төң кірдин тоғрашды - Төң кірден қыркылды».
Бір нәрсенің тоз-тозы шықса, не жыртылса да осылай айтылады.
(تَغْرَاشِدِي - تَغْرَاشِدِي Тоғрашиг-тоғрашмақ; Тоғрашұр-тоғрашмақ - Қыркылар-қыркылмақ).

سَغْرَاشِدِي SOFRAŞDY SOFRAŞDY: сорысты; сіңірісті.

«Kumlar suvuf soğashdy»
құмлар сувуғ соғрашды - Құм суды сіңірісті; сорысты». Басқаларға да осылай қолданылады.
(سَغْرَاشِدِي - سَغْرَاشِدِي Soғрашиг-soғрашмақ; Соғрашұр-соғрашмақ - Сіңірісер-сіңіріспек).

سَغْرَاشِدِي SYFRUŞDY SYFRUŞDY: сыдырысты; ығыстыр-

ды.

«الار بىر بىرگ سىغر شدى» Olar bir birig syғ-
 ғишды: Олар бір біріг сығрушды - Олар бір-
 бірін сыдырысты». (سىغر شور - سىغر شماق) Syғи-
 шиг-сығиштак; Сығрушүр-сығрушмақ -
 Ығыстырар-ығыстырмақ).

سغر شدى SAVRUШДЫ САВРҰШДЫ: сапырысты; үшырысты.

«ال منكا ترغ سغر شدى» Ol maңa taruғ savғиш-
 ды: Ол маңа таруғ саврүшды - Ол маған тары
 үшырысты». Басқаларға да осындай қолда-
 нылады. Сорпаны тасып кетпеу үшін сапыр-
 ғанда да осы сөз қолданылады.

(سىغر شور - سىغر شماق) Savғишиг-savғиштак; Сав-
 рүшүр-саврүшмақ - Сапырысар-сапырыс-
 пак).

سغر شدى SYҚРЫШДЫ SYҚРЫШДЫ: ысқырысты.

«الار بارجا سغر شدى» Ular barша syқғышды:
 Ұлар барша сықрышды - Барша ұларлар ыс-
 қырысты». Жылан, соған ұқсас басқа
 нәрселер ысқырынса да осылай дейді.

(سىغر شور - سىغر شماق) Syқғышиг-sықғыштак;
 Сықрышүр-сықрышмақ - Ысқырысар-ысқы-
 рыспак).

تمر شدى TUMRUШДЫ ТҰМРҰШДЫ: бунақтасты; жұмырлап

турасты. «ال منك بىرلا يىغاش تمر شدى» Ol menің
 birle jyғаш tumғишды: Ол менің бірле иығаш

түмрүшды - Ол менімен бірге ағашты (бөске) бунақтап турасты. (تۈمۈر شۇر - تۈمۈر شماق) Tum-
гишиг-tumгиштак: Түмрүшүр-түмрүшмақ
Бунақтасар-бунақтаспақ).

سەمۈر شۇدى SEMRİŞDİ SEMRİŞDİ: семірісті; семірді.

«آتلا ر قەمۈغ سەمۈر شۇدى» Atlar qamuğ semrişdi:
Атлар қамұғ семрішді - Аттар түгел семіріс-
ті». Басқалар да осы секілді.
(سەمۈر شۇر - سەمۈر شماق) Semrişüg-semrişmek:
Семрішүр-семрішмек - Семірісер-семіріс-
пек).

سەمۈر شۇدى SIMRÜŞDİ SIMRÜŞDİ: сімірісті.

«Ol meniñ birle suv **برلا سۈيۈشۇدى** سەمۈر شۇدى»
simügüşdi: Ол менің бірле сув сімрүшді - Ол
менімен бәсекелесіп су сімірісті».

(سەمۈر شۇر - سەمۈر شماق) Simgüşüg-simgüşmek:
Сімрүшүр-сімрүшмек - Сімірісер-сіміріспек).

سەنر شۇدى SANRUŞDİ SANRÜŞDİ: мылжыңдасты; сандалысты; (Аузына келгенді айтты. А. Е.).

«قەمۈغ سەنر شۇدى» Esrükler kamuğ san-
güşdi: Есрүклер қамұғ санрүшды - Мастер
түгел мылжыңдасты». Бұл сөздің мәні:

«سەندەر شۇدى» Sandygüşdi: сандырышты - ай-
тысты-тартысты. (Салғыласты А. Е.).»

(سەنر شۇر - سەنر شماق) Sangyşüg-sangyşmaq:

Санрышүр-санрышмақ - Сандалысар-санда-
лыспақ).

Мақалда былай деп келген:

«سَبَانْدَا سَانْدَرِيش بولسا اۆتْكۈندۈ ايرتەش بولماس»
Sa-
banda sandrysh bolsa ɵtkynde irtesh bolmas:
Сабанда сандрыш болса, ɵткyнде иртеш
болмас - Сабанда айтыс-тартыс болса, қыр-
манда дау-шар болмас».

ستغشدي SATFAШДЫ SATFAШДЫ: кешірісті; кінәласты.

«الار بىر اىكىندى بىلا ستغشدي»
Olar bir ikindi bile
satғашды: Олар бір ікінді біле сатғашды -
Олар бір-бірімен кінәласты». Бұл сөз бір-бі-
рінен үстем түсу үшін таласу мәнінде де қол-
данылады.

ستغشدي SATFAШДЫ SATFAШДЫ: беттесті; есептесті; ұшы-
расты.

«ال منكا يولدا ستغشدي»
Ol maңa jolda
satғашды: Ол маңа иолда сатғашды - Ол ма-
ған жолда бетпе-бет беттесті, ұшырасты».

«ال الم بىرلە ستغشدي»
Olar alym begim
bile satғашды: Олар алым берім біле сатғаш-
ды - Олар алым-берім есептесті». (Оғызша).

ستغشور - ستغشماق Satғашur-satғашмақ: Сат-
ғашур-сатғашмақ - Есептесер-есептеспек).

ستغشدي SYTFASHДЫ SYTFASHДЫ: сыбанысты.

«ار قامغ بلاك ستغشدي»
Er qamuf bilek syt-
ғашды: Ер қамұғ білек сытғашды - Ердің бәрі
білек сыбанысты». Жәрдемдескенде, не бә-

секелесіп жарысқа түскенде де осылай дейді. (سَتَغَشْمَاقُ - سَتَغَشْوَرُ Sıtgashıg-sıtgashmaq; Sıtgashūr-sıtgashmaq - Сыбанысар-сыбаныспақ).

سَرَقَشْدِي SARQYSHDY SARQYSHDY: сарқысты; тамшыласты.

«بُوزْدَنْ سَوْفُ سَرَقَشْدِي» Buzдын сув сарқышды: Бүздын сув сарқышды - Мүздан су тамшыласты; Мүздан көп су тамшылады».

(سَرَقَشْمَاقُ - سَرَقَشْوَرُ Sarqashıg-sarqashmaq; Sarqashūr-sarqashmaq - Тамшылар-тамшыламақ).

سَاشْلَاشْدِي SASHLASHDY SASHLASHDY: шаш алысты

«اَلْ اِكْكِ بِلَهْ سَاشْلَاشْدِي» Ol ikki bile sashlashdy: Ол іккі біле сашлашды - Ол екеуі бір-бірінің шашын алысты». (سَاشْلَاشْمَاقُ - سَاشْلَاشْوَرُ Sashlashıg-sashlashmaq; Sashlashūr-sashlashmaq - Шаш алысар-шаш алыспақ).

سُوشْلُوشْدِي SUSHLU SHDY SUSHLU SHDY: суырысты; шығарысты.

«اَلْ مَنِكْ اَذَاقُ تَنْ تَكَانْ سَاشْلَاشْدِي» Ol menıñ azaqtın tiken sushlu shdy: Ол менің азақтын тікен сүшлүшды - Ол менің аяғымнан тікен алуға көмектесті». Қылышты қыннан суырғанда, жәрдемдескенде, бәсекелескенде осылай дейді. (سُوشْلُوشْمَاقُ - سُوشْلُوشْوَرُ Sushlu shıg-sushlu shmaq; Sushlu shūr-sushlu shmaq - Суырысар-суырыспақ). Басқаларға да осы секілді.

سارلاشدى SARLAŞDY SARLAŞDY: орасты.

«**اَلْ مَنِكَ سارلاشدى** Ol maña suvluq sarlaşdı: Ол маңа сувлұқ сарлашды - Ол маған сәлде орасты; Ол маған сәлде орауға жәрдемдесті». Бір нәрсені орасқанда, орағанда осы сөз қолданылады. Бәстессе, бәсекелессе де осылай айтылады. (سارلاشور - سارلاشماق) Sarlaşur-sarlaşmaq: Сарлашүр-сарлашмақ - Орасар-ораспақ).

سوزلاشدى SÖZLEŞDİ СӨЗЛЕШДІ: сөйлесті.

«**اَلْ مَنِكَ بَرَلَا سوزلاشدى** Ol meniñ birle sözleşdi: Ол менің бірле сөзleşді - Ол менімен бірге сөйлесті». (سوزلاشور - سوزلاشماق) Sözleşür-sözleşmek: Сөзleşүр-сөзleşмек - Сөйлесер-сөйлеспек). Түп негізі: «و - у» әрпімен «**سوزلاشدى** suzleşdi: сүзleşді» болатын.

سوزلاشدى SYZLYŞDİ СҮЗЛҮШДІ: сүзілісті; тұнды.

«**سوزلاشدى** Suvlar qamuғ sızlyşdı: Сувлар қамуғ сүзлүшді - Су түгел тұнды». (سوزلاشور - سوزلاشماق) Sızlyşür-sızlyşmek: Сүзлүшүр-сүзлүшмек - Тұнар-тұнбақ).

سافلاشدى SAVLAŞDY САВЛАШДЫ: мәтелдесті; мақал-мәтел

айтысты. «**اَلْ مَنِكَ بَرَلَا سافلاشدى** Ol meniñ birle savlaşdı: Ол менің бірле савлашды - Ол менімен мәтелдесті; яғни ол маған мәтелдеді,

мен оған мөтелдедім». Сондай-ақ, өзара хабар-ошар, әңгіме, аталы сөздер айтысқанды осы сөзбен білдіреді. (سَاقْلَشْمَاقْ - سَاقْلَشْمَاقْ Savlaşu-şavlaşmaq; Савлашүр-савлашмақ - Мөтел айтысар-мақал айтыспақ).

سَاقْلَشْدَى SAQLAŞDЫ SAQLAŞDЫ: сақтанысты; сақтанды.

«سَاقْلَشْدَى بَدُونْ قَمَغْ سَاقْلَشْدَى» Bodun kamuğ saqlaşdı: Бодүн камуғ сақлашды - Халық түгел (бір-бірінен) сақтанды. «سَاقْلَشْمَاقْ سَاقْلَشْمَاقْ» Saqlaşu-şavlaşmaq; Сақлашүр-сақлашмақ - Сақтанар-сақтанбақ).

سُوقْلَشْدَى SUQLAŞDЫ SÜQLAŞDЫ: сұғылды; тығылды;

сұғылысты.

«سُوقْلَشْدَى نَانْ» Suqlaşdı nen: Сүкүлүшды нен - Нәрсе (бір нәрсенің ішіне) тығылды. Нәрсе сұғылып орнықты». Мысалы, қылыштың тұғырлы өзегі темір сапқа кіріп қатты бекіп қалғаны секілді. (سُوقْلَشْمَاقْ سَاقْلَشْمَاقْ) Suqlaşu-şavlaşmaq; Сүкүлүшүр-сүкүлүшмақ - Тығылар-тығылмақ).

سَاقْلَشْدَى SYQLAŞDЫ SYQLAŞDЫ: сығылысты; қысылып-қымтырылды.

«سَاقْلَشْدَى بَرْجَا سَاقْلَشْدَى» Buzın barğa syqlaşdı: Бодзүн барша сықлышды - Барша жұрт сығылысты». Басқадай да жер тарлық қылып сығылысса осылай дейді.

Жүзімді сыққанда да осы сөзді қолданады.

سَقْلَشور - سَقْلَشماق) **СЫҚЛЫШУГ-СЫҚЛЫШТАҚ;**
СЫҚЛЫШҮР-СЫҚЛЫШМАҚ - СЫҒЫЛЫСАР-СЫҒЫ-
ЛЫСПАҚ).

سَمَلَشدى SUMЛЫШДЫ СҰМЛЫШДЫ: өзге тілде күбірлес-
 ті; шүлдірлесті.

تَت قَمغ سَمَلَشدى) **Tat қамуғ сумлышды: Tat**
қамуғ сұмлышды - Парсылар түгел өз тілін-
де шүлдірлесті». Бір адам түрік тілінен басқа
бір тілде сөйлескенді осылай дейді.

سَمَلَشور - سَمَلَشماق) **Sumлушуг-sumлуштақ:**
Сүмлүшүр-сүмлүшмақ - Шүлдірлесер-
шүлдірлеспек).

سَرَمَشدى **SARMAШДЫ SARMAШДЫ: шармасты; байласты.**

اَل مَنكا بَشغ سَرَمَشدى) **Ol таңа жышығ sar-**
ташды: Ол маңа иышығ сармашды - Ол ма-
ған арқан байласты; Ол маған арқан байла-
сып көмектесті». Ағашқа арқан шалған се-
кілді. سَرَمَشور - سَرَمَشماق) Sarмашуг-sarмаш-
тақ: Сармашүр-сармашмақ - Байласар-бай-
ласпақ).

سَرَمَشدى **SARMAШДЫ SARMAШДЫ: шырмасты.**

اَبش سَرَمَشدى) **Ыш sarмашды: Ыш сармашды**
- Іс шырмасты». Бұл етістік әрі салт, әрі са-
бақтас. مَنكا بَلق سَرَمَشدى) Ol таңа балық
sarмашды: Ол маңа балық сармашды - Ол
маған балық шығарысты; Ол маған балық
сүзіп шығарып көмектесті». Қазаннан тұтмаш

сүзіп алып беріссе де осылай дейді. Өйгеуір сүйык нәрседен бірденені сүзіп алысқанда осы сөз қолданылады. (سر مشور - سر مشماقت) Sarmashur-sarmashmaq; Сармашүр-сармашмақ - Шырмасар-шырмаспақ).

تَنجَشِدِي تЫНШЫШДЫ ТЫНШЫШДЫ: бұзылды; иістенді.

«اتلار قەمغ تەنجەشیدی» Etler qamug тыншышды: Етлер қамұғ тыншышды - Еттің бөрі бұзылды; Еттің бөрі иістеніп кетті. (تەنجەشور تەنجەشماق) Тыңшығуғ-тыңшығтақ: Тыңшырүр-тыңшырмақ - Бұзылар-бұзылмақ).

سەنجەشیدی SANШЫШДЫ САНШЫШДЫ: шаншысты.

«الار اگی سەنجەشیدی» Olar ikki sanshyshdy: Олар іккі саншышды - Олар екеуі (біріне-бірі қанжар) шаншысты». Басқаға да осылай қолданылады. (سەنجەشور - سەنجەشماق) Sanshyshug-sanshyshmaq; Саншышүр - саншышмақ - Шаншысар - шаншыспақ).

تەپرەشیدی ТАПРАШДЫ ТАПРАШДЫ: тапырақтасты.

«تەپرەشیدی» Tewe qamug taprashdy: Теве қамұғ тапрашды - Барлық түйе тапырақтас-ты». (تەپрەشور - تەپрەشماق) Taprashug-taprashmaq; Тапрашүр - тапрашмақ - Тапырақтасар - тапырақтаспақ). Бұл тек түйеге қатысты ғана айтылады.

تاترەشیدی TATRUШДЫ ТАТРҰШДЫ: таттырысты.

«الار بیر اکندیکا ات تاترەشیدی» Olar bir ikindige

et tatruşdı: Олар бір ікіндіге ет татрушды - Олар бірі екіншісіне ет таттырысты». Басқалар да сондай. (تترشور - تترشماق) Tatruşug-tatruşmaq: Татрушүр-татрушмақ - Таттырысар-таттырыспақ).

تترشدى TITREŞDİ TITREŞDİ: titiresti; titiredi.

«كشى تملغدىن تترشدى» Kışi tumlyğdyñ titreşdi: Кіші түмлығдын тітрешді - Кісі суықтан тітіреді». Кез келген нәрсе тітіреп кетсе де осы сөз қолданылады. (تترشور - تترشماق) Titreşug-titreşmek: Тітрешүр-тітрешмек - Тітіресер-тітіреспек).

قوروشدى QOPRUŞDЫ QOPRUŞDЫ: қопарысты; түрғызысты, көтерісті.

«ال منكا قش قبرشدى» Ol maña qış qoruşdı: Ол маңа қуш қорұшды - Ол маған қүс ұшырысты; Ол маған қүсты көтерісуге көмектесті».

Бір нәрсені түрғызысқанда, қозғасқанда осы сөз қолданылады. (قبرشور - قبرشماق) Qoruşug-qoruşmaq: Қопрушүр-қопрушмақ - Қопарысар-қопарыспақ).

قوترشدى QUTRUŞDЫ QUTRUŞDЫ: қүтырысты; ойнады,

күлді, есірді. «اغلان قوترشدى» Oğlan qutruşdı: Оғлан қүтрүшды - Бала қүтырысты; Балалар ойнап-күлісті». (قوترشور - قوترشماق) Qutruşug-qutruşmaq: Қүтрүшүр-қүтрүшмақ - Қүтырысар-қүтырыспақ).

قوترشدى قOTRUШДЫ ҚOTPҰШДЫ: қотарысты.

«ال منكا قاب قوترشدى» Ol maña qar qotruşdı:

Ол маңа қап қотрушды - Ол маған қап қотарысты; Ол маған бөстесіп, қап қотарысты». Басқаларға да осындай.

قوترشور قOTRUШИГ-ҚOTRUШМАҚ: Қотрүшүр-қотрүшмақ - Қотарысар-қотарыспақ).

قجرشدى ҚАШRUШДЫ ҚАШPҰШДЫ: қашырысты; қашырды.

«الار اكي قجرشدى» Oлар іккі қашғишды:

Олар іккі қашрүшды - Олар екеуі бірін-бірі қашырысты». Қашғишиг-қашғишмақ: Қашрүшүр-қашрүшмақ - Қашырысар-қашырыспақ).

قردشدى ҚURDASHДЫ ҚҰРDASHДЫ: құрдасты; құрдастасты.

«ال بك برلا قردشدى» Ol beg birle qurdaşdı:

Ол бег бірле құрдашды - Ол бегпен құрдасты, яғни ол бегпен бірге бір дәрежеде отырды, теңелді». Басқаларға да осындай.

قردشور - قردشماق Қurdaşиг-қurdaşмақ: Құрдашүр-құрдашмақ - Теңесер-теңеспек).

قذرشدى ҚАЗRYШДЫ ҚADЗRYШДЫ: қайырысты; бұрысты.

«ال منك برلا بيون قذرشدى» Ol meniñ birle bo-juñ qazğışdı: Ол менің бірле бойұн қадзрышды - Ол менімен бірге (бөстесіп) мой-

ын қайырысты». Басқаларға да осылай.

«اکی سوز قدر شدی الار» Olar ikki söz qazışdı; Олар іккі сөз қадзыршды - Ол екеуі сөз қайырысты». Жырда былай дейді:

ایشی اُنْکَ اَرْتَشْبَ
اغْرَقْ بِلَا اَرْتَشْبَ
بَيْنَ اَلْبِ قَدْرِشْبَ
تَغْنُ اَلْبِ قُلْ سَتَارَ

Бішы аның арташыр
Оғрақ биле өртешір
Войнып алып қазғышыр
Түтгүн алып құл сатар:

Бішы аның арташып
Оғрақ биле өртемшіп
Бойнын алып қадзырышып
Түтгүн алып құл сатар -

Ісі оның бұзылып,
Оғрақпен өртесіп,
Мойнынан алып қайырысып,
Түтқын алып, құл сатты».

(Түтқын жайында жазған: Ісі бұзылды, на-
сырға шапты; Оғрақпен күресіп, өрт қой-
ысып; Бірін-бірі мойнынан алып қайырысып
түтқын алды; Төлеу үшін түтқынды құлдай
сатты).

قِسْرُشْدِي ҚЫСРУШДЫ ҚЫСПҰШДЫ: қысқарттысты.

«**اَلْ اَنَّا كَرَّ قَسْمَاقُ قَسْرُ شَدِي**»
 Ol аңар қысмақ қыс-
 ғишды: Ол аңар қысмақ қысрушды - Ол оған
 үзеңгі қайысын қысқартысты». Басқаларға
 да осындай. (**قَسْرُ شَمَاقُ - قَسْرُ شُورُ** Қысғышиг-
 қысғыштақ: Қысрышүр - қысрышмақ -
 Қысқартысар - қысқартыспақ).

قَصْرُ شَدِي ҚАВРУШДЫ ҚАВРҰШДЫ: қуырысты.

«**اَلْ اَلْمَا نَا تَاغِي قَاغِي شَدِي**»
 Ol маңа тағығ қавғиш-
 ды: Ол маңа тарығ қаврұшды - Ол маған тары
 қуырысты». Басқаларға да осындай. Бұл сөз
 «**غ - ڤ**» әрпімен «**قَاغِي شَدِي**» қағғишды: қағрұшды
 - қуырысты» да деп айтылады.

(**قَاغِي شَمَاقُ - قَاغِي شُورُ** Қавғишиг-қавғиштақ:
 Қаврұшүр-қаврұшмақ - Қуырысар-қуырыс-
 пақ).

قَاغِي شَدِي ҚАҚРАШДЫ ҚАҚРАШДЫ: суалды; тартылды.

«**اَلْ سَوَقِ لَارُ قَاغِي شَدِي**»
 Suvlar қамуғ қақғаш-
 ды: Сулар қамуғ қақрашды - Сулар түгел
 тартылды». Сұйық нәрсенің бәрі де азайса,
 суалып тартылса, осылай деп айтылады.

(**قَاغِي شَمَاقُ - قَاغِي شُورُ** Қақғашиг-қақғаштақ: Қақ-
 рашүр-қақрашмақ - Тартылар-тартылмақ).

قَاغِي شَدِي ҚЫҚРЫШДЫ ҚЫҚРЫШДЫ: қырқысты; бақы-
 рысты.

«**اَلْ اَرْنُ قَاغِي شَدِي**»
 Eren қамуғ қықғышды:
 Ерен қамуғ қықрышды - Ерлер түгел қыр-
 қысты; Ерлер түгел бақырысты».

قۇر شۇر - قۇر شماق Қығқышиғ-қығқыштақ:
Қырқышшүр-қырқышмақ - Қырқысар-қыр-
қыспақ).

قوبزاشدى ҚОВЗАШДЫ ҚОБЗАШДЫ: қобзашды; қобыз тар-
тысты.

قوزلار قوبزاشدى «Қызлар қобзашды: Қызлар
қобзашды - Қыздар (жарысып) қобыз тар-
тысты». قوبزاشىق - قوبزاشىق Қобзашығ-қоб-
заштақ: Қобзашшүр-қобзашмақ - Қобыз тар-
тысар-Қобыз тартыспақ).

قارغاشدى ҚАРҒАШДЫ ҚАРҒАШДЫ: қарғасты.

الار اكي قارغاشدى Oлар іккі қарғашды: Олар
іккі қарғашды - Ол екеуі (бірін-бірі) қарғас-
ты». قارغاشىق - قارغاشىق Қарғашығ-қарғаш-
тақ: Қарғашшүр-қарғашмақ - Қарғасар-қар-
ғаспақ).

قىرغاشدى ҚЫРҒАШДЫ ҚЫРҒАШДЫ: қырын қарасты.

الار كى قىرغاشدى Oлар іккі қырғашды: Олар
іккі қырғашды - Ол екеуі қырын қарасты».
(Қырғи қабақ болысты. А. Е.).

قىرغاشىق - قىرغاشىق Қырғашығ-қырғаштақ:
Қырғашшүр-қырғашмақ - Қырын қарасар -
Қырын қараспақ).

ياسفاشدى ЯСҒАШДЫ ИАСҒАШДЫ: жасқасты; шапалақтас-
ты.

«الار اکی یسغاشدی» Olar ikki jasğashdı: Олар іккі иасғашды - Ол екеуі жасқасты; бірін-бірі шапалақтасты». Көмектессе де, бөсеке-лессе де осылай дейді.

(یسغاشور - یسغاشماق) Иасғашуғ-иасғашмақ: Иасғашуғ-иасғашмақ - Шапалақтасар-шапалақ-тасбақ).

تلغاشدی TOLFAŞDЫ TOLFAŞDЫ: орасты.

«ال منك برلا یونك تلغاشدی» Ol meniñ birle juñ tolğashdı: Ол менің бірле иуң толғашды - Ол менімен бірге жүн орасты». Бір нәрсені бүктегенде, орағанда осы сөз қолданылады. Кісінің қары түйілсе де осы сөзбен білдіреді.

(تلغاشور - تلغاشماق) Tolğashuғ-tolğashmaq: Толғашуғ-толғашмақ - Орасар-ораспақ).

قرقشدی ҚАРВАШДЫ ҚАРВАШДЫ: қармаласты; қармаласты.

«ال منكا سۇدا نازك قرقشدی» Ol meña suvda neñ qarvashdı: Ол меңа сувда нең қарвашды - Ол маған суда нәрсе іздесіп жәрдемдесті». Қараңғыда бір нәрсені қолмен қармалап іздестіргенде де осы сөзді қолданады.

(قرقشور - قرقشماق) Qarvashuғ-qarvashmaq: Қарвашуғ-қарвашмақ - Қармаласар-қармаласпақ).

قورقشدی ҚОРҚУШДЫ ҚОРҚУШДЫ: қорқысты.

«الار اکی قورقشدی لار» Olar ikki qorqushdı-

lag: Олар іккі қорқұшдылар - Ол екеуі бірінен бірі қорқысты». (قَرَقْشَمَاقْ - قَرَقْشُورْ Қорқишиг-қорқишмақ; Қорқұшүр-қорқұшмақ - Қорқысар-қорқыспақ).

قَرَقْشُدِي ҚЫРҚЫШДЫ ҚЫРҚЫШДЫ: қырқысты.

«O1 таңа јуң қыгқышты: Ол маңа иуң қырқышты - Ол маған жүн қырқысты». (قَرَقْشَمَاقْ - قَرَقْشُورْ Қыгқышиг-қыгқышмақ; Қырқышүр-қырқышмақ - Қырқысар-қырқыспақ).

قَرَلْشُو ҚЫЗЛАШУ ҚЫЗЛАШУ: қызласу; қыз тігісу.

«O1 meniң birle oq atty қызлашу: Ол менің бірле оқ атты қызлашу - Ол менімен бірге көнге қыз тігіп оқ атысты». (قَرَلْشَمَاقْ - قَرَلْشُورْ Қызлашиг-қызлашмақ; Қызлашүр-қызлашмақ - Қыз тігісер - қыз тігіспек).

قَرَمَشُدِي ҚАРМАШДЫ ҚАРМАШДЫ: қармасты; алысты.

«O1 meniң birle ta-vaг қармашды: Ол менің бірле тавар қармашды - Ол менімен бірге мал алысты». Қармасуға, мал, басқа нәрсе алуға көмектескенде де осылай дейді. (قَرَمَشَمَاقْ - قَرَمَشُورْ Қармашиг-қармашмақ; Қармашүр-қармашмақ - Қармасар-қармаспақ). Мұның түп негізі: қар- (قَرَمَالْشُدِي - قَرَمَالْشُورْ - قَرَمَالْشَمَاقْ) қар-

malashdy-qagmalashug-qagmalashmaq; qar-malashdy-qarmalashgur-qarmalashmaq» болатын.

قستشدى ҚЫСТАШДЫ ҚЫСТАШДЫ: қыстықты; құрысты; бү-

рісті. «ات قمغ نملغدن قستشدى» Ыт қамуғ түмлуғдын қысташды - Иттиң бөрі суықтан құрысты; дірдектесті». Басқаларға да осындай.

(قستشماق - قستشور Қысташуғ-қысташмақ; Қысташур-қысташмақ - Бүрісер-бүріспек).

ككتشدى КЕКТЕШДІ КЕКТЕШДІ: кектесті.

«الار اكي ككتشدى» Олар іккі кектешді: Олар іккі кектешді - Ол екеуі кектесті».

(ككتشور - ككتشماق Кектешур-кектешмақ; Кектешур-кектешмақ - Кектесер-кектеспек).

كرتشدى КЕРТІШДІ КЕРТІШДІ: кертісті.

«ال منكا يغاچ كرتشدى» Ол маңа жығаш кертішді: Ол маңа иығаш кертішді - Ол маған ағаш кертісті». Басқаларға да сондай. Бөсе-келескенде де, жарысқанда да солай дейді.

(كرتشور - كرتشماق Кертішур-кертішмақ; Кертішур-кертішмақ - Кертісер-кертіспек).

كوترشدى КӨТҮШДІ КӨТҮШДІ: көтерісті.

«ال منكا ياك كوترشدى» Ол маңа жүк көтүшді: Ол маңа иүк көтүшді - Ол маған жүк көтерісті». Басқалар да осы секілді.

كۆتۈرۈشۈر - كۆتۈرۈشماك **Көтүрүшүг-көтүрүшмек:**
Көтүрүшүр-көтүрүшмек - Көтөрисер-көтөрис-
пек).

كەچۈرۈشۈدى **КЕШРҮШДІ КЕШРҮШДІ:** кешірісті.

الار بىر بىر نىك يازۇقۇن كەچۈرۈشۈدى «Olar bir
 birniñ jazıqın keshgüşdi: Олар бір бірнің иаз-
 ұқын кешрүшді - Олар бір-бірінің жазығын
 кешірісті». Екі кісі бірін-бірі өзеннен кешті-
 ріп өткізсе де осы сөз қолданылады.

Кешгүшүг-кешгүшмек: **Кешрүшүр-кешрүшмек - Кешірисер-кешірис-**
пек).

Кездүрүшۈدى **КЕЗРҮШДІ КЕДЗРҮШДІ:** кидірісті.

الار اكي تون كەذرۈشۈدى «Olar ikki ton keshgüş-
 di: Олар іккі тон кедзрүшді - Ол екеуі тон
 кидірісті; Ол екеуі бір-біріне тон кидірісті».

Кезгүшүг-кезгүшмек: **Кедзрүшүр-кедзрүшмек - Кидірисер-кидірис-**
пек).

Көкрешۈدى **КӨКРЕШДІ КӨКРЕШДІ:** күркіресті.

قۇمغۇ بۇلتلار كۆكرەشۈدى «Buyltlar qamıg kök-
 geshdi: Бұлытлар қамұғ көкрешді - Бұлттың
 бәрі күркіресті». «Buğalar buğalar kökreshdi: Буғалар көкрешді - Буғалар күр-
 кіресті». Қан майданда батырлардың айбат-

танып сес көрсеткенін де «البار كۆكرەشۈدى»

alplar көкгешді: алплар көкрешді» дейді.

Жырда былай дейді:

« كَلْدِي اَسْنِ اسْنِيُوْ
 قَاذَقَا تُكَلُّ اسْنِيُوْ
 كِرْدِي بَدُوْن قَسْنِيُوْ
 قَرَا بُلْت كُكْرَشُوْر

*Keldi esin esnejy
 Kazqa tygel ysnejy
 Kirdi bodun qasnajy
 Qara bulyt көкрешүр:*

*Келді есін еснеу
 Қадзқа түгел үснеу
 Кірді бодун қаснау
 Қара бұлыт көкрешүр -*

*Самал есіп, есілді,
 Тұтас боран секілді.
 Кірді халық тітіреп,
 Қара бұлт күркіреді».*

(Көктемді дәріптеп айтқаны: Самал есіп, есіліп жетті; Құтты бір тұтаса соққан үскірік бораннан аумайды; Халық суықтан тітіресіп, дірдек қақты; Қара бұлт жетіп күркіреді).

كُكْرَشُوْر - كُكْرَشِمَاك Көкгешүг-көкгештек:
Көкрешүр-көкрешмек - Күркіресер-күркіреспек).

كَمْرُشْدِي كЕМРҮШДІ КЕМРҮШДІ: кемірісті.

«الار اكي سۈكۈك كۈمۈشۈدى» Olar ikki sönük ketgüşdi: Олар іккі сөнүк кемрүшді - Ол екеуі жарысып сүйек кемірісті». (كۈمۈشۈر - كۈمۈشۈر).
 كۈمۈشۈر كۈمۈشۈر Ketgüşüg-ketgüştek: Кемрүшүр-кемрүшмек - Кемірісер-кеміріспек).

كۈزۈشۈدى KIZLESHDI KIZLESHDI: жасырысты.

«الار اكي تۋار كۈزۈشۈدى» Olar ikki tavar kizleshdi: Олар іккі тавар кизлешді - Ол екеуі (бірінен-бірі) мал жасырысты». Басқаларға да осындай. (كۈزۈشۈر - كۈزۈشۈر).
 كۈزۈشۈر كۈزۈشۈر Kizleshüg-kizleshmek: Кизлешүр-кизлешмек - Жасырысар-жасырыспақ).

كۈزۈشۈدى KEZLESHDI KEZLESHDI: кезесті.

«ان انكر اق كۈزۈشۈدى» Ol anag oq kezleshdi: Ол аңар оқ кезлешді - Ол оған оқ кезесті; Ол оған жарыса оқ кезесті». Көмектескенде де осылай дейді. (كۈزۈشۈر - كۈزۈشۈر).
 كۈزۈشۈر كۈزۈشۈر Kezleshüg-kezleshmek: Кезлешүр-кезлешмек - Кезесер-кезеспек).

كۈزۈشۈدى KÖZLESHDI KÖZLESHDI: көздесті; көз тігісті.

«ان منك برلا كۈزۈشۈدى» Ol menıñ birle közleshdi: Ол менің бірле көзлешді - Ол менімен бірге көздесті; көз тігісті». (كۈزۈشۈر - كۈزۈشۈر).
 كۈزۈشۈر كۈزۈشۈر Közleshüg-közleshmek: Көзлешүр-көзлешмек - Көздесер-көздеспек).

كەسلىشىدى KESLIŞDI КЕСЛИШДИ: кесілді; кесілісті.

«نانك كەسلىشىدى Keslişdi нең: Кеслішді нең - Нәрсе кесілді; (нәрсе бөлек-бөлек болып кесілді)». «كەسلىشماك - كەسلىشور Keslişüg-kesliştek: Кеслішүр-кеслішмек - Кесілісер-кесіліспек).

كۆكلىشىدى KӨKLEŞDI КӨКЛЕШДИ: көктесті; іліністі.

«Ol انك بىرلا كۆكلىشىدى OI аның birle көкешді: Ол аның бірле көкешді - Ол онымен бірге көктесті; Ол онымен іліністі». «كۆكتەشىدى көктешді: көктешді» деген сөз де бар.

كۆكلىشىدى KӨKLEŞDI КӨКЛЕШДИ: көктесті; тоқысты; байластырды.

«Ol انك اناغ езەر كۆكلىشىدى OI аңағ езер көкешді: Ол аңар едзер көкешді - Ол оған ер көктесті; Ол оған ердің ағаштарын қабырғалап таңып байлауға көмектесті».

«Ol انك بىرلا كۆكلىشىدى OI аның birle көкешді: Ол аның бірле көкешді - Ол онымен бірге достасуға уәде байласты». «كۆكلىشور - كۆكلىشماك Kөкешүг-көкештек: Көкешүр-көкешмек - Көктесер-көктеспек). Бұл сөз - бұлғарша.

Бұл бөлім төрт түрлі сипатқа ие болып келеді:

Біріншіден, істе көмектесу, не бәсекелесу мағынасын білдіреді.

Мәселен: **اَلْ مَنِكَ يَكْ كَتَرَشْدِي** Ол маңа

жүк көтүшді: Ол маңа иүк көтрүшді - Ол маған жүк көтерісті; Ол маған жүк көтеруге көмектесті». Жоғарыда айтқандай осындай тұстарда «**مَنِكَ** маңа: маған» сөзі келтірілген болса, көмектесу, жәрдемдесу мәнін аңғартады.

«**اَلْ مَنِكَ بَرَلَا** менің бірге: менің бірле - менімен бірге» тіркесіп келгенде, бәсекелесу, жарысу мағынасын аңғартады. Мысалы:

«**اَلْ مَنِكَ بَرَلَا سَكْرَشْدِي** Ол менің бірге секішді: Ол менің бірле секршді - Ол менімен бірге қайсымыз үстем секіреді екенбіз деп - секіріп жарысты».

Екіншіден, екі әріпті етістіктен жасалған етістіктің бір түрі болып келеді. Мысалы:

«**قَجْتِي** қашты: қашты» етістігінен жасалған «**قَجْرَدِي** қашурды: қашурды - қашырды» және

одан туындатылған «**قَجْرَشْدِي** қашушды: қашрушды - қашырысты (екі кісі бірін-бірі қашырысты)» етістіктері секілді.

Бұл арада «**ش - ش**» әрпі «**مَفَاعَلَةٌ**» бөліміндегі етістіктердің ортақтық сипатын білдіреді. Екі кісі бірін-бірі қашырысты дегендей.

Мәселен: «**سَوْفِ كَجْتِي** Суv кешті: Суv кешті

- Су кешті» етістігінен «**كَجْرَدِي** кешурды: кеш-

үрді - кештірді; кешкізді» етістігінің жасалғанындай, содан әрі екі кісі судан өткенде біріне-бірі көмектесті деген мәнді білдіретін «كَجْر شُدِي سَوِي سَوِي» Suv кешгүшді: Сув кешрүшді - Су кештірісті; судан кешіп өткізісті» етістігінің жасалғаны секілді.

Бұл сипатта екі әріптікке әуелі бір әріп қосылып үш әріптікке, үш әріптікке тағы бір әріп қосылып төрт әріптіге айналады.

Үшіншіден, үш әріпті есімдерден түзілген етістік. Ортаға көн тігу, құмар мәндерін байқатады. Бұл мағыналық рендерді «ل - л» мен

«ش - ш» әріптері («لَشُو-лашу/-лешу: -лашү/ -

лешү») қосқан. Мәселен: «اَلْ مَنَّاكْ بِرْلا»

اَلْ مَنَّاكْ بِرْلا اَقِ اَتِي اَنَلَشُو Ol менің birle оқ атты атлашу:

Ол менің бірле оқ атты атлашу - Ол менімен бірге көнге ат тігіп оқ атысты» деген секілді.

Кім ұтса, ортаға тігілген көнді сол алады.

Бұл кең қамтитын қағида. Есімдерден де, етістіктерден де түзіле береді. Есімдер сипаты алыстап кетсе де, соған қарамастан мағыналас етістіктер жасала береді. Мәселен:

«اَلْ مَنَّاكْ بِرْلا اَبْنَادِي كُكْرَجْكَو نَلَشُو» Ol men

нің birle ойнады көгүгшгүнлешү: Ол менің бірле ойнады көгүршгүнлешү - Ол менімен бірге көгершін тігіп ойнады».

«اَلْ اَتْ بِرْشُدِي مَنَّاكْ بِيلا تَقْشِغَا نَلَشُو» Ol at ja

гышды менің birle тавышғанлашу: Ол ат иарышты менің бірле тавышғанлашу - Ол менімен бірге тышқан тігіп, ат жарысты; Ол менімен бірге тышқан тігіп бәйгеге шапты».

Кім артта қалса, сол ұтылады. Озған адам ұтады, тышқанды сол алады.

Төртіншіден, етістік бұл мөндердің еш-бірін де аңдатпай-ақ, өз мағынасында жүреді. Бұл сипаттың түрі сирек кездеседі. Мәселен:

«بر شدی ایش» Ыш burbашды: Ыш бүрбашды

- Іс шиеленісті», «يب ييمشدی» Ыр bajлашды: Ып байлашды - Жіп шие болды; Жіп шиеленді». Шешілместей болды».

«بغر قتی» BAҒРЫҚТЫ BAҒРЫҚТЫ: бауыры жабысты; бауыры қабысты.

«آج آر بغر قتی» Аш ер бағғықты: Аш ер бағрықты - Аш адамның арқауы қабысты; Бауыры мықынына жабысты».

«بلد قتی» BULDUҚТЫ BҰЛДУҚТЫ: болды; табылды.

«نانك بلد قتی» Bulduқты нең: Бұлдуқты нең - Нәрсе табылды». «بلد قار - بلد قماق» Bulduқар-bulduқмақ: Бұлдуқар-бұлдуқмақ - Табылар-табылмақ».

«تتس قدی» TUTSUҚДЫ TҮТСҰҚДЫ: тұтылды; тұтқынға түсті.

«ار يغي قا تتس قدی» Ер жағықа tutsuқды: Ер иағықа тұтсуқды - Ер жауға тұтқынға түсті».

«تتس قار - تتس قماق» Tutsuқар-tutsuқмақ: Түтсуқар-түтсуқмақ - Тұтылар-тұтылмақ».

«تنج قتی» TUNШУҚТЫ TҮНШУҚТЫ: түншықты.

«ار تنج قتی» Ер tunшуқты: Ер түншуқты - Адам

түншықты». (Адам қайғыдан солығын баса алмай қалды). «سفر تنجفتی» Sufur tunshuqty: Сүғүр түншүқты - Суыр түншықты; Көктем келгенше шықпайтындай болып қысқы ініне кіріп алды». Қандай хайуанға да, қысқы ініне кіргенде осылай айтылады.

«تنجقار - تنجقماق» Tunshuqar-tunshuqmaq: Түншүқар-түншүқмақ - Түншығар-түншықпақ).

«سنجفتی» SANSHYQTY SANSHYQTY: жеңілді.

«يغی سنجفتی» Jaғы sanshyqty: Иағы саншықты - Жау жеңілді». Адам сокқыға жығылса, денесіне бірдеңе шаншылса да осылай айтылады. «سنجقار - سنجقماق» Sanshyqar-sanshyqmaq: Саншықар-саншықмақ - Жеңілер-жеңілмек).

«بسسقتی» BASSYQTY BASSYQTY: бастықты; басып алынды.

«ار یعنی قا بسسقتی» Er jaғықа bassyqty: Ер иағықа бассықты - Адам жаудың басқыншылығына ұшырады; Ерді жау түнде басып алды; түтқынға түсірді». «بسسقار - بسسقماق» Bassyqar-bassyqmaq: Бассықар-бассықмақ - Басып алынар-Басып алынбақ).

«سفرقتی» SAVRUQQTY SAVRҰQTY: саулады; сорғалады.

«كوزدن ياش سفرقتی» Kөzden jash savruqty: Көзден иаш саврұқты - Көзден жас саулады». Өзен, бұлақтар ағыл-тегіл ақтарылып,

толқындалып ақса да осы сөзді қолданады.
Жырда былай жырланады:

كوزم ياشي سقرقُب قودي اقرار
بَلِنْب اَزُون اَمَكِن توكَل اقرار

*Көзүм жашы савғиқир қизы ақар,
Билһр ажун емгекін түгел иқар:*

*Көзүм иашы саврүқүп құдзы ақар,
Біліп ажун емгекін түгел ұқар -*

*Білген соң, дүние бейнетін түгел ұғар,
Көзімнің жасы сорғалап төменге ағар!*

(Дүние жалғанның бейнет, михнатын түгел
ұққан соң, соны түсініп, ойлағанда көзімнің
жасы саулап ағылады.) (سقرقار - سقرقماق) Sav-
ғиқағ-savғиқмақ: Саврүқар-саврүқмақ - Са-
улар-сауламақ).

بَلِسِكْتِي BILSIKTI BILSIKTI: білінді; сезілді.

«اَنْك يَشْت ايشي بَلِسِكْتِي»
bilsikti: Аның иашүт ышы білсікті - Оның
жасырын ісі білінді).

(بَلِسِكْمَاك - بَلِسِكْمَاك) Bilsiker-bilsikmek: Білсікер-
білсікмек - Білінер-білінбек).

بُرْبَالْدِي BURBALDY BҮРБАЛДЫ: шалқайды; (Кері кетті. А.Е)

«اَنْك ايشي بُرْبَالْدِي»
burbalды: Аның ышы burbalды: Аның
ышы бүрбалды - Оның ісі шалқайды».

(بُرْبَالور - بُرْبَالماق) Burbalur-burbalмақ: Бүр-

балғур-бұрбалмақ - Шалқаяр-шалқаймақ).

بگسۇلدى BÖGSYLDI БӨГСҮЛДІ: жарылды; жыртылды.

«قاب بگسۇلدى» Қап бөгсүлді: Қап бөгсүлді - Қап жыртылды». Қап, ыдыс, қорап сынды нәрселер жарылса, жыртылса осы сөз қолданылады. (بگسۇلماق - بگسۇلۇر Bөгсүлүг-бөгсүлмек: Бөгсүлүр-бөгсүлмек - Жарылар-жарылмақ).

تۇرپۇلدى TŪRPYLDI ТҮРПҮЛДІ: түзелді; жонылды.

«يىغاش تۇرپۇلدى» Ығаш түрпүлді: Иығаш түрпүлді - Ағаш түзелді». (تۇرپۇلماق - تۇرپۇلۇر Түрпүлүг-түрпүлмек: Түрпүлүр-түрпүлмек - Түзелер-түзелмек).

تارتىلدى TARTYLDY ТАРТЫЛДЫ: тартылды; өлшенді.

«يارماق تارتىلدى» Jarмақ тартылды: Иармақ тартылды - Ақша тартылды». Басқаларға да осылай. (تارتىلماق - تارتىلۇر Tartылүг-тартылмақ: Тартылүр-тартылмақ - Тартылар-тартылмақ). Арқан, жіпке ұқсас нәрселер тартылса да, керілсе де осы сөз қолданылады.

تۇرتىلدى TŪRTYLDI ТҮРТҮЛДІ: сүртілді; жағылды.

«تەرىге يىغ تۇرتىلدى» Terige jaғ түртүлді: Теріге иағ түртүлді - Теріге май жағылды». Басқаларға да осы секілді. (تۇرتىلماق - تۇرتىلۇر Түртүлүг-түртүлмек: Түртүлүр-түртүлмек - Сүртілер-сүртілмек).

جَرْتَلْدِي ШERTILDI ШЕРТИЛДІ: қолдан шықты; жоғалды.

«**نَانَكْ جَرْتَلْدِي** Шertildi нең: Шертілді нең - Нәрсе қолдан шықты; Нәрсе жоғалып кетті». (**جَرْتَلْمَاكْ - جَرْتَلُورْ** Шertilyg-shertilmek: Шертілүр-шертілмек - Жоғалар-жоғалмақ).
Мақалда былай дейді:

«**اَرْدَمْ سَزِيْدِيْنْ كُتْ جَرْتَلُورْ** Erdemsizdin kut шertiler: Ердемсіздің күт шертілүр - Өнерсіз, талансыздан күт кетер».

تَتْرُلْدِي TETRYLDI TETPYЛДІ: айналды; өзгерді; бұрылды.

«**يِل تَتْرُلْدِي** Jel tetryldi: Иел тетрүлді - Жел өзгерді, яғни түстік желі теріскейге, теріскей желі түстікке бұрылды, айналды»;

«**نَانَكْ تَتْرُلْدِي** Tetryldi нең: Тетрүлді нең - Нәрсе айналды; Нәрсе теріс айналды».

«**اَر قَلْقِي تَتْرُلْدِي** Eg qlyqy tetryldi: Ер қылықы тетрүлді - Адамның қылығы бұрысқа өзгерді». (**تَتْرُلْمَاكْ - تَتْرُلُورْ** Tetrylyg-tetrylmek: Тетрүлүр-тетрүлмек - Айналар-айналмақ).
Басқалары да осындай.

تَوْرَالْدِي TOFRALDY TOFPALДЫ: туралды; қиылды.

«**اَت تَوْرَالْدِي** Et tofraldy: Ет тоғралды - Ет туралды». Басқасы да осындай.

(**تَوْرَالْمَاكْ - تَوْرَالُورْ** Tofralur-tofralmaқ: Тоғралүр-тоғралмақ - Туралар-туралмақ).

«**تون كىردن توغردى** Ton kirden toғraldy: Тон кірден тоғралды - Тон кірден қиылды». Сондай-ақ, аяқ жарылып кетсе де, не бір тоқыма нәрселерде жарық пайда болса да осы сөз қолданылады. «**توغرالور - توغرا لماق** Toғralur-toғralmaq: Тоғралур-тоғралмақ - Туралар-туралмақ).

«**تالقلدى** TALKYL'DY TALQYL'DY: доғарылды; шегерілді, қайтарылды.

«**تالقلدى ناناك** Talqылды нең: Талқылды нең - Нәрсе шегерілді; бір нәрсе кейінге қалдырылды». «**ايش تالقلدى** Ыш talqылды: Ыш талқылды - Іс кейінге доғарылды». «**ياك تالقلدى** Jүк talqылды: Иүк талқылды - Жүк қайтарылды.» «**تالقلور - تالقلماق** Talqылur-talkылmaq: Талқылур-талқылмақ - Шегерілер-шегерілемек».

«**تىرمالدى** TYRMAL'DY TYRMAL'DY: тырналды.

«**انىڭ يۈزى تىرمالدى** Аның jүzi тыrmалды: Аның иүзі тырналды - Оның беті тырналды». «**تىرمالور - تىرمالماق** Тыrmалur-тыrmалmaq: Тырмалур-тырмалмақ - Тырналар-тырналмақ).

«**چىقرالدى** SHEVRYLDI SHEVRYLDI: айналды.

«**چىقرالدى چىغرى** Шығғы shevryldi: Шығры

шеврүлді - Шығыр айналды». Бір нәрсе айналса да осы сөзбен білдіреді. جَفْرُ لُورْ - جَفْرُ لَمَاكْ - Шеврүлүг-шеврүлмек: Шеврүлүр-шеврүлмек - Айналар-айналмақ).

جَرْمَلْدِي ШЕРМЕЛДИ ШЕРМЕЛДІ: өрілді; тоқылды.

«جَفْنِجْ جَرْمَلْدِي Шавығ шерmeldi: Шавығ шермелді - Қамшының ұшы өрілді».

Шермелүг-шермелмек: (جَرْمَلُورْ - جَرْمَلْمَاكْ) Шермелүр-шермелмек - Өрілер-өрілмек).

سُرْتُلْدِي SYRTYLDI СҮРТҮЛДІ: сүрілді; аршылды.

«سُرْتُلْدِي نَانَا» Sұrtұldi нең: Сүртүлді нең - Нәрсе сүртілді».

Бұл істі басқа біреулер атқарса да осылай дейді. Бұл салт та, сабақтас та етістік.

«تَرِيگَا يَافْ سُرْتُلْدِي» Terige jaғ sұrtұldi: Terire iaғ сүртүлді - Теріге май сүртілді». Басқаларға да осындай. (سُرْتُلْمَاكْ - سُرْتُلُورْ) Sұrtұlyғ-sұrtұlyмек: Сүртүлүр-сүртүлмек - Сүрілер-сүрілмек).

سَنجَلْدِي SANШЫЛДЫ САНШЫЛДЫ: шаншылды.

«بِجَاكْ تَامْغَا سَنجَلْدِي» Бышек tamқа sanшылды: Бышек тамқа саншылды - Пышақ тамға шаншылды». Басқаға да осы секілді.

«سُو سَنجَلْدِي» Sұ sanшылды: Сү саншылды - Қол-қосын шаншылды; Қол жеңілді». Бұл сөз негізінде «بِجَاكْ اَرْكَا سَنجَلْدِي» Erge бы-

шек саншылды: Ерге бышек саншылды - Ерге пышақ шаншылды» сөзінен алынып тұр.

سَنَجِلْمَاقْ - سَنَجِلْوَرْ - سانشیلور-سانشیلماق: Саншылүр-саншылмақ - Шаншылар-шаншылмақ).

سۈپرۈلدى SYPRYLDI СҮПРҮЛДІ: сыпырылды.

«سۈپرۈلدى اقى Ev sұpryldi: Ев сұпрүлді - Үй сыпырылды». Біреуге ашуланғанда «سۈپرۈك سۈپرۈك: сұпрүк: сұпрүк» дейді. Демек, «Сыпырындымен бірге сен де кет» дегені. سۈپرۈلور - سۈپرۈلماق Sұprylyr-sұprylymek: Сұпрүлүр-сұпрүлмек - Сыпырылар-сыпырылмақ).

سۈزۈلدى SYZRYLDY СЫДЗРЫЛДЫ: сырғыды; сырғып

түсті.
«سۈزۈلدى اېلىق Balıq elikdin сызғылды: Балық елікдін сыдзрылды - Балық қолдан сырғып түсті». Су, дымқыл нәрсенің қолдан, не басқа нәрседен сырғып, сусып кетуін осы сөзбен білдіреді. «سۈزۈلدى يول Jol сызғылды: Иол сыдзрылды - Жолдың барлық бұрылыстарына көз жүгіртілді». سۈزۈلور - سۈزۈلماق Sызғылыр-сызғылмақ: Сыдзрылүр-сыдзрылмақ - Сырғыр-сырғымақ). «سۈزۈلدى ار tamdyn сызғылды: Ер тамдын сыдзрылды - Ер тамнан сырғыды». Басқаларға да сондай.

سۈۋرۈلدى SAVRULDY САБРҮЛДЫ: сапырылды.

«سَوْفِ سَافِرُلْدِي» **Suv savruldy: Сув сабрұлды - Су сапырылды.** Қайнаған сорпаны тасымау үшін, я суығту үшін шөмішпен сапырғанда да осы сөзді қолданады. «تَرِغِ سَافِرُلْدِي» **Тағығ savғылды: Тарығ саврылды - Тары сапырылды; яғни сапырып ұшырып тазаланды».**

«يَاشِ كَوَزْدِنِ سَافِرُلْدِي» **Jash көzdin savruldy: Иаш көздін саврұлды - Көзден жас сорғалады».**

Жырда былай дейді:

تُنْ كُنْ تَوْبِ يَغْلِيوْ
يَاشِمِ مَنِكْ سَافِرُلُوْرْ

Түн күн turur жығлаю
Жашым менің savrulur:

Түн күн түрүп ығлауу
Иашым менің сабрұлур -

Түн күн түрүп жылаймын,
Жасым менің сорғалап».

(Күндіз-түні тоқтамай жылап, көзімнің жасы сорғалады).

«سَافِرُلُوْرْ - سَافِرُلْمَاقْ» **Savrulur-savrulmaq: Саврұлур-саврұлмақ - Сапырылар-сапырылмақ).**

«سَغْرُلْدِي» **SYFZALDY SYFZALDY: сығылды; сығыстырылды.**

«بِيرِ نَانَكْ بِيرِ كَا سَغْرُلْدِي» **Bir neң birge syfzal- dy: Бір нең бірге сығзалды - Бір нәрсе бір**

нәрсеге сығылды; сығыстырылды». Күрек, балта сабына нығыздап сына қаққандай, яки айылбастың тілін қайысқа енгізгендей сығыстырылып, бір нәрсе бір нәрсеге сығылды. (سَغَزْلُور - سَغَزْلِمَاق) Syғzalur-syғzalmaq: Сығзалүр-сығзалмақ - Сығылар-сығылмақ).

سَاتْفَالْدِي SATFALDY SATFALDY: иілді; езілді; өтелді.

«ار بِيْنِي سَاتْفَالْدِي» Er bojnı satfaldy: Ер бойны satfaldy: Ер бойны satfaldy - Ер мойны езілді; яғни кемсітілді». Басқаларға да осындай. Сондай-ақ қарыздың өтеуін тура баламалап өтегенде де осылай дейді. (سَاتْفَالُور - سَاتْفَالْمَاق) Satfalur-satfalmak: Сатфалүр-сатфалмақ - Өтелер-өтелмек).

سَاتْفَالْدِي SATFALDY СЫТФАЛДЫ: түрілді; сыбанды.

«يَنْكُ سَاتْفَالْدِي» Jeң sıtfaldy: Иең sıtfaldy - Жең түрілді». (سَاتْفَالُور - سَاتْفَالْمَاق) Sıtfalur-sıtfalmak: Сытфалүр-сытфалмақ - Түрілер-түрілмек).

سَرْمَالْدِي SARMALDY SARMALDY: сүзілді; судан шығарылды; (суырылды).

«سَرْمَالْدِي بَلِاق» Balық sarmaldy: Балық sarmaldy - Балық сүзілді; демек, балық судан сүзіп шығарылды». Басқаларға да осылайша.

«سَرْمَالْدِي تَتْمَاج» Tutmash sarmaldy: Түтмаш sarmaldy - Түтмаш сүзілді». Басқалары да осындай. (سَرْمَالُور - سَرْمَالْمَاق) Sarmalur-sarmalmak:

Сармалгүр-сармалмақ - Сүзілер-сүзілмек).

سَرْمَالْدِي SARMALDY SARMALDY: оралды; үйілді.

«أَنَّكَ تُونِي بِشَنِكَا سَرْمَالْدِي» Аның тоны башыңа sarmaldы: Аның тоны башыңа сармалды - Оның тоны басыңа оралды; оралып қалды». Sarimalur-sarmalmaқ: Sarimalur-sarmalmaқ: Сармалгүр-сармалмақ - Оралар-оралмақ). Басқаларға да сондай. Бұл өтімсіз етістік.

قُرْتُلدِي QURTULDY ҚҰРТҰЛДЫ: құтылды; босанды.

«أَرَاغُتُ قُرْتُلدِي» Uragut qurtuldy: Ұрағұт құртұлды - Қатын босанды».

«أَمَكَاكُتِنُ قُرْتُلدِي» Er emgektin qurtuldy: Ер емгектің құртұлды - Ер бейнеттен құтылды».

Жырда былай делінген:

أذَلْكَ يَرِغُ كَزْتِي
أَغْرِي تَزُقُ أَزْتِي
بَكْلَارُ بَكِنُ أَزْتِي
قَجْسَا قَلِي قُرْتُلُورُ

Өзлек jaraғ көзетти,
Оғры тузақ узатты,
Begler begin aзытты
Қауса қалы қurtulur:

Өдзлек иарағ көзетті,
Оғры тұзақ ұзатты,

*Беглер бегін азытты
Қашса қалы құртұлур -*

*Замана сәтін түзетті,
Ұрысы құрды тұзақты;
Бектер бегін аздырды,
Қалай қашып құтылар?!»*

(Замана сәтін, пұрсатын бақты; Ұры жасырынып, жасанып тұзағын ұзартты; Бектер бегін аздырды, қорламақшы болды; Егер қашса, қайтіп құтылар?! Бектердің бегі деп Афрасиабты мезгеп отыр.

(قۇرتۇلۇر - قۇرتۇلماق) Kurtulur-қurtulмақ: Құртұлур-құртұлмақ - Құтылар-құтылмақ).

Бұл сөздің түпкі негізі: «قۇتۇلدى kutulды: құтұлды - құтылды».

قۇرتۇلدى ҚARTALDY ҚАРТАЛДЫ: жарылды (аузы ашылды);

Ашылды (жарасы).

«قۇرتۇلدى قۇرتۇلدى» اناڭ Аның қарты қartalды: Аның қарты қарталды: Оның жарасының аузы ашылды. (قۇرتۇлур - قۇرتۇлماق) Qartalur-қartalмақ: Қарталур-қарталмақ - Жарылар-жарылмақ).

قۇрғалدى ҚЫРШАЛДЫ ҚЫРШАЛДЫ: сыдырды; қырып өтті.

«قۇрғалدى قۇрғалدى» اناڭ بېشكا تاش Аның башына таш қығшалды: Аның башына таш қыршалды - Оның басын тас сыдырып кетті; Оның басына тас тиіп, қырып өтті».

(قۇрғалур - قۇрғалмаق) Qyshalur-қығшалмақ: Қыр-

шалғур-қыршалмақ - Сыдырар-сыдырмақ).

قُتْرُلْدِي ҚОТРУЛДЫ ҚОТРУЛДЫ: қотарылды.

«سُوفِي الْمَادِنِ قُتْرُلْدِي» Suv olmadın kotruldy:

Сүв олмадын қотрұлды - Су көзеден қотарылды». Ағып төгілетін сұйықтықтардың барлығына осы сөз қолданылады.

(قُتْرُلْمَاقُ - قُتْرُلُورُ Қотрулмақ-қотрулмақ: Қотрұлғур-қотрұлмақ - Қотарылар - қотарылмақ).

قَدْرُلْدِي ҚАЗРЫЛДЫ ҚАДЗРЫЛДЫ: қайырылды.

«أَنْكَ بُوَيْفِنِي قَدْرُلْدِي» Аның бойны қазғылды: Аның бойны қадзрылды - Оның мойны қайырылды». Басқа біреу қайырса да осылай дейді. Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

(قَدْرُلْمَاقُ - قَدْرُلُورُ Қазғылмақ-қазғылмақ: Қадзрылғур-қадзрылмақ - Қайырылар-қайырылмақ).

قُفْرُلْدِي ҚАВРУЛДЫ ҚАВРУЛДЫ: қуырылды.

«بُعْدَايِ قُفْرُلْدِي» Buğdaj qavguldy: Бұғдай қаврұлды - Бидай қуырылды». Басқалар да сондай. Бұл сөз «غ - ғ» әрпімен де айтылады.

(قُفْرُلْمَاقُ - قُفْرُلُورُ Қаврулмақ-қаврулмақ: Қаврулғур-қаврулмақ - Қуырылар-қуырылмақ).

قُبْزُلْدِي ҚОБЗАЛДЫ ҚОБЗАЛДЫ: тартылды.

«قُبْزُلْدِي» Qobuz qobzaldy: Қобуз қобзал-

ды - Қобыз тартылды; Қобыз шалынды». (قَبْزَلُورُ - قَبْزَلْمَاقُ Kobzalur-qobzalmaq: Қобзалур-қобзалмақ - Тартылар-тартылмақ). «с - س» әрпімен قَبْسَالْدِي qobsaldı: қобсалды» деп те айтылады. Бұл арапшада да көп кездеседі: «كَبِشْ رَبِيزْ وَرَبِيسْ» деген сияқты.

تَفْشَلْدِي TEVŞELDI ТЕВШЕЛДІ: сақталды; уатылды. «آتَمَاقْ اَشْلَدِي تَفْشَلْدِي» Etmek үsheldi tevsheldi: Етмек үшелді тевшелді - Нан уатылды». Басқалары да сондай. Мұның түпкі негізі: «اَشْلَدِي uşaldı: үшалды». (تَفْشَلْمَاقْ - تَفْشَلْدِي Tevşelıg-tevşelmek: Тевшелүр-тевшелмек - Ұсақталар-ұсақталмақ).

تَفْشَلْدِي TEVŞYLDI ТЕВШҮЛДІ: шатасты; шырмалды. «يَبْ تَفْشَلْدِي» Ыр tevşyldi: Иып тевшүлді - Жіп шырмалды; Жіп қолмен көп ұстағандықтан шатасты». Басқасы да осындай. (تَفْشَلْمَاقْ - تَفْشَلْدِي Tevşelıg-tevşelmek: Тевшелүр-тевшелмек - Шырмалар-шырмалмақ).

قُۋشَلْدِي QUVŞALDI ҚҰВШАЛДЫ: егелді; ысқыланды. «اَقْ قُۋشَلْدِي» Оқ қувшалды: Оқ құвшалды - Оқ ысқыланды; (Оқ жылтыратып жұмырлау үшін ағаштан жасалған құралмен ысқылап егелді). (قَرَّغَاۋرُ - قَرَّغَاۋاقْ) Қовшалур-қовшалмақ: Қовшалур-қовшалмақ - Ысқыланар-ысқыланбақ).

قَرَقَلْدِي ҚАРFALDY ҚАРFALДЫ: қарғалды; лағнеттелді.

«**قَرَقَلْدِي** يَاك Жек қарғалды: Иек қарғалды - Шайтан қарғалды». Басқалары да осындай.
(**قَرَقَلْدِي** - **قَرَقَلْدِي** Қарғалғу-қарғалмақ; Қарғалғур-қарғалмақ - Қарғалар-қарғалмақ).

قَرَقُلْدِي ҚОРҚULDY ҚОРҚҰLDY: қорқылды; қорқытылды.

«**قَرَقُلْدِي** ايشدين Ышдын қорқулды: Ышдын қорқулды - Істен қорқытылды».
(**قَرَقُلْدِي** - **قَرَقُلْدِي** Қорқулғу-қорқулмақ; Қорқулғур-қорқулмақ - Қорқылар-қорқылмақ).

قَر_ҚЫLDI ҚЫРҚЫLDY: қырқылды.

«**قَر_ҚЫLDI** يونك Јун қығқылды: Иун қырқылды - Жун қырқылды». (Қой қырқылды). Басқа бір хайуан қырқылса да осылай айтылады.
(**قَر_ҚЫLDI** - **قَر_ҚЫLDI** Қығқылғу-қығқылмақ; Қығқылғур-қығқылмақ - Қырқылар-қырқылмақ).

كَر_تِلْدِي KERTILDI КЕРТИЛДИ: кертілді; қорланды.

«**كَر_تِلْدِي** يغاج Јығаш kertilди: Иығаш кертілді - Ағаш кертілді». «**كَر_тِلْدِي** قُل بويны Құл бойны kertilди: Құл бойны кертілді - Құл мойны кертілді; ен салынды, яғни қорланды». Бұл сөз негізінде «Керту, ен салу» мағыналарын білдірсе де, осы жерде «қорлау»

мәнінде алынған. (كَرْتَلُورُ - كَرْتَلْمَاكْ) Kertilyg-
kertilmek: Кертілүр-кертiлмек - Кертілер-
кертiлмек).

كَدْرُلْدِي KEZRYLDI КЕДЗРҮЛДІ: киілді; кигізілді.

«كَدْرُلْدِي تُونُ Ton kezgüldi: Тон кедзрүлді -
Тон киілді; кигізілді». Басқасы да осындай.
(كَدْرُلُورُ - كَدْرَلْمَاكْ) Kezgilyg-kezgilmek: Кед-
зрүлүр-кедзрүлмек - Кигізілер-кигізілмек).

كَدْرِلْدِي KEZRILDI КЕДЗРІЛДІ: қақталды; кептірілді.

«كَدْرِلْدِي قَوِي Қој кезгилді: Қой кедзрілді -
Қой тіліп қақталды». (كَدْرِلُورُ - كَدْرَلْمَاكْ) Kez-
gilig-kezgilmek: Кедзрілүр-кедзгилмек - Кеп-
тірілер-кептірілмек).

كِكْرُلْدِي KIKRYLDI КІКРҮЛДІ: кіргізілді.

«كِكْرُلْدِي تَفَارُ اَفْكَا Tavar evge kıkryldi: Та-
вар евге кікрүлді - Тауар үйге кіргізілді». Бас-
қалар да осындай. (كِكْرُلُورُ - كِكْرَلْمَاكْ) Kık-
gilyg-kıkgyilmek: Кікрүлүр-кікрүлмек - Кір-
гізілер-кіргізілмек). Бұл бөлімнің етістіктері
екі түрлі сипатты болып келеді: Біріншісі,
үш әріпті болып, ырықсыз етістік болады.
Мәселен, «يَرْمَاقُ تَرْتَلْدِي» Jarmaq tartылды:
Иармақ тартылды - Ақша тартылды (тара-
зыға). «ايشُ ارْتَلْدِي» Ыш өртүлді: Ыш өртүлді
- Іс жабылып қалды; белгісіз болып қалды».

Бұл етістікте «ل - л» мен «ن - н» әріптері аралас қолданылады.

Екіншісі, етістік басқа мағынаны білдірмей,

тек өз мәнін сақтайды. Мәселен, «قۇرتۇلدى» Qurtuldy: құртұлды - құтылды»,

«سارمالمىدى» Sar-maldy: сармалды - үйілді» дегендер тәрізді.

«سارمالمىدى» Sar-maldy: сармалды - үйілді» дегендер тәрізді.

«بۇرتىندى» BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты.

А.Е.).

«بۇرتىندى» BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты. А.Е.).

«بۇرتىندى» BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты. А.Е.).

«بۇرتىندى» BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты. А.Е.).

«بۇرتىندى» BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты. А.Е.).

«بۇرلىندى» BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«بۇرلىندى» BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«بۇرلىندى» BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«بۇرلىندى» BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«بۇرلىندى» BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«بوشغۇندى» BOSHFUNDY БОШҒҰНДЫ: босанды; босады.

«بوشغۇندى» BOSHFUNDY БОШҒҰНДЫ: босанды; босады.

«بوشغۇندى» BOSHFUNDY БОШҒҰНДЫ: босанды; босады.

«بوشغۇندى» BOSHFUNDY БОШҒҰНДЫ: босанды; босады.

гүнүр-бошгүнмақ - Босанар-босанбақ).

Бұл сөздің түпкі негізі: «بوشندی» boшунды: бошунды».

بُلْغَانْدِي BULFANDY БҰЛҒАНДЫ: былғанды; майланды; айныды; ашуланды; тарқады.

«بُلْغَانْدِي سُوْقُ Suv bulғанды: Суv бұлғанды -

Су былғанды». «كَنْكُلْ بُلْغَانْدِي Kөңүл bulғанды: Көңүл бұлғанды - Көңіл былғанды.»

Жағымсыз, жайсыз тағам жегендіктен көңіл (жүрек А.Е.). айныса, әлде күсса да осы сөз қолданылады. «بَلْغَانْدِي بَلْغَانْدِي Beg аңар

bulғанды: Бег аңар бұлғанды - Бек оған ашуланды». «بَلْغَانْدِي اَيْلْ El bulғанды: Ел бұлғанды - Ел таралды; ел тарқады».

«بُلْغَانْدِي بُلْغَانْمَاقْ Bulғанur-bulғанмақ: Бұлғанүр-бұлғанмақ - Былғанар-былғанбақ).

بَاشْلَانْدِي BASHLANDY БАШЛАНДЫ: бастанды; беталды, (бет койды; А. Е.) бас алды.

«بَاشْلَانْدِي اَيْشَقْقا ار Ер ышқа bашланды: Ер ышқа башланды - Ер істі бастады; Ер істі бастанды», (ісі көрінді, ісінің басталуы көрінді);

«بَاشْلَانْدِي تَاغْقا قُوْی Koj тағқа bашланды: Қой тағқа башланды - Қой тауға бет алды; (Қой тауға бас қойып беттеді)».

«بَاشْلَانْدِي تَارِغْ Tarıғ bашланды: Тарығ башланды - Тары бас алды; (Тары бастанды)».

باشلانۇر - باشلانماق) **Вашланур-вашланмақ**: Башланур-башланмақ - Бастанар-бастанбақ).

باغلاندى **BAFLANDY** **BAFLANDY**: байланды.

«اتىڭ باغلاندى» **Otuң bağlandy**: Отуң бағланды - Отын байланды; «**اۇزىڭا اۆزىڭ باغلاندى**» **Er öziңe otuң bağlandy**: Ер өзіңе отуң бағланды - Ер өзіңе отын байланды».

باغلانۇر - باغلانماق) **Bağlanur-bağlanмақ**: Бағланур-бағланмақ - Байланар-байланбақ).

«قوي باغلاندى» **Qoj bağlandy**: Қой бағланды - Қой байланды». Басқалары да осылай айтылады.

بوغلاندى **BOFLANDY** **BOFLANDY**: боғшаланды; байланды.

«تون باغلاندى» **Ton boğlandy**: Тон боғланды - Тон боғшаланды; (Тон бірдеңеге оралып байланып сандыққа, сөреге сақтауға қойылды).

«بوغلانۇر - بوغلانماق) **Boğlanur-boğlanмақ**: Боғланур-боғланмақ - Боғшаланар-боғшаланбақ).

بوغلاندى **BOFLUNDY** **BOFLUNDY**: буылды.

«ات بوغلاندى» **At boğlundy**: Ат боғлунды - Ат буылды». Басқалары да осындай.

«بۇغلانۇر - بۇغلانماق) **Boğlunur-boğlunмақ**: Боғлунур-боғлунмақ - Буынар-буынбақ).

بەكلەندى **BEKLENDI** **BEKLENDI**: бекіді; қатайды; бекінді.

«نەن بەكلەندى» **Beklendi** нен: Бекленді нен -

Нәрсе бекіді». **بَكَلْنَدِي ار اَقِنْدَا** Eg evinde
 beklendi: Ер евинде бекленді - Ер үйінде бе-
 кінді». Үйге қамап қойса да осылай айтыла-
 ды. (Оғызша). Бұл әрі салт, әрі сабақтас етіс-
 тік. **بَكَلْنَمَاكْ - بَكَلْنَمُورْ** Beklenyğ-beklenmek: Бек-
 ленyр-бекленmek - Бекінер-бекінmek).

بَكَلْنَدِي BEGLENDI BEGLENDI: бектенді; ерге шықты.

بَكَلْنَدِي اَرَاغْت Uragut beglendi: Ұрағұт бег-
 ленді - Қатын ерге шықты». **بَكَلْنَمَاكْ - بَكَلْنَمُورْ**
 Beglenyğ-beglenmek: Бегленyр-бегленmek -
 Ерге тиер-ерге тимек).

بَكَلْنَدِي BUKLYNDI BUKLYNDI: бүктелді.

بَكَلْنَدِي نَانَكْ Büklyndi nen: Бүклүнді нең -
 Нәрсе бүктелді». **بَكَلْنَمَاكْ - بَكَلْنَمُورْ** Büklynyğ-
 büklynmek: Бүклүнyр-бүклүнmek - Бүкте-
 лер-бүктелmek).

بَكَلْنَدِي BYGLYNDI BYGLYNDI: бөгелді-бөгелінді; жыйылды,

іркілді. **بَكَلْنَدِي سُوِي** Suv byglyndi: Суv
 бүглүнді - Су жиылды, іркілді». **بَكَلْنَدِي سُو**
Sy byglyndi: Сy бүглүнді - Қосын жиыл-
ды». **بَكَلْنَمَاكْ - بَكَلْنَمُورْ** Byglynyğ-byglynmek:
 Бүглүнyр-бүглүнmek - Бөгелер-бөгелmek).

تَلْبِنْدِي TALRYNDY TALPYNDY: талпынды; ұмтылды.

تَلْبِنْدِي قُش Qush talryndy: Құш талпынды

- Құс талпынды». Бір нәрсе қомданып, талпынғанда қолданылатын сөз. (تَلْبِنُورٌ - تَلْبِنِمَاقٌ).
Talпыnur-talпынтақ; Талпынүр-талпынмақ - Талпынар-талпынбақ).

تَرْتِنْدِي TARTYNDY ТАРТЫНДЫ: тартты; жақын тартты.

«ار اغلنكا تَرْتِنْدِي»
Er oғлына tartyndy: Ер оғлына тартынды - Ер баласына тартты. (Адам өз баласына іш тартты). Өзіне жасалған жақсылықтың, өзіне берілген тағамның баласына болғанын тіледі. «ار افنكا تَرْتِنْدِي»
Ol evge tarығ tartyndy: Ол евге тарығ тартынды - Ол үйге тары тасығандай көрінді». Көшпенділер қалалардан бидай тартынса да солай дейді. (تَرْتِنْمَاقٌ - تَرْتِنُورٌ)
Tartynur-tartынмақ; Тартынүр-тартынмақ - Тартынар-тартынбақ).

تُرْتِنْدِي TYRTYNDI ТҮРТҮНДИ: сүртінді; сүрткендей көрінді.

«ار اوزينكا ياغ تُرْتِنْدِي»
Ol өзіне jaғ tyrtyndi: Ол өзіне иағ түртүнді - Ол өзіне май сүртінді». Май жағып жатқандай болып көрінсе де осы сөз қолданылады. (تُرْتِنْمَاقٌ - تُرْتِنُورٌ)
Tyrtynur-tyrtынмек; Түртүнүр-түртүнмек - Сүртінер-сүртінбек).

تَبْرِنْدِي TEBRENDI ТЕБРЕНДИ: тебренді; (Қимылдады, қозғалды. А.Е.).

«نَانِكُ تَبْرِنْدِي»
Tebrendi neң: Тебренді нең - Нәрсе тебренді». (تَبْرِنْمَاقٌ - تَبْرِنُورٌ)

Tebrenüg-tebrenmek: Тебренүр-тебренмек - Тебренер-тебренбек).

توغرندی TOFRANDY TOFRANDY: туранды; турап жатқандай көрінді. **Ol өзіңе et тоғанды:** Ол өзіңе ет тоғанды - Ол өзіңе ет турап жатқандай көрінді». Басқалары да осындай. **Тоғрануғ-тоғранмақ: Тоғранүр-тоғранмақ - Туранар-туранбак).**

تافرندی TAVRANDY TABRANDY: асыққандай көрінді; әбдірегендей көрінді. **Er tavrandy:** Ер тавранды - Адам асыққандай көрінді; Әбдіреп кетіп бара жатқандай көрінді». **Tavranur-tavranmaq: Тавранүр-тавранмақ - Асыққандай көрінер-асыққандай көрінбек).**

терсінді TERSINDI TERСINDI: ашуланды.

Бег аңар tersindi: Бег аңар терсінді - Бек оған ашуланды».

терсінді TERSINDI TERСINDI: қайталады; ушықты.

Баш tersindi: Баш терсінді - Жара ушықты; яғни жазылып кеткеннен кейін қайталады». **Tersinüg-ter-sinmek: Терсінүр-терсінмек - Ушығар-ушықпақ).**

تَفْشِنْدِي TEFŞINDI TEFŞINDİ: өрекеттенді; тепсінді.

«**ايشتا تالم تَفْشِنْدِي**» Eg ышта telim tevşin-
di: Ер ышта телім теvşинді - Ер істе көп теп-
сінді». **تَفْشِنُور - تَفْشِنْمَاق** Tevşinür-tevşinmek:
Тевşинүр-теvşинмек - Тепсінер-тепсінбек).

تَاتْغَنْدِي TATFANDY TATFANDY: татты; дөмін алды.

«**ار اشغ تَاتْغَنْدِي**» Eg ашығ tatfанды: Ер ашығ
tatfанды - Адам астан татты». **تَاتْغَنْوَر - تَاتْغَنْمَاق**
Tatfanur-tatfanmaq; Татfanүр-татfanмақ - Та-
тар-татпақ).

تُلْغَنْدِي TOLFANDY TOLFANDY: толғанды; (жанталасты. А.Е.).

«**ار الندی تُلْغَنْدِي**» Eg олынды tolfанды: Ер
олынды tolfанды - Адам ауруда қиналып
толғанды; дерт әлегінен бір жанынан екінші
жанына аунап аласұрды (азап тартып қысыл-
ды. А.Е.)» «**ار اوزي تُلْغَنْدِي**» Eg өзі tolfанды:
Ер өзі толғанды - Адам толғанды»; (Адам-
ның жүрегі айныды, не іші бұзылды, толғақ
қысты)* «**ار اوزينكا يُونَك تُلْغَنْدِي**»* Eg өзіңе
jүң tolfанды: Ер өзіңе иүң tolfанды - Ер
өзіне жүн толғады; Адам өзіне жүн домалақ-
тады, орады». **تُلْغَنْوَر - تُلْغَنْمَاق** Tolfanur-tol-

* «Ер өзі tolfанды: Ерді құсық қысты.» (ДТС., стр. 573).

ғанмақ; Толғанұр-толғанмақ - Толғанар-толғанмақ).

تَرْقِنْدِي TURQINDI TҮРҚЫНДЫ: ұялды; қаймықты.

«مَنْدِن تَرْقِنْدِي Ol mendin turqındy: Ол мендін тұрқынды - Ол менен ұялды», Ол (істемек ісінен) менен ұялды, менен қаймығып тартынды. تَرْقِنْمَاقُ - تَرْقِنْمَاقُ Turqınıy-turqınmaq: Түрқынұр-түрқынмақ - Қаймығар-қаймықпақ).

تَرْكِنْدِي TEZGINDI TEZГИНДИ: айналды.

«جَغْرِی تَرْكِنْدِي Шығры tezgindi: Шығры тезгінді - Шығрық айналды». Басқалары да осы сияқты. «اَلْ یَسِرْکُ تَرْكِنْدِي Ol jerig tezgindi: Ол иеріг тезгінді - Ол жерді айналды; тауәп етті». Бір жерге тауәп етіп, зийарат жасаған адамның барлығына осылай дейді.

تَرْكِنْمَاقُ - تَرْكِنْمَاقُ Tezginıy-tezginmek: Тезгінұр-тезгінмек - Айланар-айланбақ).

تَلْكَانْدِي TELGENDI TELГЕНДИ: ашуланды; долданды.

«اَلْ اَنْكُرْ بُلْغَانْدِي تَلْكَانْدِي Ol aңar bulғandy telgendi: Ол аңар бұлғанды телгенді - Ол оған ашуланды». «تَلْكَانْدِي Telgendi: телгенді» сөзі

жеке-дара қолданылмайды, «بۇلغاندى» bulğan-
ды: бұлғанды» сөзімен бірге айтылады.

(تەلگەنۈر - تەلگەنمەك) Telgenүг-telgenmek: Тел-
генүр-телгенмек - Ашуланар-ашуланбақ).

تۈپلۈندى TŪPLUNDY ТҮПЛҮНДЫ: тесілді.

«تام тۈپلۈندى» Tam tŭplundy: Там түплүнды -
Там тесілді». Басқаларға да осы секілді.

(تۈپلۈنۈر - تۈپلۈنماق) Tŭplunug-tŭplunmaq: Түплү-
нүр-түплүнмақ - Тесілер-тесілмек).

تۈپленدى TŪPLENDI ТҮПЛЕНДІ: түптенді; тамыр алды.

«يىغاش تۈپلۈندى» Ығаш tŭplendi: Иғаш түплен-
ді - Ағаш тамыр алды; Тамыр байлап, түптен-

ді». «ار تۈپلۈندى» Er tŭplendi: Ер түпленді -
Адам түптенді; Адам тамыр жайып орнық-

ты»: Тамыр жайған нәрсенің бәріне осылай
дейді. (تۈپленۈر - تۈپленماق) Tŭplenүг-tŭplenmek:
Түпленүр-түпленмек - Түптенер-түптенбек).

تىزلىندى TIZLYNDY ТЫЗЛЫНДЫ: тыйынды; тыйылды.

«ار ايشتن تىزلىندى» Er ыштын тызлынды: Ер
ыштын тыдзлынды - Адам істен тыйылды».

Басқасына да осы сияқты. Сөз сөйлеуден
тыйылса да осылай деседі. (تىزленۈر - تىزленماق) Tizlenүг-tizlenmek:

Тызынуг-тызынтақ; Тыдзынүр-тыдзын-
мақ - Тыйылар-тыйылмақ).

تۈشلۈندى TYSHLENDI ТҮШЛЕНДІ: түстенді; қонды.

«الكن تۈشلۈندى» Ekin түшlendi: Елкін түшлен-
ді - Жолаушы түстенді, қонды». (Жолаушы,
қонақ дем алып, содан кейін жүрмекке қон-
ды). (تۈشلۈنۈر - تۈشلۈنماك) Түшленүг-түшленмек:
Түшленүр-түшленмек - Қонар-қонбақ).

تەرلۈندى TERLENDI ТЕРЛЕНДІ: терленді; терледі.

«آت تەرلۈندى» At terlendi: Ат терленді - Ат тер-
ленді (терледі)». Басқаларға да осы секілді.
(تەرلۈنۈر - تەرلۈنماك) Terlenүг-terlenmек: Терле-
нүр-терленмек - Терленер-терленбек).

تۈرلۈندى TYRLYNDI ТҮРЛҮНДІ: жиылды; түрілді, бүгілді.

«تۈرلۈندى نازك» Tүrlүndi neң: Түрлүнді нең -
Нәрсе түрілді, бүгілді». (تۈرلۈنۈر - تۈرلۈنماك)
Түрлүнүг-түрленмек: Түрлүнүр-түрлүнмек -
Түрілер-түрілмек).

Жырда былай деп келген:

اذمنى اكرمن
يلكنى بكرمن

كُنْكَانِي تَكْرَمَن
اردم اوزا ترلنور

Jzimni օgermen
Biligni jügermen
Көңүлнi түгермен
Erdem үзе түрлүнүр:

Юзімні өгермен
Білігні үгермен
Көңүлнi түгермен
Ердем үзе түрлүнүр -

Иемді мақтармын,
Білікті топтармын;
Көңілді түптермін,
Үстіне өнер үйілер».

(Иемді мадақтап табынармын; Білікті үйіп, жинармын; Көңілді сол білімге беріп, түйіп байлаймын; Сөйтіп өнер-парасат үстіне (үсті-үстіне. - А.Е.) жиылар).

تۈزلۈندۈ TYZLYNDI TYZLYNDI: түзүлді; түзуленді, тегістелді.

تۈزلۈندۈ Tüzlyndi jer: Түзлүнді иер - Жер түзуленді». Басқаларға да осындай. Осы сөздің «تۈزلۈندۈ Tüzylidi: түзүлді - түзелді» деген түрі де бар, «ایش ایش تۈزلۈندۈ Bış tüzylidi: Bış түзүлді - Іс түзелді» деп айтылады. Басқаларға да осы секілді. تۈزلۈندۈ - تۈزلۈندۈ Tüz-

lynyr-tyzlynmek: Түзлүнүр-түзлүнмек - Түзелер-түзелмек).

تۈزلۈندى TUZLANDY ТҮЗЛАНДЫ: түзданды; түздалды.

«تۈزلۈندى» Et tuzlandy: Et түзланды - Et түздалды». Басқаларға да осындай.

تۈزلۈنۈر - تۈزلۈنۈر Tuzlanur-tuzlanmaq: Түзланүр-түзланмақ - Түздалар-түздалмақ).

تۈزلۈندى TIZLINDI ТІЗЛІНДІ: тізілді.

«تۈزلۈندى» Inju tizlindi: Иңжү тізлінді

- Иңжү тізілді». Басқасына да осындай делінеді.

تۈزلۈنۈر - تۈزلۈنۈر Tizlynr-tizlinmek: Тізлінүр-тізлінмек - Тізілер-тізілмек).

تۈشلۈندى TUŞLANDY ТҰШЛАНДЫ: түспа-түс; қарама-қарсы

келді. «تۈشلۈندى» Bir neң birge tushlandy: Бір нең бірге түшланды - Бір нәрсеге бір нәрсе қарама-қарсы келді.»

تۈشلۈنۈر - تۈشلۈنۈر Tushlanur-tushlanmaq: Түшланүр-түшланмақ - Түспа-түс келер - Түспа-түс келмек).

تۈشلۈندى TIŞLENDI ТІШЛЕНДІ: тістенді; тісі шықты.

«تۈشلۈندى» Oflan tishlendi: Оғлан тішлен-

ді - Бала тістенді; баланың тісі шықты».

«أَرغاق تیشلندی» Orғaq tişlendi: Орғақ тішленді - Орақ қайралды; Орақтың тісі өткірленді». (تیشلنمک - تیشلنور - تیشلنماک) Tişlenür-tişlenmek: Тішленүр-тішленмек - Тістенер-тістенбек).

تۈگلىندى TYGLYNDI ТҮГЛҮНДІ: түйілді; тығылды.

«سۈي بۇغۇزدا تۈگلىندى» Suv boғuzda tyğlyndi: Суv боғузда түглүнді - Су тамаққа түйілді; яғни тамаққа су тығылып қалды». (تۈگلىندى - يۈب تۈگلىندى)

Jip tyğlyndi: Иip түглүнді - Жip түйілді». Басқалары да осындай. (تۈگلىندى - تۈگلىنور - Tyğlynür-tyğlynmek: Түглүнүр-түглүнмек - Түйілер-түйілмек).

تۈگلىندى TÖKLYNDI ТӨКЛҮНДІ: төгілді.

«سۈي تۈگلىندى» Suv төğlyndi: Суv төғлүнді - Су төгілді». (تۈگلىندى - تۈگلىنور - Tөklünür-tөklünmek: Төклүнүр-төклүнмек - Төгілер-төгілмек).

تىكليندى TIKLINDI ТІКЛІНДІ: тігілді; егілді.

«يىغاش تىكليندى» Ығаш tiklindi: Иығаш тікленді - Ағаш тігілді». Басқалар да сондай.

تِكْلِيْنُورُ - تِكْلِيْنَمَاكُ Tiklinyur-tiklinmek: Тіклінүр-тіклінмек - Тігілер-тігілмек).

جَرَلْنَدِي ШERLENDI ШЕРЛЕНДІ: шерленді; ауырды.

«أَر أَوْزِي جَرَلْنَدِي» Ер өзі шерленді: Ер өзі шерленді - Адам өзі шерленді; жаны ауырды». «أَنْكُ كَوْزِي جَرَلْنَدِي» Аның көзі шерленді: Аның көзі шерленді - Оның көзі шерленді; Оның көзі ауырды». (جَرَلْنَمَاكُ - جَرَلْنَمَاكُ) Шерленүг-шерленмек: Шерленүр-шерленмек - Шерленер-шерленбек).

جُرْلَنْدِي ШYRLENDI ШҮРЛЕНДІ: пайдаланды; пайда тапты.

«أَلْ أَنْدِنْ نَانَكُ جُرْلَنْدِي» ОI андын нең шүрленді: Ол андын нең шүрленді - Ол одан нәрсе пайдаланды». (جُرْلَنْمَاكُ - جُرْلَنْمَاكُ) Шүг-ленүг-шүгленмек: Шүрленүр-шүрленмек - Пайда табар - пайда таппақ).

جُغْلَنْدِي ШOFLANDY ШOҒЛАНДЫ: шоқтанды; жалындады.

«أَوْتُ جُغْلَنْدِي» От шоғланды: От шоғланды - От жалындады». Күннің аптабы жерді қыздырғанда да осылай дейді.

«جُوغْلَنْمَاكُ - جُوغْلَنْمَاكُ» Шоғланүр-шоғланмақ: Шоғланүр-шоғланмақ - Шоқтанар-шоқтанбақ).

جَڭلَندى SHAFLANDY SHAFLANDY: шала пісті.

«**جَڭلَندى** ات Et shaflandy: Ет шағланды - Ет шала пісті.» **جَڭلَندى** - **جَڭلَندى** Shaflanur-shaflanmak: Шағланур-шағланмақ - Шала пісер-шала піспек)*

جَڭلَندى SHAVLANDY SHAVLANDY: даңқы шықты; аты

шықты.

«**جَڭلَندى** ار Er shavlandy: Ер шавланды - Ердің аты шықты.» **جَڭلَندى** - **جَڭلَندى** Shavlanur-shavlanmak: Шавланур-шавланмақ - Аты шығараты шықпақ)

سَرتَندى SYRTYNDI SYRTYNDI: сүйкенді, сүртінді.

«**سَرتَندى** ات At jyғашқа sirtyndi: Ат ийғашқа сүртүнді - Ат ағашқа сүйкенді.» Басқалары да осы секілді. «**ار اوزنكا**» **سَرتَندى** باغ Er өзүне jaғ sirtyndi: Ер өзүне йағ сүртүнді - Ер өзіне май сүртінді.» Біреу бір нәрсені сүртіп жатқандай көрінсе де осы сөз қолданылады. **سَرتَندى** - **سَرتَندى** Sirtynur-sirtynmek: Сүртүнур-сүртүнмек - Сүртінер-сүртінбек.)

سَيتَندى SYTFANDY SYTFANDY: сыбанды, сайланды.

«**سَيتَندى** ار Er sytfandy: Ер сытғанды - Адам сыбанды, адам бел шешіп сайланды.» Киімінің жеңін сыбанса да осылай дейді. Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

* Мәтінде бұл етістіктің келер шақтағы үлгісі мен мәсары көрсетілмеген. Біз қосып жаздық.

سۈلگۈندۈ

SILKINDI SİLKİNDİ: сілкінді, тітіркенді.

«**سۈلگۈندۈ ار** Eg tonyn silkindi: Ер тонын сілкінді - Ер тонын сілкінді; адам тонын сілкілеп-сілкілеп алды.»; «**سۈلگۈندۈ ار** Eg silkindi: Ер сілкінді - Адам тітіркенді; адам үрпиді. Адам тітіркеніп түктері үрпиді»; «**سۈلگۈندۈ تفي** Tevej silkindi: Тевеи сілкінді - Түйе сілкінді.»

Мақалда былай деп келеді:

«**سۈلگۈندۈ تفي** Tevej silkinese ешекке жүк шығар: Тевеи сілкінсе ешекке жүк шығар - Түйе сілкінсе, есекке жүк шығар.» Бұл мақал ұсақ-түйек істі тастап ауқымды, ірі іске кіріскен жөн екендігін мегзейді. (**سۈلگۈندۈ** - **سۈلگۈندۈ** Silkinүг-silkinmek: Сілкінүр-сілкінмек - Сілкінер-сілкінбек.)

سۈشلۈندۈ

SASHLANDY SASHLANDY: шаштанды; шашы өсті.

«**سۈشلۈندۈ ار** Eg sashlandy: Ер шашланды - Адамның шашы өсіп шықты; адам шаштанды.» (**سۈشلۈندۈ** **سۈشلۈندۈ** Sashlanүг-sashlanmaq: Шашланүр-шашланмақ - Шаштанар-шаштанбақ.)

سۈشلۈندۈ

SUSHLUNDY SÜSHLÜNDY: суырылды; суырып

алынды.

«**سۈشلۈندۈ قۈلۈچ** Qylysh qyndyn sushlundy: Қылыш қындын сүшлүнды - Қылыш қыннан суырылды.» Тұрған орнынан суы-

рылып алынған нәрсенің барлығына осылай деп айтылады. (سۈشلۈنۈر - سۈشلۈنماق Sarlanur-sarlanmaq: Сүшлүнүр-сүшлүнмақ - Суырылар-суырылмақ.)

سرلندی

SARLANDI SARLANDI: оранды; салынды.

«سرلندی ار سۈشلۈك Er suvluk sarlandy: Ер сүвлүк сарланды - Ер сулық салынды; Ер сәлде оранды»; «سرلندی ار ير كانجو Er jögençü sarlandy: Ер иөргенчү сарланды - Ер орама оранды; Адам шылғау орады»;

«سرلندی يب يفاچقا Jyp jıfashqa sarlandy: Иьп иағашқа сарланды - Жіп ағашқа оранды.»

Бұл салт та, сабақтас та етістік. (سرلنۈر Sarlanur-sarlanmaq: Сарланүр-сарланмақ - Оранар-оранбақ.)

سرلندی

SYRLANDI SYRLANDI: сайланды; дайындалды.

«سرلندی ار ايشقا Er ышқа syrlandy: Ер ышқа сырланды- Адам іске сайланды»;

«سرلندی اياق Ajak syrlandy: Аиақ сырланды - Аяқ сырланды; Ыдыс сырланды; (Бетіне өрнек-нақыш жасау үшін сыр жағылды)».

«سرلنۈر - سیرلنماق Syrlanur-syrlanmaq: Сырланүр-сырланмақ - Сырланар-сырланбақ.)

سۆزلندی

SÖZLENDI SÖZLENDI: сөйленді; сөзін сөйледі.

«Ol sözün maña sözlendi: Ол сөзін маңа сөзленді - Ол маған сөзін сөйленді»; (Ол кейбір сөздерін маған айтты). Sözlönyg-sözlenmek: Сөзленүр-сөзленмек - Сөйленер-сөйленбек.).

«Sözlyndi cüzlyndi: сүзілді.

«Suv sözlyndi: Сув сүзлүнді - Сү сүзілді.»; Басқаларға да сондай.

Sözlynyg-sözlynmek: Сүзлүнүр-сүзлүнмек - Сүзілер-сүзілмек.).

«Seşlindi seşlindi: шешілді; босанды.

«At seşlindi: Ат сешілді - Ат шешілді; (Ат байлаудан босанды).» Басқаларға да осылай айтылады. (Seşlönyg-seşlinmek: Сешілнүр-сешінмек - Шешілер-шешілмек).

«Suvlandy suvlandy: суланды; су болды.

«Suvlandy neñ: Сувланды нең - Нәрсе суланды; Нәрсе су-су болды.» Жемістің суы көп болғандықтан жұмсарып кеткені, жараның, ісіктің сары су көбейіп кеткендіктен көлкілдегені секілді.

Suvlanug-suvlanmaq: Сувланүр-суvlanмақ - Суланар-суланбақ).

«Añyñ közi suvlandy: Аның көзі сувланды - Оның көзі суланды.»

سَقْلَنْدِي SAQLANDY SAQLANDY: сақтанды.

«أَنْ مِّنْذَنْ سَقْلَنْدِي» Ol mendin saqlandy: Ол мендін сақланды - Ол менен сақтанды.»

(سَقْلَانُورْ - سَقْلَانْمَاقْ) Saqlanur-saqlanmaq: Сақланур-сақланмақ - Сақтанар-сақтанбақ).

سُقْلَنْدِي SUQLUNDY SUQLUNDY: сұғылды; кірді.

«أَنْكَ إِذَاقِي أَوْزَكَ سُقْلَنْدِي» Аның азақы өтке суқланды: Аның адзақы өтке сұқлұнды - Оның аяғы тесікке сұғылды.» Бір нәрсенің бір жерге, тесікке кіріп, сіресіп қалғанын да осылай дейді. (سُقْلَانُورْ - سُقْلَانْمَاقْ) Suqlunur-suqlunmaq: Сұқлұнур-сұқлұнмақ - Сұғылар-сұғылмақ).

سُغْلَنْدِي SÖGLYNDI SÖGLYNDI: қуырынды; қақталды.

«أَتْ سُغْلَنْدِي» Et söglyndi: Ет сөглүнді - Ет қуырынды (адам ет қуырынды, қуырды); Кәуап жасалды.» «أَنْ أَرْزَكَ أَتْ سُغْلَنْدِي» Ol öziңe et söglyndi: Ол өзіңе ет сөглүнді - Ол өзіне еттен кәуап қақтанды.» (سُغْلَانُورْ - سُغْلَانْمَاقْ)

Söglünür-söglünmek: Сөглүнүр-сөглүнмек - Қақтар-қақтамақ.)

سَاتْلَنْدِي SATLANDY SATLANDY: бекінді; сайланды; тәуекел етті.

«أَنْ بُوْ اِيْشَقَا سَاتْلَنْدِي» Ol bu ышқа satlandy: Ол бұл ышқа сатланды - Ол бұл іске бекінді.» (Шігілше). (سَاتْلَانُورْ - سَاتْلَانْمَاقْ) Satlanur-satlanmaq: Сатланур-сатланмақ - Бекінер-бекінбек.)

قارتاندى **ҚАRTANDЫ ҚАRTАНДЫ:** жарасын емдетті.

«ار قارتان قارتاندى» Ер қартып қартанды: Ер қартын қартанды - Ер жарасын емдетті.» «Өз жаранды емде» деген мағынаны білдіру үшін «اوز قارتان قارتاندى» Öz қартың қартан: Өз қартың қартан» дейді. Бұл сөз «өзіңе бұйырғаннан безбе» деген мағынаны мегзейді. «قارتان قارتاندى» Қартанур-қартанмақ: Қартанүр-қартанмақ - Емдетер-емдетпек).

قورتاندى **ҚURTANDЫ ҚURTАНДЫ:** қышынды.

«قورتاندى قورتاندى» Күң қurtанды: Күң құртанды - Күң биттен, не бит секілді нәрселерден қышынды.» Мұның түпкі мәні «қойдан құртты арылту; қойды құрттау» деген сөздің мағынасынан шыққан. «قورتانур قورتاندى» Қurtanur-қurtанмақ: Құртанүр-құртанмақ - Қышынар-қышынбақ.)

قاندى **ҚAVDUNDЫ ҚAVДҰНДЫ:** жаны ашыды; жанашырлық жасады.

«ار اغلنكا قاندى» Ер оғлына қавдунды: Ер оғлына қавдунды - Адам ұлына жанашырлық жасады; Оны пәле-қаладан сақтаудың қамын істеді.» «قاندى قاندى» Қавдынур-қавдынмақ: Қавдынүр-қавдынмақ - Жаны ашыр-жаны ашымақ).

قارندى **ҚATRUNDЫ ҚATRҰНДЫ:** тоқтады; тиылды.

«ار قارندى» Kuler er қatrundy: Күлер ер

қатрунды - Күлген адам тиылды; Күлген адам күлкісін тоқтатты.» Бұл сөздің түбірі «бір істен тиылу, бойсұнып кетпеу» деген мағынада.

اَلْمَنْكَا يَرْمَاقُ بِرُرْ اَرْكَانَ قَتْرَنْدِيْ

О! маңа жармақ бергү ерген қатрунды: Ол маңа иармақ бергү еркен қатрунды - Ол маған ақша бермек еді, тиылды; бермей тоқтап қалды.» Басқалары да осы секілді.

(قَتْرَنْمَاقُ - قَتْرَنْوْرُ - قَاتْرُنِيْ) Қатруниг-қатрунтақ: Қатрунүр-қатрунтақ - Тоқтар-тоқтамақ).

قَدْرَنْدِيْ ҚАЗРАНДЫ ҚАДЗРАНДЫ: қаһарланды; (көрленді; көрін тікті. - А.Е.)

«بَكْ اَنْكَارُ قَدْرَنْدِيْ» Бег аңар қазғанды: Бег аңар қадзранды - Бек оған қаһарланды», Бек оған көрін тікті.» (قَدْرَنْمَاقُ - قَدْرَنْوْرُ - قَازْغَانِيْ) Қазғанниг-қазғанптақ: Қадзранүр-қадзранмақ - Қаһарланар-қаһарланбақ.)

قُرْشَنْدِيْ ҚҰРШАНДЫ ҚҰРШАНДЫ: құрсанды; байланды.

«اَرْ قَوْرِنْ قُرْشَنْدِيْ» Ер қигып қигшанды: Ер құрын құршанды - Адам бауын байланды.» (قُرْشَانِيْ - قُرْشَانُوْرُ - قُرْشَانْمَاقُ) Қигшаниг-қигшанптақ: Құршанүр-құршанмақ - Құрсанар-құрсанбақ).

قَرْغَنْدِيْ ҚАРҒАНДЫ ҚАРҒАНДЫ: қарғанды; қарғады.

«اَرْ اَوْزِنْ قَرْغَنْدِيْ» Ер өзін қарғанды: Ер өзін қарғанды - Адам (тап болған пұшаймандықтан) өзін-өзі қарғанды.» (قَرْغَانْمَاقُ - قَرْغَانُوْرُ - قَرْغَانِيْ)

Қағғануғ-қағғанмақ: Қарғанүр-қарғанмақ -
Қарғанар-қарғанбақ).

قَزْغَنْدِي ҚАЗҒАНДЫ ҚАЗҒАНДЫ: ие болды; алды. (қала-

ды, қалаңды - А.Е.).

«ار توار قزغندی» Er tavar qazғанды: Ер та-
вар қазғанды - Адам малға ие болды; Адам
малды иеленді.» قَزْغَنْمَاقُ Қазғануғ-
қазғанмақ: Қазғанүр-қазғанмақ - Иеленер-
иеленбек).

Жырда былай деп келеді:

«بَقْمَسْ بَدُنْ سَقْلُكْ سَزْ»

يُنْدَقِي يَدِي سَرِنَقَا

قَزْغَنْ اِلْجِ تَزْنَلِكْ

قَلْسُنْ جَشْنُكْ يَرِنَقَا

Baқmas bodun sevyksyz

Judқы жузі саранқа

Қазған ұлыш түзүнлүк

Қалсун шавың жарыңқа:

Бақмас бодұн севүксіз

Иудқы иудзі саранқа

Қазған ұлыш түзүнлүк

Қалсұн шавың иарыңқа -

Бақпас халық сүйкімсіз,

Сұрықсыз жүз сараңға.

Түзулікті ал, ұлым,

Қалсын даңқың соңыңда!»

(Ұлына айтқан өсиеті: Халық сүйкімсіз, сұрықсыз жүзді, сиықсыз сараңға қарамас; Ұлым, дұрыстықты, түзулікті таңдап алғын; соңында жақсы атак, даңқың қалсын).

قِسْغَنْدِي ҚЫСҒАНДЫ ҚЫСҒАНДЫ: қызғанды.

«ار تڧارن قِسْغَنْدِي» Er tavaғын қызғанды: Ер таварын қызғанды - Адам малын қызғанды; демек, малын беруге, жұмсауға көзі қиманды.» Басқа нәрселерді қызғанғанда да осы сөз қолданылады. قِسْغَنْمَاق Қысғануғ-қысғанмақ: Қызғануғ-қысғанмақ - Қызғанар-қызғанбақ).

قَرۋاندى ҚАРВАНДЫ ҚАРВАНДЫ: қармаланды, ақтарды.

«ال ينجق اجرا يرماق قَرۋاندى» Ol janшық ішге jaғтоқ қағванды: Ол ианшық ішре иармақ қарванды - Ол қапшық ішінен ақшаны қармаланды.» Адам әлдебір нәрсені ақтарып, қарманып іздестірсе де осылай дейді. قَرۋانۋر - قَرۋانماق Қарғануғ-қағванмақ: Қарбануғ-қарбанмақ - Қарманар-қарманбақ).

قورقۇندى ҚОРҚУНДЫ ҚОРҚУНДЫ: қорқыңқырады, хәуіптенді.

«ار ايشدن قورقۇندى» Er ышдын қорқунды: Ер ышдын қорқунды - Адам істен қорқыңқырады.» قورقۇنۋر - قورقۇنماق Қорқунуғ-қорқунмақ: Қорқунуғ-қорқунмақ - Қорқыңқырар-қорқыңқырамақ).

قورلندی ҚORLANDЫ ҚORLANDЫ: қорланды; ашынды. (Қа-
паланды.- А.Е.)

«ار تڧارنكا قورلندی» Er tavaғыңа қorlandы: Ер
таварыңа қорланды - Адам малына қорлан-
ды; Ер малының қолды болғанына ашынды.»

قورلانۇر-قورلانماق Қorlanur-қorlanмақ: Қор-
ланур-қорланмақ - Қорланар-қорланбақ).

Бұл сөздің түбірі «و — у» әрпімен «قورلندی»
қorlandы: қорланды» секілді жазылады.

قورلندی ҚORLANDЫ ҚORLANDЫ: қорланды; қоюланды.

«يوغۇرت قورلندی» Joғurt қorlandы: Иоғұрт қор-
ланды - Қатық қоюланды.»

قورلانۇر-قورلانماق Қorlanur-қorlanмақ: Қор-
ланур-қорланмақ - Қоюланар-қоюланбақ).

قيرلندی ҚYIRLANDЫ ҚYIRLANDЫ: қырланды; ойлы-қыр-
лы жарылды.

«يەر قيرلندی» Jer қығанды: Иер қырланды -
Жер қырланды. Яғни, жер ойлы-қырлы жа-
рылды.»

قيرلانۇر-قيرلانماق Қyrlanur-қығланмақ:
Қырланур-қырланмақ - Қырланар-қырлан-
бақ).

قىزلندی ҚYZLANDЫ ҚYZLANDЫ: қымбатсынды, қымбат
санады.

«Ol bu اتيغ قىزلندی» Ol bu атығ қызланды: Ол
бү атығ қызланды - Ол бүл атты қымбатсын-
ды» Басқа нәрсені қымбат көрсе де солай
дейді.

قَزْلَانُور - قَزْلَانْمَاقْ Қызланур-қызланмақ: Қызланур-қызланмақ - Қымбатсынар-қымбатсынбақ).

قَزْلَانْدِي ҚЫЗЛАНДЫ ҚЫЗЛАНДЫ: қыз етіп алды.

«الْ اَنِي قَزْلَانْدِي Ol аны қызланды: Ол оны қызланды - Ол оны қыз етіп алды.»

قَزْلَانُور - قَزْلَانْمَاقْ Қызланур-қызланмақ: Қызланур-қызланмақ - Қыз етіп алар-қыз етіп алмақ).

قَزْلَانْدِي ҚАЗЛЫНДЫ ҚАЗЛЫНДЫ: қазылды.

«يِر قَزْلَانْدِي Jer қазлынды: Иер қазлынды - Жер қазылды.» (قَزْلَانُور - قَزْلَانْمَاقْ Қазлынуғ-қазлынтақ: Қазлынуғ-қазлынтақ - Қазылар-қазылмақ).

قَسْلَانْدِي ҚЫСЛЫНДЫ ҚЫСЛЫНДЫ: қысылды.

«نَانْكَ قَسْلَانْدِي Қысылынды нең: Қысылынды нең - Нәрсе қысылды.» (Аяқтың босаға мен есік арасына қысылғанындай, үзеңгінің қайысы арасына қысылғанындай екі нәрсенің арасына қысылды.) (قَسْلَانُور - قَسْلَانْمَاقْ Қысылынуғ-қысылынтақ: Қысылынуғ-қысылынтақ - Қысылар-қысылмақ).

قَشْلَانْدِي ҚОШЛУНДЫ ҚОШЛУНДЫ: қосылды.

«يَكِي نَانْكَ قَشْلَانْدِي Jiki нең қошлунды: Иікі нең қошлунды - Екі нәрсе қосылды; Екі нәрсе жанасып, жақындасты.» Екі қойдың бүйірлесіп келіп бастары қосылып қосарланғаны секілді, екі атты кісінің аттарының жа-

насып келіп аттарының бастары қосыла шапқаны секілді. (قوشلۇنۇر - قوشلۇنماق) Қошлунур-қошлунмақ: Қошлунур-қошлунмақ - Қосылар-қосылмақ).

قوشلاندی ҚОШЛАНДЫ ҚОШЛАНДЫ: қосарлап алды; қосып алды.

«ار از نکات قوشلاندی» Et өзіңе ат қошланды: Ер өзіңе ат қошланды - Адам өзіңе ат қосарлап алды. (قوشلانۇر - قوشلانماق) Қошланур-қошланмақ: Қошланур-қошланмақ - Қосарланар-қосарланбақ).

قاقلاندی ҚАҚЛАНДЫ ҚАҚЛАНДЫ: қақталды.

«ات قائلاندی» Et қақланды: Ет қақланды - Ет қақталды; Ет құрғатылып, қақталып сүрленді. (قائلانۇر - قائلانماق) Қақланур-қақланмақ: Қақланур-қақланмақ - Қақталар-қақталмақ).

قائلاندی ҚАҚЛАНДЫ ҚАҚЛАНДЫ: қақтанды. (Іркіліп кілкіді. - A.E.) ,

«سوف قائلاندی» Suv қақланды: Сув қақланды - Су қақтанды; Су іркіліп көлшікке кілкіді. (قائلانۇر - قائلانماق) Қақланур-қақланмақ: Қақланур-қақланмақ - Қақтанар-қақтанбақ).

كيشندي КЕВШЕНДИ КЕВШЕНДИ: күйсенді.

«تفي كيشندي» Teve кевшенді: Теве кевшенді - Түйе күйсенді. (كيشنۇر - كيشنمان) Кевшенур-кевшенмақ: Кевшенур-кевшенмақ - Күйсенер-күйсенбек). Басқаларға да осылай қолданылады.

كُشِلْنَدِي KYŞLENDI KÜŞLENDİ: күштенді; күшейді.

«كُشِلْنَدِي آر Ер күшlendi: Ер күшленді - Ер күштенді; Ер күшейді.» Басқасы да осындай.

(كُشِلْنَوْر كُشِلْنَمَاك Күшленүг-күшленmek: Күшленүр-күшленmek - Күштeнер-күштeнбек).

كُورْلَنْدِي KYRLENDI KÜRLENDİ: күркіреді.

«كُورْلَنْدِي كُور كُورْلَنْدِي Көк күрlendi: Көк күрленді -

Көк күркіреді.» (كُورْلَنْدِي كُورْلَنْدِي Күрленүг-күрленmek: Күрленүр-күрленmek - Күркірер-күркіремек*).

كِرْلَنْدِي KIRLENDI KİRLENDİ: кірленді; кіртиді.

«كِرْلَنْدِي تُون تون kirlendi: Тон кірленді - Тон кірленді.» Басқалары да сондай.

(كِرْلَنْدِي كِرْلَنْدِي Kirlenүг-kirlenmek: Кірленүр-кірленmek - Кірленер-кірленбек).

«كِرْلَنْدِي كُوز Kөz kirlendi: Көз кірленді - Көз кіртиді.»

كِزْلَنْدِي KEZLENDI KEZLENDİ: кезендірілді; кезелді.

«كِزْلَنْدِي اق Ok kezlendi: Оқ кезленді - Оқ

кезендірілді.» «كِزْلَنْدِي اشج Ashj kezlendi: Ашыш кезленді - Қазан кезелді; қазан

күйеленді.» (كِزْلَنْدِي كِزْلَنْدِي Kezlenүг-kezlenmek: Кезленүр-кезленmek - Кезелер-кезелmek).

* Мәтiнiнде бұл етiстiктiң келер шағы мен түйық райы көрсетiлмеген. Бiз қосып жаздық.

كۈزۈلۈندى KIZLENDI КІЗЛЕНДІ: жасырынды.

«ال تافارن كۈزۈلۈندى» Ol tavağын kizlendi: Ол та-
варын кізленді - Ол малын жасырынды; Ол
малын жасырып жатқандай көрінді.»

كۈزۈلۈنۈر - كۈزۈلمەك Kizlenyүг-kizlenmek: Кізленүр-
кізленмек - Жасырынар-жасырынбак).

كۈسلۈندى KESLINDI КЕСЛІНДІ: кесілді.

«كۈسلۈندى ناناك» Keslindi нең: Кеслінді нең -
Нәрсе кесілді.» كۈسلۈنۈر - كۈسلمەك Keslinyүг-
keslinmek: Кеслінүр-кеслнмек - Кесілер-ке-
сілмек).

كۈкۈلۈندى KÖKLENDI КӨКЛЕНДІ: көктелді; көктеді.

«اڈر كۈкۈلۈندى» Ezeg köklendi: Едзер көкленді -
Ер-тоқым көктелді.» «ار كۈкۈلۈندى» Eg köklendi:
Ер көкленді - Ер көктеді.» Басқасына да осы-
лай дейді. كۈкۈلۈنۈر - كۈкۈلمەك Köklenyүг-köklen-
mek: Көкленүр-көкленмек - Көктелер-көк-
телмек).

كۈкۈлۈندى KÖGLENDI КӨГЛЕНДІ: көгерді.

«اىۈزى انىك كۈкۈلۈندى» Jүzi аның көklendi: Иүзі
аның көкленді - Оның жүзі көгерді.»
(Оның жүзі реніш-қайғыдан көгеріп, сұрлан-
ды деген мәнде секілді. - А.Е.)

كۈкۈлۈнۈر - كۈкۈلمەك Köklenyүг-köklenmek: Көк-
ленүр-көкленмек - Көгерер-көгермек).

كۈкۈлۈندى KÖGLENDI КӨГЛЕНДІ: көгерді; көктеді.

«ار كۈкۈلۈندى» Eg köklendi: Ер көкленді - Ер кө-

герді, көктеді.» (Өсіп-өнді. А.Е.)

Бұл сөздің түбірі дұрысында: «و — у» әрпімен жазылып «كۈگۈلۈندۈ» күglendi: күгленді»

болады. (كۈگۈلۈنۈر كۈگۈلۈنۈمەك) Köglenyür-köglenmek:

Көгленүр-көглөнмек - Көгерер-көгермек).

كۈمۈلۈندۈ

KEMLENDI КЕМЛЕНДІ: кеселге ұшырады; ауруға шалдықты. (Кемістік тартты. А.Е.)

«آت كۈمۈلۈندۈ At kemlendi: Ат кемленді - Ат ауырды.» Басқасына да осылай дейді. Негізінде бұл сөз атқа қарата қолданылады.

(كۈمۈلۈنۈر كۈمۈلۈنۈمەك) Kemlenyür-kemlenmek: Кемленүр-кемленмек - Ауыраp-ауырмак).

Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі:

Біріншісі, атап айтылған нәрсенің иесі екендігін білдіреді. Мысалы: «اراغۇت بۈگۈلۈندۈ Uragut beglendi: Ұрағұт бегленді - Әйел ерленді; яғни әйел ерлі болды. (Ерге ие болды).» «ارانی قۈزلۈندۈ Eg any qızlandy: Ер аны қызланды - Ер оны қыз етіп алды; қызы бар қызды адам болды.»

Екіншісі, екі әріпті есімдерден туындаған жасанды етістік болады. Мысалы: «ار اتلۈندۈ Eg atlandy: Ер атланды - Ер аттанды; атқа мінді.» Басқаларға осы секілді.

Үшіншісі, іс-әрекет иесінің істі өзі үшін істегендігін, өз мойнына алғандығын аңғартады. Мәселен: «ار اۋوزنكا يۈمۈش اۋدۈندۈ Eg öziçe jemiş evdindi: Ер өзіңе иеміш евдінді - Ер өзіне жеміс терінді; Ер өзіне жеміс теріп алды»;

«أوزنكا ات سگندى» Ol өзіңе ет сөглүнди: Ол өзіңе ет сөглүнді - Ол өзіне етті көуап етіп алды; басқа ешкімнің жәрдеміңсіз өзіне-өзі еттен көуап жасап алды.»

Бұл бөлімдегі төрт өріпті есімдер мен етістіктер қатты дауыстап айтылғанда, иллет өріптері түсіп қалады да, сахих сөздерге (иллет өріптерінсіз сөздерге) айналып кетеді. Мысалы: «ار قرتن قرتندی» Ер қартым қартанды: Ер қартын қартанды - Адам жарасын емденді» деген секілді. Бұл өтімсіз етістік орнына жүреді. Түбірі: «قرتادی» қартады: қартады» болады. «ار کگلندی» Ер көгленді: Ер көгленді - Ер көгерді; Адам өсіп-өнді». Мұның түбірі: «کو کلادی» Күгледі: Күгледі» болады. «قر قرشندی» Қуғ қуғшанды: Құр құршанды - Белбеу (бау) құрсанды, (бауды байлады. - А.Е.)» Мұның түбірі: «قورشادی» Қуғшады: құршады» болады.

Төртіншісі, бұл мағыналардың ешқайсысын да білдірмей, етістіктің өз мағынасын сақтап қалады. Мысалы: «تقی کفشندی» Tewe кевшенді: Tewe кевшенді - Түйе күйсенді.» «ار ترقندی» Ер тұрқұнды: Ер тұрқұнды - Ер бір істі істеуден үялды, (именіп тартынды. - А.Е.)», «جغرى تز كندی» Шығғы tegindi: Шығры тегінді — Шығрық айналды*». Басқаларға да осылай.

* «Шығры (ир. шахра) 1. Дөңгелек; құлықтың аузы; ұршық (МК 212/5); Шығры тезгінді - ұршық айналды (МК 393/17); 2. ғарыш; Көк шығрысы - көк ғарышы (МК212/4...)» (Қараңыз: ДТС., 148-стр.)

Қағида:

Бұл бөлімнің бұйрық райдағы етістіктері төрт әріпті болып келеді. Мысалы:

«^{تذغر} منى Meni tozғur: Мені тодзғур - Мені

тойдыр; мені тойғыз», «^{آت سفغر} At suvғar: At

сувғар - Ат суар», «^{منى اذغر} Meni озғur: Мені

одзғур - Мені оят» дегендер секілді. «р — р»

әріпті бұл бөлімде екінші жақтағы етістік-тен бір мафьулға өтетін өтімді етістік жа-

сау үшін, «р — р» әрпінен кейін бір «т — т»

әрпі қосылады. «д — д» әрпіне ілесе «т — т»

әрпі қатар түскендіктен біріне-бірі сіңісіп қосарлы «т — т» әрпі пайда болады.

Мәселен: «^{ال ائن سفغرتي} Ol атын suvғartты:

Ол атын сувғартты - Ол атын суартты.» Бұл орайда екі сүкүнді қатар келген.

«^{من انى تذغرتم} Men аны tozғurttum: Мен аны

тодзғурттүм - Мен оны тойғыздырдым.»

Бұларды ұғып, түсініп алғын.

Бұл бөлімдегі есімдік етістік, істі атқарушыны білдіретін етістік түріктерде «^{سفغر غوجى} suvғarғuшы:

сувғарғушы - суарушы»,

«^{تذغر غوجى} tozғurғuшы: тодзғурғушы - той-

ғызушы» секілді болып келсе, оғыздарда

«^{سفغر دجى} suvғardашы: сувғардашы»,

«^{تذغر دجى} tozғurdашы: тодзғурдашы» болып

келеді.

Іс-әрекеттің әрдайым үздіксіздігін, атқарыла беретінін білдіретін сипат күллі түрік-

терде бірдей, ұқсас, яғни, түбірінде «ق — қ» әрпі мен «غ — ғ» әрпі бар қатаң айтылатын сөздерде «اذْغُرْغَانُ» озғиғған: одзғұрған-оята-тығұн», «تَذْغُرْغَانُ» тозғиғған: тодзғұрған-той-ғызатығұн» секілді, түбірінде «ر — к,г» әріптері келген сөздерде «كُلْسِرْ كَانِ أَر» күлсірген ер: күлсірген ер - күлімсіреген, күлімсіреп тұратын ер» секілді болып келеді. Сол сияқты түйеге қарата «كَفْشَنُكَانِ تَفَى» кевшенген теке: кевшенген теке - күйсенетін түйе; үнемі күйсеп тұратын түйе» дейді.

Бір істі істеу атқарушының борышы екендігін және ол оны істеуді мақсат еткендігін білдіретін сипат «اَلْ اَتْ سَفْعَرْغَلِقْ اَرْدِي» Ol at suvfaɣfuluq erdi: Ол ат сүвғарғұлүк ерді = Ол ат суғаруға тиісті еді», «اَلْ اَنِي تَذْغُرْغَلِقْ اَرْدِي» Ol аны тозғиғұлүк ерді: Ол аны тодзғұрғұлүк ерді - Ол оны тойғызуға тиісті еді» - дегендер сияқты болып келеді.

Бір істі атқаруға ықыласты және оған тәуекел етіп бел бұғандықты білдіретін етістік сипаты: «اَلْ اَتْ سَفْعَرْغَسَاقْ اَرْدِي» Ol at suvfaɣıysaq erdi: Ол ат сүвғарығсақ ерді - Ол ат суармақ еді; Ол ат суармақшы еді», «اَلْ اَنِي سَفْدِيْنْ كَجْرُشْسَاكْ اَرْدِي» Ol аны сувдын кешрүшсек ерді: Ол аны сувдын кешрүшсек ерді - Ол оны судан өткізбекші еді; Ол оны

судан өткіздірмекші еді» дегендер секілді болып келеді. Әйтсе де, мұндай сипатты түрлері бұл бөлімде сирек қолданылады.

Істеушінің бір істі істеуді көңілге алғандығы, бір істі істеу көңілінде барлығы, яки ол істі істегендігін білдіретін етістік түрі мынадай болып келеді: «*اَلْاَتُ سَفْعَرُغَلِيْ اَرْدِيْ*»
Ol at suvғағығы егді: Ол ат сувғарығылы ерді - Ол атты суарған еді; Ол атты суарып болған еді», «*اَلْاَنِيْ تَذَغْرُغَلِيْ اَلْ*»
Ol аны тозғуғығы ol: Ол аны тодзғұрұғылы ол - Ол оны тойғызған; ол оны тойдырған болатын» секілді. Осындай мәнде келгенде сөздің соңғы әрпі харакатты болады.

Сипаттауыш (исми мәфьул), істелген істі анықтаушы мынадай болады: «*اَلْاَذَغْرُمِشْ اَلْ*»
Озғигтыш ег*: Одзғұрмыш ер - Оянған ер; оятылған ер», «*اَلْاَذَغْرُمِشْ*»
Тозғигтыш: Тодзғұрмыш - Тойған; тойғызылған».
 Исми мәфьул жоғарыда көрсеткен үлгілермен бір пішінді.

Төрт өріптілер бөлімі бітті.

* Жазба нұсқасында «ол» деп жаңылыс жазылған. Араб тіліндегі мағынаға сөйкес «ер» деп оқылды.

БЕС ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРІП ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعَّلَ ӨӨЛ'ӨЛДІ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَلَّمَ سَلَّمَ SALYMLASHDY SALYMLASHDY: салғыласты.

«سَلَّمَ بِرَّلا اَنَّا» Аның birle salym-lashdy: Аның бірле салымлашды - Онымен бірге салғыласты.» (سَلَّمَ سَلَّمَ - سَلَّمَ سَلَّمَ Salym-lashug-salym-lashmaq: Салымлашшүр-салымлашмақ - Салғыласар-салғыласпақ).

قَنَّ قَنَّ QONUQLASHDY QONUQLASHDY: қонақтасты; бірін-бірі қонақ етісті.

«قَنَّ اَكِّي قَنَّ قَنَّ» Olar ikki qonuqlashdy: Олар іккі қонұқлашды - Ол екеуі қонақтас-ты; Ол екеуі бірін-бірі қонаққа шақырыс-ты.» (قَنَّ قَنَّ - قَنَّ قَنَّ Qonuqlashug-qonuqlashmaq: Қонұқлашшүр-қонұқлашмақ - Қонақтасар-қонақтаспақ).

Бұл түрдегі етістіктер бөлімінде «سَلَّمَ سَلَّمَ salym-lashmaq: салымлашмақтан» басқа түбірі етістіктен туындаған сөз жоқ. Әйтсе де, құмар тігісу мағынасын білдіргенде үш өріпті есімдерден етістік туындатылуы мүмкін. Мысалы: «بِرَّلا اَبْنَادِي يَرَّقَشُو» Аның birle ojnady jaғықлашшү: Аның бірле ойнады иарықлашшү - Онымен сауыт тігісіп ойнады. Ойнаушылардың ұтқаны сауытты (батырлар жорыққа киетін сауыт - А.Е.) ала-

ды». Бұл етістік түрі бәстесу, жарысып бәсекелесу мағынасында да келеді.

«الَارِ اِكْبِي قَنَلَشْدِي» Olar ikki қонақлашды:

Олар іккі қонақлашды - Олар екеуі (бірін-бірі) қонақтасты.» Осындай мағынада келгенде үш әріпті, төрт әріпті және одан да көп әріпті сөздер осы үлгімен жасалуы мүмкін.

بَرِمَسْنَدِي VARIMSYNDY БАРЫМСЫНДЫ: барғансыңды; баратындай болып көрінді.

«اَلْ اَفْكَا بَرِمَسْنَدِي» Ol evge bağymsyndy: Ол евге барымсынды - Ол үйге барғансыңды; Ол үйге (бармайтын болса да) баратығұндай көрінді.» «بَرِمَسْنَمَاقْ - بَرِمَسْنُورْ» Бағымсынуғ-бағымсынтақ: Барымсынүр-барымсынмақ - Барғансыр-барғансымақ.)

تَرِمَسْنَدِي TARIMSYNDY ТАРЫМСЫНДЫ: теретіндей көрінді.

«اَلْ تَرِغْ تَرِمَسْنَدِي» Ol tağy tağymsyndy: Ол тарығ тарымсынды - Ол тары теретіндей көрінді.» «تَرِمَسْنَمَاقْ - تَرِمَسْنُورْ» Тағымсынуғ-тағымсынтақ: Тарымсынүр-тарымсынмақ - Теретіндей көрінер-теретіндей көрінбек).

كَلِمَسْنَدِي KELIMSINDI КЕЛІМСІНДІ: келетіндей көрінді; келгенсіді.

«اَلْ بَرُوْ كَلِمَسْنَدِي» Ol beğy kelimsindi: Ол берү келімсінді - Ол бері келгенсіді; Ол бері келетіндей көрінді.» «كَلِمَسْنَمَاقْ - كَلِمَسْنُورْ» Kelim-

sinүг-kelimsinmek: Келімсінүр-келімсінмек -
Келгенсір-келгенсімек.)

كَلِمَسِنْدِي KYLYMSINDI КҮЛҮМСІНДІ: күлгендей көрінді;
күлгенсіді.

«ار كَلِمَسِنْدِي» Ер күлүмсінді: Ер күлүмсінді -
Ер күлгенсіді; Ер күлгендей көрінді.»

كَلِمَسِنْمَاكُ KYLYMSINÜГ-KYLYMSINMEK:
Күлүмсінүр-күлүмсінмек - Күлгенсір-
күлгенсімек.)

Бұл етістіктер тегінде екі әріпті еді. Түбі-
ріне «-من -msin/ -msın //-мсін/ -msын» қо-
сымшалары қосылып, бес әріптікке айнал-
ған. Бұл қосымша осындай мағынаны білді-
ру үшін үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті
етістіктерге де қосылады. Бұл етістік араб-
шадағы «تَفَاعَلَ الرَّجُلُ» -
адам белгілі бір істен хабары болса да, өзі-
нің хабары жоқтай етіп көрсетті», «تَصَاحَاكَ» Ол
күлмесе де, өзін күлгендей етіп көрсетті»-
дегендердей.

Бұл етістіктің түзілу қағидасы мынадай:
Етістікке қосымша қосылғанда түбір сөздің
соңғы әрпі фатхалық болса - фатхалық,
зәммалық болса - зәммалық, кесралық бол-
са - кесралық харақаттар сақталады. Фатха-
лық болып келгенге мысал:

«اِنْ اَنْدِنْ نَانِكُ تَلْمَسِنْدِي» ОI андын нең тілем
сынды: Ол андын нең тілем сынды — Ол одан
нәрсе тілегенсіді; Ол одан нәрсе тілеп жатқ-
андай көрінді», «اِنْ بَجَاكَ بَلْمَسِنْدِي» ОI рышек

білемсінді: Ол пышек білемсінді - Ол пышак қайрағандай көрінді; шындығында пышак қайрап жатпаған еді.» Бұлардың бұйрық райлы түрі: «تِیلا tile - тіле», «بِیلا bile - біле» болып, «ل — л» әрпі фатхалық еді, сол өз күйінде сақталып қалды. Зөммалық келгенге мысал: «أَلْ مَنْكَا تَلِمٌ كَلْمِسِنْدِي» ОI маңа telim күлүмсінді: Ол маңа телім күлүмсінді - Ол маған көп күлгендей көрінді», «أَلْ بُقَارُو تَرْمِسِنْدِي» ОI жоқачи tugutsынды: Ол жоғары түрүмсынды — Ол жоғары тұрғандай көрінді; шынында жоғары тұрмаған еді.» Бұлардың бұйрық райы: «كُلُّ كُؤْلُ KÜL - күл», «تُرُّ TUG - түр» болып, «ل — л» мен «ر — р» әріптері негізінде сүкүндік еді. Мағынасын толық білдіру үшін аталған әріптерге түбірдің бас әрпіндегі ұзақтық белгіге сай ұзақтық қосылды.

Тек, екі әріпті етістіктердегі бірінші әріп фатхалық болып келсе, екінші әріп кесрәлі болады, фатхамен келген бірінші әріпке үйлестірілмейді. Мысалы: «أَلْ أَفْكَا بَرْمِسِنْدِي» ОI евге бағымсынды: Ол евге барымсынды - Ол үйге баратындай көрінді», «أَلْ سَفْقا قَرْمِسِنْدِي» Ер сувқа қағымсынды: Ер сувқа қарымсынды - Адам суға қақалғандай көрінді; яғни суға шашалғандай болып көрінді». Бұл етістіктердің соңғы әрпі жоғарыда айтқан қағидаға бағындырылмады.

Екі әріпті етістіктерде түбірдің өуелгі әрпі кесрәлық болса, кесрәлық күйі қалды.

Мәселен: **أَلْ أَفْكََا كِرْمَسِنْدِي** Ол evge kirimsindi: Ол үйге кірімсінді - Ол үйге кіретіндей көрінді», **أَلْ يَرْمَاقُ تَرْمَسِنْدِي** Ол jarmaq terimsindi: Ол иармақ терімсінді - Ол ақша тергенсіді».

Бұл қосымшадағы «м — м» әрпі қашанда сүкүндік, «с — с» әрпі әрқашан кесрәлі, «н — н» әрпі сүкүндік болады. Харакаттардың бәрі түбірдің алдыңғы әрпіне үйлеседі. Менің бұл айтқандарым екі әріпті етістіктерге қатысты.

Үш әріпті етістіктерге келсек мыналар секілді болады: **أَلْ أَنِي قَجْرْمَسِنْدِي** Ол апы қашғимсынды: Ол аны қашрұмсынды - Ол оны қашыратындай болып (қашырмаса да) көрінді», **أَلْ أَنِكَ بَازُقِن كَجْرْمَسِنْدِي** Ол аның jazuqyn keshğimсindi: Ол аның иазықын кешрұмсінді - Ол оның жазығын кешіргендей (кешірмесе де) болып көрінді.»

Бұл орайда: «р — р» әрпі зөммалы, яғни «у» дыбысымен оқылады. Сол секілді осы бөлімде **قَجْر** — қашғи: қашұр» сөзіндегі «ج — ш» әрпінің харакаты (зөмма) «р — р» әрпіне ауысып, «ج — ш» әрпі сүкүндік болып қалған. Үш әріптілерде сөздің ортаңғы әрпі соңғы әріпке жақын болғандықтан оның харакаты қысқарады.

Төрт әріптілерге келсек, оның мысалы мынадай: **أَرَّ اَتْ سَفْرْمَسِنْدِي** Ер at suvғағымсынды: Ер at сувғарымсынды - Ер at суарғандай

болып көрінді.» Мұнда да, «غ — ғ» әрпі фатхалық болғандықтан, «ر — р» әрпі кесрәлық болды, өйткені фатха мен кесрә екі әріптілерде қалай қарама-қайшы болмаса, бұл жерде де қарама-қайшы болмайды.

Мәселен: «بر مَسْنَدِي» bağymsındı: барымсынды - баратындай болып көрінді.» Сондай-ақ, «تِلَيْتِنْدِي» тилейтіндей болып көрінді» деген сөзді «تِلْمَسْنَدِي» tilimsindi: тілімсінді» демей «تِلْمَسْنَدِي» tilemsindi: тілемсінді» дейді. Сол секілді, мұның түбірі - төрт әріпті «تِلَا» tile: тіле». Бұл сөздің ақырғы әрпі, яғни «I өліп» әрпі қысқартылған. Өйткені, түбірге, етістікке бұл қосымшалардың қосылуы арқылы сөздің соңғы әрпі болған «I» өліп дауыстағанда сіңісіп кетеді де, жазғанда сақталмайды. Үш әріптік етістік екі әріптік үш әріптік етістікке ұқсап қалмауы үшін «I» өліп қысқартылғаннан кейін, «ل — л» әрпін кесрәлі жасаған дұрыс болмайды. Мысалы: «يَرِنْدَقُ تِلْمَسْنَدِي» Jarındaq tilimsindi: Иарындақ тілімсінді - Таспа тіліп жатқандай болып көрінді; өзін таспа тіліп жатқандай етіп көрсетті.» «بِلْمَسْنَدِي» биләмсінді» Бышак билемсінді - Пышак білегендей көрінді; Пышак қайрағандай көрінді» сөздеріндегі «ل — л» әрпі кесрәлық (созылып айтылса) болса, онда «істі білетіндей көрінді» деген мағынадағы «بِلْمَسْنَدِي» билімсінді» ыш билімсінді» сияқты шығар еді. Бұл екі әріптен түзілген сөз, алдыңғылары үш әріптен тү-

зілген. Жоғарыда, үш әріптілер туралы ережеде, «قَجْرٌ қашуғ: қашұр», «كَشْرٌ кешүг: кешұр» деген етістіктердегі ортаңғы әріптердің харакаттары қысқарып, соңғы әріпке ауысатын жағдайларын да айтқан едік. Бұл бөлімде «ج — ч/ш» әрпін сүкүндік етіп, «قَجْرٌ مَسْنَدِي» қашғұмсынды: қашрұмсынды - қашыратындай көрінді» десек, осындағы «ج — ч/ш» әрпінің харакаты кейінгі «ر — р» әрпіне көшеді. Фатха, кесрәмен үйлесімдікте болғандықтан «ر — р» әрпі кесрәлыққа айналдырылмай, сол күйі қалдырылған. Мысалы: «أَلْ أَنِي تَذَغْرٌ مَسْنَدِي» Ol аны тозғұрұмсынды: Ол аны тодзғұрұмсынды - Ол оны тойғызғандай көрінді». Мен айтып өткен бұл қағидалар күллі түрік тілдеріндегі барлық етістіктерді аясына алады. Бұл қағидадан ешқайсысы да сырт қалмайды. Бұл бөлімде бес әріпті бір етістіктен басқа бұл мөнді білдірмейтін сөз жоқ. Ол: «أَلْ مَنكَا يَرْمَسْنَدِي» Ol таңа жарамсынды: Ол маңа иарамсынды - Ол маған жарамсақтанды, жағымсынды» дегендегі сөз. «يَرْمَسْنَدِي» Jaramsynug-jaramsynmaq; Иарамсынұр-иарамсынмақ - Жарамсақтанар-жарамсақтанбақ.)

قَسْرٌ قَنْدِي

ҚЫСЫРҚАНДЫ ҚЫСЫРҚАНДЫ: қатты сақтады; (қызғанды).

«أَرْ تَمَّارِنَ قَسْرٌ قَنْدِي» Ер таварын қысырқанды - Адам малын қызғанды; малын қатты сақтады.» (قَسْرٌ قَنْوْرٌ - قَسْرٌ قَنْمَاقٌ)

Қысырқануғ-қысырқанмақ: Қысырқанұр-қысырқанмақ - Қызғанар-қызғанбақ.)

Жырда былай деп келген:

« اَلتَّيْبُ تَرِيغٌ قَدْ مَدَى
سَجَّانٌ تَقَى سِقْرَانَ
كَزَلْبٍ نَالِكٌ كَتْرَسَنَ
أَمْدَى أَنِي قَسْرَانَ »

«Итпі тарығ қозмады
Сышған тақы сықырқан
Кізлеп нелүк күтерсен
Емді аны қысырқар:

Итпін тарығ қодзмады
Сышған тақы сықырқан.
Кізлеп нелүк күтерсен
Емді аны қысырқан -

Қоймады тары тасынып,
Тышқан менен саршұнақ.
Сақтарсың несін жасырып
Енді оны қызғанғын.»

(Өзінің бала-шағасынан қызғанып, астық жинаған адамның дөнін тышқан, саршұнақ түк қоймай тасып, жеп кеткеннен кейін оны келекелеп айтқаны: Тышқан мен сықырқан астығыңды бір түйірін қалдырмай тасып әкетті; Жасырып енді несін сақтайсың?! Ал, енді қатты қысып сақта, бала-шағаңа жегізбей, қызған!).

بُلَيْتْلَانْدِي

BULYITLANDY BҰЛЫТЛАНДЫ: бұлыттанды.

«كُوكُ بُلَيْتْلَانْدِي» Kөк bulыıtlandy: Көк бұлыт-

ланды - Көк бұлтланды.» **بُلْتَانُورُ بِاتَانِمَاقُ**
 Bulьtlanur-bulьtlanmaq: Бұлытланұр-бұлыт-
 ланмақ - Бұлттанар-бұлттанбақ.)

بَغْرَلَنْدِي BAҒЫRLANDЫ BAҒЫPЛANDЫ: ұйыды; бауырдай
 болды.

«**قَانُ بَغْرَلَنْدِي** Qan baғыrlанды: Қан бағыр-
 ланды - Қан ұйыды; қан бауырдай болып,
 түйін-түйін түйіршіктеніп ұйыды.» Сүт ұйып
 айранға айналса да, осы сөзбен айтады.

(**بَغْرَلَنْدِي - بَغْرَلَنْدِي** Baғыrlanur-baғыrlanmaq:
 Бағырланұр-бағырланмақ - Ұйыр-ұйымақ.)

بُتَاقْلَانْدِي BUTAҚLANDЫ БҰТАҚLANDЫ: бұтақтанды.

«**يَغَاجُ بُتَاقْلَانْدِي** Ығаш butaқланды: Ығаш
 бұтақланды - Ағаш бұтақтанды.»

«**سُوفِي بُتَاقْلَانْدِي** Suv butaқланды: Сув бұтақлан-
 ды - Су тармақтанды.» Мұның түпкі мәні

«**بُتَاقُ** butaқ: бұтақ - ағаштың бұтағы» мағы-
 насында. (**بُتَاقْلَانُورُ - بُتَاقْلَانِمَاقُ**) Butaқlanur-bu-
 taқlanmaq: Бұтақланұр-бұтақланмақ - Бұта-
 қтанар-бұтақтанбақ.)

بَشَقْلَانْدِي BAШАҚLANDЫ BAШАҚLANDЫ: басы шығарыл-
 ды; ұшталды.

«**سُنْجُو بَشَقْلَانْدِي** Sүңү bашақланды: Сүңү ба-
 шақланды - Сүңгі ұшталды; Найзаның басы
 шығарылды.» Найзаға үш жасалынды. Жебе-
 ге үшкір басын бекітсе де осылай дейді.

(**بَشَقْلَانُورُ - بَشَقْلَانِمَاقُ**) Bашақlanur-bашақlanmaq:
 Башақланұр-башақланмақ - Ұшталар-

ушталмақ)

بَلِقْلَانْدِي BALYQLANDY BALYQLANDY: балықтанды. (Балық пайда болды, көбейді. А.Е.)

«بَلِقْلَانْدِي كۆل Kөл balyqlandy: Көл балықланды - Көл балықтанды.» Балықты болды. Арғулар батпақты жерді осылай дейді. Ұйғырлар қалалы, қорғанды жерді осылай дейді. بَلِقْلَانُور - بَلِقْلَانْمَاق Balyqlanug-balyqlanmaq: Балықланүр-балықланмақ - Балықтанар-балықтанбақ.)

بِجَاكَلَنْدِي BISHKLENDI BISHKLENDI: пышақтанды; пышақты болды.

«بِجَاكَلَنْدِي ار Er bishkendi: Ер бішекленді - Ер пышақтанды; Ер пышақты болды.»
بِجَاكَلَنْوَر - بِجَاكَلَنْمَاق Bishkelenug-bishkelenmek: Бішекленүр-бішекленмек - Пышақтанар-пышақтанбақ.)

تَبْتَلَنْدِي TYBYTLENDI TYBYTLENDI: түбіттенді. Түбіт жұртына кірді.

«تَبْتَلَنْدِي ار Er tybytlendi: Ер түбүтленді - Ер түбіттенді; Адам түбіт жұртына кірді, соған айналып кетті.» Түбіттер түрік еліне басқа жақтан келіп, орын теуіп тұрып қалған адамдар. تَبْتَلَنْوَر - تَبْتَلَنْمَاق Tybytlenug-tybytlenmek: Түбүтленүр-түбүтленмек - Түбітгенер-түбіттенбек).

تَتَغْلَنْدِي TATYFLANDY TATYFLANDY: татымдыланды; дәм-татуы кірді.

ازم تَتَغْلَنْدِي» Yzüm tatyǵlandy: Үзүм татығланды - Үзім тәттiлендi; үзімге дәм кiрдi.» Бір нәрсеге дәм кiрсе осы сөз арқылы бiлдiрiледi. (تَتَغْلَانُور - تَتَغْلَانْمَاق) Tatyǵlanur-tatyǵlanmaq: Tatyǵlanur-tatyǵlanmaq - Дәмі кiрер-дәмі кiрмек).

تَتُقْلَنْدِي

TUTUQLANDY TҮТҮҚЛАНДЫ: тұтықланды.

ارَاغْت تَتُقْلَنْدِي» Uragut tutuqlandy: Ұрағұт тұтұқланды - Әйел тұтықты болды, демек алдында қызмет көрсетiп жүретiн тұтықты (өтектi) болды.» (تَتُقْلَانْمَاق - تَتُقْلَانُور) Tүтүқlanur-tүтүқlanmaq: Tүтүқlanur-tүтүқlanmaq - Әтектi болар-әтектi болмақ).

تُرُقْلَنْدِي

TURUQLANDY TҮРҰҚЛАНДЫ: арық-тұрық көрді; тұрық деп санады.

اَل بُو اَتِغ تُرُقْلَنْدِي» Ol bu atyǵ turuqlandy: Ол бұ атығ түрүқланды - Ол бұл атты тұрық көрдi.» Аттан басқаларды арық-тұрық сана-са да осылай дейдi. (تُرُقْلَانْمَاق - تُرُقْلَانُور) Tүрүқlanur-tүрүқlanmaq: Tүрүқlanur-tүрүқlanmaq - Тұрық санар-тұрық санамақ.)

تَلْمَلَنْدِي

TOLUMLANDY ТОЛУМЛАНДЫ: жарақтанды; құралданды.

اَر تَلْمَلَنْدِي» Er tolumlandy: Ер толұмланды - Ер құралданды; адам құрал-саймандарын сайлап асынды.» (تَلْمَلَانْمَاق - تَلْمَلَانُور) Tolumlanur-tolumlanmaq: Толұмланур-толұмланмақ - Құралданар-құралданбақ).

جۈرۈلۈندى ЖҮРҮРЛЕНДІ ЖҮПҮРЛЕНДІ: жүні өсті,

түбіттенді.

«اجگو جۈرۈلۈندى Ешкү жүрүглendi: Ешкү жүпүрленді - Ешкі жүні өсті; Ешкі түбіттенді.»
جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈнтек: Жүпүрленүр-жүпүрленмек - Түбіттенер-түбіттенбек.)

جۈشۈلۈندى ШЕВИШЛЕНДІ ШЕБИШЛЕНДІ: шыбыштанды; шы-

быш болды.

«اغلاق جۈشۈلۈندى Оғлақ шевішlendi: Оғлақ шевішленді - Лақ шыбыштанды.» Алты айлық лақты шыбыш деп атайды.

جۈشۈلۈنۈر - جۈشۈلۈнтек: Шевішленүр-шевішленмек: Шевішленүр-шевішленмек - Шыбыштанар-шыбыштанбақ.)

جرۈقۈلۈندى ШАРУҚЛАНДЫ ШАРҰҚЛАНДЫ: шарықтанды;

шарықты болды.

«ار جرۈقۈلۈندى Ер шағуқланды: Ер шаруқланды - Ер шарықтанды; Адам шарыққа ие болды.»
جرۈقۈلۈнтек: Шаруқланүр-шаруқланмақ - Шарықты болар-шарықты болмақ.)

جۈشۈكۈلۈندى ШЕШЕКЛЕНДІ ШЕШЕКЛЕНДІ: шешектенді;

шешек атты.

«يغاج جۈشۈكۈلۈندى Ығаш шешекlendi: Ығаш шешекленді - Ағаш шешектенді.» Басқалары да осындай.
جۈشۈكۈлۈнтек: Шешекленүр-шешекленмек: Шешекленүр-ше-

шекленмек - Шешектенер-шешектенбек.)

سُغُوتِلْنَدِي SÖGÜTLENDİ СӨГҮТЛЕНДІ: сөгүттенді. (Шілік-ті, шілік талды болды. А.Е.).

«سُغُوتِلْنَدِي Jer sögütlendi: Иер сөгүтленді - Жер шіліктенді; (жерге шілік тал қаптап өсті.)» «سُغُوتِلْنَدِي - سَکْتَانْمَاکْ Sөгүтленүг-сөгүтленмек: Сөгүтленүр-сөгүтленмек - Талды болар-талды болмақ).

سُغُوتِلْنَدِي SOFUQLANDY SOҒUQLANDY: суықтанды; суық

санады, суықсынды.

«سُغُوتِلْنَدِي Ol bu jerig sofuqlandy: Ол бұ иеріг соғұқланды - Ол бұл жерді суық санады.» Бір нәрсені суық деп санағанда, осылай дейді. «سُغُوتِلْنَدِي - سَғُотِلْنَدِي Soғұқлануғ-soғұқланмақ: Соғұқланүр-соғұқланмақ - Суықсынар-суықсынбақ.)

سُغُوتِلْنَدِي SUVYFLANDY СҰВЫҒЛАНДЫ: сұйық көрді;

сұйықсынды.

«سُغُوتِلْنَدِي Ol balıg suvyflandy: Ол балығ сұвығланды - Ол балды сұйықсынды.» Басқаларға да осылай дейді.

«سُغُوتِلْنَدِي - سَғُотِلْنَدِي Sұвығлануғ-sұвығланмақ: Сұвығланүр-сұвығланмақ - Сұйықсынар-сұйықсынбақ.)

قَاتِلْنَدِي ҚАНАТЛАНДЫ ҚАНАТЛАНДЫ: қанаттанды.

«قَاتِلْنَدِي Er қанатланды: Ер қанатланды - Ер қанаттанды; адам жүйрік атты болды, ұшты, тілегіне жететін болды.» «قَاتِلْنَدِي

Қуш қанатланды: Қуш қанатланды - Қуш қанаттанды; құстың қанаты жетілді.»

﴿قَتَتَانُورٌ قَتَتَانُورٌ﴾ Қанатлануғ-қанатланмақ:
Қанатлануғ-қанатланбақ - Қанаттанар-қанаттанбақ.)

﴿قَلَجَلْنَدِي﴾ ҚЫЛЫШЛАНДЫ ҚЫЛЫШЛАНДЫ: қылыштанды; қылышты болды.

﴿اَر قَلَجَلْنَدِي﴾ Ер қылышланды: Ер қылышланды - Ер қылыштанды.»

﴿قَلَجَلَانُورٌ قَلَجَلَانُورٌ﴾ Қылышлануғ-қылышланмақ:
Қылышлануғ-қылышланмақ - Қылыштанар-қылыштанбақ.)

﴿جَغْرَلْنَدِي﴾ ШАҒЫРЛАНДЫ ШАҒЫРЛАНДЫ: шараптанды; шарапқа, ішкілікке ие болды.

﴿اَر جَغْرَلْنَدِي﴾ Ер шағырланды: Ер шағырланды - Ер шарапты болды.»

﴿جَغْرَلَانُورٌ جَغْرَلَانُورٌ﴾ Шағырлануғ-шағырланмақ:
Шағырлануғ-шағырланмақ - Шараптанар-шараптанбақ.)

﴿جَغْرَلْنَدِي﴾ ШЫҒЫРЛАНДЫ ШЫҒЫРЛАНДЫ: шиырлаңды; шиыр жол пайда болды.

﴿يِر جَغْرَلْنَدِي﴾ Јер шығырланды: Јер шығырланды - Жерде шиыр жол пайда болды.»

﴿جَغْرَلَانُورٌ جَغْرَلَانُورٌ﴾ Шығырлануғ-шығырланмақ:
Шығырлануғ-шығырланмақ - Шиырланар-шиырланбақ.)

﴿قَدْرَلْنَدِي﴾ ҚАЗЫРЛАНДЫ ҚАДЗЫРЛАНДЫ: қазымырланды, қытымырланды, қатыгезденді.

﴿اَر قَدْرَلْنَدِي﴾ Ер қазырланды: Ер қадзырланды - Ер қытымырланды.» Бұл сөздің негізі:

«قَدْرَ لِنْدِي» қадғынды: қадрынды» болады.

Дұрысы сол. (قَدْرَ لِنْمَاقِ - قَدْرَ لِنُورِ Қазығлануғ-қазығланмақ: Қадзырланүр-қадзырланмақ - Қазымырланар-қазымырланбақ.)

قَدْرَ لِنْدِي ҚАЗЫЗЛАНДЫ ҚАДЫЗЛАНДЫ: қабықтанды; қалыңдады.

«يَغَاجٍ قَدْرَ لِنْدِي» Ығаш қазызланды: Ығаш қадзызланды - Ағаш қабықтанды.»
(قَدْرَ لِنْمَاقِ - قَدْرَ لِنُورِ Қазығлануғ-қазығланмақ: Қадзызланүр-қадзызланмақ - Қабықтанар-қабықтанбақ.)

قُدُوزُ لِنْدِي ҚУЗУЗЛАНДЫ ҚҰДЗҰЗЛАНДЫ: жуанға үйленді; жуан әйел алды.

«ار قُدُوزُ لِنْدِي» Ер қузузланды: Ер құдзұзланды - Ер жуан әйел алды.» (Арғуша).

(قُدُوزُ لِنْمَاقِ - قُدُوزُ لِنُورِ Қузузлануғ-қузұзланмақ: Құдзизланүр-құдзұзланмақ - Жуан әйел алар-жуан әйел алмақ.)

قَمَزُ لِنْدِي ҚЫМЫЗЛАНДЫ ҚЫМЫЗЛАНДЫ: қымызданды.

«ار قَمَزُ لِنْدِي» Ер қымызланды: Ер қымызданды - Ер қымызданды; Ер қымызды болды.»

Қымыз - ашытылған бие сүті.
(قَمَزُ لِنْمَاقِ - قَمَزُ لِنُورِ Қымызлануғ-қымызланмақ: Қымызланүр-қымызланмақ - Қымызданар-қымызданбақ.)

قَوْشَلَانْدِي ҚОҒУШЛАНДЫ ҚОҒУШЛАНДЫ: құлдырап ақты.

«سُفِّ قَوْشَلَانْدِي» Суғ қоғушланды: Суғ қоғушланды - Суғ құлдырап (ырғып-тулап) ақты.»
(قَوْشَلَانْمَاقِ - قَوْشَلَانُورِ Қоғушлануғ-қоғуш-

lanmaq: Қоғушланүр-қоғушланмақ - Құлдырап ағар-құлдырап ақпақ.)

قَمِشْلاندى

ҚАМЫШЛАНДЫ ҚАМЫШЛАНДЫ: қамысты болды; қамыстанды.

«ير قَمِشْلاندى» Јер қамышланды: Иер қамышланды - Жер қамыстанды.» (قَمِشْلانور قَمِشْلانماق)

Қамышлануғ-қамышланмақ: Қамышла-нүр-қамышланмақ - Қамыстанар-қамыстанбақ.)

قَدَغْلاندى

ҚЫЗЫҒЛАНДЫ ҚЫДЗЫҒЛАНДЫ: кемерленді; жиектенді.

«قَدَغْلاندى» Қызығланды нең: Қыдзығланды нең - Нөрсө кемерленді.» (قَدَغْلانور - قَدَغْلانماق)

Қызығлануғ-қызығланмақ: Қыдзығланүр-қыдзығланмақ - Жиектенер-жиектенбек.)

قَاتَغْلاندى

ҚАТЫҒЛАНДЫ ҚАТЫҒЛАНДЫ: қатты әрекеттенді. (Қатаңданды, қатайды - А.Е.).

«ار قَاتَغْلاندى» Ер қатығланды: Ер қатығланды - Ер қатты әрекеттенді.» (قَاتَغْلانور - قَاتَغْلانماق)

Қатығлануғ-қатығланмақ: Қатығланүр-қатығланмақ - Қатты әрекеттенер-қатты әрекеттенбек.)

Мақалда былай деген:

«كچكدا قَاتَغْلانسا الؑاذو سقنور»

Кішікде қатығланса ұлғадзү севнүр - Кішіде қатты әрекеттенсе, ұлғайғанда сүйінер.» (Жасында бейнеттенсе, есейгенде зейнетін көрер. - А.Е.)

قُرغْلاندى

ҚУРУҒЛАНДЫ ҚҰРҰҒЛАНДЫ: құрғақ көрді; құрғақсынды.

«**اَلْ اَتْمَاكُنِي قُرْغَانْدِي**» Ol өтмекні қуруғланды:
 Ол өтмекні қүрүғланды - Ол нанды қүрғақ
 көрді; (кепкен деп жемеді.)»
 (قُرْغَانْمَاق - قُرْغَانُور - قُرْغَانْمَاق) Қуғуғлануғ-қуғуғланмақ:
 Қүрүғлануғ-қүрүғланмақ - Қүрғақсынар-
 қүрғақсынбақ).

قَشُقْلَانْدِي ҚАШУҚЛАНДЫ ҚАШУҚЛАНДЫ: қасықтанды;
 қасықты болды.

«**اَر قَشُقْلَانْدِي**» Ер қашуқланды: Ер қашуқлан-
 ды - Ер қасықтанды; Ер қасықты болды.»
 (قَشُقْلَانْمَاق - قَشُقْلَانُور - قَشُقْلَانْمَاق) Қашуқлануғ-қашуқланмақ:
 Қашуқлануғ-қашуқланмақ - Қасықтанар-
 қасықтанбақ.)

كَلْبَلَنْدِي KELEPLENDI KELEPLENDI: келептенді.

«**تَاغ كَلْبَلَنْدِي**» Тағ келепленді:
 Тағ келепленді - Тауда келеп шөбі шықты.» Бұл бөлімде-
 гі етістіктер түрлі сипатта болады:

Біріншісі, айтқан нәрсеге ие болғандығын
 білдіреді. Мысалы: «**اَر تَرَّغْلَانْدِي**» Ер тарығлан-
 ды: Ер тарығланды - Адам тарыланды;
 Адам тарыға ие болды, тарылы болды.»
 «**اَر قَشُقْلَانْدِي**» Ер қашуқланды: Ер қашуқлан-
 ды - Адам қасықты болды; Қасыққа ие бол-
 ды.»

Екіншісі, өзін айтқан нәрселер қатарын-
 да екендігін, уа олардың ішіне қосылаты-
 нын аңғартады. Мәселен: «**اَر اَغْزَلَنْدِي**» Ер
 оғуғланды: Ер оғуғланды - Ер оғызданды;
 Ер оғыз тайпасына кірді», «**اَر جِكَلَنْدِي**» Ер жі-

gillendi: Ер шігілленді - Ер шігілденді; Ер шігіл тайпасына кірді», - дегендер тәрізді. Бұл арабшадағы: «وَقَيْسٌ عَيْلَانٌ وَمَنْ تَقَيْسًا» - Олардың қатарына кірді» дегенге сәйкес. Бұл бүкіл етістіктер үшін ортақ ереже.

Үшіншісі, айтылған нәрсе өзінің жаратылысындағы төң жай екенін білдіреді. Мәселен: «يَغَاجٌ بِتَغَانَدِي» Ығаш butақланды: Ығаш бұтақланды - Ағаш бұтақтанды; ағаш бұтақ жайды»; «يَمِشَانَدِي» Ығаш жемішленді: Ығаш иемішленді - Ағаш жемістенді; ағаш миуа берді.»

Төртіншісі, бұл мағыналардың ешқайсысында білдірмей, етістіктің өз мәнін сақтап қалады. Мәселен: «أَرٌ قَتَغَانَدِي» Ер қатығланды: Ер қатығланды - Ер қатуланды, (Ер ширықты - А.Е.), «كُشِي يَمِرْلَنَدِي» Кіші jumurlанды: Кіші иүмүрланды - Кісі жиналды» дегендер секілді.

Бұл етістіктердің бәрі үш әріпті есімдерден жасалған. Бұл ереже төрт әріпті, бес әріпті және одан да көп әріпті етістіктерге де сәйкес келеді. Осыны жақсы түсін, білімге ие боласың.

Бес әріптілер бөлімі бітті.

АЛТЫ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

تَشَغْتَلَنْدِي TUSHFUTLANDY ТҮШҒҰТЛАНДЫ*: шәкірттенді; шәкіртті болды.

«ار تَشَغْتَلَنْدِي» Er tushfutlandy: Ер түшғұтланды - Ер шәкірттенді; Ер шәкіртті болды.»

(تَشَغْتَلَنْدِي - تَشَغْتَلَنْدِي تَشَغْتَلَنْدِي Tushfutlanur-tushfutlanmak: Түшғұтланур-түшғұтланмақ - Шәкірттенер-шәкірттенбек.)

تَرْمُتَلَنْدِي TARMUTLANDY ТАРМУТЛАНДЫ: тармақтанды.

«سوفی تَرْمُتَلَنْدِي» Suv tarmutlandy: Сув тармұтланды - Су тармақтанды.»

(تَرْمُتَلَنْدِي - تَرْمُتَلَنْدِي تَرْمُتَلَنْدِي Tarmutlanur-tarmutlanmak: Тармұтланур-тармұтланмақ - Тармақтанар-тармақтанбақ.)

قَزَغْتَلَنْدِي ҚЫЗҒҰТЛАНДЫ ҚЫЗҒҰТЛАНДЫ: қызарды; бой тартты.

«ار ايشْتان قَزَغْتَلَنْدِي» Er ыштан қызғұтланды: Ер ыштан қызғұтланды. - Ер істен бас тартты; Ер өз ісінің мінін аңғарып қызарды, істен бас тартты.»

(قَزَغْتَلَنْدِي - قَزَغْتَلَنْدِي قَزَغْتَلَنْدِي Qызғұтланур-қызғұтланмақ: Қызғұтланур-қызғұтланмақ -Қызарар-қызармақ.)

تَفْغَاشَلَنْدِي TAVFAŞLANDY ТАВҒАШЛАНДЫ: табғаштанды; табғаш кейпіне кірді.

«ار تَفْغَاشَلَنْدِي» Er tavғашланды: Ер табғашланды.

* «Шәкірт» деген мәнді білдіретін «بُشَغْتَلَنْدِي» Bushfut: бошғұт» сөзіне жақын келеді.

Ал, «шәкірт» мағынасын білдіретін «تَشَغْتَلَنْدِي» tushfut: түшғұт» сөзі сөздікте кездеспейді.

ды - Ер тағаштанды, тағаш кейпіне кірді.»

تَافَّغَشَانُورُ - تَفَّغَشَانِمَاقُ Tavғашlanur-tavғашlan-
мақ: Тавғашланүр-тағашланмақ - Тағаш-
танар-тағаштанбақ.)

سُرْقُوشْلَانْدِي SURQUSHLANDY СҰРҚҰШЛАНДЫ: сырқұш-
ланды; сырланды.

بِشَاق سُرْقُوشْلَانْدِي Бішек surқuшланды: Бішек
сүрқұшланды - Пышақ сабы сырқұшланды;
яғни лак ағашының желімімен бекітіліп,

сырланды.» سُرْقُوشْلَانِمَاقُ - سُرْقُوشْلَانُورُ Сыққиш-
lanur-сыққишланмақ: Сүрқұшланүр-сүрқұш-
ланмақ - Сырқұшланүр-сырқұшланбақ.)

عَر سُرْقُوشْلَانْدِي Ер surқuшланды: Ер сүрқұш-
ланды - Ер лак ағашының желіміне ие бол-
ды.»

سُرْقُوشْلَانْدِي SURQUSHLANDY СҰРҚҰШЛАНДЫ: сырқұш-
ланды;

يِر سُرْقُوشْلَانْدِي Yer surқuшланды: Иер
сүрқұшланды - Жерде сахара киндібасы се-
кілді өсімдік өніп шықты.»

سُرْقُوشْلَانِمَاقُ - سُرْقُوشْلَانُورُ Surқuшlanur-sur-
қuшlanмақ: Сүрқұшланүр-сүрқұшланмақ -
Сырқұшланүр-сырқұшланбақ.)

مَنْدَرْلَانْدِي MANDARLANDY МАНДАРЛАНДЫ: шырмауық-
танды.

يَغَاق مَنْدَرْلَانْدِي Ығаш mandarланды:
Иығаш мандарланды - Ағашқа шырмауық
оралды.» مَنْدَرْلَانِمَاقُ - مَنْدَرْلَانُورُ Manlarlanur-

mandarlanmaq: Мандарланүр-мандарланмақ - Шырмауықтанар-шырмауықтанбақ.)

جَلْبِشْلاندى SHULBUŞLANDY ШҮЛБҰШЛАНДЫ: шырыштанды;

салтақ-салтақ шырышқа боялды.

«الک جَلْبِشْلاندى Elik şulbuşlandy: Елік шүлбүшланды - Қол шырыштанды; жеміс, сондай шырышты шырын нәрселерді ұстап жегендіктен қол шырышталды.»

جَلْبِشْلانور - جَلْبِشْلانماق Шulbuşlanur-şulbuşlanmaq: Шүлбүшланүр-шүлбүшланмақ - Шырыштанар-шырыштанбақ)

قَرْتِشْلاندى ҚЫРТЫШЛАНДЫ ҚЫРТЫШЛАНДЫ: шырайланды.

«قَرْتِشْلاندى Қыз қыз қытышланды: Қыз қыртышланды - Қыз шырайланды; шырайлана түсті.»

قَرْتِشْلانور - قَرْتِشْلانماق Қытышланур-қытышланмақ: Қыртышланүр-қыртышланмақ - Шырайланар-шырайланбақ.)

قَلْدَشْلاندى ҚОЛДАШЛАНДЫ ҚОЛДАШЛАНДЫ: дос көрді;

жолдас жора санады. (Дос тұтты. - А.Е.).

«ال منك بَر لا قَلْدَشْلاندى Ol meniñ birle қолдашланды: Ол менің бірле қолдашланды - Ол менімен дос тұтынды; Өзін менің достарымның бірімін деп санады.»

قَلْدَشْلانور - قَلْدَشْلانماق Қолдашланур-қолдашланмақ: Қолдашланүр-қолдашланмақ - Дос көрер-дос көрмек.)

بِشْلاندى БОШЛАҒЛАНДЫ БОШЛАҒЛАНДЫ: бойасаулық қылды; басынды, менменсіді.

«ار ايشدا بشلاندى» Ер ышта бошлағланды: Ер ышта бошлағланды - Адам істе басынды (өзім білемін деп, менменсіді - А.Е.), айтқан ақылға құлақ аспады.» Мақалда былай деп келген: «بشلائسا بوخسۇقلايۇر» Бошлағланса бохсұқланур: Бошлағланса бохсұқланур - Бойбермесе бұғауланар». (Бой бермей басынып, шалқақтаған адам, бұғауға түсер деген мағынадағы мақал. «Мойнын имегеннің бойы иілер» деп әсерлесе де болатын секілді. - А.Е.) Бұл мақал өзінің дегенімен жүретін, өз бетімен істейтін жандарға қарата айтылған.

«بشلائنور - بشلائنماق» Бошлағланур-бошлағланмақ: Бошлағланур-бошлағланмақ - Менменсір-менменсімек.)

«تۇرۇقلاندى» TURQYFLANDY TҮРҚЫFLANDY: ұялды, именді, тартынды.

«ال مەندىن تۇرۇقلاندى» Ol mendin turqyflandy: Ол мендін тұрқығланды - Ол менен ұялды; Ол менен именіп, тартынды.»

«تۇرۇقلانور - تۇرۇقلانماق» Turqyflanur-turqyflanmaq*: Тұрқығланур-тұрқығланмақ - Тартынар-тартынбақ).

«تۇغۇرۇقلاندى» TUFRAFLANDY TҮҒРАҒFLANDY**: (таңбаланды; аттанды. - А.Е.)

* Жазба нұсқасында «تۇرۇقلانور», «تۇرۇقلانماق» деп жазылған. Бұл етістіктің «تۇرۇق» turqyfland: тұрқығланды: тұрқығланды» сөзінен шыққандығын ескеріп, «تۇرۇقلانور» turqyflanur-turqyflanmaq» деп транскрипцияладық.

** Сөзбе-сөз аудармасы көрсетілмеген. Мысалда мағыналық аудармасымен келеді. Ал, Көне түркі сөздігінде: «1. Мөрленді, таңбаланды; 2. атқа қону» (ДТС., 584-стр.)мағынасында түсіндірілген.

«تَغْرَغْلَانْدِي اَغْلَانْ Oğlan tuğraflandı: Оғлан тұғрағланды - Ұлан аттанды; Ұлан ханның жорық кезінде беріп, кейін қайтарып алатын атын иеленді; Ұлан атты болды.»

(تَغْرَغْلَانُورُ - تَغْرَغْلَانْمَاقُ Tuğraflanur-tuğraflanmaq: Тұғрағланүр-тұғрағланмақ - Аттанар-аттанбақ.)

Жазумен, мөрмен таңбаланса да осы сөз қолданылады. (Оғызша).

تَمْلُفْلَانْدِي Tumluflandı Түмлүғланды: суықсынды.

«أَلْ بُو اَغْرُنِي تَمْلُفْلَانْدِي Ol bu oğurnı tumluflandı: Ол бұ оғұрны түмлүғланды - Ол бұл кезді суықсынды; Ол бұл уақытты суық көріп, райынан қайтты.» (تَمْلُفْلَانُورُ - تَمْلُفْلَانْمَاقُ Tumluflanur-tumluflanmaq: Түмлүғланүр-түмлүғланмақ - Суықсынар-суықсынбақ).

«أَلْ اَنَارُ تَمْلُفْلَانْدِي Ol anar tumluflandı: Ол аңар түмлүғланды - Ол оған суықтанды; Ол оған суық қабак көрсетті.»

قَشْلَغْلَانْدِي Қышлағланды Қышлағланды: қыстауланды.

«أَلْ بُو يِيرِكِ قَشْلَغْلَانْدِي Ol bu jerig qışlaflandı: Ол бұ иеріг қышлағланды - Ол бұл жерді қыстауланды; Ол бұл жерді қыстады.»

(قَشْلَغْلَانُورُ - قَشْلَغْلَانْمَاقُ Қышлағланүр-қышлағланмақ: Қышлағланүр-қышлағланмақ - Қыстауланар-қыстауланбақ.)

قُشْلَاقْلَانْدِي Қушлағланды Құшлағланды: күс күстайтын етті.

«خَان بُو يِرِكْ قُشَلَانْدِي» Хан бу жеріг қишлағланды: Хан бұл жерді құс аулайтын жер жасады.»

«قُشَلَانْدِي - قُشَلَانْمَاق» Қишлағлануғ-қишлағланмақ: Құшлағлануғ-құшлағланмақ - Құс аулайтын жер етер-құс аулайтын жер етпек.)

«بُجْجَلَانْدِي» ВУЖҒАҚЛАНДЫ БҰЖҒАҚЛАНДЫ: бұршақтанды.

«بُجْجَلَانْدِي نَانَكْ» Вужғақланды пен: Бұжғақланды нең - Нәрсе бұршақтады; нәрседе бұршақ пайда болды.»

«بُجْجَلَانْمَاق - بُجْجَلَانْمَاق» Вужғақлануғ-вужғақланмақ: Бұжғақлануғ-бұжғақланмақ - Бұршақтанар-бұршақтанбақ.)

«بُرْجَاҚЛАНْدِي» BURЖАҚЛАНДЫ БҰРЖАҚЛАНДЫ: бұршақтады.

«بُرْجَاҚЛАНْدِي تَر» Тер буржақланды: Тер буржақланды - Тер бұршақтады; тер тамшы-тамшы болып бұршақтады.» Басқасы да сондай.

«بُرْجَاҚЛАНْمَاق - بُرْجَاҚЛАНْمَاق» Буржақлануғ-буржақланмақ - Бұршақтар-бұршақтамақ.)

«بَШْمَاقْلَانْدِي» ВАШМАҚЛАНДЫ БАШМАҚЛАНДЫ: башмақтанды.

«بَШْمَاقْلَانْدِي اَر» Ер башмақланды: Ер башмақланды - Ер башмақтанды.» (Оғызша).

«بَШْمَاقْلАНْمَاق - بَШْمَاقْلАНْمَاق» Вашмақлануғ-вашмақланмақ - Башмақтанар-башмақтанбақ.)

بَغْنَاقْلَانْدِي BУFNAҚLANDY БҰFHAҚЛАНДЫ: бунақталды;

бунақ-бунақ болды. «بَلْتِ بَغْنَاقْلَانْدِي» Bult buғ-
пақланды: Бұлт бұғнақланды - Бұлт бунақ-
талды.»

بَغْنَاقْلَانُورُ - بَغْنَاقْلَانْمَاقُ Buғнақланur-buғнақланмақ:
Бұғнақланүр-бұғнақланмақ - Бунақталар-
бунақталмақ.)

بَغْمَقْلَانْدِي BУFMAҚLANDY БҰFMAҚЛАНДЫ: бауланды;

бауын байлады.
«بَغْمَقْلَانْدِي ار» Er buғмақланды: Ер бұғмақлан-
ды - Ер (киімінің) бауын байланды.»

بَغْمَقْلَانُورُ - بَغْمَقْلَانْمَاقُ Buғмақланur-buғмақлан-
мақ: Бұғмақланүр-бұғмақланмақ - Бауланар-
лар-баланбақ.)

تَرْمَقْلَانْدِي TARMАҚLANDY TAPMAҚЛАНДЫ: тармақтан-
ды; тарады.

«تَرْمَقْلَانْدِي بوي» Boy tarмақланды: Бой тармақ-
ланды - Жұрт (ру, тайпалы ел) даланың әр
тарабына құс тырнақтары секілді таралып,
тармақтанды.»

«تَرْمَقْلَانْدِي بَلا» Bala tarмақланды: Бала тармақ-
ланды - Құстың балапаны тырнақтанды;
құстың балапанының тырнақтары шықты.»

«تَرْمَقْلَانْدِي سوفي» Sov tarмақланды: Сув тармақ-
ланды - Су тармақтанды; Су тармақ-тармаққа

таралып ақты.» «تَرْمَقْلَانُورُ - تَرْمَقْلَانْمَاقُ» Tarмақ-
ланur-tармақланмақ: Тармақланүр-тармақлан-
мақ - Тармақтанар-тармақтанбақ.)

تَغْرِقْلَانْدِي تЫҒРАҚЛАНДЫ ТЫҒРАҚЛАНДЫ: тығрықтан-
ды; жігерленді, батылданды.

«أَر تَغْرِقْلَانْدِي Ер тығрақланды: Ер тығрақлан-
ды - Ер тығрықтанды; Ер батылданды.»

(تَغْرِقْلَانْمَاق تَغْرِقْلَانْمَاق تЫҒРАҚЛАНУР-ТЫҒРАҚЛАН-
МАҚ: ТЫҒРАҚЛАНУР-ТЫҒРАҚЛАНМАҚ - Батыл-
данар-батылданбақ.)

Жырда былай деп келеді:

تَغْرِقْلَانْب سَكْرِتِي
أَرِن اَتِن يَكْرَتِي
بِزْنِي قَمْعِ اَنْكَتِي
أَنْدَغ سُوْكَ كِم يَتَار

*Тығрақланып секіртті,
Ерін атын жүгіртті
Бізні қамуға аңытты
Андағ сүге кім жетер:*

*Тығрақланып секіртті,
Ерін атын жүгіртті;
Бізні қамуға аңытты
Андағ сүге кім жетер -*

*Батылданып секіртті,
Ерлерін, атын жүгіртті.
Бізді түгел таңдантты,
Қосынға ондай кім жетер?!»*

(Шайқаста қайрат көрсеткен адам тура-
лы айтады: Батылданып, жігерленіп секірт-

ті; Ерлері мен аттарын жүгіртті; Бізді түгел тандандырып, аң-таң қалдырды; Ондай қосын өскерге кім жетер, кім төтеп берер?!)

چۆمۈڭلەندى چОҚМАҚЛАНДЫ ЧОҚМАҚЛАНДЫ: шумақтанды; оралып дөңгеленді.

«يىلان چۆمۈڭلەندى» Ылан чоқтақланды: Иылан чоқтақланды - Жылан оратылып дөңгеленді.»
چۆمۈڭلەنۈر - چۆمۈڭلەنماق) чоқтақлануғ-чоқтақланмақ: чоқтақлануғ-чоқтақланмақ - Шумақтанар-шумақтанбақ).

چىمغۇڭلەندى ЧЫМҒУҚЛАНДЫ ЧЫМҒҰҚЛАНДЫ: шағыстырушы, жамандаушы болды.

«كىشى چىمغۇڭلەندى» Кіші чымғуқланды: Кіші ғымғуқланды - Кісі шағыстырушы болды.»
(چىمغۇڭلەنۈر - چىمغۇڭلەنماق) Чымғуқлануғ-чымғуқланмақ: Чымғуқлануғ-чымғуқланмақ - Шағыстырар-шағыстырмақ.)

سەغلىڭلەندى SAFLЫҚЛАНДЫ SAFLЫҚЛАНДЫ: саулықтанды.

«ار سەغلىڭلەندى» Ер сағлықланды: Ер сағлықланды - Ер саулықтанды; адам саулық қойға ие болды.»
(سەغلىڭلەنۈر سەغلىڭلەنماق) Saғлықлануғ-saғлықланмақ: Сағлықлануғ-saғлықланмақ - Саулықтанар-саулықтанбақ.)

قېغۇڭلەندى ҚАРҒАҚЛАНДЫ ҚАПҒАҚЛАНДЫ: қақпақтанды; қақпақпен жабылды.

«كىش قېغۇڭلەندى» Кіш қарғақланды: Кіш қапғақланды - Қорамсақ қақпақтанды; Оқ қа-

бының аузы жабылды.» (قَبْعَتَانِمَاقُ - قَبْعَتَانُورُ)

Қарғақлану-қарғақланмақ; Қапғақлану-қапғақланмақ - Қақпақталар-қақпақталмақ.)

قَدْرُقَلْنَدِي ҚADRUҚLANDЫ ҚADPҰҚLANDЫ: қатпарланды.

«تَاغُ قَدْرُقَلْنَدِي Тағ қадруқланды: Тағ қадруқланды - Тау қатпарланды; Тау жоталарында белес-белес асулар пайда болды, шоқылар қатпарланды.»

(قَدْرُقَلْنَمَاقُ - قَدْرُقَلْنُورُ Қадруқлану-қадруқланмақ; Қадруқлану-қадруқланмақ - Қатпарланар-қатпарланбақ.)

قِيسْرُقَلْنَدِي ҚЫSRAҚLANDЫ ҚЫSPAҚLANDЫ: қысрақтанды.

«اِر قِيسْرُقَلْنَدِي Ер қысрақланды: Ер қысрақланды - Адам қысраққа ие болды.»

(قِيسْرُقَلْنَمَاقُ - قِيسْرُقَلْنُورُ Қысрақлану-қысрақланмақ; Қысрақлану-қысрақланмақ - Қысрақтанар-қысрақтанбақ.)

قَرْلُقَلْنَدِي ҚARLUҚLANDЫ ҚARLҰҚLANDЫ: қарлұқтанды.

«اِر قَرْلُقَلْنَدِي Ер қарлұқланды: Ер қарлұқланды - Ер қарлұқтанды; Кісі қарлұқтар қатарына кірді.» Қарлықтар түркмендердің бір бөлігі.

(قَرْلُقَلْنَمَاقُ - قَرْلُقَلْنُورُ Қарлұқлану-қарлұқланмақ; Қарлұқлану-қарлұқланмақ - Қарлұқтанар-қарлұқтанбақ.)

قَیْشَاقْلَانْدِي ҚЫVШАҚLANDЫ ҚЫVШАҚLANDЫ: қыпшақ-

танды.

«**قَفْجَا قَلْنَدِي** ار Ер қыушақланды: Ер қыушақланды - Ер қыпшақтанды; Кісі қыпшақтар қатарына кірді.» (Әдеттері мен құлқы қыпшақтарға ұқсап, қыпшаққа айналып кетті. А.Е.) **قَفْجَا قَلْنُوْر - قَفْجَا قَلْنِمَاق** Қыушақлану-қыушақланмақ: Қыушақлану-қыушақланмақ - Қыпшақтанар-қыпшақтанбақ).

«**مَنْشَا قَلْنَدِي** MONШАҚЛАНДЫ MONШАҚЛАНДЫ: моншақтанды; моншақ тақты, моншақты болды.

«**قِيْز مَنجَقَلْنَدِي** Қыз моншақланды: Қыз моншақланды - Қыз моншақтанды; Қыз тағатын маржан-моншақты болды.»

مَنْشَا قَلْنُوْر - مَنجَقَلْنِمَاق Моншақлану-моншақланмақ: Моншақлану-моншақланмақ - Моншақтанар-моншақтанбақ).

«**مَنْشُوْ قَلْنَدِي** MANШУҚЛАНДЫ MANШУҚЛАНДЫ: қоржындады; қоржынданды.

«**اَر تُوْن مَنجَقَلْنَدِي** Ер тонын маншүқланды: Ер тонын маншүқланды - Ер тонын қоржындады; Ер тонын қоржынға салып, қанжығасына артынды.» **مَنْشُوْ قَلْنُوْر - مَنجَقَلْنِمَاق** Маншүқлану-маншүқланмақ: Маншүқлану-маншүқланмақ - Қоржынданар-қоржынданбақ).

«**بُرْشَكَلْنَدِي** БҮРШЕКЛЕНДІ БҮРШЕКЛЕНДІ: кекіл-жалы өсті, кекілді болды.

«**اَت بُرْشَكَلْنَدِي** At бүршекленді: Ат бүршекленді - Ат кекілді болды; Аттың кекілі, жалы өсті.» Адамның кекілі, кекіл шашы өссе де

осылай дейді. **بُرْجَكْلَنُورُ بُرْجَكْلَنِمَانُ**) Вүшкекленүг-
бүшкекленмек: Бүршекленүр-бүршекленмек
- Кекілді болар-кекілді болмақ.)

تُرْمَكْلَنْدِي ТҮРМЕКЛЕНДИ ТҮРМЕКЛЕНДІ: түрмектенді; түр-
мек түйіп алынды.

«**اَتْمَكُ تَرْمَكْلَنْدِي** Өтмек түрмекленді: Өтмек
түрмекленді - Нан түрмектенді»; (Нан, қа-
мыр ішіне ет, жұмыртқа секілді дәмдер са-
лынып қуырып, түрмек жасалды.)

تُرْمَكْلَنُورُ - تَرْمَكْلَنِمَانُ Түрмекленег-түрмекленмек:
Түрмекленер-түрмекленмек - Түрмектенер-
түрмектенбек).

تَقْلُكْلَنْدِي ТЕВЛҮГЛЕНДИ ТЕВЛҮГЛЕНДІ: аярланды; қу-
ланды.

«**اَر تَقْلُكْلَنْدِي** Ер тевлүгленді -
Адам аярланды; Адам алдаушы аярлық жо-
лына түсті.» **تَقْلُكْلَنُورُ - تَقْلُكْلَنِمَانُ**) Тевлүгленүг-
тевлүгленмек: Тевлүгленүр-тевлүгленмек -
Аярланар-аярланбақ.)

جُكْرُكْلَنْدِي ШҮКРЕКЛЕНДИ ШҮКРЕКЛЕНДІ: жүн тонға ие
болды.

«**قُلْ جُكْرُكْلَنْدِي** Құл шүкрекленді: Құл шүкрек-
ленді - Құл жүн тонға ие болды; Құл жүн
тонды болды.» **جُكْرُكْلَنُورُ - جُكْرُكْلَنِمَانُ**)
Шүкрекленүг-шүкрекленмек. Шүкрекленүр-
шүкрекленмек - Жүн тонды болар-жүн тон-
ды болмақ).

جَنْبِكْلَنْدِي ШЕЛПЕКЛЕНДИ ШЕЛПЕКЛЕНДІ: былшықтанды.

«**كُوزُ جَنْبِكْلَنْدِي** Көз шел-
пекленді: Көз былшықтанды.

пекленді - Көз былшықтанды.»

جَلِبَكْلَانُورُ جَلِبَكْلَانُورُ جَلِبَكْلَانُورُ Шелпекленүг-шелпеклен-
мек: Шелпекленүр-шелпекленмек - Был-
шықтанар-былшықтанбақ.)

بُكْسُكْلَانْدِي BÖKSYKLENDI БӨКСҮКЛЕНДІ: көкіректенді;

омырауы, көкірегі толысып өсті.

«بِكْسُكْلَانْدِي قِيزِ Қыз бөксыклendi: Қыз бөк-
сүкленді - Қыздың омырауы толды; кеудесі
көтерілді.»

بُكْسُكْلَانُورُ - بُكْسُكْلَانُورُ Bөксыкленүг-бөксыклен-
мек: Бөксүкленүр-бөксүкленмек - Омырауы
өсер-омырауы өспек).

كِرْبُكْلَانْدِي KIRPYKLENDI КІРПҮКЛЕНДІ: кірпіктенді.

«اِنَّكَ كُوْزِي كِرْبُكْلَانْدِي Аның көзі кіг-
рүклendi: Аның көзі кірпүкленді - Оның көзі
кірпіктенді; Оның көзіне кірпік шықты.»

كِرْبُكْلَانُورُ - كِرْبُكْلَانُورُ Kірпүкленүг-кіг-
рүкленмек: Кірпүкленүр-кірпүкленмек -
Кірпіктенер-кірпіктенбек).

كَنْجُكْلَانْدِي KENJEKLENDI КЕНЖЕКЛЕНДІ: кенжектенді.

«اَر كَنْجُكْلَانْدِي Ер кенжекленди: Ер кенжеклен-
ді - Ер кенжектенді. Ер кенжектер ішіне қо-
сылды.» كَنْجُكْلَانُورُ - كَنْجُكْلَانُورُ Kenжек-
ленүг-кенжекленмек: Кенжекленүр-кенжек-
ленмек - Кенжектенер-кенжектенбек.)

كُنْجُكْلَانْدِي KYNJYKLENDI КҮНЖҮКЛЕНДІ: жаға салын-
ды; жағалы болды.

«تُون كُنْجُكْلَانْدِي Ton күнжүкленди: Тон

күнжүк-ленді - Тон жағаланды.»

(كۈنجۈكلەنۈر - كۈنجۈكلەنمەك) Күнжүкленүг-күнжүкленмек: Күнжүкленүр-күнжүкленмек - Жағаланар-жағаланбақ.)

بەشكەملەندى BESHKEMLENDI* БЕШКЕМЛЕНДІ: бешкемден-

ді; (бөкемденді - А.Е.)

«ار بەشكەملەندى» Er beshkemlendi: Ер бешкемленді - Ер жорық күндерінде беліне тағынды.» (Ер жорық күндерінде сауыт-сайман қару-жарағын киініп, белін бекем буынды деген мағынаны беретін болар. А.Е.)

(بەشكەملەنۈر - بەشكەملەنمەك) Beshkemlenүг-beshkemlenmек: Бешкемленүр-бешкемленмек - Беліне тағынар - беліне тағынбақ.)

تۈربۈنلەندى TURBUNLANDY ТҮРБҮНЛАНДЫ: сұрастырды; іздестірді.

«از تۈربۈنلەندى» Er turbunlandy: Ер түрбүнланды - Адам сұрастырды; Адам бір нәрсені іздестірді.» (تۈربۈنلەنۈر - تۈربۈنلەنمەك) Turbunlanur-turbunlanmaq: Түрбүнланүр-түрбүнланмақ - Сұрастырар-сұрастырмақ.)

كىرۈشۈنلەندى KIRSHENLENDI КІРШЕНЛЕНДІ: опаланды.

«ار اغت كىرۈشۈنلەندى» Uragut kirshenlendi: Ұрағұт кіршенленді - Қатын опаланды; Әйел бетіне опа-далап жағынды.» (كىرۈشۈنلەنۈر - كىرۈشۈنلەنمەك) Kirshenlenүг-kirshenlenmек: Кіршенленүр-кіршенленмек - Опаланар-опаланбақ.)

* Қараңыз: «Мужчина поднял бунчук. (МК 405/8)». (ДТС., 90-стр.)

تۈركۈنلەندى TÖRKYNLENDI ТӨРКҮНЛЕНДІ: төркіндеді;
 төркін санады.

«Ol bu evni tǝrkynlendi: Ол бұ евни төркүнленді - Ол бұл үйді төркінденді; Ол бұл үйді өзінің төркіні санады, соған түсті.» (تۈركۈنلەندى - تۈركۈنلەندى) Төркүнленүг-төркүнленmek: Төркүнленүр-төркүнленmek - Төркінденер-төркінденбек.)

تۈشكۈنلەندى TŪSHKYNLENDI ТҮШКҮНЛЕНДІ: түшкінденді*; түшкүнді болды.

«Tağ tŷshkynlendi: Тағ түшкүнленді - Тау түшкінді болды; тау түшкінденді.» (تۈشكۈنلەندى - تۈشكۈنلەندى) Түшкүнленүг-түшкүнленmek: Түшкүнленүр-түшкүнленmek - Түшкінді болар-түшкінді болмақ.)

چۈشكۈنلەندى SHYVGYNLENDI ШЫВГҮНЛЕНДІ: (құнарлы деп санады. - А.Е.)

«Ol bu ašyğ šhyvgynlendi: Ол бұ ашығ шывгүнленді - Ол бұл асты (тағамды) тәнге пайдалы, әл беретін қуатты ас деп санады.» (چۈشكۈنلەندى - چۈشكۈنلەندى) Шывгүнленүг-шывгүнленmek: Шывгүнленүр-шывгүнленmek - Құнарлы санар-құнарлы санамақ).

سۆكۈمنلەندى SÖKMEYLENDI СӨКМЕНЛЕНДІ: қахарманданды; қахарман саналды.

* Таспашөп. Қазақстанда таспашөптің 308 түрі өседі. Қараңыз: «бот. Астрагал. (МК I. 443)» (ДТС., 600-стр.)

«أر سَكَمَنْلَنْدِي» Er səkmenlendi: Ер сөкменленді - Адам қахарманданды; Адам өзін қахарман деп санады; батырлық істер жасады.»
 (سَكَمَنْلَنْدِي - سَكَمَنْلَنْدِي) Səkmənlenüŷ-səkmənlenmek: Сөкменленүр-сөкменленмек - Қахарманданар-қахарманданбақ).

Бұл сипатты етістіктің бұйрық райы алты әріпті. «سَكَمَنْلَنْدِي» Səkmənlen: Сөкменлен - Батырлан; батырлардай істе»;

«كِرْشَنْلَنْدِي» kīrşenlen: Кіршенлен - опалан; бе-тіңе опа-далап жақ» дегендер секілді.
 Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі:

Біріншісі, өзі атаған нәрсенің қатарында саналатындығын, солардың ішіне қосылғандығын білдіреді. Мәселен: «أر قَفْجَاقَلَنْدِي» Er qıfşaqlandı: Ер қыфшақланды - Ер қыпшақтанды; Адам қыпшақ қатарына қосылды.»
 «أر اَغْرَقَلَنْدِي» Er aŷraqlandı: Ер оғрақланды - Адам оғрақ қатарына қосылды» - дегендер секілді.

Екіншісі, аталған нәрсеге ие болғандықты білдіреді. Мәселен: «أر قِسْرَقَلَنْدِي» Er qısqraqlandı: Ер қысрақланды - Ер қысрақтанды; Ер қысрақты болды»; «أر يَرْمَقَلَنْدِي» Er jarmaqlandı: Ер иармақланды - Ер ақшалы болды; Ер ақшаланды.»

Үшіншісі, төрт әріпті есімдерден жасалған етістік болып келеді. Мысалы:

«أَنَّكَ كَوْزِي جَلْبَكَاَنْدِي» Аның көзі шелпекленді: Аның көзі шелпекленді - Оның көзі былшықтанды», «أَنَّكَ كَوْزِي كَرْبَكَاَنْدِي» Аның көзі кірпүкленді: Аның көзі кірпүкленді - Оның көзі кірпіктенді; Оның көзін жабатын кірпік өсті».

Төртіншісі, өз мағынасын ғана білдіретін етістік болып келеді. Мәселен: «تَر بَرَجَقَاَنْدِي» Тер бұршақланды: Тер бұршақланды - Тер бұршақтанды; Тер бұршақтай тамшылады.»; «يِلَان جَقَمَقَاَنْدِي» Жылан шоқтақланды: Иылан шоқмақланды - Жылан шумақтанды; Жылан дөңгеленіп оралды.»

Осындай сипаттағы алты әріпті етістіктердің бәрі төрт әріпті есімдерден жасалады. Ол өзінше дербес түбір етістік болмайды.

Екі әріпті, үш әріпті, төрт әріпті есімдерден осы мағыналардағы етістіктерді жасау қажет болса, есімнің түбіріне «لَان/-lan/-len: -лан/-лен» қосымшасы қосылады.

Бұл түрік тілдерінің бәріне бірдей қатысты ортақ ереже. Бұларды жақсылап есіңе сақта, ұмытпа.

*Ұлы Тәңірге шүкір,
Сәлім кітабы бітті.*

МУЗОАФ КИТАБЫ

Бісміллә-һір-Рахманір-Рахим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

МУЗОАФ ЕСІМДЕР КІТАБЫ

(Бір әрпі қайталанған сөздер кітабы)

ЕКІ ӘРШТІ ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

تَات

TAT

TAT: бүкіл түріктер ортасындағы парсыша сөйлесетін адам.

Мақалда былай деп келеді:

«تَاتِغْ كۆزُورَاتِكَاڭك تَبْرَا» Tatyғ көзге тікеніг

түрге: Татығ көзге тікеніг түпре - Татты - көзіне, тікенді - түбінен; Татты көзіне үр, тікенді түбінен жұл.» Тохсы мен йағма тілдерінде ұйғыр көпірлерінің, мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлардың атауы. Мен мұны

солардың өз елінен байқадым. تَات تَفْغَاچ Tat

tavғаш: Тат тавғаш» - дейді екен. Бұл «ұйғыр өрі шынлық» деген мағына береді. Жоғарыдағы мақал осыларға (ұйғырлар мен шындықтарға) қаратылып та айтылады. Өйткені, олар опасыз болады. Сондықтан, тікенді тамырынан, түбірінен үзу керек болса, ұйғырдың көзіне ұрған жөн. Осылай демекші.

Тағы бір мақалда былай депті:

«تَاتْسِز تَرْك بَلْمَاسْ بَشْسِز بَرْك بَنْمَاسْ» Tatsız

türk bolmas, bашсыз bөrk bolmas: Татсыз түрк болмас, башсыз бөрк болмас - Татсыз

түрк болмас, бассыз бөрік болмас.» Бұл мақалдың мағынасы: бассыз бөрік болмас, татсыз түрік болмас. «Бассыз бөрік болмайды, парсысыз түрік те болмайды» дегенді айтқысы келгені.

توت TOT

TOT: тот.

Қылыш, пышақ секілді заттардың жүзінде пайда болатын тат. Мақалда былай деп келген:

تَلِجُ تَتِفَا ايشُ بِنَجِيرِ اَر تَتِفَا اَت تَنْجِيرِ Қылыш татықса ыш junjir er татықса et tunjir: Қылыш татықса ыш иунжір ер татықса ет түнжір - Қылыш таттанса, іс жүнжір, Ер таттанса еті бұзылар». Қылышты тат басса, ер жігіттің халі нашарлайды; Түрік парсы ырықсында жүрсе, еті босап, әлжуаз тартады*. Бұл мақал адамды қайсар батыр болуға, әр нәрсенің өз тегіне, табиғатына сай тіршілік кешуге үндейді.

حج حج ХОШ ХОШ ХОШ ХОШ: шек-шек. Ешкілерді айдағанда қоданылатын сөз.

حج حج ХЕШ ХЕШ ХЕШ ХЕШ: табынды, отарды өргізу, немесе жинау үшін қолданылатын сөз. Негізінде: «عَش - عَش» болуы керек. Бастапқы «ه - х» әрпі кейін қосылған. Бұл арабшаға ұқсас. Арабтар қой бас қойып өрген жақтан қайтармақшы болғанда: «هَجَّجْتُ بِالْغَنَمِ» дейді, яғни, «қойды қайырдым» дегені.

* «Қылыш таттанса, іс жүнжір, Ер таттанса, төн жүнжір» - деген де үйлесімдірек. А. Е.

شش	ШШШ	ШШШ: тұтмаш жейтін құрал, қасықтың орнына пайдаланылатын құрал.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: дән; сүйек. «أَرَكُ قَاقِي» Ерүк қақы: Ерүк қақы - Өрік сүйегі.» Басқасы да осындай.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: қақ. «قَاقِ ات» Қақ ет: Қақ ет - Қақталған ет.» Кептірілген нәрсенің барлығына осылай айтылады.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: қақ; қураған, кепкен көл. Жырда былай жырланады:

قَقَلَر قَمَغ كَلَر دِي

تَقَلَر بَشِي الرَدِي

أَرْن تَنِي يَلَر دِي

توتو جَجَك جَرَكشور

Қақлар қамүг көлерді

Тағлар башы ілерді

Аиун тыны иылырды

Түтү шешек шеркешүр:

Қақлар қамүг көлерді,

Тағлар башы ілерді.

Аиун тыны иылырды

Түтү шешек шеркешүр -

Қақтар түгел көлдеді,

Таулар басы көрінді.

Жахан демі жылыды,

Түрлі шешек гүлдеді.»

(Көктемді суреттеп айтылған:

Құрғаған көл, шұңқырлар, қақтар көлдеп

толды; көлдерге айналды; таулардың жота, шоқылары көрінді; дүниенің тынысы ысыды, қызынды; алуан түрлі гүл-бәйшешек құлпырып шешек атты.)

كَكْ КЕК

КЕК: кек; өш.

«اجلك ككلك كشى» Өшлүг keklig kishi: Өшлүг кекліг кіші - Өшті, кекті кісі; Өшкегі бар адам.»

كَكْ КЕК

КЕК: қиыншылық, мекнат.

«كك كوردى ار» Kek көрді ер: Кек көрді ер - Ер қиыншылық көрді.»

كُكْ КӨК

КӨК: ердің басы.*

«ار سوزى بير اذر ككى اوج» Ер сөзі бір езер көкі үш: Ер сөзі бір, едзер көкі үш - Ердің сөзі біреу, ердің басы үшеу»; Ерлердің қасиеті бір сөзді болады, сөзінен қайтпайды; Ердің басы, ердің негізі үш бөліктен құралады, сонда салмаққа шыдайтын берік болады. Әйтпесе, ердің қасы сынып кетеді. Бұл мақал адамды айтқан сөзінде тұруға міндеттеп айтылады.

كُكْ КӨК

КӨК: тек; негіз**.

«كككنك كم» Көкің кім?: Көкің кім? - Тегің кім? Яғни, «қай елсің, тегің қандай?» деген мағынада. (Оғызша, қыпшақша.)

Екі әріптілер бөлімі бітті.

* Қазақтың құранды ерінің ерекшелігіне назар аударыңыз: «Алдыңғы қастың негізі болып есептелетін оқпан екі бөлек ағаштан құралады да, қастың оң жақ және сол жақ беті деп аталады. Оқпанның арт жағынан жапсырылып, екі бетті біріктіретін ағашты желкебасар» - дейді.» (Х. Арғынбаев «Қазақ халқының қолөнері», Алматы, «Өнер», 1987 ж., 24-бет).

** «Көк» сөзінің «тамыр», «ағаштың тамыры, түбірі» деген де мағынасы бар.

ҮШ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРПІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ

فَعَّلُ ФӨӨЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- قَاتُتُ ҚАТҮТ ҚАТҮТ: суарылған; қосылған, қатылған.
«قَاتُتُ لُغَاقُ Катутлуғ оқ: Қатүтлуғ оқ - Захар қатылған оқ; Ұшы уға суарылған оқ.»
- قَاتُتُ ҚАТҮТ ҚАТҮТ: дөн; ұрық.
«أَرْمُتُ قَاتُتِي Argmut қатуты: Армүт қатүты - Алмүрт ұрығы.» (Барсған тілінше.)
- قَاتُتُ ҚАТҮТ ҚАТҮТ: шырыш; желім. Қолөнерінде қолданылатын желім.
- كَتُّتُ КЕТҮТ КЕТҮТ: түнеріп жүретін; түсі суық, сүйкімсіз адам. «كَتُّتُ كِشِي Ketüt кіші».
- قَجَّجُ ҚАШАШ ҚАШАШ: Шын жібегінің бір түрі. Дұрысында: «قَجَّجُ: қашааш» деп жазылады. Күндерді де осылай деп атайды.
- قَجَّجُ ҚАШААШ ҚАШААШ: кір.
«تُونُ قَجَّجُ بُلْدِي Ton қашааш болды: Тон қашааш болды - Тон кір болды.» Бұл сөздің негізі: «قَجَّجُ: қақааш». «ج — ш» өрпі «ق — к»- өрпінің орнына алмасып түскен.
- بُقُقُ БУҚАҚ БУҚАҚ: бұғақ.
- بُقُقُ БУҚҰҚ БҰҚҰҚ: гүл қауызы; бүршік.

«جَجَّكَ بَقْلَتْدِي» Шешек бұқиқланды: Шешек
бүкүқланды - Шешек қауызданды.»

Бұл гүлдің қауызы жарылмаған, бүрі ашыл-
маған кезі.

Мына жырда былай айтылыпты:

«تَكَمَا جَجَّكَ اُكْلَدِي
بِقَلَّتْبِ بُكْلَدِي
تُكْسِنُ تُكْنَ تُكْلَدِي
يَنْزَلِبُ يَنَا يِرْ كَشُورُ»

*Tegme шешек үгүлді
Боқиқлапыр бүкүлді
Түгсін түгүн түгүлді
Жазлып жана жөргешүр:*

*Тегме шешек үгүлді
Боқұқланып бүкүлді
Түгсін түгүн түгүлді
Иазлып иана иөргешүр -*

*Шешек тегіс үйілді,
Бүршіктеніп бүгүлді,
Түйіндеі түйін түйілді,
Жазылып қайта жиылар.»*

(Түрлі-түрлі гүл-шешек тегіс үйіріліп,
топтанды; Қауызданып, бүршіктері толы-
сып бүгілді; Бүршіктері құдты бір түйіл-
ген түйін секілді түйілді; ашылып, жазы-
лып таралып барып қайта жиылып, табы-
сады.)

بُقُقُ

BUҚUҚ

БҰҚҰҚ: бұғақ, тамақтың екі жағында, ет пен терінің арасында пайда болатын ет бездерінің бір түрі. Ферғана мен Шикні қалаларында осындай кеселмен ауырған адамдар бар. Бұл тұқым қуалайтын дерт. Кейбіреуі дерті асқынғанда өзінің көкірегін көре алмай қалады.

Бұл кеселдің қайдан пайда болғандығын, неден шыққанын сұрадым. Маған: «Біздің бабаларымыз аса жоғары, ащы дауысты көпірлер екен. Тәңір жарылқаушы пайғам бардың сахабаларымен жанжалдасып, соғысыпты. Аталарымыз ұрандап, айқай-сүрең салып басқыншылық жасап шабуылдапты. Мұсылмандар олардың бұл айғай-сүрең қиқуынан түршігіп, аласапыранға түсіпті. Бұл хабар Тәңірі рахымы, ризашылығы түскен Омарға жеткен. Омар оларды қарғаған екен. Содан барып олардың тамағында осындай дерт пайда болған. Әрі соларға мирас болып қалған,»- деді. Қазір олардың арасынан дауысы ащы бір де бір адам табылмайды.

تَقُقُ

ТАҚUҚ

ТАҚҰҚ: тауық. (Түрікменше.)

سَقُقُ

SAҚAҚ

САҚАҚ: иек.

«سَقُقُ اخْشَارُ سَقَالُ بَجَارُ» Saқaқ рышағ saқal охшағ: Сақақ пышағ сақал охшағ - Сақалыңмен ойнар, иегінді кесер.» Сақалмен ойнаған болып, иегінді кесер. Бұл арабшадағы: «يَسِرُ حَسَوًا فِي أَرْتَاعٍ» деген сөзге ұқсас.

سُقُقُ

SUҚAҚ

СҰҚАҚ: ақбөкен.

- سُقَّاقُ SUKAK СҰҚАҚ: оғыздардың парсыларға мазақтап, кемсітіп қойған аты.
 «بو سُقَّاقُ نا تير» Bu sukaq ne ter: Бү сұқақ не тер - Бұл сұқақ не дейді?» деседі, яғни, «Мына парсы не деп тұр?!» - дегені.
- تُغَكُ TҮГЕК ТҮГЕК: тиек. Жүк буатын арқанның ұшына бекітіліп, түйілетін ағаш тиек.
- جَكُّكُ ШЕКҮК ШЕКҮК: теміршінің балғасы.
 (Зергердің зер, өрнек шегетін кішкене балғасы ма дейміз. - А.Е.) (Оғызша).
- جَكِّكُ ШЕКІК ШЕКІК: нүкте; жазба нүктесі.
- جَكَّكُ ШЕКІК ШЕКІК: кішкене баланың шүметейі.
- جَكِّكُ ШЕКІК ШЕКІК: шымшықтан кішірек алашұбар құс.
- كَكُّكُ КЕКҮК КЕКҮК: құстың бір түрі. Мойын сүйегі сиқырлағанда, дуалағанда қолданылады.
- يَتُّتُ JETҮТ ИЕТҮТ: қосынға келіп қосылған көмекші.
 Бұл «кейінірек өсіп жетілген шаш» деген мағынадағы «يَتُّتُ سَجَّ» Jetyt sash: Иетүт шаш» сөзінен шыққан.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛЫ

كُكَّكُ KӨКЕГҮН КӨКЕГҮН: көк шыбын.

Мақалда былай деп айтылған:

اِكْبِيْ بَغْرًا اِكْشُوْرُ اَنْرَا كُكَاكُوْنُ يَنْجَلُوْرُ

Ikki buğra ikeshür otra kökegün janşylur:
Ikki bұğra ikeshür otra kökegün ianşylur
- Екі бура үйкесер, ортасында көк шыбын
жаншылар.» Бұл мақал батыр егесіп, ұрыс-
са, ортасында әлсіз әлжуаздардың жаншы-
лып өлетінін мезгейді.

Үш өріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ فَسْلَالُ ФӨ'ЛАЛ
СЕКИЛДИ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تُلْغَاغُ TOLFAF   TOLFAF: сырға. Қатындар сырғасы.
يِنْجُو تُلْغَاغُ Jinjü tolfağ: Иинжү толғағ - Инжу сырға.»
- تُلْغَاغُ TOLFAF   TOLFAF: толғақ; бейнет, толғатып қиналу.
اَمْكَاكُ تُلْغَاغُ Emgek tolfağ: Емгек толғағ - Бейнет толғақ» деп те айтады. Бұл сөздің түпкі мәні «іш ауруы, іш бұрау» дегенді білдіреді. اَنْكَ قَرْنِي تُلْغَارُ Аның қарны tolfağ: Аның қарны толғағ - Оның іші ауырды; Оның іші бұрады; жүрегі толқыды.»
- تُلْغَاغُ TOLFAF   TOLFAF: қарлы боран, ызғырық жел. Адамды соғып өткенде өлердей күйге жеткізетін қарлы боран. اَزَا تُلْغَاغُ بُلْدِي Тағ үзе talfağ boldy: Тағ үзе талғағ болды - Тауда боран болды; Тау үстінде қарлы боран соқты.»
- قَرْغَاقُ ҚАРFAF   ҚАРFAF: қарғыс, лағнет.
تَنْكُرِي قَرْغَاغْنَاكَ النَّمْلَةُ Төңгі қағғағыңа ilinme: Төңгі қарғағыңа ілінме - Төңір қарғысына ұшырама.»
- قَرْغَاقُ ҚЫRFAK   ҚЫRFAK: киімнің жағасы.
- قَرْغَاقُ ҚЫRFAF   ҚЫRFAF: ашу-нала: қыр; кею.

Бек, не ханның бағынышты елі алдындағы ашу-наласы, көрсеткен қыры.

«**خَانِ اَنِي قِرْغَادِي** Хан аны қығады: Хан аны қырғады - Хан оған кейіді, одан жүзін бұрып әкетті.» (Қарғады. - А.Е.)

Тәңірінің елшісі «**يَلا فَج** jalavash: иалаваш», ханның елшісі «**يَلا فَار** jalafar: иалафар» деп ажыратып айтылатыны тәрізді, Тәңірдің пендені қарғауы мен пенденің қол астындағыларды қарғауы, ашу-наласы екі түрлі; ол айырмашылықты білдіру үшін «**ق — қ**» әрпі әуелгі мәнде фатхалық, кейінгі мәнінде кесрәлік болады. (Ұйғырша). (Яғни, Тәңірі қарғысы - қарғады, пенденің қарғысы - қырғады деп айтылады. - А.Е.)

تُلُقُوكُ TULQUK

ТҰЛҚҰҚ: түйілген тұлым.

يِرْكَكُ JÖRGEK

ИӨРГЕК: бұлт.

«**كُرْكُ يِرْكَكُ بُلْدِي** Көк jörgек boldы: Көк иөргек болды - Көк бұлттанды.»

بَزْكَكُ BEZGEK

БЕЗГЕК: безгек.

تُرْكَكُ TYRGEK

ТҮРГЕК: бокша; түйіншек.

تَزْكَكُ TEZGEK

ТЕЗГЕК: (қашып безетін адам. - А.Е.)

«**تَزْكَكُ ارْ** Tezgek er: Тезгек ер - Еңбек, не сондай нәрселерден қашатын, істен безетін адам.»

سَرْكَكُ SERGEK

СЕРГЕК: теңселу; сенделектеу.

«**اَسْرُكُ سَرْكَكُلْنَدِي** Esryk sergeklendi: Есрүк

сергекленді - Мас сенделектеді; Мас теңселді.»

كِرْكَكْ KERGUK КЕРГҮК: қойдың қарнындағы қатпар-қатпар қалташаларға ұқсас нәрсе.

كِسْكَكْ KESGUK КЕСГҮК: қарғыбау. Иттің мойнына байланатын қарғыбау.

كُӨСْكَكْ KӨSGUK КӨСГҮК: қарақшы. Көз (құс, тағы басқалар) тимесін деп бау-бақша, жүзімдіктерге орнатып қоятын қарақшы. Мақалда былай деп келеді:

«الْبَيْنُ أَرْسَلَانُ تُتَارُ كُؤْجُونُ كُؤْسُكَكْ تَتْمَاسُ» Алын arslan tutar күшүн көсгүк tutmas: Алын арслан тұтар күшүн көсрүк тұтмас - Айламен арыстан тұтылар, күшпен қарақшы тұтылмас.»

كُؤْرْكَكْ KYRGEK КҮРГЕК: күрек. Қайықтың ескегі, басқа да өртүрлі күрек.

كُӨҒْكَكْ KEFGEK КЕФГЕК: кекеш; тұтықпа. Кекештеніп, бір дыбысты қайталап сөйлейтін адам.

فَعَّلَ فӨӨЛ'ӨЛ СЕКІЛДІ БЕС ӨРШТІ
СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَمَّرُ كُوكُ SEMYRGYK СЕМҮРГҮК: бұлбұл секілді бір құс.

Баласағұн тілінде. Жырда былай дейді:

» بَجْ بَجْ اَتْر سَمَّرُ كُوكُ

بَغْزِي اجُونْ مَنَكْلَنُورْ

*Виш виш өтер семүргүк,
Вогзы ишип теңленүр:*

*Бүш бүш өтер семүргүк,
Богзы үшүн меңленүр -*

*Бүш-бүш сайрар семүргүк,
Құлқыны үшін дән терер.»*

(Әдемі өсем сайрайтын семүргүк құсы да, тамағы үшін тордағы дөңді терер.)

كِيْزِيْزْ كَاكُ KIZIZGEK KIZIZГEK: жатып қалған.

» كِيْزِيْزْ كَاكُ نَاغُونْ Kizizgek kavun: Кідзізгек қавун - Жатып қалған, сөлі қашып, шулығып кеткен қауын.»

كِيْشِيْرْ كَاكُ KIШIRGEK KIШIPГEK: (кісікіік? -А.Е.)

» كِيْشِيْرْ كَاكُ Ar Kishirgek er: Кішіргек ер - Үйіне кісі келсе қашатын, тарылатын ниеті жаман адам; үйі тар көрінетін адам.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҮННАЛЫЛАРЫ

- جَنكَلُ ШЕҢЕЛ   ШЕҢЕЛ: нашар, осал.
 «جَنكَلُ آر» Шеңел ег: Шеңел ер - Нашар адам;
 Осал адам.»
- جَنكَكُ ШӨҢЕК   ШӨҢЕК: ағаш шелек. (Шігілше).
- تَرَنَكُ ТЕРҢЕК   ТЕРҢЕК: тұма суы.
 Арабшасы:
 «تَرَنَكُ» Тагінқиқ: Тарінқүк» болады. «ق — қ»
 өрпі «ك — к» өрпімен алмасып түскен.
 Бұл сөз арабшаға үйлесе кетеді.

*Төңірге шүкір,
 мұзоаф есімдер бөлімі бітті.*

Бісмиллә-Һір-Рахманір-Рахим!

*Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен
бастаймын!*

МУЗОАФ ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРШТІЛЕР

Мынаны білгін, түрік тілдерінде мұзоаф сөздер аз. Ондай етістіктер тек соңында «ت — т» әрпі келген етістіктерде ғана болады. Ондайда, өткен шақ қосымшасы «د — д» әрпі етістіктің түбіріндегі «ت — т» әрпімен кірігіп «د — д» әрпі де «ت — т» әрпіне айналады. Сөйтіп, қатаң айтылатын екі «ت — т» әрпі пайда болады. Соны мұзоаф деп атадық. Келер шақ етістігі мен мәсдарларда «د — д» әрпі түсіп қалатындықтан мұзоаф болмайды. Сондықтан, мұзоаф аз кездеседі. Яғни, бір әрпі екі қайтара қайталанған сөздер сирек. Сол үшін де осы жерде айырып түсіндірдік.

توتتی TUTTY TҰТТЫ: тұтты; ұстады.

«باش توتتی» Ваш tutty: Баш тұтты - Жара ұстады; Жара лықылдап ауырды.» (توتار توتماق Tutar-tutmaq: Тұтар-тұтмақ - Ұстар-ұстамақ.)

توتتی TUTTY TҰТТЫ: ұстады.

«ات كيك توتتی» It kejik tutty: Ыт кеіік тұтты - Ит киік ұстады.» Басқа нәрселерді ұстаса да осылай дейді. Сондай-ақ, кісі бір заттарды ұстаса да осылай дейді. Мысалы:

«اول منكا الك توتتی» Ol maña elik tutty: Ол маңа елік тұтты - Ол маған кепіл болды.» Мақалда былай айтылған: «الك توتتجا ات توت» Elik tutğынша ot tut: Елік тұтғынша от тұт -

Кепіл тұтқанша, от тұт; кепіл болғанша, от тұтқан артық, өйткені, кепіл болған адам соңынан пұшайман болып қалады.»
(تُتَارُ-تُتْمَاقُ Tutar-tutmaq: Тұтар-тұтмақ - Тұтар-тұтпақ.)

تُتَيُّ

ТЫТТЫ

ТЫТТЫ: тыйды; қайтарды.

«أَلْ أُنِي تُتَيُّ Ol аны тытты: Ол аны тытты - Ол оны тыйды.» Негізінде: «تَيُّتُ تُتَيُّ: тыд-зты» болатын, «ذ - з (дз)» әрпі үндесіп, ақыры «ت - т» әрпіне айналып кеткен.
(تُدْمَاقُ - تُدْمَارُ Tudmar-tuzmaq: Тыдзар-тыдзмақ - Тияр-тыймақ.)

تُتَيُّ

ТИТТИ

ТИТТИ: titti (tütüti? - А.Е.); тік қарады, қарсы тұрды.

«أَلْ أَتُّ تُتَيُّ Ol et titti: Ол ет titti - Ол етті titti; яғни езіліп піскен етті titti.» Киімді жыртып, бөлшектеп жатса да солай дейді.

«قُلْ بَكْ كَا تُتَيُّ Qul begke titti: Құл бегке titti - Құл бекке қарсы тұрды.; Құл бекке тіресті.» Басқаларға қарсы шыққанда да осылай деседі. «أَلْ أُنْكَارُ تُتَيُّ بَقْدِي Ol аңар titry бақты: Ол аңар titry бақты - Ол оған тік қарады.» Сұлу жайында да солай дейді:

«أَنْكَارُ تُتَيُّ بَقْسَا بُلْمَاسُ аңар titry бақса bolmas: Аңар titry бақса болмас - Оған тіктеп қарауға болмас.»

Бұл сөз кезінде жаман қарас, жаман көзқарас мәнінде де қолданылған.

تیتەر-тітмек Titer-titmek: Тітер-тітмек - Тік қарар-тік Қарамақ.) Ет түту, бөлшектеу, не киім жырту мағынасында келгенде сөздің мәсдары қатаң «ق — қ» әрпімен تیتار - تیتماق (тытар-тытмақ: тығар-тығмақ) болып шығады.

سۈسۈدى SYSDI

СҮСДІ: сүзді.

«اۈذ سۈسۈدى Uz sۈsdi: Ұдз сүсді - Сиыр сүзді.» Басқаларға да сондай. سۈسۈر - سۈسۈمەك Sۈser-sۈsmek: Сүсер-сүсмек - Сүзер-сүзбек).

شەشۈدى ШЕШДІ

ШЕШДІ: шешті.

«ار تۈگۈن شەشۈدى Er tۈgۈn шешді: Ер түгүн шешді - Ер түйін шешті.» Ат, тағы басқа жануарларды шешкенде де осылай дейді. شەشەر - شەشەمەك Шешер-шешмек: Шешер-шешмек - Шешер-шешпек).

قەقتى ҚАҚТЫ

ҚАҚТЫ: қақты; нұқыды.

«آنى بشرا قەقتى Аны башга қақты: Аны башра қақты - Оны басқа қақты; оны басқа нұқыды.» قەқар - قەқماق Қақағ-қақмақ: Қақар-қақмақ - Нұқыр-нұқымақ.)

قوқты ҚОҚТЫ

ҚОҚТЫ: қоқыды; тұтады, қоқсыды.

«ياغ اوتا قوқты Jaғ otta қоқты: Иағ отта қоқты - Май отта қоқсыды.» Бұл шырақ өшірілсе де қайтадан тұтанып кеткеніне үқсайды. Ет күйіп күйігі шықса да «ات قوқты Et қоқты: Ет қоқты - Ет қоқсыды.» дейді.

قٲقار-قٲماق Қоқар-қоқмақ: Қоқар-қоқмақ - Қоқсыр-қоқсымақ.)

كٲكدي KIKDI

КІКДІ: біледі; қайрады.

«بجاء كٲكدي ار» Рышек kikdi ег: Пышек кикді ер - Ер пышақ біледі, яғни екеуін біріне-бірін білеп, қайрады.» (كٲكار-كٲماك Kiker-kikmek: Кікер-кікмек - Қайрар-қайрамақ). Бұлар түбір мұзоафтар, түбірінен-ақ бір өрпі екі рет қайталанғандар.

Бұлардан басқасы туындама, жасанды мұзоафтар. Туындама мұзоафтар төмендегілер.

بٲتٲى BATTY

БАТТЫ: батты.

«كٲون بٲتى» Күн батты: Күн батты - Күн батты. «قرغٲن سٲفا بٲتى» Қорғұзын* суvқа батты: Қорғұзын суvқа батты - Қорғасын суға батты. Бір затты көзден өткізсе де солай дейді. «بٲار-بٲماق Batar-batmaq: Батар-батмақ - Батар-батпақ.)

بٲتٲى BYTTI

БҮТТІ: бітті.

«ار ٲنى بٲتى» Ер үні бүтті: Ер үні бүтті - Ердің үні бітті; (көмейіндегі бір кеселдің зардабынан, не таяқ жегендіктен ердің үні бітті.) «آنك الٲى بٲتى» Аның алымы бүтті: Аның алымы бүтті - Оның алашағы бітті; Оның біреуден алатын қарызы жөнінде келісті, бітісті.» «باش بٲتى» Баш бүтті: Баш бүтті - Жара бітті; яғни жара жазылды.» «قل تٲكرٲكا بٲتى»

* «Қорғұзын — свинец. (МК. 1.512)» (ДТС., стр. 460)

Құл төңгіге бүтті: Құл төңгіге бүтті - Құл (пенде) төңірдің бір екендігіне шын сенді; Құл төңіріге бітті.» (بَتَارُ - بَتْمَاكُ) Бүтер-бүтмек: Бүтер-бүтмек - Бігер-бігпек.)

بَتِي
1
БҮТТИ

БҮТТИ: бітті.

«اَتُ بَتِي Ot bytti: От бүтті - Шөп бітті; шөп шықты.» Жеміс болса да солай айтады.

«اَغْلَانُ بَتِي Oğlan bytti: Оғлан бүтті - Баланың ай-күні бітті; яғни бала туды.» Бірдеңе өсіп шықса, туылса, яки жаратылса «بَتِي»

bytti: бүтті» дейді. (Қыпшақша). (بَتَارُ - بَتْمَاكُ) Бүтер-бүтмек: Бүтер-бүтмек - Бігер-бігпек.)

جَتِي
1
ШАТТЫ

ШАТТЫ: шатыстырды; қосты.

«اَغْلَاقُ قَزِيْمَا جَتِي Eg oğlaқ қозықа шатты: Ер оғлақ қозықа шатты - Ер лақты қозықа шатыстырды, қосты.» Басқаларға да сондай. (جَتَارُ - جَتْمَاقُ) Шатар-шатмақ: Шатар-шатмақ—Қосар-қоспақ).

اَرْدُزَلْبُ يَكْسَكُ تَاغِغِ اَغْلَاقُ جَتَارُ

ايغر تَتِنِ يَفْغَا اَلْبِ يَمِغْنِ سَتَارُ

*Orzulаныр jyksek taғығ oғlaқ шатар,
Ujeur tатып jufға алып jutmғын satar:*

*Ордузұланып иjkсек тағығ оғлақ шатар,
Үйеур татын иjфға алып иjмғын сатар -*

*Биік тауға жайланып ап лақты қосар,
Тат үйғырдан арзан алып қымбат сатар.»*

(Тау төбесінде мекендеген бір адам хақында айтады: Ол тау төбесіне жайғасып алып, қозы-лақты қосар, оның әрдайым істейтіні сол; Өзі билеп-төстеп, солай істейді; ұйғыр татынан арзанға тартып алғандарын бұлдап сатады.)

سَتِي
SATTY

SATTY: сатты.

«ال تَفَار سَتِي» OI tavar satty: Ол тавар сатты - Ол мал сатты.» Басқалары да сондай.

(سَتَار - سَتَمَاق Satar-satmaq: Сатар-сатмақ - Сатар-сатпақ.)

سُتِي
SUTTY

SUTTY: түкірді.

«ال كِشِي يوزينكا سَتِي» OI kishi жүзіне sutty: Ол кіші жүзіне сүтты - Ол кісінің жүзіне түкірді.» Негізінде: «سُوذْتِي süzti: сүдзті»

болады. Үндестік бойынша «з — з (дз)» әрпі «т — т» әрпіне айналып (екі «т» әрпіне) кеткен. (سُوذَار سُوذَمَاق Suzar-suzmaq: Сүдзар-сүдзмақ - Түкірер-түкірмек.)

سِيْتِي
SITTI

SITTI: сиді.

«ار سِيْتِي» Er sitti: Ер ситті - Ер сиді.» Басқалары да сондай. Дұрысында: «سِيذْتِي Sizti: сідзті» болады. «з — з (дз)» әрпі үндесе келе «т — т» әрпіне айналып кеткен. (سِيذَار - سِيذَمَاق Sizar-sizmek: Сідзер-сідзмек - Сиер-симек.)

سِيْقَتِي
QATTY

QATTY: қатты; қосты.

«ال سِرْكَانِي يوغورتقا قَتِي» OI sirkeni joғurtqa қатты: Ол сіркені иоғұртқа қатты - Ол сіркені қатыққа қатты.» Бірдеңені екін-

ші бір затқа қосқанда, араластырғанда да осылай дейді.

قَتَّى

ҚАТТЫ

ҚАТТЫ: қатты.

«بِمَشَاقِ نَانَكَ قَتَّى» Jumшақ нең қатты: Иүмшақ нең қатты - Жүмсақ нәрсе қатты.»

(قَتَّمَاقُ - قَتَّارُ Қатар-қатмақ: Қатар-қатмақ - Қатар-қатпақ.)

قَوَّتَّى

ҚОТТЫ

ҚОТТЫ: қойды; тастады.

«ال نَانَكَ قَوَّتَّى» Ol нең қотты: Ол нең қотты - Ол нәрсені қойды.» Дұрысы: «قَوَّذْتَنِي» қозты: қодзты» болған. Үндестік жолымен «ز — з(дз)» әрпі «ت — т» әрпіне айналған. (قَوَّذُوْرُ - قَوَّذَمَاقُ) Қозиг-қозмақ: Қодзүр-қодзмақ - Қояр-қоймақ).

كَتَّى

КЕТТИ

КЕТТИ: киді.

«ار تونين كتتى» Er тонын ketti: Ер тонын кетті - Ер тонын киді.» Дұрысы: «كَذَّتَّى» kezti: кедзti». (كَذَّمَاقُ - كَذَّمَارُ) Кезег-кезтмек: Кедзер-кедзтмек - Киер-кимек.)

كَتَّى

КЕТТИ

КЕТТИ: кетті.

«ار ييريندين كتتى» Er jerindin ketti: Ер иеріндин кетті - Ер өз мекенінен кетті..» (- كَذَّمَارُ) Кезег-кезтмек: Кедзер-кедзтмек - Кетеркетпек.)

ҚАҒИДА

Бұл бөлімдегі бұйрық райдағы етістіктер екі әріптілер болады. Сол үшін бұл бөлімді «Екі әріптілер бөлімі» деп атадық. Мәселен: «آت تۇت At tut: Ат тұт - Ат ұста», «تۈر سات Tavar sat: Тавар сат - Мал сат» деген сөздердегі «تۇت tut: тұт», «سات sat: сат» секілді.

Осы бөлімдегі етістіктердің өткен шақтағы түрі сияқты бір әріп қосылып, бір әрпі екі қайыра қайталанғандықтан мұзоаф деп атадық. Бұл сипат арабшаға ұқсамайды. Араб тілінде өткен шақ етістігінде әріп қайталанса, бұл тілде келер шақ етістіктері мен мәсдарларда да қайталады. Өйтсе де, арабшаға ұқсастық тек өткен шақ етістігіне қатысты. Сол үшін де солай аталды.

Бұл бөлімдегі есімшелер түріктерде істің атқарушысын айқындап «تۇتۇشۇ tutfuшы: тұтфушы - тұтушы»; «ساتۇشۇ satfuшы: сатфушы - сатушы» сияқты болып келеді.

Түрікмендер мен олардың көршілестері мұны «تۇتۇشۇ tuttaшы: тұтташы», «ساتۇشۇ sattaшы: сатташы» деп қолданады.

Істің әлденеше мәрте көп қайталанғандығын білдіретін сипат «تۇتۇغان tutfan: тұтған - тұтатын», «ساتۇغان satfan: сатған - сата-тын» тәрізді болып келеді.

Істі атқаруға ынталы, мақсат-мүдделі екендігін білдіретін сипат: «تۇتۇساق tutufsaқ: тұтұсак - тұтпак», «ساتۇсاق satufsaқ: сатысак - сатпак» секілді болып келеді.

Іс-әрекетті істеу атқарушының парызы, міндеті екендігін білдіретін сипат: «Ol tutfuluқ erdi: Ол тұтфүлүк ерді - Ол тұтқылық (тұтуға тиісті) еді», «Ol satfuluқ turur: Ол сатфүлүк түрүр - Ол сатқылық еді; ол сатуы керек еді» секілді болып келеді. Оғыздар осы мағынаны ай-

ырып аңғарту үшін осындағы «ل — л» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады. Сөйтіп, «أَلْ أَنِي تَتَغَسَّقُ أَرْدِي» ОI аны tutuғсақ erdi: Ол аны түтүғсақ ерді - Ол оны түтпақ еді; Ол оны түтса керек еді», «أَلْ أَنِي سَتَغَسَّقُ أَلْ» ОI аны sатуғсақ erdi: Ол аны сатығсақ ерді - Ол оны сатпақ еді; Ол оны сатса керек еді» дейді.

Іс-әрекетті істеп жатқандықты білдіретін, іс-әрекетті істеуге бет алып тұрғанды білдіретін сипат: «أَلْ أَنِي تَتَغَلِّي أَلْ» ОI аны tutuғлы ol: Ол аны түтүғлы ол - Ол оны түтқалы жатыр», «أَلْ تَفَارِنُ سَتَغَلِّي أَلْ» ОI tavaғын sатуғлы ol: Ол таварын сатығлы ол - Ол малын сатқалы жатыр» дегендер секілді болып келеді.

Етістіктерді түзудің басқа ережелері бұрынғы тарауларда айтылғандарға сәйкес. Бұлардың бәрінде қағида бір сипатты болады. Ешқандай өзгермейді.

Екі өріптілер бөлімі бітті.

ҮШ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРПІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ فَعَالِي ФӘӘЛДИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

جَبِيَّتِي ШАРЫТТЫ ШАПЫТТЫ: шапты; шаптырды.

«اِتْ كِشِيْ كَا جَبِيَّتِي» Ыт кішіге шарытты: Ыт кішіге шапытты - Ит кісіге шапты*; Ит (қап-пақшы болып) кісіге шапты.»

«بَلْكَ اَنَلْكَ بَيْنِنْ جَبِيَّتِي» Бек аның бойнып ша-рытты: Бек аның бойнын шапытты - Бек оның мойнын шаптырды.» (Ұйғырша).

(جَبِيْتَمَاقْ - جَبِيْتورْ Шарытуғ-шарытмақ: Ша-пытғұр-шапытмақ - Шаптырар-шаптырмақ).

سَبِيَّتِي САРЫТТЫ САПЫТТЫ: сипақтатты.

«اِتْ قُدْرُقْ سَبِيَّتِي» Ат қызғуқ сарытты: Ат күдзрүк сапытты - Ат құйрығын сипақтат-ты.» (سَبِيْتَمَاقْ - سَبِيْتورْ Сарытуғ-sарутмақ: Са-пытғұр-сапұтмақ - Сипақтатар-сипақтатпақ.)

«اِتْ قُدْرُقْ سَبِيَّتِي» Ыт қызғуқ сарытты: Ыт күдз-рүк сапытты — Ит құйрығын бұлғандатты.»

سَبِيَّتِي SUBЫТТЫ СҰБЫТТЫ: ұштады.

«اَلْ نَانْكَنْئِي سَبِيَّتِي» Ол неңні subытты: Ол не-ңні сұбытты - Ол нөрсені ұштады.» Бір нөр-сенің, мәселен, шегенің ұшын үшкірлеп, созған секілді. (Сүйірледі - А.Е.)

* «Шаптықты» деген сөздің де мағынасын меззейді. А.Е.

سُبَيْتُورُ - سَبْتَمَاقُ Subytur-subytmaq: Сұбытүр-сұбытмақ - Ұштар-ұштамақ).

كَبَيْتِي KEPITTI

КЕПІТТИ: кептірді; құрғатты.

«يَلْ تُونُغْ كَبَيْتِي» Jel tonuǵ keritti: Иел тонұғ кепітті - Жел тонды кептірді.»

كَبَيْتَمَاقُ - كَبَيْتَمَاقُ Kerityr-keritmek: Кепітүр-кепітмек - Кептірер-кепірмек).

كَبَيْتِي KƏPITTI

КӨПІТТИ: сырып тіктірді; сырғызды.

«الْ تُونُغْ كَبَيْتِي» Ol tonuǵ kəpitti: Ол тонын көпітті - Ол тонын сырып тіккізді.»

كَبَيْتَمَاقُ - كَبَيْتَمَاقُ Kəpityr-kəpitmek: Көпітүр-көпітмек - Сырғызар-сырғызбақ).

بَيْتِي BİTİTTI

БІТІТТИ: жаздырды.

«الْ بَيْتِكْ بَيْتِي» Ol bitik bititti: Ол бітік бітітті

- Ол жазу жаздырды.» بیتَمَاقُ - بیتَمَاقُ Bitityr-bititmek: Бітітүр-бітітмек - Жаздырар-жаздырмақ).

تَاتِي تَاتЫТТЫ

ТАТЫТТЫ: татытты; дәмін кіргізді.

«تُوزْ أَشْغْ تَاتِي» Tuz aşıǵ tatyttı: Түз ашығ татытты - Түз астың дәмін кіргізді.» Бір нәрсенің дәм-татуын келтірген нәрсенің бөріне осылай айтылады. تَاتَمَاقُ - تَاتَمَاقُ Tatyttur-tatyttmaq: Татытүр-татытмақ - Татуын кіргізер-татуын кіргізбек).

تَاتِي TҮТЕТТИ

ТҮТЕТТИ: түтетті.

«اتْ تَاتُونْ تَاتِي» Ot tatytn tıttetti: От түтін

түтетті, яғни от түтін шығарды.» (تَتَوْر -
تَتَمَاكُ Tütityg-tütitmek: Tütitür-tütitmek -
Түтетер-түтетпек).

قُتَاتِي

ҚУТАТТЫ ҚҰТАТТЫ: құтайды; құтты болды.

«عَر قُتَاتِي» Er қutatty: Ер құтатты - Адам
құтты болды; Адам дәулеттенді.» Құт,
мәртебеге жеткен нәрсенің барлығына осы-
лай деседі. (قُتَاتُر - قُتَاتِمَاكُ) Qutatur-qutatmak:
Құтагүр-құтатмақ - Құтаяр-құтаймақ).

سَاشِيَّتِي

ШАШЫТТЫ САШЫТТЫ: шаштырды; шашыратты.

«اِنَّ اَنْكُرَ سَفِ سَاشِيَّتِي» Ol аңар suv шашытты:
Ол аңар сув шашытты - Ол оған су ша-
шыратты; Ол оған су шаштырды.» Басқа-
ларға да сондай. (سَاشِيَّتُر - سَاشِيَّتِمَاكُ) Sashytur-
sashytmak: Сашыгүр-сашытмақ - Шашты-
рар-шаштырмақ). «اِنَّ اَنْكُ مِنْكَيْسِنِ سَاشِيَّتِي»
Ol аның меніsin шашытты: Ол аның менісін
шашытты - Ол оның бетін бұзды; Ол ұрып-
соғып оның бетін бұзды.» Бір нәрсені шаш-
тырғанда, тарқатқызғанда да осылай дейді.

سُوشِيَّتِي

СҮШІТТИ СҮШІТТИ: тәтілетті, шырынды етті; құ-
нарландырды.

«اِنَّ اَجِغَ نَانِكْنِي سُوشِيَّتِي» Ol ашығ неңні сүшіт-
ті: Ол ашығ неңні сүшітті - Ол ашы нәрсені
шырынды етті.» «اِنَّ اَجِغَ يِرِيكُ سُوشِيَّتِي» Ol jerig

* Жазба нұсқада да, баспа нұсқада да екі түрлі түскен. Дұрысында «تَتَوْر» түтетті.

сүшитті: Ол иеріг сүшітті - Ол жерді құнарландырды; Ол сортаң жерді құнарландырды, тыңайтты.» (سَجْتَمَاكْ - سَجْتُوْرُ Sүшіtyr-sүшіtmek - Сүшітер-сүшітмек - Шырынды етер-шырынды етпек).

سَجْتِي SYШЫТТЫ СЫШЫТТЫ: шешкізді; босатқызды.

«الْ اَنِ سَجْتِي OI аны сышытты: Ол аны сышытты - Ол оны шешкізді.»

(سَجْتَمَاقْ - سَجْتُوْرُ Сышыtyr-сышытмақ: Сышытұр-сышытмақ - Шешкізер-шешкізбек.)

سَجْتِي СОШЫТТЫ СОШЫТТЫ: шоршытты; үркітті.

«الْ اَتَغْ سَجْتِي OI атығ сошытты: Ол атығ сошытты - Ол атын үркітті.» Басқаларға да

сондай. (سَجْتَمَاقْ - سَجْتُوْرُ Сошыtyr-сошытмақ: Сошытұр-сошытмақ - Шоршытар шоршытпақ).

قَجْتِي ҚАШЫТТЫҚАШЫТТЫ: қашырды; қашқызды.

«الْ اَنِ قَجْتِي OI аны қашытты: Ол аны қашытты - Ол оны қашырды.»

(قَجْتَمَاقْ - قَجْتُوْرُ Қашыtyr-қашытмақ: Қашытұр-қашытмақ - Қашырап-қашырмақ).

كَجْتِي КЕШІТТИ КЕШІТТИ: кешкізді; кештірді.

«الْ اَنَكْرُ سُوْیْ كَجْتِي OI аңар сув кешітті: Ол аңар сув кешітті - Ол оған су кешкізді.»

(كَجْتَمَاكْ - كَجْتُوْرُ Кешіtyr-кешітмек: Кешітұр-кешітмек - Кештірер-кештірмек).

كۈشەتتى كۈشەتتى КҮШЕТТИ КҮШЕТТИ: күштеді; күш көрсетті.

«أَلْ أَنْكَ تَغَابِنَ كَجَتِي» Ол аның тавағын күшетті: Ол аның табарын күшетті — Ол оның малын күштетті; Ол оның малын күш көрсетіп тартып алдырды.»

(كۈشەتۈگ-كۈشەتمەك: Күшетүр-күшетмек—Күштер-күштемек)

كۈشەتتى كۈشەتتى КІШІТТИ КІШІТТИ: қышытты.

«أَنْكَ أُذُوزِي كَجَتِي» Аның узұзы кішitti: Аның үдзұзы кішітгі - Оның қотырын қышытты.» (كۈшәтмәк - كۈшәтۈر Кішітүг-кішітмек: Кішітүр-кішітмек - Қышытар-қыщытпақ).

كۈшەتتى كۈшەتتى КЕШІТТИ КЕШІТТИ: кешіктірді.

«أَلْ ایشِغ كَجَتِي» Ол ышығ кешitti: Ол ышығ кешітті - Ол істі кешіктірді»; (كۈшәтмәк - كۈшәтۈر Кешітүг-кешітмек: Кешітүр-кешітмек - Кешіктіерер-кешіктірмек).

بەدۈتتى بەدۈتتى БЕДҮТТИ БЕДҮТТИ: үлкейтті.

«أَلْ اُوغْلَانِغ بەدۈتتى» Ол оғланығ bedytti: Ол оғланығ бедүтті - Ол баланы үлкейтті.»

(بەدۈتمәк - بەدۈتۈر Bedytүг-bedytmek: Бедүтүр-бедүтмек - Үлкейтер-үлкейтпек).

قەذەتتى قەذەتتى ҚАЗЫТТЫ ҚАДЗЫТТЫ: қайтты; қайта оралды.

«أَر بَرِير آرکان قەذەتتى» Ер вагығ еркен қазытты: Ер барыр еркен қадзытты - Ер бара

жатып қайтты; адам бара жатып қайта оралды.» (قَدْتَمَاتُ - قَدْتَارُ Қазытуғ-қазытмақ; Қадзыгүр-қадзытмақ - Қайтар-қайтпақ.) Адам суықтан тоңып қатып қалса да:

«ار تاملۇقا قَدْتِي» Ер түмлюғқа қазытты: Ер түмлюғқа қадзытты» дейді.

قَدْتِي

ҚАЗЫТТЫ ҚАДЗЫТТЫ: қайытты; қайытып тіктірді.

«ال تونۇغ قَدْتِي» Ol tonuғ қазытты: Ол тонығ қадзытты - Ол тонын қайырып тіктірді.» (قَدْتُورُ - قَدْتَمَاتُ Қазытуғ-қазытмақ; Қадзыгүр-қадзытақ - Қайырып тіктіреп-қайырып тіктірмек.)

قَدْتِي

ҚЫЗЫТТЫ ҚЫДЗЫТТЫ: қайтартты; жиектетті.

«ال بركن قَدْتِي» Ol bėrkin қызытты: Ол бөркін қыдзытты - Ол бөркін жиектетті; Ол бөркінің шетін қайтарып тіккізді; қайтарма бөрік жасатты.» (قَدْتَمَاتُ - قَدْتُورُ Қызытуғ-қызытмақ; Қыдзыгүр-қыдзытмақ - Жиектер-жиектемек.)

Бұл етістіктердің барлығында «د — д» әрпін «ذ — дз» әрпі деп күмөнданып, оны «ى — и» әрпіне ауыстырғандар да бар. Иағма, тохсы, оғыздарда және ұйғырлар жағында осыны естіп, байқадым «د — д» әрпін «ذ — з(дз)» әрпімен алмастыру арабтарда да бар. Мысалы:

«مادقت عدوفاً ولأعدوفاً» дегендегі төрізді.

يُدْتِي

ИҮДЗҮТТЫ ИҮДЗҮТТЫ: қатырды; мүздатты.

تَرَّتِي TARUTTY TAPYTTY: тарылтты.

«أَفْنُ تَرَّتِي» Ol evin tarutty: Ол евін тар-
ұтты - Ол үйін тарылтты.» Тарылтқан
нәрсенің барлығына солай дейді.
(تَرَّتِي - تَرَّتِي Tarutur-tarutmaq: Тарүтүр-
тарүтмақ - Тарылтар-тарылтпақ.)

تَرَّتِي TÖRYTTI TÖRYTTI: жаратты.

«تَنْكِرِي يَلَنْكِقُ تَرَّتِي» Тәңгі жалыңық төрүтті:
Тәңгі иалыңық төрүтті - Тәңірі адамды жа-
ратты.» Басқа мақлұқаттарды жаратқанда
да осылай дейді. (تَرَّتِي - تَرَّتِي Törytür-tör-
ütmeq: Төрүтүр-төрүтмек - Жаратар-жарат-
пақ.) Оғызшада бірдеңені өлшемге лайық-
тап түзеткенде «تَرَّتِي төрүтті: төрүтті» дейді.
Жырда былай деп келіпті:

«تَنْكِرِي اَزْنُ تَرَّتِي جِغْرِي اِذْ تَزَكِنُورُ
يَلْدُزَلَرِي جَرَكِشِبُ تَنْ كَنْ اَوْزَا يَرْكَنْوَرُ»

*Тәңгі ажун төрүтті шығры изи tezginür
Julduzлары шеркешип түн күн үзу jorgenür:*

*Тәңгі ажун төрүтті шығры үдзү тезгинүр,
Иүлдүзлары шеркешип түн күн үзе иөргенүр -*

*Жаханды тәңір жаратты гарыш тынбай
айналар,
Жүлдыздары тіркесип күн түн жалған
оралар.»*

(Жер-дүниені Тәңірдің өзі жаратты;
Гарыш тынбай үнемі дөңгеленіп тұратын

болды; Жұлдыздары тізіліп, сап түзеп, күн-түн бойы, күнді түнге қосып айналады.)

تَرِیْتِ TERİTTI

TERİTTI: терледі.

«ار تَرِیْتِ Ер teritti: Ер терітті - Адам терледі.» Басқалары да сондай. Бұл «تَرِیْتِ teri: teri»

сөзінен шыққан. «تَرِیْتِ Teri ötti: Teri ötti - Теріден тер өтті» - (Теріден тер шықты) дейді. «و—у» (хамза) әрпі (хамза) түсіп қалған да, бірігіп бір сөзге айналып кеткен. Яғни, «тер атты», дене тер шығарды дегендегі «تَرِیْتِ ter atты: тер атты» сөзіндегі «ا—а» әрпі түсіп қалған да, бір етістік болып шыққан. Екі сөздің қосылуынан бір етістік жасалған. «تَرِیْتِ - تَرِیْتِ Teriyüt-te-ritmek: Терігүр-терігмек - Терлетер-терлетпек)

سَرِیْتِ SARUTTY

SARUTTY: оратты.

«ال انکر سَرِیْتِ Ol анағ suvluq sarutty: Ол анағ сувлық сарұтты - Ол оған орамал тартты; Ол оған сәлде оратты.»

Бір нәрсені орауға, салуға бұйырғанда осы сөз қолданылады. «سَرِیْتِ - سَرِیْتِ Sa-гытуғ-sarытмақ: Сарыгүр-sарытмақ - Оратар-оратпақ).

سَرِیْتِ SORUTTY

SORUTTY: сорғызды; емізді.

«ار اغت كنجكا سوت سَرِیْتِ Uragut kenшке sūt sorutty: Ұрағұт кеншке сүт сорұтты - Әйел сәбиге сүт сорғызды.»

سَرِیْتِ SYRITTI

SYRITTI/SYRYTTI: сүртті; сорғытты.

«**سِرْتِي** عَرَّ يُوْزِنُ سِرْتِي» Er жүзүн сүрттi* : Ер иүзін сүрiттi - Ер жүзiн сүрттi.» (**سِرْتِمَاق** - **سِرْتُوْر**)
 Soғытуғ-соғытмақ: Сорығтүр-сорытмақ - Со-рғызар-сорғызбақ).

سِرْتِي SIRITTI

SIRITTI: сырғызды.

«**اَلْ قِيْزَا كِيْزِيْ سِرْتِي** Ol қызқа кізіз siritti: Ол қызқа кідзіз сірiттi - Ол қызға кигіз сырғызды.» (Ол қызға сырмақ сырғызды. А.Е.) Бұл киімді сырғызған, киімді сырып тіккізген секілді. (**سِرْتِمَاق** - **سِرْتُوْر**) Сығытуғ-сығытмақ: Сырығтүр-сырытмақ - Сырғызар-сырғызбақ).

قَرْتِي

ҚАРЫТТЫ ҚАРЫТТЫ: қартайтты.

«**اَذَلْكَ اَنِي قَرْتِي** Өзлек аны қағытты: Өдзлек аны қарытты - Заман оны қартайтты.»

(**قَرْتِمَاق** - **قَرْتُوْر**) Қағытуғ-қағытмақ: Қарығтүр-қарытмақ - Қартайтар-қартайтпақ).

Мақалда былай деп келеді:

«**اَذَلْكَ قَرْتِمِشْقا بَدُغْ تَلْمَاق** Өзлек қағыт-мышқа бозуғ талқымас: Өдзлек қарытмышқа бодзұғ талқымас - Заман қартайтқанға бояу айып болмас.»

قُرْتِي

ҚУРЫТТЫ ҚҰРЫТТЫ: құрытты.

«**كُونْ تُونْغْ قُرْتِي** Күн тоңуғ қиғытты: Күн тоңуғ құрытты - Күн түнді құртты.» Басқа-

* Бұл мысал «сорғытты; құрғатты» мағынасында да айтылады.

лары да осындай. (قُرْتَمَاقُ - قُرْتُورُ Құғытуғ-құғытмақ: Құрытүр-құрытмақ - Құртар-құртпақ).

كُرْتِي KYRETTI

КҮРЕТТИ: қашырды; қашқызды.

«اَلْ اَنْكُ قَلْنُ كُرْتِي» ОI аның қулын күretti: Ол аның құлын күретті - Ол оның құлын қашырды.» (كُرْتَمَاكُ - كُرْتُورُ Күретүг-күретмек: Күретүр-күретмек - Күретер-күретпек).

كِرْتِي KERITTI

КЕРІТТИ: үргізді; абалатты.

«اَلْ اِتْنُ كِرْتِي» ОI ытын керitti: Ол ытын керітті - Ол итін үргізді.»

(كِرْتَمَاكُ - كِرْتُورُ Keritүг-keritmek: Керітүр-керітмек - Абалатар-абалатпақ). (Қарлұқша).

بَزَتِي BEZETTI

БЕЗЕТТИ: безентті, безендіртті.

«اَلْ اَفِنُ بَزَتِي» ОI evin bezetti: Ол ебін безетті - Ол үйін безендірді.» (بَزَتَمَاكُ - بَزَاتُورُ Bezetүг-bezetmek: Безетүр-безетмек - Безендіртер-безендіртпек).

تَزِيْتِي TEZITTI

ТЕЗІТТИ: бездірді; қашырды.

«اِتْ كِيكِنِي تَزِيْتِي» Ыt kejikni tezitti: Ыт кеікні тезітті - Ит киікті қашырды.» (تَزِيْتُورُ - تَزِيْتَمَاكُ Tezityг-tezitmek: Тезітүр-тезітмек - Қашырар-қашырмақ).

- بَزِیْتِی BEZİTTİ BEZİTTİ: тігіретті; (безілдетті. А.Е.)
 «تَمْلُغُ اَنِی بَزِیْتِی» Tumluf аны bezitti: Түмлүф аны безітті - Суық оны тігіретті.»
 (بَزِیْتُورُ - بَزِیْتَمَاکُ Bezityr-bezitmek: Безітүр-безітмек - Тігіретер-тігіретпек.)
- تَزِیْتِی TOZUTTY TOZUTTİ: тозаңдатты.
 «اَل تَبْرَاقُ تَزِیْتِی» Ol torpaq tozutty: Ол топрақ тозұтты - Ол топрақ тозаңдатты.»
 (تَزِیْتَمَاقُ - تَزِیْتُورُ Tozytur-tozutmaq: Тозытүр-тозұтмақ - Тозаңдатар-тозаңдатпақ.)
- سِزِیْتِی SYZİTTİ SYZİTTİ: ерітті.
 «اَل اَنَکَرُ یَاغُ سِزِیْتِی» Ol аңар jaғ syzıttı: Ол аңар иағ сызытты: Ол оған май ерітті; Ол оған май еріттірді.» (سِزِیْتَمَاقُ - سِزِیْتُورُ Syzytur-syzytmaq: Сызытүр-сызытмақ - Ерітті-еріттірмек.)
- قَزِیْتِی ҚUZUTTY ҚҰЗҰТТЫ: құрғатты.
 «اَل اَنَکُ بَغْزِیْنُ قَزِیْتِی» Ol аның боғзын қуғутты: Ол аның боғзын құрұтты - Ол оның тамағын құрғатты.» (Ол оның тәбетін күшейтті). Бұл сөздегі «з — з» әрпі негізінде «р — р» болатын. Оның тамаққа тәбетін біреу жоғалтты деген мағынада келеді.
 (قَزِیْتَمَاقُ - قَزِیْتُورُ Quzutur-quzutmaq: Құзүтүр-құзұтмақ - Құрытар-құрытпақ.) Бұл қағидадан тыс. Өйткені, өтімсіз етістіктердің

өтімдіге айналуы тек қана «, — р» әрпі арқылы жасалады.

كزيتي KEZITTI

KEZITTI: кездірді.

«ال مني يير كزيتي» Ol meni jer kezitti: Ол мені иер кезітті - Ол маған жер кездірді.»

(كزيتماك - كزيتور Kezityr-kezitmek: Кезітүр-кезітмек - Кездірер-кездірмек.)

كوزيتي KÖZETTI

KÖZETTI: көз етті; күзетті, көздеді.

«ال مني كوزيتي» Ol meni közetti: Ол мені көзетті - Ол маған көз тікті; Ол мені күтті.»

Негізінде: «كوز اتتي Kөz attы: Көз атты - Көз тікті; көз атты» болады. «Ол маған көз тікті» дегендей. (كوزيتماك - كوزيتور Kөzetyr-kөzetmek: Көзетүр-көзетмек - Көз тігер-көз тікпек.)

بوшатتي BOŞATTY BOŞATTY: босатты.

«ال تاغار بوшатتي» Ol tağar boşattı: Ол тағар бошатты - Ол тағар босатты.» Қап, дорба ішіндегі нәрселерді қотарып босатқанда

осылай дейді. «ال تگون بوшатتي» Ol tügün boşattı: Ол түгүн бошатты - Ол түйінді босатты.» Басқалары да сондай.

«ال اراغت بوшатتي» Ol urağut boşattı: Ол ұрағұт бошатты - Ол қатынды босатты. Ол қатынды қоя берді.» Басқалары да сондай.

(Арғуша). «ال بولونوغ بوшатتي» Ol bulunuf boşattı: Ол бүлүнүғ бошатты - Ол тұтқынын бо-

сатты.» Біреу басқа бірдеңелерді байлаудан босатқанда да, босатып қоя бергенде де осылай дейді. (بَشْتور - بَشْتماق) Boшатur-boшатмақ: Бошатүр-бошатмақ - Босатар-босатпақ).

تَشْتِي تАШЫТТЫ ТАШЫТТЫ: тасытты.

«تَرِغ تاشытты: Тарығ ташытты - Тарыны тасытты; яғни, тары, бидай секілді нәрселерді бір жерден екінші бір жерге тасытқызды.» (تَشْتماق - تَشْتور) Ташытур-ташытмақ: Ташытүр-ташытмақ - Тасытар-тасытпақ.)

تَشْتِي ТӨШЕТТИ ТӨШЕТТИ: төсетті.

«ال تَشَاك تөшек төшetti: Ол төшек төшетті - Ол төсек төсетті; ол төсек салдырды.» (تَشَاتور - تَشَاتماك) Төшетүр-төшетмек: Төшетүр-төшетмек - Төсетер-төсетпек.)

تَشْتِي ТІШЕТТИ ТІШЕТТИ: тісетті; тісін қайрады.

«ال ارغاق тішetti: Ол орғақ тішетті - Ол орақтың тістерін шығарды, қайрады.» Диірмен тасын қырласа да солай дейді. (تَشَاتور - تَشَاتماك) Тішетүр-тішетмек: Тішетүр-тішетмек - Тісетер-тісетпек.)

جَشْتِي ШІШЕТТИ ШІШЕТТИ: тосты; сидірді.

«اراغت كنجن جَشْتِي Urağut kenşin шішetti: Ұрағұт кеншін шішетті - Қатын баласын тосты; қатын баласын сидірді.»

(جَشْتور - جَشْتماك) Шішетүр-шішетмек: Шішетүр-шішетмек - Тосар-тоспақ.)

قَشْتِي ҚАШЫТТЫ ҚАШЫТТЫ: қасытты.

«أَر تَنِين قَشْتِي» Er tenin қашытты: Ер тенін

қашытты - Ер тәнін қасытты.» (قَشْتِمَاق)

Қашытуғ-қашытмақ: Қашытүр-қашытмақ -
Қасығар-қасытпақ.)

كَشْتِي КӨШІТТИ КӨШІТТИ: қаптады.

«بُلْت كُوكُك كَشْتِي» Bulıt köküg көшitti:

Бұлыт көкүг көшітті - Бұлыт көкті қап-

тады; Бұлт көкті жапты.» (كَشْتِمَاك)

Көшітуғ-көшітмек: Көшітүр-көшітмек - Қаптар-
қаптамақ.) Бір нәрсе екінші бір нәрсені
бүркмелеп жауып алғанда осылай дейді.

بَقْتِي БАҚЫТТЫ БАҚЫТТЫ: бақтырды; қаратты.

«أَل أَنِي أَقْدِن بَقْتِي» Ol ony evdin бақытты: Ол

оны евдін бақытты - Ол оны үйден қарат-

ты; Ол оны үйден қарауға бұйырды.» Бір

нәрсені адам басқа бір жерден қаратса да

осылай дейді. (بَقْتِمَاق)

Бақытуғ-бақыт-

мақ: Бақытүр-бақытмақ - Бақтырар-бақ-

тырмақ).

بُقَاتِي БУҚАТТЫ БУҚАТТЫ: бұқа болды.

«بُرَاغُو بُقَاتِي» Buzafu buqattı: Бұзағу бұқатты

- Бұзау бұқа болды; Бұзау бұқа қатарына

қосылды.» Негізінде: «بُقَاذْتِي» Buqaztı: Бұқад-

зты» болған. (بُقَاتِمَاق)

Буқатуғ-буқат-

мақ: Бұқатүр-бұқатмақ - Бұқа болар-бұқа болмақ).

تُقَيِّتِي ТУҚЫТТЫ ТҰҚЫТТЫ: тұқыртты.

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنُ تَقَيِّتِي ОI аның бойнып туқытты: ОI аның бойнын тұқытты — ОI оның мойнын тұқыртты. (تُقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Туқытуғ — туқытмақ: Тұқытүр-тұқытмақ — Тұқыртар - тұқыратмақ).

تَقَيِّتِي ТОҚЫТТЫ ТОҚЫТТЫ: тоқытты. Шындатты, соқтырды.

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنُ تَقَيِّتِي ОI бөз тоқытты: ОI бөз тоқытты - ОI бөз тоқытты.» أَلْ أُنْكَرُ أَيْنُ تَقَيِّتِي ОI қылыш тоқытты* : ОI қылыш тоқытты - ОI қылыш соқтырды.» Пышақ соқтырса да осылай дейді. (تَقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Тоқытуғ-тоқытмақ: Тоқытүр-тоқытмақ - Тоқытар-тоқытпақ).

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنُ تَقَيِّتِي ОI қауғ тоқытты: ОI қауғ тоқытты - ОI қақпаны тоқытты.; ОI есікті қақтырды.»

تَقَيِّتِي ТЫҚЫТТЫ ТЫҚЫТТЫ: зорлап асатты; (тықтырды - А.Е.)

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنُ تَقَيِّتِي ОI аңар аш тықытты: ОI аңар аш тықытты - ОI оған зорлап асатты.» Негізінде бір нәрсені тықпалап, нығарлап сиғызу, енгізу деген мағынаны білдірген. (تَقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Тықытуғ-тықытмақ: Тықытүр-тықытмақ - Тықтырар-тықтырмақ).

* «ОI қылыш тоқытты: Он заставлял ковать мечь.» (ДТС., стр. 557).

قَتَّيْتِي ҚАҚЫТТЫ ҚАҚЫТТЫ:* ашуландырды; булықтырды.

«أَلْ أُنِي قَتَّيْتِي» ОI аны қақытты: Ол аны қақытты - Ол оны ашуландырды; Ол оны булықтырды, өңін өзгертіп жіберді.»

(قَتَّيْتِي - قَتَّيْتِي Қақытуғ-қақытмақ: Қақытүр-қақытмақ - Ашуландырар-ашуландырмақ.)

قَوَّيْتِي ҚОҚЫТТЫ ҚОҚЫТТЫ: қоқсытты; (көңірсітті. - А.Е.)

«أَلْ أَنْكَرُ سَكَلْنَجُو قَوَّيْتِي» ОI аңар сөглүншү қоқытты: Ол аңар сөглүншү қоқытты - Ол оған көуабты қоңырсыттырды; көңірсітіп қоқылып күйгіздіріп жіберді.»

Көңірсітіп қоқсытқанның бөріне осы сөз қолданылады. (قَوَّيْتِي - قَوَّيْتِي Қоқытуғ-қоқытмақ: Қоқытүр-қоқытмақ - Қоқсытар-қоқсытпақ.)

بَكَّيْتِي БЕКІТТИ БЕКІТТИ: бекітті; бекемдеді.

«أَلْ أَبِشَغُ بَكَّيْتِي» ОI ышығ bekitti: Ол ышығ бекітті - Ол ісін бекемдеді.» Дұрысында бұл сөз түйінді түйіндеп берік бекітіп байлағанда айтылады. (بَكَّيْتِي - بَكَّيْتِي Bekityğ-be-kitmek: Бекітүр-бекітмек - Бекітер-бекітпек.)

بَكَّيْتِي БӨКҮТТИ

БӨКҮТТИ: бөктірді; тойдырды, кілкітті.

«أَلْ أَبِغَلِغُ أَشْ مَنِي بَكَّيْتِي» Яғлығ аш meni bökütti: Яғлығ аш мені бөкүтті - Майлы ас мені

* Қақсатты (?). А.Е.

бұрын менің жүрегімді кілкітті, тойғызды.» Басқа бір адамға көзін тойдырарлықтай мал бергенде де осылай айтылады.

«**اَلْ مَنِ تَفَارِنُ بَكْتِي** Ol meni tavaғын бөкүтті: Ол мені таварын бөкүтті - Ол мені малмен бөктүрді.» **بَكْتُورُ - بَكْتَمَاكُ** Bөкүтүг-бөкүтмек: Бөкүтүр-бөкүтмек - Бөктіреп-бөктірмек.)

تُكَّتِي TҮКЕТТИ

TҮКЕТТИ: түгесті, бітірді.

«**اَلْ اِشِنُ تُكَّتِي** Ol ішін түketti: Ол ішін түкетті - Ол ісін бітірді.» **تُكْتَمَاكُ - تُكْتُورُ** Tүgetүг-tүgetmek: Tүgetүр-tүgetmek - Бітіреп-бітірмек.)

سِكَّتِي SIKITTI

SIKITTI: сіктірді.

«**اُرَاغْتُنِي سِكَّتِي** Uraғutны sikitti: Ұрағутны сікитті - Қатынды сіктірді.» **سِكْتَمَاكُ - سِكْتُورُ** Sikityг-sikitmek: Сікітүр-сікітмек - Сіктіреп-сіктірмек.)

سَكَّتِي SEKITTI

SEKITTI: секіртті.

«**اَلْ اَنِي سَكَّتِي** Ol аны sekitti: Ол аны секитті - Ол оны секіртті.» **سَكْتَمَاكُ - سَكْتُورُ** Sekityг-sekitmek: Секітүр-секітмек - Секіртеп-секіртпек.)

بُلَّتِي BULATТЫ

БУЛАТТЫ: булатты.

«**اَلْ قُوزِي بُلَّتِي** Ol қозы bulatty: Ол қозы булатты - Ол қозыны булатты; Ол қозының

етін қазан буына булап пісіртті.» Қазан буына пісірілген нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады. Дұрысында өуелі: **بُولَاذْتِي** bulazty: бұладзты» еді. Жеңілдету үшін «و—у» әрпі түсіріліп айтылатын болып кеткен. «ذ — з (дз)» және «ت — т» әріптері өзара сіңісіп, бір әріпке айналған. (**بُلْتَوُرْ - بُلْتَمَاقْ**) Bulatur-bulatmaq: Булатүр-булатмақ - Булатар-булатпақ).

بِلْتِي BILETTI

БИЛЕТТИ: білетті.

«**اَلْ بِلْجَاكْ بِلْتِي** Ol рышак biletti: Ол пышак білетті - Ол пышақты қайраққа қайратты, жанытты.» **بِلْتَمَاقْ - بِلْتَوُرْ** Biletür-biletmek: Білетүр-білетмек - Қайратар-қайратпақ).

تِلْتِي TILETTI

ТИЛЕТТИ: тілетті, іздетті.

«**اَلْ اَنِي تِلْتِي** Ol аны tiletti: Ол аны тілетті - Ол оны іздетті.» **تِلْتَمَاقْ - تِلْتَوُرْ** Tiletür-tiletmek: Тілетүр-тілетмек - Тілетер-тілетпек.)

تُولْتِي TULETTI

ТҮЛЕТТИ: төлдетті.

«**اَلْ قُوِي تُولْتِي** Ol қой tuletти: Ол қой түлетті - Ол қой төлдетті.» Бұл сөздің өуелідегі мағынасы: түлету, қойдың ескі жүнін түсіртіп, түлету. **تُولْتَمَاقْ - تُولْتَوُرْ** Tuletür-tuletmek: Түлетүр-түлетмек - Түлетер-түлетпек.).

شِيلْتِي ШЫЛАТТЫ ШЫЛАТТЫ: шылатты, сулатты.

«**اَلْ كِبَاكْ شِيلْتِي** Ol кепек шылатты: Ол кепек шылатты - Ол кебекті шылатты.» Басқала-

ры да дәл осындай. (جَلَّتَمَاقُ - جَلَّتَمَاقُ) Шылатур-шылатмақ: Шылатур-шылатмақ - Шылатар-шылатпақ).

Түпкі негізі: «جَلَّتَمَاقُ» шылатты: шылатты», «ان اَتَغْ جَلَّتَمَاقُ» дыбысы түсіп қалған. «ان اَتَغْ جَلَّتَمَاقُ» Ол атығ шылатты: Ол атығ шылатты - Ол атын шылатты; Ол атын терлетті.» Ол атын терге малшындырды.

قَلَّتَمَاقُ

ҚАЛАТТЫ ҚАЛАТТЫ: қапатты.

«ان تَوْنُغْ قَلَّتَمَاقُ» Ол тонұғ қалатты: Ол тонұғ қалатты - Ол тонын қапатты.» Бір нәрсені сандыққа, дорбаға салып қойса да осы сөзді қолданады. Негізі: «قَالَتَمَاقُ» қаалатты: қаалатты» болған.

(قَالَتَمَاقُ - قَالَتَمَاقُ) Қалатур-қалатмақ: Қалатур-қалатмақ - Қапатар-қапатпақ.)

كَلَّتَمَاقُ

КӨЛІТТИ КӨЛІТТИ: көмдірді.

«ان الْكَلْبِي كَلَّتَمَاقُ» Ол өлүкни көлitti: Ол өлікті көмдірді.» Басқасы да осы секілді. (كَلَّتَمَاقُ - كَلَّتَمَاقُ) Көлітур-көлітмек: Көлітур-көлітмек - Көмдірер-көмірмек).

تَمَّتَمَاقُ

ТАМЫТТЫ ТАМЫТТЫ: тамызды; тамдырды.

«ان سَوْفِي تَمَّتَمَاقُ» Ол сувны тамытты: Ол сувны тамытты - Ол суды тамдырды.» Басқалары да осындай. (تَمَّتَمَاقُ - تَمَّتَمَاقُ) Тамытур-тамытмақ: Тамытур-тамытмақ - Тамызар-тамызбақ).

قَمَّتِي ҚАМАТТЫ ҚАМАТТЫ: қаматты.

«كُونُ كُوزُكُ قَمَّتِي» Күн көзүг қаматты: Күн көзүг қаматты - Күннің көзін қаматты.»

(قَمَّتَاوُ - قَمَّتَاوُ Қаматуғ-қаматмақ: Қаматуғ-қаматмақ - Қаматар-қаматпақ.) «أَجِنُّ أَفِيَا»

«أَشِيغُ تَيْشِيغُ قَمَّتِي» Ашығ ауја тышын қаматты: Ашығ авиа тышын қаматты - Ащы айва тісін қаматты.» Басқа нәрселер қаматқанда да осылай дейді.

Мақалда былай деп келген:

«أَتَاسِي أَجِنُّ أَلْمَلَا يِيسَا أَغْلِي نَنَكُ تَيْشِي قَمَارُ»

Атасы ашығ алмыла жесе оғлының тышы қамар: Атасы ашығ алмыла иесе оғлының тышы қамар - Атасы ащы алма жесе, ұлының тісін қамар.» Бұл атасы істеген қиянаттың баласына қалатынын, баласына кесірі тиетіндігін мезгел айтылған мақал.

قَمَّتِي ҚОМЫТТЫ ҚОМЫТТЫ: құлазытты; аландатты, толқытты.

«أَذُكُ مَنِي قَمَّتِي» Үзік мені қомытты: Үзік мені қомытты - Ынтықтық мені (менің жанымды, - А.Е.) құлазытты.»

(قَمَّتَاوُ - قَمَّتَاوُ Қомытуғ-қомытмақ: Қомытуғ-қомытмақ - Құлазытар-құлазытпақ) Жырда былай деп жырлапты:

بَسْمَلٌ سَوْسِنٌ قَمِيَّتِي
 بَرَجَا كَلْبٌ بِمِيَّتِي
 اَرْسَلَانٌ تَبَا اَمِيَّتِي
 قَرَقَبٌ بَشِي تَزْكَوْرٌ

*Basmyl syzin qomyttı
 Barıwa kelip jumıttı
 Arslan taba ewıttı
 Qorqıp bashı tezgınyr:*

*Басмыл сүсін қомытты,
 Барша келіп жұмытты.
 Арслан тава ешітті,
 Қорқұп башы тезгінүр -*

*Басмыл қолын толқытты,
 Тегіс келіп жұмылтты,
 Арыслан жаққа аттанды,
 Қорқып басы айналды.»*

(Қази Арслан Тегінмен шайқасқан Басмыл қолы туралы айтады: Бізбен соғысып шайқасуға Басмыл сарбаздарын толқытып, аласапыран әбігерлі әзірлік күйіне салды; Бәрі келіп жиылып, топтанды; Арслан жаққа бет түзеп, аттанды; Бізді көріп, үрейленісіп, қорқып, бастары айналды.)

تَنْتِي

TANUTTY TANUTTY: танытты; айтқыздырды.

«اَلْ مَنْكَا سَوْزُ تَنْتِي» Ol mençe söz tanutty: Ол менçe сөз танутты - Ол маған сөз танытты; Ол менен біреуге сөз айтып жіберді, яғни ол маған біреуге сөз айтқыздырды.»

تَنْتُورُ - تَنْتَمَاقُ Tanatur-tanutmaq; Танүтүр-танүтмақ - Танытар-танытпақ.)

تَنْتِي

TҮНЕТТИ ТҮНЕТТИ: түнетті.

«أَلْ قَنْقَغْ اِفْدَا تَنْتِي» Oй қонүқүғ evde түнетti: Ол қонағын үйде түнетti.»

تَنْتُورُ - تَنْتَمَاقُ Tүnetүг-tүnetmek: Түнетүр-түнетмек - Түнетер-түнетпек.)

تَنْتِي

TONATТЫ TONATТЫ: тон кигізді; тон силады.

«أَلْ مَنِي تَنْتِي» Oй meni tonatты: Ол мені тонатты - Ол маған тон кигізді.» Бұл сөздің түпкі мағынасы: «تُونْ اَذْنِي» ton азты: Тон адзты - Тон жіберді» болады.

تَنْتُورُ - تَنْتَمَاقُ Tonatur-tonatmaq: Тонатүр-тонатмақ - Тон кигізер-тон кигізбек.)

سَنْتِي

SYNATТЫ SYNATТЫ: сынатты.

«أَلْ مَنِي بُو اِبْشَا سَنْتِي» Oй meni bu ышта synatты: Ол мені бұ ышта сынатты - Ол мені бұл істе сынатты; Ол мені бұл істе (бір кісіге) сынатты.»

سَنْتُورُ - سَنْتَمَاقُ Synatur-synatmaq: Сынатүр-сынатмақ - Сынатар-сынатпақ)

قَنْتِي

ҚАНАТТЫ ҚАНАТТЫ: қанатты.

«أَلْ اَبْنِكْ بُرْنِ قَنْتِي» Oй аның бұрнын қанатты: Ол аның бұрнын қанатты - Ол оның мұрнын қанатты»

قَنْتُورُ - قَنْتَمَاقُ Qanatur-qanatmaq: Қанатүр-қанатмақ - Қанатар-қанатпақ.)

قَنَتِي

ҚОНАТТЫ ҚОНАТТЫ: қондырды.

«أَلْ أَوْزِنَا قَنِمَ قَنَتِي» Ol өзіңе қонум қонатты: Ол өзіңе қонум қонатты - Ол өзінің жанына жақын, туыскандарын қондырды; (Өз маңына жақын туыстарын, оларға жақын жүргендерді, өзіне көмек жасайтындарды орналастырды.) «قَنَاتُورُ - قَنَتْمَاقُ» Қонатур-қонатмақ: Қонатүр-қонатмақ - Қондырар-қондырмақ.)

قَنَاتِي

ҚЫНАТТЫ ҚЫНАТТЫ: қынатты; қиналтты.

«بَلَكْ أَنِي قَنَاتِي» Beg аны қынатты: Бег аны қынатты - Бег оны қинауды, азаптауды бұйырды.» «قَنَاتُورُ - قَنَتْمَاقُ» Қынатүр-қынатмақ: Қынатүр-қынатмақ - Қинатар-қинатпақ.)

كَنْتِي

КӨНІТТИ КӨНІТТИ: түзулетті; түзетті.

«أَرِ يَغَاجَ كَنْتِي» Er жығаш көнитті; Ер иығаш көнітті - Ер ағаш түзулетті.» Басқасы да осындай. «كَنْتُورُ - كَنْتْمَاكُ» Көнитүр-көнітмек: Көнітүр-көнітмек - Түзетер-түзетпек.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

جَاتِي

ЖАТТЫ ИАТТЫ: жатты.

«أَرِ يَتِي» Er jatty: Ер иатты - Ер жатты «جَاتُورُ - يَتْمَاقُ» Jatur-jatмақ: Иатүр-иатмақ - Жатар-жатпақ.)

يُتِي

ЖҮТТЫ ИҮТТЫ: жұтты.

«أَلْ يُمُرْتَقَانِي يَجْتِي» Ol jumurtqanı juttı: Ол иүмүртқаны иүтты - Ол жұмыртқаны жұтты.» Басқасы да осы секілді. (Оғызша және қыпшақша) (يُوتِمَاق - يُوتَارُ Jutar-jutmaq; Иүтар-иүтмақ - Жүтар-жүтпақ).

يَتِي

ЈАТТЫ

ИАТТЫ: жайды.

«أَلْ تُونُغْ كُنْغَ يَتِي» Ol tonuǵ künge jattı: Ол тонүғ күнге иатты - Ол тонын күнге жайды.» Басқаларға да осындай. Әсілінде:

«يَاذْتِي jaztı: иадзты». «ذ — з (дз)» мен «ت — т» өріптері сиңісіп бірігіп кеткен. Сөйтіп, «jattı: иатты» болып шыққан. (يَذْمَاق - يَذَارُ Jazar-jazmaq; Иадзар-иадзмақ - Жаяр-жаймақ).

يَتِي

ЈІТТІ

ИІТТІ: жоғалды.

«يَتِي نَانَاكْ Jitti neñ: Иітті нең - Нәрсе жоғалды; Нәрсе жоқ болды.» (يَتِمَاكْ - يَتَارُ Jiter-jitmek; Иігер-иітмек - Жоғалар-жоғалмақ).

يَتِي

ЈЕТТІ

ИЕТТІ: жетті.

«أَلْ مَنِي يَتِي» Ol meni jetti: Ол мені иетті - Ол маған жетті.» Басқа біреуге жетсе де осылай дейді. (يَتِمَاكْ - يَتَارُ Jeter-jetmek; Иетер-иетмек - Жетер-жетпек.).

يَتِي

ЈЕТТІ

ИЕТТІ: жетектеді.

«أَلْ أَتِ يَتِي» Ol at jetti: Ол ат иетті - Ол ат жетектеді.» Басыр адамды, тағы басқалар-

ды жетектесе де осылай дейді. (يَتَارُ - يَتِمَّاكُ) Jeter-jetmek: Иетер-иетмек - Жетектер-жетектемек.) Оғыздар мен қыпшақтар сөздің басындағы «ی-и» әрпін «ج-ж» әрпімен ауыстырып айтады. Мәселен: «ال مني جتتي» Ol meni jetti: Ол мені жетті - Ол маған жетті» дейді. Мұның дұрысы: «ی - и» әрпімен «ي جتتي: иетті» деп айтылады.

Түріктер «سۇدا جۇندۇم» suvda jundum: сувда иүндүм - суда жуындым» десе, олар «جندۇم» jundum: жүндүм - жуындым» дейді. Түріктер мен түрікмендер арасындағы бұл қағида өзгермейтін шарт.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР*

يُـبـَـتـِـي

يُـبـَـتـِـي LUBATТЫ ИҮБАТТЫ: жалтарды; аударды.

«ال ايشغ يبتتي» Ol ышны jubatty: Ол ышны иүбатты - Ол ісін басқаға аударды.»

(يُبَاتُور - يَبْتِمَاقُ) Jubatur-jubatмақ: Иүбатүр-иүбатмақ - Жалтарар-жалтармақ). Бұл сөздің түпкі ежелгі мағынасы - «алдау». Оғыздар: «ال اني يبيلا دي» Ol аны jubyлады: Ол аны иүбылады - Ол оны алдады» дейді.

* Мисал бөлімі қайталап көрсетілген. Алдыңғы тараушадағы мисалдар екі әріптілер бөліміне кіруге тиіс секілді көрінеді. Түпнұсқа реті қаз-қалпында сақталды.

يَرَّتِي JARATТЫ ИАРАТТЫ: жаратты, лайықтады.

«تَنْكُرِي يَلْنَكُنِي يَرَّتِي» Тәңгі жалыңиқ жаратты:

Тәңгі иалыңуқ иаратты - Тәңгірі адамды жаратты; (Тәңгірі адамды, адамнан басқа да мақұ-

лұқтарды жаратты).» Оғыздар: «أَل تَوْنُغ يَرَّتِي»

Ol tonuғ jaratты: Ол тонуғ иаратты - Ол тонды денеге лайықтады (жаратты);

«بُو آتَاك نِي مَنكَا يَرَّت» Би етүкні маңа жарат-

ты: Бү етүкні маңа иарат - Бұл етікті маған жарат (аяғыма лайықтап жаратып бер)» дейді.

«أَل أَوْزَنْدِن سَوْز يَرَّتِي» Ol өзindin söz jaratты:

Ол өзіндин сөз иаратты - Ол өзінен сөз үйлестіріп шығарды; (Ол өзінен сөз жаратып шығарды . А.Е.).»

(يَرَّتِي تَوْر - يَرْتَمَاق) Jaratur-jaratмақ: Иаратүр-иаратмақ - Жаратар-жаратпақ.)

يَرَّتِي JORYТТЫ ИОРЫТТЫ: жорттырды, жүргізді.

«أَل مَنِي تَلِيم يَرَّتِي» Ol meni telim joryтты: Ол мені телім иорытты - Ол мені көп жорттырды.»

«أَت أَنَاكَ قَرْنِن يَرَّتِي» Ot оның қармын joryтты: От оның қарнын иорытты - Дәрі (шөп) оның ішін жүргізді.»

(يَرَّتِي تَوْر - يَرْتَمَاق) Joryтуг-joryтмақ: Иорытүр-иорытмақ - Жүргізер-жүргізбек).

يَرَّتِي JYPAТТЫ ИYPAТТЫ: жырақтатты.

«أَلْ أَنِي يَرَّتِي» ОI аны жығатты: Ол аны иырат-
ты - Ол оны жырақтатты.» (يَرْتُمَاقُ - يرْتُوْرُ
Жығатуғ-жығатмақ: Иыратүр-иыратмақ - Жы-
рақтатар-жырақтатпақ.)

يَرَّتِي JERETTI

ИЕРЕТТИ: жиіркенді; безінді.

«أَرَّ اِيْشِكَا يَرَّتِي» Ер ышге jeretti: Ер ышге иерет-
ті - Ер істен безінді.»

(يَرْتُمَاكُ - يرْتُوْرُ Jeretur-jezetmek: Иеретүр-
иеретмек - Жиіркенер-жиіркенбек.)

يَجُتِي JAFUTTY

ИАҒҰТТЫ: жақындатты; жақындастырды.

«أَلْ اَتِيْعُ مَنَاكَ يَجُتِي» ОI атығ маңа jaғutty:
Ол атығ маңа иағұтты - Ол атын маған
жақындатты.» Басқалар да сондай.

(يَجُتُمَاقُ - يَجُتُوْرُ Jağutur-jağutmaq: Иағұтүр-
иағұтмақ - Жақындатар-жақындатпақ).
Жырда былай деп келеді:

كَلْسَا اَمَا تَشْرُكَا تَنْسُنْ اَنَاكَ اَرَقْلُقُ
اَرَبَا سَمَنْ يَجُتَغَلْ بَلْسُنْ اَتِي يَرَقْلُقُ

*Kelse uma tüşürgil тынсын аның аруқлұқ,
Арпа саман jağutғыл bulsun аты жаруқлұқ:*

*Kelse ұма түшүргil тынсын аның аруқлұқ,
Арпа саман иағұтғыл бұлсун аты иаруқлұқ -*

*Қонақ келсе түсіргін, шаршағаны тарасын,
Арпа, сабан тастағын, жылытырап аты жарасын!*

(Саған қонақ келсе, түсіргін, мейман етіп күткін, тынықсын да арып-ашқаны тарасын; Арпа, сабан салғын, аты да рахат тауып, жұнтай болып жылтырап жайнап шықсын).

يَغْتِي

JAҒЫТТЫ ИАҒЫТТЫ: жаудырды, жауғызды.

«تَنْكُرِي يَغْمِرُ يَغْتِي» Тәңгі jaғmur jaғытты: Тәңірі иағмүр иағытты - Тәңір жаңбыр жаудырды.»
 يَغْتِي جَاغِيْتُورُ يَغْتِي جَاغِيْتُورُ Jaғytur-jaғytmaq: Иағытүр-иағытмақ - Жаудырар-жаудырмақ).

يُلْتِي

JULЫТТЫ ИҰЛЫТТЫ: алдырды.

«ار سَجِن يُلْتِي» Er sashyn julытты: Ер сашын иұлытты - Ер ашашын алдырды.»
 يُلْتِي جُولُتُورُ يُلْتِي جُولُتُورُ Julыtur-julыtmaq: Иұлытүр-иұлытмақ - Алдырар-алдырмақ).

يُلُتِي

JULUTТЫ ИҰЛҰТТЫ: талатты; талқандатты.

«بِك بُوِيْنِي يُلُتِي» Beg bojny julutty: Бег бойны иұлутты - Бек жұртын талатты.»
 يُلُتِي جُولُتُورُ يُلُتِي جُولُتُورُ Julutur-julutmaq: Иұлутүр-иұлутмақ - Талатар-талатпақ).

يَلْتِي

JЫЛЫТТЫ ИЫЛЫТТЫ: жылытты; қызынды.

«ار يَلْتِي» Er jыlyтты: Ер иылытты - Ер қызынды; Адам қызынып, денесі ысыды.» Бұл өтімсіз етістік. «ار سُوْفِغ يَلْتِي» Er suvyғ jыlyтты: Ер сувығ иылытты - Адам су жылытты» - десе, бұл өтімді етістік.
 يَلْتِي جَلُتُورُ يَلْتِي جَلُتُورُ Jыlytur-jыlytmaq: Иылытүр-иылытмақ - Жылытар-жылытпақ).

يُمَيِّتِي JUMYITTY ИҰМЫТТЫ: топтанды; жиынды.

«كشِي يُمَيِّتِي» Кіші jumyitты: Кіші иұмытты -
Адам топтанды.» Басқасы да осындай.

(يُمَيِّتُ - يُمَيِّتُ Jумытур-jумытмақ: Иү-
мытүр-иұмытмақ - Топтанар-топтанбақ).

يُتِي LЫТЫТТЫ ИЫТЫТТЫ: өткірлетті; қайратты.

«الْأَنْكَرُ بِجَاكِ يُتِي» ОI аңар бішек жытытты: Ол
аңар бішек иытытты - Ол оған пышақ қай-
ратты.» (Пышақты білетті, жанып өткір-
летті).

(يُتِي - يُمَيِّتُ Jытытур-jытытмақ:
Иытытүр-иытытмақ - Өткірлетер-өткірлет-
пек).

يِنِي JNETTI ИИНЕТТИ: жақсарды; оңалды.

«بَاشِ يِنِي» Ваш jinetti: Баш иинетті - Жара
оңалды.» (يِنِي - يِنِي Jinetүг-jinetmek:
Иинетүр-иинетmek - Оңалар-оңалмақ).

Дұрысында: «يِنِي يِنِي» инадзты» еді, «ن-з(дз)»
әрпі мен «ن - т» әрпі үндесіп, бірігіп
кеткен.

يِنِي JENITTI ИЕНІТТИ: туғызды; бала тапқызды.

«ارِ ارَاغُتِنِي» Ер uraғutны jenitti: Ер
ұрағұтны иенітті - Ер әйелді туғызды.»

(يِنِي - يِنِي Jenityг-jenitmek: Иенітүр-
иенітmek - Туғызар-туғызбақ).

ҚАҒИДА

Түрік тілдерінде бір әрпі қайталанаған сөздер (мұзоаф) негізінде «ت — т» әрпімен аяқталған етістіктерде ғана болады. Мұзоаф етістіктердегі күллі әріптерде кездесе бермейді. Есімдерде де мұзоаф сирек. Мынадай түрдегі етістіктерді мұзоаф деуіміздің себебі, өткен шақ түріндегі етістікте бір әріптің екі қайыра қайталанатындығына байланысты. Ол қайталанатын әріптердің бірі, түбірдің соңындағы - «ت — т» әрпі. Екінші біреуі өткен шақты білідретін «د — д» әрпі. Бұл «د — д» қатаң дыбысқа жалғасып келгенде үндесіп «ت — т» әрпіне айналған. Сөйтіп, бір әріп екі рет қайталанған болып шыққан. Негізінде, бір әрпі екі рет қайталанған сөз жоғарыда түсіндіргеніміздей аса аз.

Бұйрық рай. Бұл бөлімдегі бұйрық райлы етістіктер үш әріпті болады. Мысалы: «أَبِي بَزْت» Ev bezet: Еб безет - Үй безет, үй безендір!», «بِتِكْ بِتِكْ Bitik bitit: Бітік бітіт - Жазу жаздыр!» - дегендер секілді.

Есім етістіктер. Бұл бөлімдегі сәлім етістіктерден жасалған түрлері мынадай болады:

«بِتِكْ بِتِكْ جِي Bitik bititgүші: Бітік бітітгүші - Хат жазушы», «أَت كَزْتَكْوَجِي At kezetgүші: Ат көзетгүші - Ат күзетгүші» дегендер секілді. Мұны оғыз, не қыпшақ тілдерінде «بِتِكْ دَشي bititdeshi: бітітдеші», «كَزْتَكْوَجِي kezetdeshi: көзетдеші» дейді. Дұрысы: «كَزْتَكْوَجِي kezetdeshi: көзетдеші». Үндесіп барып өзгеріске түскен.

Істің жалғастылығын, әрдайым болатындығын білдіретін түрі етістіктің түбіріне «غ — ғ», «ا — I» өліп, «ن — н» қосымшалары, не «غ — ғ» дыбысының орнына «و — г» дыбысы алмастырылып қосылу арқылы (غان — ған; كان — ген) жасалады. Оның

ережесі түсіндірілген. Мысалы: **اَلْ اَتَغْ كُرْتَكَانْ اَلْ** Ol атығ көзетген ол: Ол атығ көзетген ол - Ол ат күзететін адам ол», **اَلْ اَفِنْ بَزْتَكَانْ اَلْ** Ol evin bezetgen ol: Ол ебін безетген ол - Ол үйін безендіретін адам ол» дегендегі сияқты.

Жуан қатты айтылатын сөздерде: **اَلْ اَلْ تَرِغْ تَرِغَانْ اَلْ** Ol тағығ тағытған ол: Ол тарығ тарытған ол - Ол астық тартатын адам ол», **اَلْ اَلْ بُغْدَى اَرِغَانْ اَلْ** Ol buğdaj aғытған ол: Ол бұғдай арытған ол - Ол бидай тазалайтын адам ол» дегендер секілді. Басқалары да осылай. Бұл қағида сөздің түбірінде «**ا** — **г**», не «**غ** — **ғ**» әріптерінің қайсысы келетіндігіне, сөздің жұмсақ, не қатаң айтылуына негізделеді.

Бір іс-әрекетті істеу атқарушының мақсат, тілегі екендігін білдіретін түрі мынадай: **اَلْ اَلْ تَرِغْ تَرِغَانْ اَلْ** Ol тағығ тағытсақ ол: Ол тарығ тарытығсақ ол - Ол тары тартуға ынталы; Оның мақсат-тілегі диқаншылық»; **اَلْ اَلْ اَفِنْ بَزْتَكَانْ اَلْ** Ol evin bezetigsek ol: Ол ебін безетігсек ол - Ол үйін безендіргіш ол; Ол үйін безендіруге құмар» дегендер секілді. Бұл бітімді сөздер жасалғанда, түбірінде «**غ** — **ғ**», «**ق** — **қ**» әріптері келген сөздерде түбір сөзге әуелі «**غ** — **ғ**» әрпі, содан кейін «**ساق**-sak/-сақ» қосымшасы қосылады; түбірінде «**ك** — **к**», «**ا** — **г**» әріптері келген сөздерде , жұмсақ естілетін сөздерге әуелі «**ا** — **г**» әрпі, содан кейін барып «**سك**-sek/ -сек» қосымшасы қосылады. Бұл ереже сахих етістіктер бөлімін жоғарыда түсіндіргенге сәйкес.

Бір істі атқару істеушінің міндет, борышы екендігін, істеушінің белгілі бір істі атқаруға міндеттелгендігін аңғартатын түрі мынадай болады: **اَلْ اَلْ تَرِغْ تَرِغَانْ اَلْ** Ol тағығ тағытығлық ол: Ол тарығ тарытығлық ол - Ол астық тартатын ол; Ол астық тартуға тиісті ол», **اَلْ اَلْ اَتْ كُرْتَكَانْ اَلْ** Ol at көзетіглік ол:

Ол ат көзетіглік ол - Ол ат күзететін ол; Ол ат күзетуге тиісті ол» дегендер секілді. Мұнда, сөз түбірінде «ا — к, г» немесе «غ — ғ» әріптерінің келуі ескеріледі.

Оғыздардың кейбірі жоғарыда көрсеткеніміздей, мұндай жерде «ل — л» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады.

Бір істі, әрекетті істеу атқарушының ойында жүргендігін, атқарып жатқандығын білдіретін түрі мынадай болады:

اَلْ تَرِيغُ تَرِيغَلِي اَرْدِي OI tarıg tarıtıǵı erdi: Ол тарығ тарытығы ерді: Ол тарығ тарытығы ерді - Ол астық тартпақшы еді»,
 اَلْ اَتِغُ كَزَتِيغَلِي اَرْدِي OI at kızıgı erdi: Ол атығ көзетіглік ерді - Ол ат ығ күзетпекші еді» дегендер секілді.

Бұл қағида сәлім етістіктерден жасалған сипаттың бірінші қағидасына үндеседі.

Істің атқарылғандығын білдіретін мефул: كَزَتِيغُ اَتِ Kızıg at: Көзетміш ат: Көзетміш ат - Күзетілген ат»,
 بِيْتِيغُ بِيْتِيغُ اَتِ Bititmiş bitik: Бітітміш бітік - Жазылған жазу, хат» секілді болып келеді, «ش — ш» қосымшасының қосылу ережесі алдыңғы бөлімдердегі мәсдарларда айтылды.

Мезгіл, уақыт, мекен-жай, құрал-сайман есімдерінің жасалуы ұқсас.

Мәселен: «بِيْتِيغُ اَتِ Bitik bititgü оғур: Бітік бітітгү оғур - Хат жазатын уақыт»;
 اَتِ كَزَتِيغُ اَرْدِي At kızıg erdi: Ат көзетгү оғур - Ат күзететін уақыт» дегендер секілді.

Мекен-жай есімдері: «تَرِيغُ تَرِيغُو يَرِ Tarıg tarıgu yer: Тарығ тарытгү иер - Астық тартатын жер»,
 «تَرِيغُ اَرْتِيغُو يَرِ Tarıg arıgu yer: Тарығ арытгү иер - Астық тазалайтын, астық арылтатын жер» деген секілді.

Құрал-сайман есімдері: «بِيْتِيغُ بِيْتِيغُ نَانِكُ Bitik bititgü nen: Бітік бітітгү пен:

Бітік бітітгү нең - Жазу жазатын нәрсе»; «تَرِغُ اَرْتَغُو نَانَكْ» Тагығ ағытғу пен: Тарығ арытғу нең - Астық тазалайтын нәрсе» - дегендер секілді.

Мезгіл, мекен-жай, құрал-сайман есімдерінің арасындағы айырмашылықтар мынадай: Уақыт, мерзім есімдерінен кейін «اُوذُ — өз: өдз», немесе «اَغْرُ оғиг: оғұр» сөздері келеді. Мысалы:

«تَرِغُ اَرْتَغُو اَغْرُ» Тагығ ағытғу оғиг: Тарығ арытғу оғұр - Астық тазалайтын уақыт; Астық ақтайтын кез» - деген сияқты.

Мекен-жай есімдерінен кейін «يِرُ жег: иер» сөзі келеді. Мысалы: «تَرِغُ اَرْتَغُو يِرُ» Тагығ ағытғу жег: Тарығ арытғу иер - Астық тазалайтын жер, арылтатын жер» - дегендер секілді.

Құрал-сайман, жабдық есімдерінен кейін: «نَانَكْ нең: нең - нәрсе» сөзі келеді. Мысалы: «تَرِغُ اَرْتَغُو نَانَكْ» Тагығ ағытғу пен: Тарығ арытғу нең - Тары тазалайтын нәрсе» - деген секілді.

Оғыздар бұл есімдердің барлығында қосымша жалғаудағы «غ — ғ», «د — к/г» әріптерінің орнына «ا — I» әліпті, «و — у» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады. Мысалы:

«تَرِغُ اَرْتَاَسِي اَغْرُ» Тагығ ағытасы оғиг: Тарығ арытасы оғұр - Астық тазалайтын уақыт», «تَرِغُ اَرْتَاَسِي يِرُ» Тагығ ағытасы жег: Тарығ арытасы иер - Астық тазалайтын жер», «تَرِغُ اَرْتَاَسِي نَانَكْ» Тагығ ағытасы нең: Тарығ арытасы нең - Астық тазалайтын нәрсе» - дегендер секілді.

Бұл барлық түбір етістіктер мен туындама, жасанды етістіктердің бәріне бірдей ортақ қағида.

Іс-әрекеттің екі, не одан да көп адамдардың арасында болғандығын білдіргенде, ол жәрдемдесу үшін, не бәсекелесіп істелсе де, етістіктің түбіріне «ش — ш» әрпі қосылып жасала-

ды. Мысалы: «أَلْ مَنكَ تَرِغْ أَرْتَشْدِي» Ол маңа тағығ ағытышды: Ол маңа тарығ арытышды - Ол маған тары тазаласты; Ол маған тары тазалауда жәрдемдесті.» «أَلْ مَنكَ أَتْ كَرْتَشْدِي» Ол маңа ат көзетішді: Ол маңа ат көзетішді - Ол маған ат күзетісті.; Ол менімен бірге ат күзетісіп көрді.» Басқалары да осындай.

Бұл баптың екі түрлі болатындығын білгін.

Біріншісі, менқұсқа жататын үш әріпті, не төрт әріпті өтімсіз етістік болып тұрып, өтімді етістік жасаушы «ت — т» қосымшасы қосылып өтімді болған етістіктер. Илет әріптері түсіп қалғаннан соң, орнына «ت — т» жалғанған. Сонда етістік өуелгідей үш әріптік болып қалған.

Үш әріпті менқұс етістігіне мысал: «أَرْ بُرْنِي قَانْدِي» Ер burnы қапады: Ер бұрны қапады - Адамның мұрны қапады.» Егер, бұл өтімді етістікке айналдырылса, «أَرْ بُرْنِي قَنْتِي» Ер burnын қанатты: Ер бұрнын қанатты - Ер мұрнын қанатты болып» шығады. Бұйрық райдағы түрі:

«أَبْنُكَ بُرْنِي قَنْتُ» Аның burnын қанат -

Оның мұрнын қанат» болады. Яғни, «قَانْدِي» қапады: қапады»

дегендегі «ا — I» әліп түсіп қалған. «أَلْ بِلِكْنِي قَوْقْتِي» Ол pilikni қоқытты: Ол пілікні қоқытты - Ол пілтені қоқсытты; Яғни, пілтені (жандырып) көңірсігіп жіберді.» Негізінде: «قَوْقْتِي» қоқды: қоқды - қоқсыды» болады. Ал, бұйрық райында: «قَنْتُ» қоқыт: қоқыт - қоқсыт» болады. «و — у» әрпі түсіп қалған.

Төрт әріпті менқұс етістігіне мысал: «أَرْ قَوْمَنْدِي» Ер қомынды: Ер қомынды - Ер қомданды; Адам бір іске қомданды, істемекке қозғалды.» Бұл өтімсіз етістік. Өтімдіге айналдыу үшін, бұйрық райлы түрінде «أَنْبِي قَوْمْتُ» Аны қомыт: Аны қомұт

пішек біледі - Ер пышақ біледі,»- дегендегі етістік те осы секілді. «بیتتی Biletiti: білетті - қайратты,» - дегенді аңғартады.

Екіншісі, негізінде осы бапқа жатса да, жоғарыда айтылған мағыналардың ешқайсысын да білдірмейтін етістік. «تام امتی Tam emitti: Там емітті - Там қисайды», «ار سوز انتی Er söz unıttı: Ер сөз ұнытты», - дегендер секілді. Бұл ретте өтімді етістік болмайды.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

بایوتتی

BAJUTTY БАИҰТТЫ: байытты.

«تنگری منی بیتتی Tәngi meni bajutty: Тәңрі мені байутты - Тәңрі мені байытты.»

(بایوت - بیتماق Bajutur-bajutmaq: Байүтүр-байүтмақ - Байытар-байытпақ).

تایوتتی

TAJUTTY ТАЙЫТТЫ: ойдырды.

«Ol аны сувқа тајутты: Ол аны сувқа тайытты - Ол оны суға тойдырды.» (تایوت - تیتماق Tajutur-tajutmaq:

Тайытүр-тайытмақ - Тойдырар-тойдырмақ). Бір нәрсені бірдеңе тойдырса да осылай дейді.

қийотты

QIJUTTY ҚҰИҰТТЫ: үркітті.

«Ol атығ қийотты: Ол атығ қүйүтты* - Ол атты үркітті.» (қийот - қийотмақ Qijutur-qijutmaq: Қүйүтүр-қүйүтмақ - Үркітер-үркітпек.

* «Қүйғытты» сөзін еске түсіреді. А. Е.

ҒҮННАЛЫЛАР БӨЛІМІ

تُنَكَّتِي تҮҢІТТИ

ТҮҢІТТИ: иді; еңкейтті.

«أَرَّ بَشْنُ تُنَكَّتِي» Ер башын түңитті: Ер башын түңітті - Ер басын иді.»

(تُنَكَّتِمَاكُ - تُنَكَّتُوْرُ Түңітуғ-түңітмек: Түңітуғ-түңітмек - Иер-имек).

تُنَكَّتِي تҮҢІТТИ

ТҮҢІТТИ: көкке атты.

«أَرَّ اِقْنُ تُنَكَّتِي» Ер оқын түңитті: Ер оқын түңітті - Ер оғын көкке атты.» (تُنَكَّتِمَاكُ - تُنَكَّتُوْرُ)

Түңітуғ-түңітмек: Түңітуғ-түңітмек - Көкке атар-көкке атпақ).

كَنْكُوتِي КЕҢҮТТИ

КЕҢҮТТИ: кеңітті.

«أَرَّ اَعْبِنُ كَنْكُوتِي» Ер ебін кеңүтті - Ер үйін кеңітті.» (كَنْكُوتِمَاكُ - كَنْكُوتُوْرُ)

Кеңүтуғ-кеңүтмек: Кеңүтуғ-кеңүтмек—Кеңігер-кеңітпек.).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يِنَكَّتِي ІҢІТТИ

ІҢІТТИ: сіңбірді.

«أَرَّ يِنَكَّتِي» Ер іңитті: Ер іңітті - Ер сіңбірді.»

Мұның негізі: «يِنَكُ اَتِي» Ің атты: Ің атты - Маңқасын атты (үшырды)».

(يِنَكَّتِمَاكُ - يِنَكَّتُوْرُ Іңітуғ-іңітмек: Іңітуғ-іңітмек - Сіңбігер-сіңбірмек).

يُنَكِّتِي' JOŃATTY IOŃATTY: шағыстырды.

«أَلْ أَنِي بَكَا يَنْكَّتِي» Ol аны begke joŃatты: Ол аны бегке иоŃатты - Ол оны бегке шағыстырды.» Басқаларға шағыстырса да осылай дейді. (يُنَكَّا تَمَاق - يَنْكَا تَوْرُ JoŃatır-joŃatмақ: ИоŃатұр-иоŃатмақ - Шағыстырар-шағыстырмақ).

Үш өріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ «د — Д» ӨРІП ТҮСІП

ҚАЛҒАН ^{فَعْلَانَدِي} ФӨ'ЛӨНДІ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

^{بُرْبَاتِي} BURBATТЫ БҰРБАТТЫ: кешіктірді; кейінге қалдырты.

«^{اِنَّ اَنْكَ اِشِنْ بُرْبَاتِي} Ol аның ышын burbatty: Ол аның ышын бұрбатты - Ол оның ісін

кешіктірді.» ^{بُرْبَاتُور - بُرْبَاتِمَاق} Burbatur-burbatmaq: Бұрбатүр-бұрбатмақ - Кешіктіреп-кешіктірмек).

^{تُرْبِطِي} TҮРПІТТІ ТҮРПІТТІ: егетті; қайратты.

«^{اِنَّ مِنْكُز تُرْبِطِي} Ol түңүз түрpitti: Ол түңүз түрпiтті - Ол мүйiздi егеттi.» Басқасы да сондай. ^{تُرْبِطُور - تُرْبِطِمَاق} Tүрpityr-tүрpitmek: Түрпiтүр-түрпiтмек - Егетер-егетмек).

^{بَاغْدَاتِي} BAĞDATТЫ БАҒДАТТЫ: байлатты; шырматты.

«^{اِنَّ اَذَاقِنْ بَاغْدَاتِي} Ol аның азақын bağdatты: Ол аның адзақын бағдатты - Ол оның аяғын байлатты.» ^{بَاغْدَاتُور - بَاغْدَاتِمَاق} Bağdatur-bağdatmaq: Бағдатүр-бағдатмақ - Байла-тар-байлатпак).

^{سِيخْتَاتِي} СИХТАТТЫ СИХТАТТЫ: сықтатты; жылатты.

«^{اِنَّ اَنِي سِيخْتَاتِي} Ol аны sıxtatty: Ол аны sıxtatty - Ол оны жылатты.» Бұл сөз

«سَغَدَدْتِي سЫҒДАДТЫ: СЫҒДАДТЫ» деп те айтылады.

(سَخْتَتُور - سَخْتَةُ مَاقُ СЫХТАТУР-СЫХТАТМАҚ: СЫХТАТУР-СЫХТАТМАҚ - СЫҚТАТАР-СЫҚТАТПАҚ).

«كُكَلْتِي КӨКЛЕТТИ КӨКЛЕТТИ: КӨКТЕТТИ; ТОҚЫТТЫ.

«الْأَذْرُ يَلِغُنْ كُكَلْتِي» ОI езер жалығын көклетти: Ол едзер иалығын көклетти - Ол ердің желкебасарын (ердің басына) көктетті.»

(كُكَلْتُور - كُكَلْتُ مَاكُ) Көклетүг-көклетмек: Көклетүр-көклетмек - Көктетер-көктетпек).

«كُكَلَدْتِي Көкдедти: Көкдедті» деп те айтады.

«سُرْجَتِي СҮРШІТТИ СҮРШІТТИ: сүріндірді.

«الْأَتْنُ سُرْجَتِي» ОI атын сүгшітті: Ол атын сүршітті - Ол атын сүріндірді.» Аттан басқалар сүрінгенде де осылай айтады.

(سُرْجَتُور - سُرْجَتُ مَاكُ) Сүгшітүг-сүгшітмек: Сүршітүр-сүршітмек - Сүріндірер-сүріндірмек).

«قَرِشَاتِي ҚЫРШАТТЫ ҚЫРШАТТЫ: сүрдірді; жарды.

«الْأَذْكُ قَاشُنْ قَرِشَاتِي» ОI аның қашып қығшатты: Ол аның қашын қыршатты - Ол оның қасын жарды; (Ол тас атып оның қабағын жарды).» Басқалар да сондай.

Жырда былай делінген:

«الْكَمِّ أَرِغُ قَرِجَتُورُ أَقُ بَشَقِي
أَنْمِشُ أَلْغُ تَرَنْكَكَ أَزَا كُبُ قَشَقِي»

*Elikim arығ қығшatur оқ башақы
Үптіш илге терчек үзе көр қашақы:*

*Елікім арығ қыршатұр оқ башақы,
Үкміш ұлуғ терчек үзе көр қашақы -*

*Оқтың басы жаралады қолымды,
Қалың қамыс өнген өзен бойында.»*

(Оқтың басы қолымды жаралап, қанатты; Қалың қопа қамыс өскен үлкен өзен бойында (өтіп бара жатырмын).

(قرجتور - قرجتماع) Қығшatur-қығшатмақ:
Қыршатұр-қыршатмақ - Сүрдірер-сүрдір-
мек). «اق اماجیغ قرجتی» Оқ амашығ қығшат-
ты: Оқ амашығ қыршатты - Оқ амаштың
(нысананың) бір жағын сүріп (жырып) өтті).»

تَرَشِطِی تӨРШІТТИ ТӨРШІТТИ: басқартқызды; бастатты.

«ال انکر ایش ترجتی» Ol аңар ыш төршітті:
Ол аңар ыш төршітті - Ол оған істі бастат-
ты.» (ترجتور - ترجتماک) Төршітүг-төршітмек:
Төршітер-төршітмек - Бастатар-бастатпақ).

قَفَشِی قАФШЫТТЫ ҚАФШЫТТЫ: ашуландырды; жы-

нына тиді, қызындырды.

«ال انی قفجتی» Ol аны қафшытты: Ол аны қаф-
шытты - Ол оны ашуландырды.» Ол оны
қыздырды, істемеймін деген ісіне мәжбүр
етті. «اغلان ارینی قفجتی» Oflan ағыны қаф-
шытты: Оғлан арыны қафшытты - Бала ара-

ны қоздырды.» **أَرَى قَفَجْتِيسَا اسْرُورُ** Ағы қафшытса ысрур: Ары қафшытса ысрур - Араны қоздырса - шағар.» (Ара қоздырып мазасын алған адамды шағады). Бұл мақал даужанжалды кім қозғап, қоздырса, соның өзі бөлеге қалатынын мегзеп айтылған.
قَفَجْتِيسَا قَفَجْتُورُ - قَفَجْتِمَاقُ Қафшытуғ-қафшытмақ: Қафшытуғ-қафшытмақ - Қыздырар-қыздырмақ).

تَفَشِيتِي ТЕФШІТТИ ТЕФШІТТИ: тепшітті; тіктірді.

«**أَل تَوْتِن تَفَشِيتِي** Ол тонын tefshitti: Ол тонын тефшітті - Ол тонын тепшітті.»
تَفَشِيتُورُ - تَفَشِيتِمَاكُ Tefshityr-tefshitmek: Төфшітуғ-тефшітмек - Тепшітер-тепшітпек).

تَبْرَتِي ТЕВРЕТТИ ТЕВРЕТТИ: тербетті; қозғалтты.

«**أَل تَبْرَتِي نَانَكْنِي** Ол tebretti неңні: Ол тербетті неңні - Ол нөрсені тербетті.»
تَبْرَتُورُ - تَبْرَتِمَاكُ Tеbretyг-теbretmek: Тебретуғ-тебретмек - Тербетер-тербетпек).
أَرِ يَغِيقَا تَبْرَتِي Ол jaғықа tebretti: Ол иағықа тебетті - Ол жауға қозғалды (беттеді, жауға қарсы салды. - А.Е.).»

تَبْرَتِي ТЕПРЕТТИ ТЕПРЕТТИ: тепіректетті; тапырақтатты.

«**أَر تَفَيْسِن تَبْرَتِي** Ер tevesin tepretti: Ер тебесін тепретті - Ер түйесін тапырақтатты.» Түйені адамнан басқалар тапырақтат-

са да осы сөз қолданылады. تَبْرَتُورُ - تَبْرَتْمَاكُ
 Терретүр-тепретмек: Терретүр-тепретмек - Та-
 пырақтар-тапырақтамақ). Бұл сөз түйеден
 басқа нәрсеге айтылмайды.

تَبْرَاتُتِي TOPPATTY TOPPATTY: топырағын шығарды.

«قوی اوتغ تَبْرَاتُتِي Қой отуғ topратты: Қой отуғ
 топратты - Қой шөпті тықырлап жеді.» (Қой
 шөпті тақырлап жеді, жерде ештеңе қал-
 дырмай тақырлап, топырағын шығарды.)

تَبْرَاتُورُ تَبْرَاتْمَاكُ Topratүр-topratмақ: Topратүр-
 топратмақ - Топырағын шығарар-топырағын
 шығармақ).

تَوْرَاتُتِي TOFRATTY TOFRATTY: туратты.

«اَل اَنكَرَات تَوْرَاتُتِي Ол аңар et тоғратты: Ол
 аңар ет тоғратты - Ол оған ет туратты.» Жей-
 тін нәрселерден басқаларға бұл сөз қолда-
 нылмайды. تَوْرَاتُورُ - تَوْرَاتْمَاكُ Тоғратүр-тоғрат-
 мақ: Тоғратүр-тоғратмақ - Туратар-туратпақ.)

تَبْرَاتُتِي TABRATTY TABRATTY: абдыратты.

«اَر تَبْرَاتُتِي Ер табратты: Ер табратты - Ер
 (өзін-өзі) абдыратты.» تَبْرَاتُورُ - تَبْرَاتْمَاكُ Таб-
 ратүр-табратмақ: Табратүр-табратмақ - Абды-
 ратар-абдыратмақ)

تَبْرَاتُتِي TABRATTY TABRATTY: иірді.

«اُرَاغُتُتِي تَبْرَاتُتِي Ұрағут ийп табратты - Қатын жіп иірді.»
 تَبْرَاتُورُ - تَبْرَاتْمَاكُ Табратүр-табратмақ: Табратүр-таб-
 ратмақ - Иіпер-иіремек.)

تَغْرَتِي TYFRATТЫ TYFRATТЫ: шынықтырды; шындады, ширатты.

«أَعْلَنَ ابْشَقَا تَغْرَتِي» Оғлын ышқа тығратты: Оғлын ышқа тығратты - Ұлын іске шындады; демек, ұлын түрлі іске бейімдеп, үйретіп ширатты.» (تَغْرَتُور - تَغْرَتُمَاق) Тығратуғ-тығратмақ: Тығратуғ-тығратмақ - Ширатар-ширатмақ)

تِكْرَتِي TIGRETTI TIGRETTI: тез жүгіртті; шаптырды.

«أَلِ اتْنِ تِكْرَتِي» Ол атын tigretti: Ол атын тігретті - Ол атын тез жүгіртті.» «أَلِ اُغَانِي تِكْرَتِي» Ол оғлыны tigrette: Ол оғлыны тігретті - Ол ұлын тез жүгіртті,»- деп те айтады. Бұл сөз «ғ — ғ» әрпімен де айтылады. (تِكْرَتُور تِكْرَتُمَاق) Tigretуғ-tigretmek: Тігретуғ-тігретmek - Шаптырар-шаптырмақ.)

سَاجِرَتِي SASHRATТЫ SASHRATТЫ: шашыратты.

«أَلِ مَنكَا سُوْفِي سَاجِرَتِي» Ол маңа сув сашратты: Ол маңа сув сашратты - Ол маған су шашыратты; Ол маған байқамай су шашыратып алды.» Бұл сөз бір ыдыстан бір ыдысқа су, басқа да сұйықты құйғанда шашырап тигенде де қолданылады. Біреу отын жарғанда, жаңқасы ұшып тисе де осылай деседі. Тұзақтың бір түрін «سَاجِرَتُغُو» saшыратуғ: сашыратуғ - шашыратқы» деп атайтыны осыдан шыққан. Ол тұзақ мынадай

болады: Екі айыр бұтақтың арасына тұзақ-тап жіп байлайды. Оны топыраққа көміп, үстіне дән шашып тастайды. Жем жеуге келген құс тұзаққа не аяғымен, не мойнынан ілініп қалады.

Мақалда былай деп айтылған:

سَجْرَتُهُودِنْ قُورَقِمِشْ قُشْ قِرْقُ يِيلْ اَذْرِي يِغَاجْ

ازا قنماس Sашыратғудын қорқмыш қиш

қығ жыл азғы жығаш үзе қонмас: Сашыратғудын қорқмыш қиш қырқ иыл адзры иығаш үзе қонмас - Сашыратқыдан қорыққан құс қырық жыл ағаш үстіне қонбас.» Бұл пайғамбар ғалайхиссаламның:

«لَا يَلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جَنْحِ مَرْتِينِ» деген сөздеріне ұқсас.

Sашратур-сашратмақ: سَجْرَتُورْ - سَجْرَتْمَاقْ)
Сашратүр-сашратмақ - Шашыратар-шашыратпақ).

سَدْرَتِّي SEDRETTI СЕДРЕТТИ: сиретті, селдіретті.

Ol tonıf sedretti: Ol тонығ седретті: Ол тонығ седретті - Ол тонын селдіретті.»

Ol kişini sedretti: Ol кішіні седретті: Ол кішіні седретті - Ол кісіні жеңілдетті; Ол кісілердің қиыншылығын сиретті.» Бір нәрсені жеңілдетсе де, кемітсе де осы сөз қолданылады. Sedretүр- سَدْرَتُّورْ - سَدْرَتْمَاكْ)

sedretmek: Седретүр-седретмек - Сиретер-сиретпек).

SUFRAṬṬI CUFRAṬṬI: тінтті; тексерді.

«ال اناك اقرن سفراتي» Ol аның evin sufrattı: Ол аның ебін сұғратты - Ол оның үйін тінтті; Үйіндегі нәрселерінің барлығын көрді.»

(سفرتور سفرتماق) Sufratur-sufratmak: Сұғратүр-сұғратмақ - Тексерер-тексермек.)

SYVRITTI CÜBRITTI: үшкірледі; сүйірледі.

«ال يفاجع سفراتي» Ol жығашығ sivrıttı: Ол иығашығ сүбрітті - Ол ағашты үшкірледі; Ағаш, не сол секілді нәрселерді сүйірлеп ұшын шығарды.» Қайрап, жүзін шығарып өткірлесе де осылай дейді.

(سفرتور - سفرتماك) Sıvrıtır-sübritmek: Сүбрітүр-сүбрітмек - Үшкірлер-үшкірлемек)

SEVRITTI SEBRITTI: босатты.

«ال اقرن سفراتي» Ol evin sevrıttı: Ол ебін себрітті - Ол үйін босатты; Ол үйін мүліктен

босатты.» «ال ايئن سبراتي» Ol ышын sevrıttı: Ол ышын себрітті - Ол ісін аяқтады; Ол қолын істен босатты.»

(سفرتور - سفرتماك) Sevrıtır-sebritmek: Себрітүр-себрітмек - Босатар-босатпақ.)

SEKRITTI SEKRITTI: секіртті; қарғытты, аттатты.

«ال اتن ارقن سكراتي» Ol атын ағықтың sekrıt-

سفراتي

SYVRITTI

SEVRITTI

SEKRITTI

ti: Ол атын арықтың секрітті - Ол атын арықтан секіртті.» Басқалары да осындай.

«ال بیتک اقر آرکان سکرْتی Ol bitik oқығ erken sekritti: Ол бітік оқыр еркен секіртті - Ол кітап оқып отырып аттап кетті; яғни, ол кітап, не құраң оқып отырып бір жерін тастап аттатып оқып кетті.» (سکرْتور - سکرْتماک)

Sekrityғ-sekritmek: Секрітүр-секрітмек - Секірттер-секіртпек.)

جِلْرَتِي ЖЫЛРАТТЫ ЖЫЛРАТТЫ: жылтыратты; шыңғырлатты.

«ال اقرن کبشتا جِلْرَتِي Ol oғын кіште жылратты: Ол оғын кіште жылратты - Ол оғын садақта шыңғырлатты.» Бірдеңені шылдырлатса да солай дейді. (جِلْرَتماق - جِلْرَتور)

Жылратуғ-жылратмақ: Жылратүр-жылратмақ - Шыңғырлатар-шыңғырлатпак.)

سَمِرْتِي SEMRITTI SEMRITTI: семіртті.

«ال اتن سمرْتِي Ol atын semritti: Ол атын семіртті - Ол атын семіртті.»

Басқаларға да сондай. (سَمِرْتور - سَمِرْتماک)

Semrityғ-semritmek: Семрітүр-семрітмек - Семірттер-семіртпек.)

جِغْرَتِي ШЫҒРЫТТЫ ШЫҒРЫТТЫ: қатайтты; топтады.

«ال يبرک جِغْرَتِي Ol jerig шығытты: Ол иеріг шығрытты - Ол жерді (аяғымен таптап) қатайтты.» Бірдеңені қатты таптап басып,

не күшпен нығарлап қатайтса да осы сөз қолданылады. Мысалы, ұнды, не ұнға ұқсайтын басқа нәрселерді қапқа нығыздап салғанда да осылай дейді.

«ار اغلن ايشتا جفرتي» Ер оғлым ышта шығ-
ғытты: Ер оғлын ышта шығрытты - Ер

ұлын істе ширатты.» (جفرتور - جفرتماق)

Шығғытуғ-шығғытмақ: Шығрытүр-шығрыт-
мақ - Қатайтар-қатайтпақ).

جفرتي ШОҚРАТТЫ ШОҚРАТТЫ: шұқыратты; шарқ-
шұрқ қайнатты.

«ال اشج جفرتي» Ол ашығ шоқратты: Ол
ашығ шоқратты - Ол қазанды шұқыратты;
Ол қазанды, не соған ұқсас нәрсені шұрқ-
шұрқ қайнатты». Суы аз қазандағы мол
дәннің, не шөптің, ботқаның буланып,
шұрқылдап қайнауы.

«جفرتور - جفرتماق» Шоқратуғ-шоқратмақ:
Шоқратүр-шоқратмақ - Шұрқыратар-
шұрқыратпақ.)

جفرتي ШАҚРАТТЫ ШАҚРАТТЫ: шақырайтты; бақы-
райтты.

«ار كوزن جفرتي» Ер көзін шақратты: Ер
көзін шақратты - Ер көзін шақрайтты.».

(Адам көзін шегірлендіріп, қитарландырып
ақшырайтты). «جفرتور - جفرتماق» Шақратуғ-
шақратмақ: Шақратүр-шақратмақ - Шақы-
райтар-шақырайтпақ.)

جَقْرَتِي ШЫҚРАТТЫ ШЫҚРАТТЫ: шықырлатты; қышырлатты.

«أَلْ تَيْشِنِ جَقْرَتِي» ОI тышын шықратты: Ол тышын шықратты — Ол тісін шықырлатты.» «بُغْرَا تَيْشِنِ جَقْرَتِي» Буғра тышын шықратты: Бұғра тышын шықратты - Бура тісін шықырлатты.» Есік, не қалам сықырласа да солай дейді. (جَقْرَتْمَاقْ - جَقْرَتُورْ Шықратуғ-шықратмақ: Шықратүр-шықратмақ - Шықырлатар-шықырлатпақ.)

قَقْرَتِي ҚАҚРАТТЫ ҚАҚРАТТЫ: қақратты.

«أَلْ قَقْرَتَغُو قَقْرَتِي» ОI қақыратғу қақратты: Ол қақыратғу қақыратты - Ол (шымшық, сол секілді өзге де құстарды егінжайдан үркіту үшін) қақыратғыны қақыратты.» Басқалары да осындай. (قَقْرَتْمَاقْ - قَقْرَتُورْ Қақратуғ-қақратмақ: Қақратүр-қақратмақ - Қақыратар-қақыратпақ..)

قَقْرَتِي ҚОҚРАТТЫ ҚОҚРАТТЫ: кемітті; суды қашырды.

«أَلْ سُوغُ قَقْرَتِي» ОI сууғ қоқратты: Ол сүвүғ қоқыратты - Ол суды қашырды, кемітті.» Су секілді әртүрлі сұйықтарды азайтқанда да осы сөз қолданылады. (قَقْرَتْمَاقْ - قَقْرَتُورْ Қоқратуғ-қоқратмақ: Қоқратүр-қоқратмақ - Кемітер-кемітпек)

كَقْرَتِي KEVRETTI КЕБРЕТТИ: азайтты; қайтарды.

«أَلْ كُوچِنِ كَقْرَتِي» ОI апың күшін kev-

getti: Ол аның күшін кебретті - Ол оның күшін азайтты.»

(كَفَّرَ تَوْرًا - كَفَّرَ تَوْرًا) Kevretür-kevretmek: Кевретүр-кевретмек - Азайтар-азайтпақ).

Жырда былай деп келеді:

أَذْلَكَ كُنِيَ تَوْرًا تَوْرًا
يَلَانِكُ كَجِنِّ كَفَّرَ تَوْرًا
أَرْدِنَ أَرْنَ سَفَرًا تَوْرًا
قَجَسَا تَقِي أَرْتَلُورًا

*Өзлек күні тавратур
Яльңуқ күшін кевретүр
Ердин ажун севритүр
Қауса тақы артылур:*

*Өдзлек күні тавратүр,
Иальңуқ күшін кебретүр.
Ердін ажун севритүр
Қауса тақы артылур -*

*Замана күні тебірентер,
Пенденің күшін кемітер;
Әлемдегі ерді сиретер,
Қашса тағы, қуалар. (іздер).»*

(Замана күндері адам пенедесін өбдіретіп, тебірентіп, күш-қуатын қайтарар; Жалған дүниені адамдардан арылтар; жер бетіндегі адамдарды сиретер; (Афрасиаб пен Афрасиабтың адамдары осыны көздейді). Өлімнен кім қашса, өлім оған еріп жүріп іздеп табады.)

تَبَزَّتِي TERZETTI ТЕРЗЕТТИ: қызықтырды; ынтықтырды.
 «أَلْ مَنْي بُو ايشقا تَبَزَّتِي» Ol meni bu ышқа ter-
 zetti: Ол мені бұ ышқа тепзетті - Ол мені
 бұл іске қызықтырды.»

تَبَزَّتُور - تَبَزَّتَمَاك Terzetür-terzetmek: Теп-
 zetür-тепсетмек - Қызықтырар-қызықтыр-
 мақ).

قَبَزَّتِي ҚОБЗАТТЫ ҚОБЗАТТЫ: қобыз тарттырды.

«أَلْ أَنِي قَبَزَّتِي» Ol anı qobzatty: Ол аны қоб-
 затты - Ол оған қобыз тарттырды.»

قَبَزَّتُور قَبَزَّتَمَاك Qobzatur-qobzatmaq: Қоб-
 zatür-қобзатмақ - Қобыз тарттырар-қобыз
 тарттырмақ).

بُخَسَّتِي BUXSATTY БҰХСАТТЫ: бойсұндырмады.

«أَلْ اَغَلْنِي ايشقا بُخَسَّتِي» Ol oғлыны ышқа bux-
 satty: Ол оғлыны ышқа бұхсатты - Ол ұлын
 іске бойсұндырмады.» Басқасы да осындай.

بُخَسَّتُور - بُخَسَّتَمَاك Buxsatür-buxsatmaq: Бұхса-
 түр-бұхсатмақ - Бойсұндырмас-бойсұндыр-
 мақ).

تَبَسَّتِي TERSETTI ТЕРСЕТТИ: қызықтырды; еліктірді.

«أَلْ مَنْي تَبَسَّتِي» Ol meni ter-
 setti: Ол мені теп-
 сетті - Ол мені қызықтырды.» Бұл сөзді
 «ز - з» әрпімен де айтады.

تَبَسَّتُور - تَبَسَّتَمَاك Tersetür-tersetmek: Теп-
 setür-тепсетмек - Қызықтырар-қызықтыр-
 мақ).

كجستى KESHSETTI KESHSETTI: кешкізбек болды; кештір-
мек болды.

«Ol meni suvdyñ keshsetti»
«Ol meni suvdyñ keshsetti: Ол мені сувдын кешсетті - Ол мені су-
дан кештірмек (кештіріп өткізбек, -А.Е.) бол-
ды.» Басқалары да сондай.

كجستور - كجستماك Keshsetyǵ-keshsetmek:
Кешсетүр-кешсетмек - Кешкізер-кешкізбек).

سرسىتى SARSYTTY SARSYTTY: сарсытты; балағаттады, дө-
рекі ұрысты.

«Ol any sarsytty»
«Ol any sarsytty: Ол аны сар-
сытты - Ол оны сарсытты.»

سرسىتور - سرستماق Sarsytyur-sarsytmaq: Сар-
сытүр-сарсытмақ - Сарсытар-сарсытпақ.)

سۇساتتى SUVSATTTY СУВСАТТЫ: сусатты.

«Ol any suvsatty»
«Ol any suvsatty: Ол аны сув-
сатты - Ол оны сусатты.»

سۇساتور - سۇساتماق Suvsatur-suvsatmaq: Сувсатүр-сувсатмақ - Су-
сатар-сусатпақ.)

سامسىتى SAMSYTTY САМСЫТТЫ: ренжітті.

«Ol any samsytty»
«Ol any samsytty*: Ол аны
самсытты - Ол оны (сөзбен, иә қол тигізіп)

ренжітті.»
سامسىتور - سامستماق Samsytyur-sam-
sytmaq: Самсытүр-самсытмақ - Ренжітер-
ренжітпек.)

* «Ренжітті» дегеннен гөрі, бұл жерде «сес көрсетті» мағынасы айқынырақ аңғарыла-
тын секілді. А. Е.

تَشْتِي تEVШЕТТИ ТEVШЕТТИ: тепшітті, шатастырды; бұршақ-
татты.

«أَلْ يَبِغُ تَشْتِي» Ol жырығ tevshetti: Ол иығығ
тевшетті - Ол жіпті (иірілген жіпті ұшығын
таба алмастай етіп) шатастырды.»

(تَشْتِي تEVШЕТҮГ-TEVШЕТМЕК: Тев-
шетүр-тевшетмек - Шатастырар-шатастыр-
мақ). «أَلْ أَنْكَ تَرِينُ تَشْتِي» Ol апың terin tev-
shetti: Ол аның терін тевшетті - Ол оның
терін тепшітті; Ол оның терін бұршақтат-
ты).

جَشْتِي ЖУVШАТТЫ ЖҰVШАТТЫ: ашытты.

«أَرْ جَفِرُ جَشْتِي» Ер шағығ жившатты: Ер ша-
ғыр жұвшатты - Ер сыра ашытты.» Басқала-
ры да сондай.

جَشْتِي ЖЫVШАТТЫ ЖЫVШАТТЫ: ашытты.

«سِرْكَا قَرِينُ جَشْتِي» Sirke қағын жывшатты:
Сірке қарын жывшатты - Сірке қарынды
ашытты.» Сондай-ақ, сірке жерге төгіліп,
топырақты қайнатса да осылай дейді.

(جَشْتِي جЫVШАТУГ-ЖЫVШАТМАҚ:
Жывшатүр-жывшатмақ - Ашығар-ашығпақ).

شَفْتِي ШУVШАТТЫ ШҰVШАТТЫ: сыбырлатты; сыбырла-
ды.

«أَلْ مَنَّكَ قَلَاوَا سَوْزُ شَفْتِي» Ol менің қи-

лаққа sөz шувшатты; Ол менің құлаққа сөз шувшатты - Ол (біреуге) менің құлағыма сөз сыбырлатты.» (شَفْشَتَمَاقْ - شَفْشَتَمَاقْ) Шувшат-туг-шувшатмақ; Шувшатұр-шувшатмақ - Сыбырлатар-сыбырлатпақ).

قَرَشْتَمَاقْ ҚАРШАТТЫ ҚАРШАТТЫ: қарыстатты.

«Ol bөzүg қаршатты: Ол бөзді қарыстатты.» Басқалары да осындай. (قَرَشْتَمَاقْ - قَرَشْتَمَاقْ) Қаршатуг-қаршатмақ; Қаршатұр-қаршатмақ - Қарыстатар-қарыстатпақ.)

قُرْشَاتْتَمَاقْ ҚҰРШАТТЫМ ҚҰРШАТТЫМ: құршаттым*; белбеу байлаттым.

«Men аңар қиг қигшаттым: Мен аңар құр құршаттым - Мен оған белбеу байлаттым; (ол белбеу байланды)».

Қигшатуг-қигшатмақ; Құршатұр-құршатмақ - Белбеу байланар-белбеу байланбақ)

قَوْشَاتْتَمَاقْ ҚОҒШАТТЫ ҚОҒШАТТЫ: жібітті.

«Қуиаш аны қоғшатты: Қуиаш аны қоғшатты - Күн оны жібітті; күннің қызуы оны жұмсартты.» Қандай да бір қатты затты балқытып, жұмсартса да осы сөз қолданылады. Осы сөздегі «غ—ғ» әрпінің орнына «ح—h» әрпі де алмастыры-

* «Құрсанды», «құрсанттым» деген сөздің түп төркіні осы секілді. А.Е.

лып айтылады. (قَشْتَمَاقُ - قَشْتَمَاقُ Қоғшатүг-қоғшатмақ: Қоғшатүр-қоғшатмақ - Жібігер-жібігпек.)

قَشْتَمَاقُ ҚОВШАТТЫ ҚОВШАТТЫ: қапталты.

«قَشْتَمَاقُ Ol оқ қовшатты: Ол оқ қовшатты - Ол оқ қапталты; Ол қуыс ағашпен оқ қапталты.» (قَشْتَمَاقُ - قَشْتَمَاقُ Қовшатүг-қовшатмақ: Қовшатүр-қовшатмақ - Қапталтар-қапталпақ.)

كَيْشَتِي КЕВШЕТТИ КЕВШЕТТИ: жұмсартты; босатты.

«كَيْشَتِي Ol қатығ неңні кевшетти: Ол қатығ неңні кевшетти - Ол қатты нөрсені жұмсартты.» (كَيْشَتِي - كَيْشَتِي Кевшетүг-кевшетмек: Кевшетүр-кевшетмек - Жұмсартар-жұмсартпақ.)

كَيْشَتِي КЕВШЕТТИ КЕВШЕТТИ: күйсетті.

«كَيْشَتِي Ol tevisin кевшетти: Ол теvisin кевшетті - Ол түйесін күйсетті.»

(كَيْشَتِي - كَيْشَتِي Кевшетүг-кевшетмек: Кевшетүр-кевшетмек - Жұмсартар-жұмсартпақ). Мәсдары жоғарғы сөздегідей.

تَسْفَاتِي ТАСФАТТЫ ТАСФАТТЫ: бетін шапалақтатты; бетін шапалақпен үрғызды.

«تَسْفَاتِي Ol құлын тасфатты: Ол құлын тасфатты - Ол құлын бетке шапалақтатты.» Басқаларға да сондай. (تَسْفَاتِي - تَسْفَاتِي Тасфатүг-тасфатмақ: Тасфатүр-тасфатмақ - Шапалақтатар-шапалақтатпақ).

قَرغَاتِي ҚАРҒАТТЫ ҚАРҒАТТЫ: қарғатты.

«Ol jekni qarğatты: Ол иек-
ні қарғатты - Ол шайтанды қарғатты.» Бас-
қалары да солай дейді. (قَرغَاتِي - قَرغَاتِي)
Qarğatur-qarğatmaq: Қарғатүр-қарғатмақ -
Қарғатар-қарғатпақ).

قَرغَاتِي ҚURҒАТТЫ ҚURҒАТТЫ: құрғады; кеберсіді.

«Jer kirğatты: Иер құрғатты - Жер
құрғады; Жер ылғалдың аздығынан кебер-
сіп құрғап, жарылды.» Негізінде: «قَرغَاتِي»
kirğazты: құрғазты» болып, «з - з (дз)» әрпі
«т - т» әрпіне үндесіп кеткен.»

Qurğatur-qurğatmaq: Құр-
ғатүр-құрғатмақ - Құрғар-құрғамақ).

قَرغَاتِي ҚЫРҒАТТЫ ҚЫРҒАТТЫ: жамандады.

«Ol any begke kirğatты:
Ол оны бегке қырғатты - Ол оны бекке
жамандады; Бекке жамандап оған ашулан-
дырды.»

Qırğatur-qırğatmaq: Қырғатүр-
қырғатмақ - Жамандар-жамандамақ).

قَرغَاتِي ҚARVATТЫ ҚARBATТЫ: ақтартты; іздетті, қар-
матты.

«Ol anyñ qojunda neñ
qarvatты: Ол аның қойында нең қарбатты -
Ол оның қойнынан ақша іздетті.» Біреу бір
нәрсені көзімен көрмей, қолымен қармалап

ізdestіргенде осылай дейді. (قَرۡصَاتُ قَرۡصَاتُ)
 Қарvatur-қарvatмақ: Қарбатүр-қарбатмақ -
 Қарматар-қарматпақ).

بُرۡقَاتُ BURҚЫТТЫ БҰРҚЫТТЫ: бүрістірді.

«بُرۡقَاتُ OI jüzin burқытты: Ол жүзін
 бүрқытты - Ол жүзін бүрістірді.»

(بُرۡقَاتُ BURқытur-burқытмақ: Бүрқы-
 түр-бүрқытмақ - Бүрістірер-бүрістірмек).

تَلۡقَاتُ ТЫЛҚАТТЫ ТЫЛҚАТТЫ: кешіктірді; сығылыстыр-
 ды.

«تَلۡقَاتُ OI аның ышып тылқатты:
 Ол аның ышын тылқатты - Ол оның ісін
 кешіктірді.» «تَلۡقَاتُ OI жүкні тылқат-
 ты: Ол жүкні тылқатты - Ол жүкті сығы-
 лыстырды». Жүк пен арқанның арасына бір
 нәрсе салып бұрап бекітсе де осылай дейді.

(تَلۡقَاتُ Тылқatur-тылқатмақ: Тыл-
 қатүр-тылқатмақ - Кешіктірер-кешіктір-
 мек).

سَرۡقَاتُ SARҚЫТТЫ SARҚЫТТЫ: сарқылтты; сорғытты.

«سَرۡقَاتُ OI tondын сув сарқытты:
 Ол тондын сув сарқытты - Ол тон-
 нан су сорғытты.» Басқаларына да осылай
 айтылады.

(سَرۡقَاتُ Sarқытur-sarқытмақ: Сарқытүр-
 Сарқытмақ — Сорғытар-сорғытмақ).

قورقتى QORQYTTY QORQYTTY: қорқытты.

«ال انى قورقتى» Ol аны қорқытты: Ол аны қорқытты - Ол оны қорқытты.»
 (قورقتماق - قورقتور Qorqytmaq-qorqytmaq: Қорқытқыр-қорқытмақ - Қорқытар-қорқытпақ).

беркетти BERKITTI BERKITTI: бекітті.

«ال برکتى نانکتى» Ol berkitti неңі: Ол беркітті неңі - Ол нәрсені бекітті; яғни бір істі, бір нәрсені бекемдеді.»
 (برکتور - برکتماق Berkityr-berkitmek: Беркітүр-беркітмек - Бекігер-бекітпек).

көркүтті KÖRKÜTTI KÖRKÜTTI: көрсетті, көргізді.

«ال مانا نهң көркүтті» Ol маңа нең көркүтті: Ол маңа нең көркүтті - Ол маған нәрсе көрсеті.»
 (көркүтүр - көркүтмак Korkutyр-korkutmek: Көркүтүр-көркүтмек - Көрсетер-көрсетпек).

көркетті KÖRKETTI KÖRKETTI: көркейді, көрікті болды.

«قىز көркетتى» Qыз көркетті: Қыз көркетті - Қыз көріктенді; қыз көрікті болды.»

(көркетүр - көркетмак Korketyр-korketmek: Көркетүр-көркетмек - Көркейер-көркеймек).

Мұның дұрысы түбінде «كۆرкетتى» көркезті болатын, «з - з(дз)» әрпі «ت - т» әрпіне ұласып кірігіп кеткен.

بِلْكَتْتِي BILKETTİ BİLКЕТТІ: ақылды болды; ақыл кірді.
 «اغان بِلْكَتْتِي» Oflan bilketti: Оғлан билкетті -
 Бала ақылды болды.» Бұл сөздің негізі:
 «بِلْكَادْتِي» bilkeztі: билкедзті болған, «ز — з(дз)»
 өрпі мен «ت — т» өрпі үндесіп, кірігіп кет-
 кең. (بِلْكَتْمَاك - بِلْكَاتُور Bilketüγ-bilketmek: Бил-
 кетүр-билкетмек - Ақыл кірер-ақыл кірмек).

ЕРЕЖЕСІ

«اذْتِي-азты/ - ezti: -адзты/ - едзті» қосымшасы адамның таби-
 ги жаратылыс қасиеттерін білдіретін есімдерге қосылып
 етістік жасалады. Мәселен: «كِرْكَ كِرْكَ» көрк - көрік» сөзінен
 «көрікті болды, көрік кірді» деген мағынадағы сөзді туындат-
 сақ, «اذْتِي-езты : -едзты» қосымшасы қосылып, «كِرْكَدْتِي» көркедзті -
 көріктенді; көркейді» болып шығады. Тағы сол
 секілді, «ақыл-ес» мағынасындағы «بِلْكَ: билік: білік» сөзінен
 етістік жасасақ, «بِلْكَادْتِي» билкедзті: билкедзті - ақыл кірді» болып
 шығады. Сонда: «اغان بِلْكَادْتِي» Oflan bilkeztі: Оғлан билкедзті -
 Бала ақылды болды» деп айтылады. Дауыстап айта келе «I»
 өліп түсіп қалады да, «ز — з(дз)» өрпі мен «ت — т» өрпі үндесіп
 өзара сіңісіп, «ت — т» өрпі екі қайтара қайталанған түрі
 түзіледі.

بُزْلَاتْتِي BOZLATTY BОЗЛАТТЫ: бозлатты.

«ال بوتوني بوزلاتتي» Ol botuny bozlatty: Ол ботү-
 ны бозлатты - Ол ботаны боздатты.» Бас-
 каларға да осылай қолданылады.

بۆزلتۈر - بۆزلتۈرۈش Bozlatur-bozlatmak: Бозлатур-бозлатмақ - Боздатар-боздатпақ).

باشلاتتىم BAŞLATTIM BAŞLATTIM: бастаттым.

من انكر ايش باشلاتتىم Men аңар ыш başlat-tyım: Мен аңар ыш башлаттым - Мен оған іс бастаттым.»
باشلاتۈر - باشلاتۈرۈش Başlatur-başlatmak: Башлатур-башлатмақ - Бастатар-бастатпақ).

باغلattىم BAĞLATTIM BAĞLATTIM: байлаттым, баулаттым.

Аңар otuң bağlattım: Аңар отуң бағлаттым - Оған отын байлаттым.»
Басқалары да сондай. «Аңар боғ bağlattım: Аңар боғ бағлаттым - Оған боқша байлаттым. (Оған 'бау байлаттым. - А.Е.)» (Мен оған әйелдердің киім-кешегі салынатын боқша секілді түйіншек байлаттым).
باغلattۈرۈش Bağlaturmen-bağlatmak: Бағлатурмен-бағлатмақ - Байлатармын-байлатпақ).

بەكلەتتى BEKLETTI BEKLETTI: бекітті, бекіттірді.

بەگ اۇرىنى بەكلەتتى Beg оғғыны bekletti: Бег оғрыны беклетті - Бек ұрыны бекіттірді; Бек ұрыны қаматтырды.»
من ات بەكلەتتىم Men at beklettim: Мен ат беклеттім - Мен ат бекіттірдім; Мен атты күзеттірдім.» (Оғызша).

بەكلەتۈرۈش Bekletürmen-bekletmek: Беклетурмен-беклетмек - Бекіттірермін-бекіттірмек).

تَبَلَّتْمَ TAPLATTYM ТАПЛАТТЫМ: разы еттім; ұнатқыз-
дым.

«مَنْ أَنِي بُو إِشْقَا تَبَلَّتْمَ» Men any bu ышқа
taplattym: Мен аны бұ ышқа таплаттым -
Мен оны бұл іске разы еттім.»

(تَبَلَّتْمَاق - تَبَلَّتْمَاقُ) Taplatur-taplatmaq: Тап-
латур-таплатмақ - Разы етер-разы етпек).

تُپْلِتْتِي TҮPLETTI ТҮПЛЕТТИ: түптетті; түп-тегін тексертті.

«أَل بُو إِشِغ تَلِم تَبَلَّتِي» Ol bu ышығ telim
tüpletti: Ол бұ ышығ телім түплетті - Ол
бұл істі көп (жеткілікті) түптетті; Ол бұл
істі түбіне шындығына жеткенше көп тек-
сертті.» (تَبَلَّتْمَاق - تَبَلَّتْمَاقُ) Tüpletyr-tüpletmek:
түплетур-түплетмек - Түптеп тексерер-
түптеп тексермек).»

تَرَلَّتِي TERLETTI ТЕРЛЕТТИ: терлетті; таратты.

«أَل اَتِن تَرَلَّتِي» Ol atın terletti: Ол атын тер-
летті - Ол атын терлетті; «أَل اَتِغ تَرَلَّتِي» Ol
атығ terletti: Ол атығ терлетті - Ол атын та-
рақпен таратты.» (تَرَلَّتْمَاق - تَرَلَّتْمَاقُ) Terletyr-
terletmek: Терлетур-терлетмек - Терлетер-тер-
летпек).»

تُزَلَّتِي TUZLATTY TҮЗЛАТТЫ: тұздатты.

«أَل اَت تَزَلَّتِي» Ol et tuzlatty: Ол ет тұзлатты
- Ол ет тұздатты.» Басқалары да осылайша.

(تَزَلَّتْمَاق - تَزَلَّتْمَاقُ) Tuzlatur-tuzlatmaq: Тұзлатур-
тұзлатмақ - Тұздатар-тұздатпак).

تَزَلَّتِي TIZLETTI TIZLETTI: тізелетті.

«ال تَزَلَّتِي نَانَكْنِي» Ol tizletti неңні: Ол тізлетті неңні - Ол бір нәрсені тізелетті; тізелетпен мықтап бастырды.» (تَزَلَّتْمَاكْ) Tizletyǵ-tizletmek: Тізлетуǵ-тізлетмек - Тізелетер-тізелетпек).

تَشَلَّتِي TƏŞLETTI TƏŞLETTI: төстетті, төсіне үрғызды.

«ال اَنِي تَشَلَّتِي» Ol any teshletti: Ол аны төшлетті - Ол оны төстетті; Ол оны төсіне (көкірегіне) үрғызды; Ол оны көкірегіне соққызды.» (تَشَلَّتْمَاكْ) Teshletyǵ-teshletmek: Төшлетуǵ-төшлетмек - Төстетер-төстетпек).

تُشَلَّتِي TUŞLATTY TŪŞLATTY: тұстатты; тұспа-тұс қойдырды. «ال يِيرِكْ اَنَكْرُ تُشَلَّتِي» Ol jerig añar tuşlatty: Ол иеріг аңар тūşлатты - Ол оны алыстан қарсысындағы бір жерге тұспа-тұс тұрғызды.»

Бұл сөз осылайша, алыстан алдынан тұспа-тұс қойылған, тұрғызылған нәрсенің барлығына қолданылады. (تُشَلَّتْمَاوْ) Tuşlatyǵ-tuşlatmaq: Тұşлатуǵ-тұşлатмақ - Тұстатар-тұстатмақ).

تَشَلَّتِي TAŞLATTY TAŞLATTY: тастатты; таспен үрғызды.

«ال اَنِي تَشَلَّتِي» Ol any taşlatty: Ол аны ташлатты - Ол оны таспен үрғызды.»

تَشَلَّتِي TAŞLATTY TAŞLATTY: тастатқызды; тастатты.

«ال اَغْلِي تَغْلِي» Ol oǵulny taşlatty: Ол оғұл-

ны ташлатты - Ол ұлын (жолда пісіп-қатсын деп) тастатты, тысқары шетке жолдады.»

(تَشَاتُورُ - تَشَاتِمَاقُ) Ташлатуғ-ташлатмақ; Ташлатуғ-ташлатмақ - Тастатар-тастатпақ)

تَشَلَّتِي ТЫШЛАТТЫ ТЫШЛАТТЫ: тістетті.

«أَلْ أُنِي تَشَلَّتِي» Ол оны тышлатты: Ол оны тышлатты - Ол оны тістетті.»

Жырда былай деп келеді:

« جَغْرِي بَرِبْ قَشَاتُو

تَيْغَن اَذْب تَشَاتُو

تَاكُو تَنْكُرُ تَشَاتُو

اَرْدَمْ بِلَا اَكَلَمْ

Шағры беріп қушлату,
Тайған ызыр тышлату,
Тілку тоңуз таулату,
Ердем биле өглем:

Шағры беріп қушлату,
Тайған ыдзып тышлату,
Тілку тоңуз таулату,
Ердем биле өглем -

Қаршыға беріп, құс салайық,
Түйғын қосып тістетейік;
Түлкі, доңызға тас атайық,
Өнер-даңқпен мақтанайық!»

(Құс салып, ит қосып аң аулауды, серілікті шаттанып мадақтағаны:

Жастарға, жігіттерге лашын, қаршығадай аңшылық құстарын беріп, құс салдырып, құстатайық; Түйғын тазыны ізге салып, тістетейік; Түлкі, доңызды тастың астына алып, өнер-қабілетімізбен тасып-шаттанып мақтанайық; көңілді өсірейік, - дейді.)

(تَشَلُّوْرُ - تَشَلِّمَاتِقُ) Тышлатур-тышлатмақ: Тышлатұр-тышлатмақ - Тістетер-тістетпек.)

تَغْلَتِّي TAFLATTY TAFLATTY: тағалатты.

«اَلْ اَتْنِ تَغْلَتِّي» Ol atyn taflatty: Ол атын тағлатты - Ол атын тағалатты.»

(تَغْلَاتُورُ - تَغْلَاتِمَاتِقُ) Taflatur-taflatмақ: Тағлатұр-тағлатмақ - Тағалатар-тағалатпақ.)

Парсылар бұл сөзді түріктерден алып, «داغ» - дағ: - дағ» - дейді. Дәл осы секілді, «қорған» мағынасын білдіретін «دیز» - diz: - діз» сөзін де олар түріктерден алған. Түрікшеде «دیز جەر» - diz jer: - діз иер» дегеннің мағынасы - «биік жер».

تُمْلِيتِّي TUMLYTTY TUMLYTTY: суытты; мұздатты, тоңдырды.

«اَلْ سَوْقِ تُمْلِيتِّي» Ol suv tumlytty: Ол сув тұлмытты - Ол су суытты.» Су, тағы сол сияқты сұйық нәрселерді суытқанда да осы сөз қолданылады. (تُمْلَاتُورُ - تُمْلَاتِمَاتِقُ) Tumlytur-tumlytмақ: Тұлмытұр-тұлмытмақ - Тоңдырар-тоңдырмақ.)

تَمَلَّتِي TUMLUṬṬI ТҮМЛҮТТЫ: суытты; салқындатты.

«أَلْ أَنْكَ كُنْكَلِن تَمَلَّتِي» Ol аның көңүлін tum-luttı: Ол аның көңүлін түмлүтты - Ол оның көңілін суытты.» (Демек, ол оны ренжітіп, көңілін қалдырды, енді оны сүймейтіндей болды). (تَمَلَّتُورْ تَمَلَّتَمَاقْ Tumlutur-tum-lutmaq: Түмлүтүр-түмлүтмақ - Суытар-суытпақ).

سَبَلَّتِي SAPLATṬI САПЛАТТЫ: саплатты.

«أَلْ قَلِجِ سَبَلَّتِي» Ol қылыш saplattı: Ол қылыш саплатты - Ол қылыш саплатты.» Пышақ, қанжар, тағы сол секілді нәрселерге сап жасап бекіткенде осы сөз қолданылады. (سَبَلَّتُورْ - سَبَلَّتَمَاقْ Saplatur-saplatmaq: Саплатүр-саплатмақ - Саптар-саптатпақ).

جَرَلَّتِي ЖАРЛАТТЫ ЖАРЛАТТЫ: жылатты, шырқыратты; шарылдатты.

«أَلْ أَعْلَانِجِ جَرَلَّتِي» Ol oғланығ жарlattı: Ол оғланығ жарлатты - Ол баланы жылатты.» Пілді бақыртса да осылай дейді. (جَرَلَّتُورْ - جَرَلَّتَمَاقْ Jarlatur-jarlatmaq: Жарлатүр-жарлатмақ - Шырқыратар-шырқыратпақ).

شِرَلَّتِي ШЕРЛЕТТИ ШЕРЛЕТТИ: шерлетті; бұзды.

«أَتْ أَنْكَ كُوزِنِ جِرَلَّتِي» Ot аның көзін шерlettı: Ot аның көзін шерлетті - Дәрі (шөп) оның көзін бұзды*. Адам тамақтан, не

* «Лекарство вызвало нагноение глаз. (МК 435/16)». (ДТС., 144-стр.)»

сондай бір нәрселерді жеуден, қолдану-
дан ауырып, ауырлап қалғанда да осылай
дейді. جرلتور - جرلتماك Sherletyr-sherletmek:
Шерлетүр-шерлетмек - Бұзылар-бұзылмақ).

جرلتتى ЖҮРЛЕТТИ ЖҮРЛЕТТИ: өндірті; алдырды.

«Ol andın neң жүgletti: Ol andın neң жүрлетті - Ол одан нәрсе алдыртты.»
جرلتور - جرلتماك Жүрлетүр-жүрлет-
mek: Жүрлетүр-жүрлетмек - Өндіреп-өндір-
мек).

шоғлатты ШОҒЛАТТЫ: оратты; боқшалатты.

«Ol tonın шоғлатты: Ol то-
нын шоғлатты - Ол тонын боқшалатты.»

шоғлатур-шоғлатмақ: Шоғ-
латүр-шоғлатмақ - Оратар-оратпақ).

шығлатты ШЫҒЛАТТЫ: кездетті, өлшетті.

«Ol böz шығлатты: Ol бөз шығлатты - Ол бөз өлшетті.» Ол түрік кезі-
мен бөз кездетті. Түрік кезі басқа кездің
үштен екі бөлігіне тең.

Шығлатур-шығлатмақ: Шығ-
латүр-шығлатмақ - Кездетер-кездетпек).

шынлатты ШЫНЛАТТЫ: шынға шығарды; рас-
татты.

«Ol anyң ышын шын-
латты: Ol аның ышын шынлатты - Ол Ол
оның ісін (айтқан сөзін, ойлаған ойын,
пікірін) шынға шығартты.»

جِنَلَتُور - جِنَلَتَمَاق Шынлатур-шынлатмақ:

Шынлатур-шынлатмақ - Шынға шығарар-шынға шығармақ).

سَرَلَتِّي SARLATTY SARLATTY: оратты.

Ol сувлуқ sarlattы: Ол сувлық сарлатты - Ол сулық оратты.»

Кез келген бір нәрсені орағанда да осы сөз қолданылады. Sarlatur-sarlattмақ: Сарлатур-сарлатмақ - Оратар-оратпақ).

سِيرَلَتِّي SYRLATTY СЫРЛАТТЫ: сырлатты. (Өрлеп боятты. А.Е.)

Ol аяқ сырlattы: Ол аяқ сырлатты.» (Ол түрік ыдыс-аяғына зерлеп бояу жаққызды).

Сырлатур-сырлатмақ: Сырлатур-сырлатмақ - Сырлатар-сырлатпақ).

سۆزلَتِّي SÖZLETTI CӨZLETTI: сөйлетті.

Ol meni sözletti: Ол мені сөзлетті - Ол мені сөйлетті). Sözletür - sözletmek: Сөзлетур-сөзлетмек - Сөйлетер-сөйлетпек).

СЫЗЛАТТЫ: сыздатты.

Buz тышығ syzlattы: Бұз тышығ сызлатты - Мүз тісті сыздатты.» Бұл мүздың тісті сырқыратқаны, немесе құмырсқа жыбырлатқанын сезгендегі секілді. Қолды суық суға малғандағы суықтың әсерін де осылай дейді.

سزَلْتَوْر - سزَلْتَمَاق Sызлатур-сызлатмақ: Сызлатур-сызлатмақ - Сыздатар-сыздатпақ).

سُفْلِيتِي SUFLYTTY СҮҒЛЫТТЫ: сүкқызды.

«O1 аның қойныңа елік суғлытты: Ол аның қойнына елік сүғлытты - Ол оның қойнына (бірденені іздетіп) қол сүкқызды.» سُفْلِيتَوْر - سُفْلِيتَمَاق Suғлытур-suғлытмақ: Сүғлытүр-сүғлытмақ - Сүкқызар-сүкқызбақ).

سُفْلَاتِي SUVLATTY СҮВЛАТТЫ: сулатты.

«O1 шөпні сувлатты: Ол шөпні сувлатты - Ол (бірдененің қалдығын, шөгіндісін, бөлігін) сулатты.» Бірдененің қалған-құтқанына су сепкізді. Басқасы да сондай. سُفْلَاتَوْر - سُفْلَاتَمَاق Suvлатур-suvлатмақ: Сүвлатүр-сүвлатмақ - Сулатар-сулатпақ).

سَنَلْتِي SENLETTI СЕНЛЕТТИ: сен дегізді.

«O1 аны сенлетті: Ол аны сенлетті - Ол оны сен дегізді.»

Бала-шағаға қарата айтқандай «сен» деп сөйлетті.

Жоғарыда түсіндіргеніміздей, түріктер үлкендерге «سز siz: сіз», жастарға, балаларға «سن sen: сен» дейді. «O1 аны сенлетті: Ол аны сенлетті - Ол оны (кемсітпекке) «сен» деді» - деген содан шыққан. سَنَلْتَوْر - سَنَلْتَمَاق Senлетүр-senлетмек: Сенлетүр-сенлетмек - Сен дегізер-сен дегізбек).

سِزَلْتِمٌ SIZLETTIM СІЗЛЕТТИМ: сіздеттім; сіз дегіздім.

«مَنْ أَنِي سِزَلْتِمٌ» Men аны sizleTTim: Мен аны сізлеттім - Мен оны «сіз» дегіздім.» Мен оны мәртебелі үлкендерге құрмет білдіртіп:

«سِز siz: сіз» дегіздім. (سِزَلْتِمَاكُ Sizletyümin-sizletmek: Сізлетүрмін-сізлетпек - Сіздетермін-сіздетпек).

سُمْلِيْتِي SÜMLYTTY СҰМЛЫТТЫ: түріктер түсінбейтін тілде сөйлетті.

«أَلْ أَنِي سُمْلِيْتِي» Ol аны sumlytты: Ол аны сұмлытты - Ол оны түріктер түсінбейтін тілде сөйлетті.» Түрікше білмейтіндерді түріктер «سُمْلِيْتِي sumlym: сұмлым» - дейді. Арабтардың арабша білмейтіндерді:

«أَحْجَامِي Ахжамі: Ахжами» дегені секілді. Сөздің шыққан тегі де осы еді. Арабтар ішінде жүріп арабшаны жақсы біліп кетсе де, осы аттан құтылмайды, осылай деп атай береді. Ал, түріктер ортасында жүріп түрікшені біліп кетсе, ондай лақаптан құтылады, түрікшені білгеннен кейін: «سُمْلِيْتِي sumlym: сұмлым»- деп атамайтын болады.

(سُمْلِيْتِي سُمْلِيْتِي Sumlytur-sumlytmaq: Сұмлытүр-сұмлытмақ - Сұмлітүр-сұмлітмек).

قَرَلْتِي ҚАРЛАТТЫ ҚАРЛАТТЫ: қарлатты; қар жауғызды.

«قَرَلْتِي قَرَلْتِي» Tәңгі қағ qarlatты: Тәңрі қар қарлатты - Тәңрі қар жауғызды.»

(قَرَلتۇر قَرَلتاق) Қарлатур-қарлатмақ: Қарлатур-қарлатмақ - Қарлатар-қарлатпақ).

قَرَلتې قЫРЛАТТЫ ҚЫРЛАТТЫ: қырлатты.

«ال ارق قَرَلتې» ОI арық қырлатты: ОI арық қырлатты - ОI арық қырлатты.»

(قَرَلتور - قَرَلتماق) Қырлатур-қырлатмақ: Қырлатур-қырлатмақ - Қырлатар-қырлатпақ).

قَشَلتې ҚУШЛАТТЫ ҚҰШЛАТТЫ: құслатты; құс аулатты.

«ال انگر قش قَشَلتې» ОI аңар қуш қушлатты: ОI аңар қуш қушлатты - ОI оған құс аулатты.»

(قَشَلتور - قَشَلتماق) Қушлатур-қушлатмақ: Қушлатур-қушлатмақ - Қушлатар-қушлатпақ).

قَشَلتې ҚЫШЛАТТЫ ҚЫШЛАТТЫ: қыстатты.

«ال انى ائندا قَشَلتې» ОI аны еvinde қышлатты: ОI аны еbinde қышлатты - ОI оны үйінде қыстатты.»

Басқаларға да сондай. (Қыс өткенше сақтады деген мәнді де берсе керек. - А.Е.)

قَغَلتې ҚЫҒЛАТТЫ ҚЫҒЛАТТЫ: қыйлатты. (Қыйментыңайтты. - А.Е.)

«ال ييرك قَغَلتې» ОI jerig қығлатты: ОI иеріг қығлатты - ОI жерді қыйлатты.; ОI жерді тезектетті.»

«ال اتن قَغَلتې» ОI атын қығлат-

ты: Ол атын қығлатты - Ол атын тезектетті.»
 (قَغْلَاتُورُ - قَغْلَاتِمَاقُ) Қығлатуғ-қығлатмақ: Қығ-
 латуғ-қығлатмақ - Қыйлатар-қыйлатпақ).

قَقْلَاتِي كَقَقْلَاتِي ҚАҚЛАТТЫ ҚАҚЛАТТЫ: қақтатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ اَتَّ قَقْلَاتِي» ОI аңар ет қақлатты: Ол
 аңар ет қақлатты - Ол оған ет қақтатты.»

(قَقْلَاتُورُ - قَقْلَاتِمَاقُ) Қақлатуғ-қақлатмақ: Қақ-
 латуғ-қақлатмақ - Қақтатар-қақтатпақ).

كُتَلَتِي كӨТЛЕТТИ КӨТЛЕТТИ: көттетті; көтендетті.

«اِنَّ اَغْلَانِغِ كُتَلَتِي» ОI оғланығ көтлетті: Ол
 оғланығ көтлетті - Ол баланы көтендетті;
 Ол баланы көтеніне соқты.» Басқаларға да
 сондай. (كُتَلَاتُورُ - كُتَلَاتِمَاكُ) Kөtletyғ-kөtletmek:
 Көтлетуғ-көтлетмек - Көтіне соғар-көтіне
 соқпақ).

كَزَلَتِي KEZLETТИ KEZLETТИ: кезетті.

«اِنَّ اَقَّ كَزَلَتِي» ОI оқ kezletti: Ол оқ кезлет-
 ті - Ол оқ кезетті*.» Басқаларға да сондай.

(كَزَلَاتُورُ - كَزَلَاتِمَاكُ) Kezletyғ-kezletmek: Кез-
 летуғ-кезлетмек - Кезетер-кезетпек).

كِزَلَتِي KIZLETТИ KIZLETТИ: жасыртты.

«اِنَّ مَنَا سَوَزُ كِزَلَتِي» ОI маңа söz kizletti:
 Ол маңа сөз кізлетті - Ол маған сөз жа-
 сыртты.» Басқаларға да сондай.

* Бұл жерде қазақшадағы «кезеді» мәнінен өзгешелеу. Кез - жебенің құйрығы (ДТС., 305-стр.), демек, жебенің кезін шығарды, не жебенің кезін адырнаға салды (ДТС., 305-стр.) деген мағынада. А.Е.

كزَلْتُمْ كِزْلَتُمْ Kizletyŋ-kizletmek: Кіз-
летүр-кізлетмек - Жасыртар-жасыртпақ).

كَمَلْتِي KEMLETTI КЕМЛЕТТИ: ауыртты.

«بُوَاتِ اَنْعِ كَمَلْتِي» Bu ot atyŋ kemletti: Бү
от атығ кемлетті - Бұл шөп атты ауыртты;
бұл шөп (дәрі) атқа ауыр соқты.»

كَمَلْتُمْ كَمَلْتُمْ Kemletyŋ-kemletmek: Кем-
летүр-кемлетмек - Ауырта-ауыртпақ).

تَرَمَّتِي TARMATTY TARMATTY: тырнатты.

«اِنَّكَ يُوْزِنُ تَرَمَّتِي» Ol anyñ jyzin tarmat-
ty: Ол аның иүзін тарматты - Ол оның жүзін
тырнатты.» (تَرَمَّتُمْ Tarmatur-tarmat-
maq: Тарматүр-тарматмақ - Тырнатар-тыр-
натпақ).

جَرَمْتِي ЖЕРМЕТТИ ЖЕРМЕТТИ: түйдірді; өргізді.

«اَلْبِ اَرِ اَنْ جَرَمْتِي» Alp er atyñ jermetti:
Алып ер атын жерметті - Алып ер атының
құйрығын түйдірді, Алып ер атының құйры-
ғын жібекпен өргізді.» Атының құйрық-
жалын асыл жібекпен түйгізу ерліктің,
батырлықтың белгісі. Білтелеп түйіп өрген
нәрсенің бәріне осылай деседі. Қамшы-
ның ұшын жіңішке таспамен өріп түйіп
тастаған секілді. (جَرَمْتُمْ Jermetyŋ-jermetmek: Жер-
метүр-жерметмек: Жерметүр-жерметмек -
Өргізер-өргізбек).

سَرَمْتِي SERMETTY SERMETTY: суыртты; аулатты.

«اِنَّكَ يَلِقُ سَرَمْتِي» Ol aŋar balyq sarmat-

ты: Ол аңар балық сарматты - Ол оған балық аулатты.»

سَرْمَتْتِي SERMETTI SERMETTI: сүздірді; айырып алдырды.

«ال تَتْمَاج سَرْمَتْتِي» Ol tutmash sermetti: Ол тұтмаш серметті - Ол (судан) тұтмашты айырып алдырды.» Сұйықтан қандай да бір нәрсе сүзіп алынса да осылай делінеді.

سَرْمَتْتُر سَرْمَتْمَك Sermetür-sermetmek: Серметүр-серметмек - Сүздірер-сүздірмек).

سَرْمَاتْتِي SARMATTY SARMATTY: оратты.

«ال يَشَغْنِي يَغَاشَا سَرْمَاتْتِي» Ol jышығны жығашқа sarmatty: Ол иышығны иығашқа сарматты - Ол жіпті ағашқа оратты.» Басқаларына да осы секілді қолданылады.

سَرْمَاتْتُر سَرْمَاتْمَاق Sarmatur-sarmatmaq: Сарматүр-сарматмақ - Оратар-оратпақ).

قَاتْنَاتْتِي ҚАТНАТТЫ ҚАТНАТТЫ: қайталадты.

«ال اَنْكَ سَوَزِن قَاتْنَاتْتِي» Ol аның sözün қатнатты: Ол аның сөзін қатнатты - Ол оның сөзін қайталадты.» (قَاتْنَاتْتُر - قَاتْنَاتْمَاق) Qatnatur-qatnatmaq: Қатнатүр-қатнатмақ - Қайтала-тар-қайтала-тпақ).

قَاسْنَاتْتِي ҚАСНАТТЫ ҚАСНАТТЫ: қалшылдадты; қалтыратты.

«ال تَمْلُغْ اَنْبِي قَاسْنَاتْتِي» Tumlug аны қаснатты: Түмлүг аны қаснатты - Оны суық қалтыратты.» Қатты суықтан тісі-тісіне тимей

қалшылдап кетті. (قَسَنَاتُورُ - قَسَنَاتِمَاقُ) Қаснатур-қаснатмақ: Қаснатүр-қаснатмақ - Қалтыратар-қалтыратпақ).

بُلْنَاتِي BULNATТЫ БҰЛНАТТЫ: тұтқындатты.

«Ol аны бұлнатты: Ол аны бұлнатты - Ол оны тұтқындатты.»

(بُلْنَاتُورُ - بُلْنَاتِمَاقُ) Bulnatur-bulnatмақ: Бұлнатүр-бұлнатмақ - Тұтқындатар-тұтқындатпақ).

قَلْنَاتِي ҚАЛНАТТЫ ҚАЛНАТТЫ: қалындатты; қалындады.

«Jufқа нең қалнатты: Иүфқа нең қалнатты - Жүқа нәрсе қалындады.» Бұл сөздің негізі «قالناذتي» қалназты: қалназдзты» болған. «з — з(дз)» әрпі «ت — т» әрпіне үндесіп сіңіп кеткен. (قَالْنَاتُورُ - قَالْنَاتِمَاقُ) Қалнатур-қалнатмақ: Қалнатүр-қалнатмақ - Қалындатар-қалындатпақ).

ТҮП НЕГІЗІ МҰЗОАФ БОЛЫП КЕЛЕТІН СӨЗДЕРДІҢ КЕЙБІРІ

شُوشَشْدِي ШУВШАШДЫ ШҰБШАШДЫ: сыбырласты.

«Ol аның бірле шувшашды: Ол аның бірле шұбшашды - Ол онымен бірге сыбырласты.» (شُوشَشْدُورُ - شُوشَشْدِمَاقُ)

Шувшашиг-шувшашмақ: Шұбшашүр-шұбшашмақ - Сыбырласар-сыбырласпақ).

قَوْشَشْدِي ҚОҒШАШДЫ ҚОҒШАШДЫ: бусанысты.

«كشيلار قمع قغششدى» Кішілер қамуғ қоғшашды: Кішілер қамуғ қоғшашды - Кісілер түгелдей бусанысты.» (قغششور - قغششماق) Қоғшашиг-қоғшаштақ: Қоғшашүр-қоғшашмақ - Бусанысар-бусаныспақ). Кей-кейде осы сөздегі «ғ — ғ» әрпінің орнына «خ — х» әрпі де қолданылады.

«قغششدى» ҚОВШАШДЫ ҚОВШАШДЫ: қолдасты; жәрдемдесті.

«ال انك اقرن قغششدى» ОI аның оқын қовшашды: ОI аның оқын қовшашды - ОI оның оғын жонуға жәрдемдесті.»

«قغششور - قغششماق» Қовшашиг-қовшаштақ: Қовшашүр-қовшашмақ - Жәрдемдесер-жәрдемдеспек).

«كغششدى» КЕВШЕШДІ КЕВШЕШДІ: күйсесті.

«تغى اوت كغششدى» Tewe ot кевшешді: Tewe ot кевшешді - Түйе шөп күйсесті.»

«كغششور - كغششماك» Кевшешүр-кевшештек: Кевшешүр-кевшешмек - Күйсесер-күйсеспек.)

МУЗОАФТЫҢ ТАҒЫ БІР ТҮРІ

«تلغقلندى» TULҚUҚLANDЫ ТҰЛҚҰҚLANDЫ: тұлым толқынды; қобырады.

«تلغقلندى نانك» Tulқuқlandы нең:

Тұлқуқланды нең - Нәрсе тұлымдай толқын-
данды, қобырады.» (تُلُقُقْلَانُورُ - تُلُقُقْلَانِمَاقُ)

Tulқuқlanur-tulқuқlanmaq: Тұлқуқланур-
тұлқуқланмақ - Қобырап көтерілер-қобы-
рап көтерілмек).

تُرْگَکَلِنْدِي * TYRGEKLENDI ТҮРГЕКЛЕНДІ: түрілді; орал-
ды.

«تُونُ تُرْگَکَلِنْدِي» Ton түrgeklenди: Тон түргек-
ленді - Тон түрілді; тон боқшаға оралып
түйілді.» (تُرْگَکَلِنْمَاقُ - تُرْگَکَلِنْمَاقُ) Tүrgeklenүг-
tүrgeklenmek: Түргекленур-түргекленмек -
Түрілер-түрілмек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَرْبَتِي -5- JARPATTY ИАРПАТТЫ: жер басты; оңалып- аяғынан
тұрды.

«يَرْبَتِي اِيْگَلِيْگْ» Jglik jaрattы: Игліг иарпатты
- Науқас аяғынан тұрды.» «اَغْلَانُ يَرْبَتِي» Oғ-
lan jaрattы: Оғлан иарпатты - Ұлан аяқтан-
ды.» (يَرْبَتْمَاقُ - يَرْبَتْمَاقُ) Jarрatur-jaрratmaq:
Иарпатур-иарпатмақ - Аяғынан тұрар-аяғы-
нан тұрмақ.)

Бұл сөздің өуелгі түрі «يَرْبَاذْتِي» jaрразты:
иарпадзты» болған. Кейін: «ز - з (дз)» өрпі
«ت - т» өрпіне үндесіп кірігіп кеткен.

يَلْبِطِي JELPETTI ИЕЛПЕТТИ: дымқылдады; сулады..

«O1 atqa ashbar yalpetti: Ol atqa ashvar ielpetti - Ol atqa zem sulady.»; яғни, сұлы, сабан, кебек секілді жемді суға араластырып берді. (يَلْبِطِي - يَلْبِطِي Jelpetur-jelpetmek: Иелпетүр-иелпетмек - Дымқылдар-дымқылдамақ).

Жаңбыр суы жердің бетін малшындырып, суландырып кетсе де осы сөз қолданылды.

«Jagmur jerig jelpetti: Jağmur ierig ielpetti - Jağbur zemdi suğa malşındırdı» дейді.

يَلْبِطِي JELPITTI ИЕЛПІТТИ: желпітті; желпіді.

«O1 anağ siñek jelpitti: Ol anağ siñek ielpitti - Ol oğan şıbyнды желпітті.»

(يَلْبِطِي - يَلْبِطِي Jelpitüg-jelpitmek: Иелпітүр-иелпітмек - Желпітер-желпітпек).

يُنْجُطِي JUNJUTTY ИҮНЖҰТТЫ: ренжітті; жүнжітті.

«O1 any junjuttı: Ol any iünjuttı - Ol onı renжітті.»

(يُنْجُطِي - يُنْجُطِي Junjıtug-junjıtmaq: Иүнжытүр-иүнжытмақ - Ренжітер-ренжітпек).

يَاطِرِي JAPRYTTY ИАПРЫТТЫ: тікті; тікірейтті.

«At qulaqın japrytty: At qulaqın iaprytty - At qulaqın tıktı.» Бір-

деңеден үріккенде, бірденеге елендегенде ат осылай құлағын тігеді.» (يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Jarғытуғ-jarғытмақ; Иапрытүр-иапрытмақ - Тігер-тікпек).

يَبْرُتِي JAFRYTTY ИAFRYTTY: жауыр қылды.

«O1 менің атығ jaғғытты: Ол менің атығ иағрытты - Ол менің атымды жауыр қылды.» Басқаларға да осы секілді. (يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Jaғғытуғ-jaғғытмақ; Иағрытүр-иағрытмақ - Жауыр қылар-жауыр қылмақ).

يَبْرُتِي JAVRYTTY ИABRYTTY: арықтатты; титықтатты, әлсіретті.

«O1 аны javғытты: Ол аны иаврытты - Ол оны арықтатты.»

(يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Javғытуғ-javғытмақ; Иаврытүр-иаврытмақ - Титықтатар-титықтатпақ).

يَبْرُتِي JOLRYTTY ИOЛRYTTY: жалындатты; алаулатты.

«O1 ot jolғытты: Ол от иолрытты - Ол отты жалындатты.»

يَبْرُتِي JOLRYTTY ИOЛRYTTY: жалтыратты.

«O1 түшүг jolғытты: Ол түшүг иолрытты - Ол түшты* жалтыратты; Күн түссе де, түспесе де жалтырап тұратын

* Бірнеше мағынасы бар. Бұл жерде «алтын айылбас», немесе «алтын зерлі төж». (Қараңыз: ДТС., 590-стр.).

қалқандай, иә табақтай жалтыратты.»

(يَلْرَتُورُ - يَلْرَتْمَاقُ) Jolgytur-jolgytmaq: Иолры-
түр-иолрытмақ - Жалтыратар-жалтырат-
пақ).

يَلْرَاتْتِي JOLRATТЫ ИОЛРАТТЫ: жалтылдатты. (Жалтылдатып
жақты; жалтыратып жақты. А.Е.)

كِرْشَانِ اَنَّاكُ بُوْزِيْنِ يَلْرَاتْتِي Kırşen aның jüzin jol-
rattı: Кіршен аның иүзін иолратты - Опа-
далап оның жүзін жалтылдатты.» Бірдеңе-
ні екінші бір нәрсе жалтылдатса, жарқы-
ратса да осылай деп айтылады.
O1 қумғанғиғ ялратти (O1 qumğanıǵ jolrattı): Ол
құмғануғ иолратты - Ол құманды жалты-
ратты.» Жалтыраған нәрсең барлығына
осы сөз қолданыла береді. (يَلْرَتُورُ - يَلْرَتْمَاقُ)

Jolratır-jolratmaq: Иолратүр-иолратмақ -
Жалтыратар-жалтыратпақ). Осындағы және
алдыңғы етістіктерде «ی — и» әрпінің
зәммамен оқылғанынан гөрі фатхамен
оқылғаны дұрысырақ.

يَارْسَاتْتِي JARSYТТЫ ИАРСЫТТЫ: жиіркендірді; сескендірді.

O1 аны jarsyttı: Ол аны иар-
сытты - Ол оны жиіркендірді.» (Ол оны та-
мақ жей алмайтындай жиіркентті.)

يَارْسَاتْتِي Jarsytur-jarsytmaq: Иарсытүр-
иарсытмақ - Жиіркендірер-жиіркендірмек)

Негізінде: يَار سُوْذَاتْتِي Jer suzty: Иер сүдзты -
Жиреніп жерге түкірді» болады, «ژ —з (дз)»

әрпі «ت — т» әрпімен сіңісіп кеткен.

يُكْسِتِي JYKSETTI ИҮКСЕТТИ: биіктетті.

«O1 tam jyksetti: Ол там иүксетті - Ол тамды биіктетті. Ол тамды биіктетті де бекітті.» Бірденені бекіткенде, нық орнықтырғанда да осылай дейді.

يُكْسِتُور - يُكْسِتْمَاكْ Jyksetür-jyksetmek: Иүксетүр-иүксетмек - Биіктетер-биіктетпек).

يُمَشِّتِي JUMŞATTTY ИҮМШАТТЫ: жұмсартты.

«O1 teri jumşatты: Ол тері иүмшартты - Ол тері жұмсартты.»

«O1 қатығ неңні jumşatты: Ол қатығ неңні иүмшатты - Ол қаты нәрсені жұмсартты.»

«O1 er sezyg jumşatты: Ол ер сөзүг иүмшатты - Ол ер сөзін тез-тез сөйледі.» Құранды тез оқып, тез жатқа айтса да осы сөз қолданылады.

يُمَشِّتُور - يُمَشِّتْمَاقْ Jumşatur-jumşatmaq: Иүмшатүр-иүмшатмақ - Жұмсартар-жұмсартпақ).

يُفْغَاتِي JUҒҒАТТЫ ИҮҒҒАТТЫ: тентек болып кетті; аусар болды.

«Ođlan juғғatты: Оғлан иүғғатты - Бала аусар болды.» Бұл сөздің әуелгі түрі «يُفْغَاذْتِي juғғazты: иүғғадзты» болып, «ذ — з(дз)» әрпі «ت — т» әрпіне кірігіп кеткен.

«يُفْتَتِرُ يُفْتَتِرُ» Jufɣatur-jufɣatmaq: Иүфғатүр-иүфғатмақ - Аусарланар-аусарланбақ).

يَلْفَتِي JALFATTY ИАЛФАТТЫ: жалатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ يَاغَ يَلْفَتِي» Ol аңар bal jalɣatty: Ол аңар бал иалғатты - Ол оған бал жалатты.»

«يَلْفَتَتُورُ - يَلْفَتَمَاقُ» Jalfatur-jalɣatmaq: Иалғатүр-иалғатмақ - Жалатар-жалатпақ).

يَلْفَتِي JALFATTY ИАЛФАТТЫ: жалатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ يَاغَ يَلْفَتِي» Ol аңар jaɣ jalɣatty: Ол аңар иағ иалфатты - Ол оған май жалатты.» «ғ — ғ» әрпімен де айтылады. (Жоғарыдағы сөз секілді. - А.Е.)

«يَلْفَتَتُورُ - يَلْفَتَمَاقُ» Jalfatur-jalɣatmaq: Иалфатүр-иалфатмақ - Жалатар-жалатпақ).

يَرْجَتِي JÖRGETTI ИӨРГЕТТИ: оратты.

«اِنَّ اَنْكَرَ يَرْجَتِي» Ol яыр jörgetti: Ол иып иөргетті - Ол жіп оратты.» Аяққа шылғау ораса да осылай дейді. Басқалары да осы секілді.

«يَرْجَتَتُورُ - يَرْجَتَمَاقُ» Jörgetür-jörgetmek: Иөргетүр-иөргетмек - Оратар-оратпақ).

يَبْلِطِي JЫPLATTY ИЫПЛАТТЫ: жіпетті; жіппен (әлденені) жұлдырды.

«ارَاغْتِ يَوْزَن يَبْلِطِي» Uraɣut jüzin jырlattы: Ұрағұт иүзін иыплатты - Қатын бетінің түгін жіппен жұлдырды.» «يَبْلِطَتُورُ - يَبْلِطَمَاقُ» Jырlatur-jырlatmaq: Иыплатүр-иыплатмақ - Жіптетер-жіптетпек).

يَتَلَّتِي JATLATТЫ ИАТЛАТТЫ: жадылатты.

«بَكَّ يَتَلَّتِي» Beg jatlatты: Бег иатлатты - Бек жадылатты; Бек жел соқтырып, жаңбыр жауғызу үшін дұға оқытты.» (يَتَلَّتِي - يَتَلَّتِي)

Jatlatur-jatlatмақ : Иатлатүр-иатлатмақ - Жадылатар-жадылатпақ). Бұл түрік елдерінде белгілі дәстүрлі әдет. Ұлы Төңірдің күдірет-күзыретімен, жада тасына дұға оқу арқылы жел тұрғызады, жаңбыр жауғызып, суық шақырады.

يَزَلَّتِي JAZLATТЫ ИАЗЛАТТЫ: жайды; жайлатты*.

«ال قوين ييلاغدا يَزَلَّتِي» Ol қojun jaylafda jazlatты: Ол қойын иаилағда иазлатты - Ол қойын жайлауда жайлатты.»

(يَزَلَّتِي - يَزَلَّتِي) Jazlatur-jazlatмақ: Иазлатүр-иазлатмақ - Жайлатар-жайлатпақ).

يَجَلَّتِي JYFLATТЫ ИЫҒЛАТТЫ: жылатты.

«ال انى يَجَلَّتِي» Ol any jylatты: Ол аны иығлатты - Ол оны жылатты.»

(يَجَلَّتِي - يَجَلَّتِي) Jyflatur-jyflatмақ: Иығлатүр-иығлатмақ - Жылатар-жылатпақ).

يَجَلَّتِي JAFLATТЫ ИАҒЛАТТЫ: майлатты; май жақтырды.

«ال قغشنى يَجَلَّتِي» Ol қоғшыны jaflatты: Ол қоғшыны иағлатты - Ол қайысты майлатты.» Басқасы да сондай. (يَجَلَّتِي - يَجَلَّتِي)

Jaflatur-jaflatмақ : Иағлатүр-иағлатмақ - Майлатар-майлатпақ).

* «Жаздатты» десе де түсінікті: «Қыстатты», «жаздатты» дегендер секілді. А. Е.

يَقْلَتِي JOҚЛАТТЫ ИОҚЛАТТЫ: жоғарылатты.

«الْأَنْبِيَاءُ تَأْتِي بِقَلْتِي» Ol аны тағқа жоқлатты: Ол аны тағқа иоқлатты - Ол оны тауға жоғарылатты.» (يَقْلَتِي - يَقْلَتِي) Joqlatur-joqlatmaq : Иоқлатуір-иоқлатмақ - Жоғарылатар-жоғарылатпақ).

يُكْلِتِي JYKLETTI ИҮКЛЕТТИ: жүктеді; жүк арттырды.

«الْأَنْبِيَاءُ يَكْلِتِي» Ol жүк жүклетті: Ол иүк иүклетті - Ол жүк арттырды.»

(يُكْلِتِي - يُكْلِتِي) Jykletyг-jykletmek: Иүклетуір-иүклетмек - Жүк арттырар-жүк арттырмақ).

يُكِلِتِي JYKLETTI ИҮКЛЕТТИ: үкілетті; үкі тақтырды.

«الْأَنْبِيَاءُ يَكِلِتِي» Ol оқ жүклетті: Ол оқ иүклетті - Ол жебені үкілетті; Ол оққа қауырсын тақтырды.» (يُكِلِتِي - يُكِلِتِي) Jykletyг-jykletmek: Иүклетуір-иүклетмек - Үкілетер-үкілетпек). Бұл сөздің дұрысы негізінде:

«يُكِلِتِي Jyk letti: Иүк летті» болған еді.

يَجْلِتِي JAMLATTY ИАМЛАТТЫ: сыпыртты.

«الْأَنْبِيَاءُ يَجْلِتِي» Ol evin jamlatty: Ол ебін иамлатты - Ол үйін сыпыртты.» (يَجْلِتِي - يَجْلِتِي) Jamlatur-jamlatmaq : Иамлатуір-иамлатмақ - Сыпыртар-сыпыртпақ).

يَجْشِنِي JAШНАТТЫ ИАШНАТТЫ: жасындатты. (Найзағай ойнатты. - А.Е.)

«يَجْشِنِي» Tәңгі жашын жашнатты:

Тәңрі иашын иашнатты - Тәңрі жасын жасындатты.» Кісі қылышын жарқылдатса да, осылай дейді. Басқалары да осы секілді. Бір нәрсе жарқылдаса, жалаң қақса осы сөз арқылы білдіріледі.

Жырда былай деп келген:

«يَشْنَتُ فَلَاحَ بَشْنِي إِذَا قَقَلَ يَرَا
بِجَلْبِ أَنْكَ يَبْنِي تَقِي قَلَقُنْ تَرَا»

Јашнат қылыш башы үзе қаңқыл жара
Рышлыр аның бойны тақы қалқан тұра:*

*Иашнат қылыш башы үзе қаңқыл иара,
Пышлыт аның бойны тақы қалқан тұра -*

*Қылышыңды жасындатып, қый басын,
Мойны үзіліп, қалқан-сауыт қирасын!»*

(Қылышыңды жауыңның басында жасындай ойнат, басын қақ, жарала; Мойны кесілсін, қалқаны мен сауыт-сайманы қиылып, быт-шыт болсын).

(يَشْنَتُورُ يَشْنَتُورُ جашнатур-јашнатмақ: Иашнатүр-иашнатмақ - Жасындатар-жасындатпақ).

* Бұл сөз жазба нұсқасында «بَشْنِي Башны: Башны» сияқты жазылған. Дұрысы:

«بَشِي башы: Башы.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَيْلَتِي JAJLATТЫ ИАЙЛАТТЫ: жайлатты.

«الْأَنِي تَاغْدَا يَيْلَتِي» Ol аны тағда jajlattы:
Ол аны тағда иайлатты - Ол оны тауда
жайлатты.» Басқасы да осындай.

(يَيْلَتُمَاقُ - يَيْلَتُورُ Jajlatur-jajlatmaq : Иайлатүр-
иайлатмақ - Жайлатар-жайлатпақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

بِيْنَتِي BOJNATТЫ БОЙНАТТЫ: бойын тіктетті; бой тартқыз-
ды.

«الْأَغْلَانِي إِشْقَا بِيْنَتِي» Ol oғlанны ышқа boj-
nattы: Ол оғланны ышқа bojнатты - Ол ұлын
іске бой тартқызды.» (بِيْنَتُمَاقُ - بِيْنَتُورُ Bojnatur-bojnatmaq:
Бойнатүр-бойнатмақ - Бой
тартқызар-бой тартқызбақ).

سَيِّبَتِي SAJRATТЫ САЙПАТТЫ: сарп еткізді; ысырапатты.

«الْأَتَاغِي سَيِّبَتِي» Ol таварын sajrattы: Ол
таварын сайпатты - Ол малын ысырапат-
ты. (سَيِّبَتُمَاقُ - سَيِّبَتُورُ Sajratur-sajratmaq : Сай-
патүр-сайпатмақ - Ысыраптар-ысырапта-
мақ).

سَيَّرَتِي SAJRATТЫ САЙРАТТЫ: сайратты.

«الْأَنَاغُ سَيَّرَتِي سَوْرُكُ» Ol аңар sajrattы
sözüg: Ол аңар сайратты сөзүг - Ол оған
сөзін сайратты. Ол оны сайратты, көп сөй-

летті.» (سَیْرَتْمَاقْ - سَیْرَتُورْ Sajratur-sajratmaq:
Сайратүр-сайратмақ - Сайратар-сайратпақ).

قَیْنَتْمَاقْ ҚАЈНАТТЫ ҚАЙНАТТЫ: қайнатты.

«الْ اَشْجِ قَیْنَتْمَاقْ ОI ашыч қайнатты: Ол ашыч
қайнатты - Ол қазан қайнатты.»

(قَیْنَتْمَاقْ - قَیْنَتُورْ Қайнатур-қайнатмақ : Қай-
натүр-қайнатмақ - Қайнатар-қайнатпақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

اِنْكَرْتْمَاقْ ЫҢРАТТЫ ЫҢРАТТЫ: еңіретті.

«الْ اَنْبِ اِنْكَرْتْمَاقْ ОI аны ыңғатты: Ол аны
ыңратты - Ол оны еңіретті.»

(اِنْكَرْتْمَاقْ - اِنْكَرْتُورْ Ыңғатур-ыңғатмақ:
Ыңратүр-ыңратмақ - Еңіретер-еңіретпек).

مِنْكَدْتْمَاقْ МІҢДЕТТИ МІҢДЕТТИ: жұлғызды.

«الْ اَنْكَ سَیْنِ مِنْكَدْتْمَاقْ ОI аның сашын миң-
детті: Ол аның сашын миңдетті - Ол оның
сашын жұлғызды.» (مِنْكَدْتْمَاقْ - مِنْكَدْتُورْ Мiңдетүр-
миңдетмек: Мiңдетүр-миңдетмек - Жұлғызар-
жұлғызбақ).

چِیْنْكَرْتْمَاقْ ЧЫҢРАТТЫ ЧЫҢРАТТЫ: шыңғырлатты.

«الْ قَنْكَرَاغُو چِیْنْكَرْتْمَاقْ ОI қонғағу чыңғатты:
Ол қонғағу чыңратты - Ол қоңырауды шы-
ңғырлатты.» (چِیْنْكَرْتْمَاقْ - چِیْنْكَرْتُورْ Чыңғатур-
чыңғатмақ: Чыңратүр-чыңратмақ - Шыңғыр-
латар-шыңғырлатпақ).

مَنْكُرَتِي MAҢРАТТЫ MAҢРАТТЫ: маңыратты. (Аңыратты; бақыртты. - А.Е.)

«الْأَنْبِيَّاءُ مِنْكُرَتِي» Ol аны маңратты: Ол аны маңратты - Ол оны маңыратты.» (مَنْكُرَتِي تَوْر) مَنْكُرَتِي Maңratır-maңratmaq: Maңratır-maңratmaq - Baқыrtar-baқыrtmaq).

مَنْكُرَتِي MӨҢРЕТТИ MӨҢРЕТТИ: мөңіретті; өкіртті.

«أَلْأُذُنِيَّ مِنْكُرَتِي» Ol изны мөңretti: Ол үдзны мөңретті - Ол өгізді мөңіретті.» «أَوْتِ أَشْجِنِيَّ مِنْكُرَتِي» Ot ашығны мөңretti: Ot ашығны мөңретті - Ot қазанды мөңіретті; Ot қазанды (өгіздей мөңіретіп) бұрқылдатып қайнатты.» «الْأَرْضِيَّ مِنْكُرَتِي» Ol erni urup mөңretti: Ол ерні үрүп (өгіздей мөңіретіп) өкіртті.» (مَنْكُرَتِي تَوْر مَنْكُرَتِي مَآك) Mөңretır-mөңretmek: Mөңretır-mөңretmek - Mөңireter-mөңiretpek).

مَنْكُرَتِي MEҢЗЕТТИ MEҢЗЕТТИ: ұқсатты.

«أَلْبِيْرُ نَانِكُنِيَّ بِيْرُكَا مِنْكُرَتِي» Ol bir neңni birge meңzetti: Ол бір неңні бірге меңзетті - Ол бір нәрсені бірдеңеге ұқсатты.» (مَنْكُرَتِي تَوْر - مَنْكُرَتِي مَآك) Meңzetır-meңzetmek - Uқsatar-uқsatmaq).

تَنْكَلَتِي ТАҢЛАТТЫ ТАҢЛАТТЫ: таңдantты.

«أَلْمَنِيَّ تَنْكَلَتِي» Ol meni taңlattı: Ол мені таңлатты - Ол мені таңдantты.»

تَنْكَلَتُورُ - تَنْكَلَتُمَاقُ Таңлатур-таңлатмақ: Таңлатур-таңлатмақ - Тандантар-тандантар.)

تَنْكَلَتِي ТЫҢЛАТТЫ ТЫҢЛАТТЫ: тыңдатты.

«الْ مَنْكَا سَوْزُ تَنْكَلَتِي» Ol maña söz тыңлатты: Ол маңа сөз тыңлатты - Ол маған сөз тыңдатты.»
تَنْكَلَتُورُ - تَنْكَلَتُمَاقُ Тыңлатур-тыңлатмақ: Тыңлатур-тыңлатмақ - Тыңдатар-тыңдатар.)

سَنْكَلَتِي САҢЛАТТЫ САҢЛАТТЫ: саңғытты.

«الْ قُشْنِي سَنْكَلَتِي» Ol қушпы саңлатты: Ол қушпы саңлатты - Ол құсты саңғытты.» Басқаларға да осы секілді.
سَنْكَلَتُورُ - سَنْكَلَتُمَاقُ Саңлатур-саңлатмақ: Саңлатур-саңлатмақ - Саңғытар-саңғытпақ.)

مَنْكَلَتِي МЕНҒЛЕТТИ МЕНҒЛЕТТИ: дәндетті; дән тергізді.

«الْ قَاذِغُ مَنْكَلَتِي» Ol қазығ менғлетті: Ол қазығ менғлетті - Ол қазды дәндетті.»

مَنْكَلَتُورُ - مَنْكَلَتُمَاقُ Менғлетур-менғлетмек: Менғлетур-менғлетмек - Дәндетер-дәндетпек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يَنْكَزَتِي ЈАҢЗАТТЫ ИАҢЗАТТЫ: жария еткізді.

«الْ اَنْكُرُ سَوْزُكُ يَنْكَزَتِي» Ol аңар sözüg jaңzatты: Ол аңар сөзүг иаңзатты - Ол оған сөзін жария еткізді; Ол оған айтуға болмайтын сөзін айтқызды.»
يَنْكَزَتُورُ - يَنْكَزَتُمَاقُ Јаңзатур-јаңзатмақ: Иаңзатур-иаңзатмақ - Жария еткізер-жария еткізбек).

يَنْكَشِتِي JAҢШАТТЫ ИАҢШАТТЫ: айландырды; басын қатырды.

«أَنْ أَنْكَشِتِي» Ol аның башын жаңшатты: Ол аның башын иаңшатты - Ол оның басын айналдырды; (Ол оның басын қатырды).» يَنْكَشِتُور - يَنْكَشِمَاق) Жаңшатур-жаңшатмақ: Иаңшатұр-иаңшатмақ - Айландырар-айландырмақ).

يَنْكَلْتِي JUҢЛАТТЫ ИҰҢЛАТТЫ: қырықтырды; жүн қырықтырды.

«أَنْ كُوَيْغُ يَنْكَلْتِي» Ol қойғу жаңлатты: Ол қойғу иұңлатты - Ол қойдың жүнін қырықтырды». Түйеге қатысты да осы сөз қолданылады.

يَنْكَلْتُور - يَنْكَلِمَاق) Juңлатур-juңлатмақ: Иұңлатұр-иұңлатмақ - Жүндетер-жүндетпек).

Ереже:

Бұл баптың бұйрық райлы етістігі төрт түрлі.

Мысалы: «تَفْرَتٌ tavrat: таврат - тездет, асықтыр», «تَبْرَتٌ tebet: тебет - қозғалт; тербет» дегендер сияқты. Болымсыз түрі: «تَفْرَتْمَا tavratma: тавратма - асықтырма», «تَبْرَتْمَا tebetme: тебетме - қозғалтпа» болып келеді.

Бұл баптағы түбірі мұзаф етістіктердің бұйрық райында бір өріп қайталанады: «أَيْشِغُ آرْتٌ айшығ артат: ышығ артат - істі бүз», «أَيْشِغَاتُ أَيُّ شَيْغَاتُ аны шығат: аны шығат - оны жылат» дегендер секілді. Осының істі істеушіні аңғартатын түрі мынадай:

«تَبْرَتَغْجِي» tavrattıǵıшы: тавратғушы - асықтырушы», «تَبْرَتَغْجِي» tebretgüşі: тебретгүші - қозғалтушы». Оғызша: «تَفْرَتَجِي» tavrattashы: тавратташы», «تَبْرَتَجِي» tebretteşі: тебреттеші» болады.

Іс-әрекеттің үздіксіз жүретіндігін, тоқтаусыз екендігін білдіретін түрі: «تَفْرَتَغَان» tavrattıǵan: тавратған - асықтыратын», «تَبْرَتَغَان» tebretgen: тебретген - қозғалтатын; тербейтін» секілді болады.

Бір істі істеу ниетін, істі атқаруға пейілді екендігін білдіретін түрі: «تَفْرَتَغْاِقْ اَر» tavrattıǵısaq er: тавратығсақ ер - тездеткісі келетін ер; асықтырмақ ниеттегі адам», «اَنْ يَغَاغْجِ تَبْرَتَغْسَاكْ اَنْ» Ol ıǵaǵıshıǵ tebretigsek ol: Ол иығашығ тебретігсек ол - Ол ағашты тербеткісі келетін адам ол»- секілді болып келеді.

Бір іс-әрекетті атқару, орындау сол істі істеушінің тиісті міндеті екендігін білдіретін түрі: «اَنْ تَفْرَتَغْلُقْ اَنْ» Ol tavrattıǵılyq ol: Ол тавратығлық ол - Ол тездеткілік ол, яғни ол тездеттіретін еді, тездеттіруге тиісті еді», «اَنْ تَبْرَتَغْلِكْ اَرْدِي» Ol tebretiglik erdi: Ол тебретіглік ерді - Ол тербеткілік еді, яғни ол тербетуге, қозғалтуға тиісті еді»- дегендер секілді болады.

Оғыздардың кейбірі мұндай тұстарда «л — л» әрпінің орнына «с — с» әрпін қолданады. Мысалы: «اَنْ تَفْرَتَغْسُقْ اَرْدِي» Ol tavrattıǵısaq erdi: Ол тавратығсақ ерді - Ол асықтыруға тиісті еді., «اَنْ تَبْرَتَغْسَاكْ اَرْدِي» Ol tebretigsek erdi: Ол тебретігсек ерді - Ол тербетуге тиісті еді».

Оғыздардың енді бір бөлегі мұндай тұстарда «к — к» әрпін «й — й» әрпіне айналдырып жібереді. «اَنْ تَفْرَتَغْسِي اَرْدِي» Ol tavrattıǵısy erdi: Ол тавратығсы ерді»,

«اَنْ تَبْرَتَغْسِي اَرْدِي» Ol tebretigsi erdi: Ол тебретігсі ерді»

дегендер секілді. Бұлардың мән-мағынасы алдыңғыдағыдай. Өйтсе де, алдыңғы дұрысырақ. Бұл ретте оғыздардың бірқатары таза, түпкі түріктерге сүйенеді.

Істі істеуге ниеттеніп, сол істі атқарып жатқанын білдіретін түрі: «**اَل تَفَرَّتْغَلِي اَل** Ol tavratyǵly ol: Ол тавратығлы ол - Ол асығулы ол», «**اَل تَبْرَتَكَلِي اَل** Ol tebretigli ol: Ол тебретіглі ол - Ол тербетулі ол; ол тербетіп, қозғалтып жатқан адам ол.»

Істелген істің, әрекеттің мәнін, нәтижесін білдіретін түрі, мефүл есім: «**تَشْرَتَمِيش** tavratmysh jыр: тавратмыш иып - иірілген жіп; түйдектелген жіп», «**تَبْرَتَمِيش** tebretmiş neң: тебретміш нең - қозғалған нәрсе, тербетілген нәрсе»- дегендер секілді.

Уақыт, мезгіл есімдері, мекен-жай есімдері, құрал-жабдық есімдері (атаулары. -А.Е.) туралы ережелер жоғарыдағыдай. «**تَفَرَّتَغُو يِب** Tavratǵu jыр: Тавратǵу иып - Иірілетін жіп; түйдектелетін жіп»; «**تَبْرَتَكُو نَانَك** Tebretǵu neң: Тебретǵу нең - Қозғалатын нәрсе, тербетілетін нәрсе»; «**تَبْرَتَكُو يِر** Tebretǵu jer: Тебретǵу иер - Қозғалатын жер, көшетін жер»; «**تَبْرَتَكُو اَعْر** Tebretǵu oǵur: Тебретǵу оғур - Қозғалатын уақыт»; «**تَفَرَّتَغُو يِر** Tavratǵu jer: Тавратǵу иер - Абдырататын жер»; «**تَفَرَّتَغُو اَعْر** Tavratǵu oǵur: Тавратǵу оғур - Абдырататын уақыт».

Оғыздар: «**تَفَرَّتَاسِي يِر** tavratasy jer: тавратасы иер - абдырататын жер», «**تَبْرَتَاسِي اَعْر** tebretesi oǵur: тебретесі оғур - тербетілетін уақыт» - дейді.

Екі адамның арасында болған іс-әрекетті білдіру үшін етістіктің түбіріне «ش — ш» қосымшасы қосылады. Мысалы:

«أَلْ يَغَاجُ تَبْرَتَشْدِي» Ol jығаш tebretіshdi: Ол иығаш тебретішді - Ол ағаш тербетісті; яғни ол оған ағаш тербетісіп жәрдемдесті.»

«أَلْ أَنْكَ بَرَلَا تَقْرَتَشْدِي» Ol аның birle tavratyshdy: Ол аның бірле табратышды - Ол онымен бірге асығысты; Ол онымен қайсымыз озар екенбіз деп асығып-әбдіресіп жарысты.»

Бұл бап та бірнеше түрде болады:

Біріншісі, түбірінде «ل — л» әрпі бар етістіктер. Олардың көпшілігі негізінен екі әріпті есімдер, «لَتْ - lat/ - let: -лат/ - лет» қосымшасы қосылып барып етістікке айналған. Мысалы:

«أَلْ أَنِي اِمْلَتِي» Ol аны emletti: Ол аны емлетті - Ол оны емдетті».

Бұл жердегі «إِم — em: ем» сөзі «ем, дауа» мағынасын білдіреді;

«أَلْ اَبْغَدَايْ اَبْغَدَايْ كَمَلْتِي» buғday atығ kemletti: бұғдай атығ кемлетті -

бидай атты ауыртты.» Бұл жердегі: «كَم — kem: - кем» сөзі «кесел, дерт; ауру» мағынасын білдіреді.

Бұлардан басқа әріптерден құралған етістіктер өзара оқшауланады. Бірқатары төрт әріпті болып келеді де, өткен бапта келтірілген кейбір етістіктердей төрт әріптіден үш әріпті етіп алынған етістіктер. Олардан «لِن: лін» әрпін түсіріп тастағандықтан, есесіне әріп қайталанған. Мысалы:

«أَلْ أَنْكَ يُوْزِنُ تَرْمَادِي» Ol аның жүzin tarмады: Ол аның иүзін тармады - Ол оның жүзін тырнады»- дегендегі секілді. Бұл жағдайда етістік негізінен төрт әріпті, өйткені оның бұйрық райы

«أَلْ تَرْمَا» тарма: тарма» еді. Бұл төрт әріпті түрі. Бұл етістікті екі істеушіден бір нәрсеге өтетін өтімді түріне айналдыру үшін,

«أَلْ أَنِي تَرْمَاتِي» Ol аны тарmатты: Ол аны тарматты - Ол оны тырнатты» дейді. Төрт әріпті етістіктегі «ن — т» әрпінен тұрған «lin/лин» әрпі түсіп қалған. Байқап отырғанындай, «ن — т» әрпі қосылғандықтан, «نُجَلِنُ — I» (әліп) түсіп қалып бұйрық

райлы «تَرَمَّتْ» — tarimat: тармат - тырнат» болып шыққан. «بَغْدَادِي» Ol аны bağdadı: Ол аны бағдады - Ол оны байлады; яғни ол оның аяғын байлады, шалды» деген де сол секілді. Мұның бұйрық райы: «بَغْدَا» — bağda: бағда - байла; шалып ал» болады. Төрт әріпті етістік. Егер, екі істеушіден бір нәрсеге ауысатын өтімді етістік жасамақ болғанда, «بَغْدَاتِي» Ol аның азақын bağdattı: Ол аның адзақын бағдатты - Ол оның аяғын байлатты (шалдырды)» дейді. Бұл ретте «ت — т» әрпі қосылғандықтан «تَبْلِسِي» — I (өліп) түсіп қалған. Бұйрық райы:

«بَغْدَات» bağdat: бағдат - байлат; шал/дырт/» болып шығады.

Жоғарыдағылар осы ереже бойынша түзілген.

Етістіктердің қайсыбірі есімнен жасалғандар: Мысалы:

«بُوزُكُ» Ol бөзүг қағшатты: Ол бөзүг қаршатты -

Ол бөзді қарыстатты.» Осындағы етістіктің негізі: «قَرَش» қағыш: қарыш - қарыс». Сол секілді, «قَرَقْتِي» Ol аны қорқутты: Ол аны қорқутты - Ол оны қорқытты» дегендегі етістіктің тегі

«قَرَقْنَج» қорқынш: қорқунш - қорқыныш». «أَغْلَتِي» Ol jегig ағлатты: Ол иеріг ағлатты - Ол жерді босатты» деген де

сондай. Мұның негізі: «أَغْلَاقُ» ағлақ jег: ағлақ иер - бос жер; бос орын». «ت — т» қосылып барып ол есімдердің соңғы әріптері түсіп қалған.

Бұл баптағы етістіктердің көпшілігі екі істеушіден бір жағдайға ауысатын өтімді етістіктер. Істеушінің бірі бұйрық етуші де, екіншісі орындаушы, істі атқарушы болып келеді.

Бұл баптағы етістіктердің кейбірі төрт әріптіден түзілген өтімсіз етістік болып, өтімдіге айналдыру үшін оған «ت - т» әрпі

қосылады. Мысалы: «آت سمریدی» At semridi: Ат семріді - Ат

семірді» дегенді «ار اтын سمریتی» Er atын semrittі: Ер атын сем-

рітті - Ер атын семіртті» деп, «نانك اکلیدی» neң үklidi: нең үкліді

- нәрсе көбейді» дегенді «ار نانکن اکلیتی» Er neңін үklitti: Ер

неңін үклітті - Ер нәрсесін көбейтті» деп түрлендірген сияқты.

Осы баптағы етістіктердің тағы бір сипаты, жоғарыдағы мағыналардың ешбірін білдірмей, өз мағынасын сақтайтын

етістіктер. Мысалы: «ار تفرتی» Er tavrattы: Ер тавратты - Адам

абдырады», «اغلان الگستی» Oflan ulğattы: Оғлан ұлғатты - Ұлан

ұлғайды; бала өсті, ержетті» деген секілді. Басқалары да осындай.

Тәңірге шүкіршілік, Мұзоаф кітабы бітті.

ЕКІНШІ ТОМНЫҢ СОҢЫ

МАЗМҰНЫ

Н. Назарбаев Жолың болсын, «Жөдігер»! 5

Диуани лұғат-ит-түрк

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Сәлім кітабы

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Сәлім егістіктер кітабы 10

Мұзоаф кітабы

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Мұзоаф есімдер кітабы 408

Мұзоаф егістіктер кітабы 422

Махмұт Қашқари

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Екінші том

*Кітап Түрік Республикасының Мәдениет
министрлігі келісімімен аударылды*

**«ХАНТ» баспасының бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы Тілемісов**

**Шығарушы редактор Қойшығара Салғараұлы
Редакторы Хайдолла Әбдірахманұлы
Суретшісі Байзақ Жапаров
Тех. редакторы Тамара Суранова**

ИБ № 4395

Теруге 19.08.96. Басуға 12.12.97 кол қойылды. Пішімі 60x90 1/16. Офсеттік басылыс.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс». Шартты баспа табағы 33,0 + 0,25 жапсырма.
Шартты бояулы беттаңбасы 34,25. Есептік баспа табағы 25,62 + 0,25 жапсырма.
Тираж 3000 дана. Заказ № 382.

«Хант» баспасы, Алматы қаласы, Республика алаңы 13-үй.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Полиграфия
комбинаты, 480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.

